مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سِه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۳۰ - نمبر ۱ ۽ ۲

۱۹۸۱ع

۽ هر شيءِ ۾ ان لاءِ

شاهد موجود آهي،

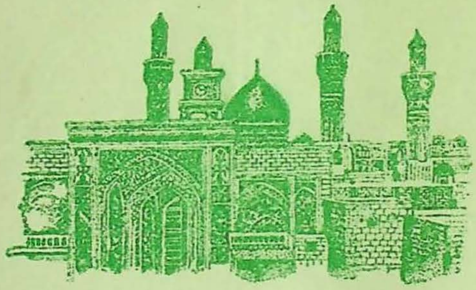

جيڪو اها سڌ ڏئي ٿو

ته الله هڪ آهي.

(عربي بيت)

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد 30] [نمبر 1 ۽ 2

جنوري — جون

1981ع

•

ايڊيٽوريل ڪميٽي

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سيد شاهه محمد شاهه شاد

ايڊيٽر انچارج

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

مهراڻ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

فون نمبر 23888/6

آفيس 51176

پريس 22764

ملڻ جو هنڌ

سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو

(پوسٽ باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ)

۽

سنڌ جا سمورا نامور ڪتب فروش

قيمت : 00ـ15 رپيا

ساليانو چندو 00ـ30 رپيا

Printed and published by Ghulam Rabbani A. Agro, Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press ,Tilak Incline, Hyderabad, Sind.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

بسم الله الرحمان الرحيم

گذارش

سنڌي اديب

اسان جي معاشري ۾ اديب ۽ شاعر ۽ فنڪار عام طرح سان نهايت مفلوڪ الحال آهن، پر انهن ۾ به سنڌي زبان جي لکندڙن ۽ فنڪارن جي حالت ته هيڪاري سقيم آهي.

سنڌي زبان جو ڪو به ننڍو يا وڏو تاريخ نويس يا ڪهاڻي نويس، شاعر يا ناول نگار اهو تصور به ڪري ڪو نه ٿو سگهي ته گذر سفر جي ڪنهن ذريعي ڳولڻ کان سواءِ هو پنهنجو سمورو وقت لکڻ پڙهڻ ۾ صرف ڪري، عزت آبروءَ سان زندگي بسر ڪري سگهي ٿو.

ويهين صديءَ جي سائنسي دؤر ۾ جڏهن انسان چنڊ تي پير رکي چڪو آهي، تڏهن سنڌي زبان ۾ اهڙا بيشمار لکندڙ هوندا، جن ڪي رڳو موٽر تي پير رکڻ يا ٻيءَ اهڙيءَ ڪنهن معمولي آسائش جي حسرت سڄي عمر دل ۾ رهي هوندي. بلڪ، اهڙي ماحول ۾ منجهانئن ڪيترائي ڇٽا جيڪڏهن مالي ڪسمپرسيءَ سبب پنهنجو جوهر ڏيکاري سگهڻ کان سواءِ گوندر ۾ ڪوماٺل گلن وانگر انتهائي ڏکويل حالتن ۾ هي جهان ڇڏي ويا هجن، ته به عجب ڪونهي.

سنڌي اديب ۽ فنڪار ڪي اخبار ۾ ڪم ڪندڙ صحافيءَ جيتريون معمولي سهوليتون ۽ رعايتون به نصيب نه آهن.

روزگار، صحت ۽ ٻچن جي تعليم جي بنيادي مسئلن ۾ جيئن سنڌ جو عام ماڻهو ڇوڪنيو ٻڏل ۽ سرگردان آهي، تيئن سنڌي لکندڙ ۽ فنڪار پڻ حيران ۽ پريشان آهي. دل ۽ دماغ جي اهڙي ڪيفيت ۾ ڪهڙو معياري ۽ اعليٰ ادب سنڌي زبان ۾ سرجي سگهندو، سو آسانيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو.

دنيا جون اهي ترقي يافته ٻوليون ۽ سڌريل معاشرا سنڌي لڪندڙ کي ڇڻ هڪ طلسمي دنيا پيا لڳن، جن ۾ اديب ۽ شاعر کي معاشري جي ٻين فردن جي ڀيٽ ۾ منفرد ۽ ممتاز مقام حاصل آهي ۽ هُو هر پريشانيءَ کان ڪُلي طور محفوظ، پنهنجو سمورو وقت ادب تخليق ڪرڻ ۾ مصروف آهن.

اها هڪ سچيل حقيقت آهي ته موجوده دؤر ۾ رياست ۽ حڪومت جي پاليسي هر فرد جي زندگيءَ کي متاثر ڪري ٿي، انڪري اهو حڪومت جو ئي فرض ٿئي ٿو ته اها معاشري جي هن اهم فرد يعني اديب ۽ فنڪار جي دستگيري ڪري.

ماضيءَ ۾ ڪيتريون حڪومتون ملڪ جي اديبن ۽ شاعرن جي مسئلن کي مجموعي طرح حل ڪري، کين آبرومندانه ۽ مطمئن زندگي ميسر ڪري ڏيڻ لاءِ پاڻ پتوڙينديون رهيون. موجوده حڪومت پڻ ان ڏس ۾ قابل قدر تحرڪ ورتو آهي. ڪجهه عرصو اڳ، اسلام‌آباد ۾ ڪوٺايل پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس جي موقعي تي ست رڪني صدارتي ڪميٽيءَ ملڪ ۾ اديبن جي مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ حڪومت کي اهم سفارشون پيش ڪيون آهن.

تازو وزارت تعليم طرفان حيدرآباد ۾ ڪوٺايل ڪتابن جي قومي سيمينار ۾، ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان آيل اديبن ۽ شاعرن پڻ ادب ۽ اديبن جي مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ متعدد مثبت تجويزون مرتب ڪيون آهن، جي حڪومت کي پيش ڪيون وينديون.

اسان جي پاڪستان سرڪار جي وزارت تعليم ۽ ثقافت ۽ سنڌ سرڪار جي ثقافتي کاتي کي گذارش آهي ته انهن تجويزن ۽ سفارشن کي فائيلن جي زينت بنجڻ کان بچائي، عملي شڪل ڏني وڃي.

اميد آهي ته سرڪار ان ڏس ۾ گهربل اپاءُ وٺندي، جيئن اديبن ۽ شاعرن جي فلاح جو بندوبست ٿي سگهي ۽ هُو ذهني سُڪون سان ادب تخليق ڪري، مُلڪ جي ثقافتي سرمايي ۾ اضافو ڪري سگهن.

آديسي آٿي ويا

ويجهڙائيءَ ۾ ڪيترائي نامور سنڌي اديب ۽ شاعر، فنڪار ۽ صحافي، سماجي ۽ سياسي خدمتگذار گذر ڪري ويا آهن، جن جي جدائيءَ کي گهڻي ڏک سان محسوس ڪيو ويو آهي. سنڌي ادب، ٻولي، شعر، صحافت، موسيقي ۽ سماجي بهبود جي

ميدانن ۾ سنڌ جون مخلصانه خدمتون ڪڍهن به وساري نٿيون سگهجن. خانصاحب اُستاد منظور علي خان، مسڪين جهان خان کوسو، خانبهادر محمد ايوب کهڙو، مصري خان جمالي، محمد عثمان ڏيپلائي، عبدالله خواب حيدرآبادي، مولانا دُر محمد خاڪ، شيخ عبدالرحيم، مائيٽو اوڌو، شاهه محمد ثاقب منگي، حاجي حقير ابن مگڻ، سيد سردار علي شاهه ”ذاڪر“، مولانا عبدالغفور سيتائي ۽ حاجي محمد صادق ميمڻ اڄ اسان وٽ موجود ناهن، پر سنڌ جون خدمتون سدائين قائم ۽ ياد رهنديون. ادارو مرحومين جي پوين سان همدرديءَ جو اظهار ڪندي دعاگو آهي ته شال رب ڪريم کين سرهي.

پنهنجي بابت

اسان هجري پندرهين صديءَ جي آمد جي موقعي تي مهراڻ جي ٻن خاص نمبرن — ”سيرت نمبر“ ۽ ”مشاهير نمبر“ — جو اعلان ڪيو هو.

سيرت نمبر شايع ٿي چڪو آهي. ان جي تجربي سان معلوم ٿيو ته اهڙن خاص نمبرن لاءِ عالمن ۽ دانشورن کان گهربل علمي ۽ تحقيقي مواد حاصل ڪرڻ ۾ وقت لڳي ٿو، ڇو ته هنن کي به اهڙو مواد نئين سر تيار ڪرڻو پوي ٿو، جنهن لاءِ کين فرصت ۽ فراغت گهرجي. مواد جي حاصلات کان پوءِ ان جي ايڊيٽنگ ۽ ڇپائيءَ جا مرحلا پڻ وقت وٺن ٿا.

انهيءَ صورتحال جي پيش نظر، اسان مشاهير نمبر بابت مهربان پڙهندڙن کي هيءَ ڳالهه گوش گذار ڪرڻ گهرون ٿا ته مذڪور پرچي جو ڪم جاري آهي. پر ان جي اشاعت لاءِ ڪابه تاريخ يا ڪو ميعاد مقرر ڪونه ٿا ڪريون. مهراڻ جا دستوري پرچا شايع ٿيندا رهندا — ان وچ ۾ ڇهين ٻارهين مهيني اندر، جيئن ئي مشاهير نمبر تيار ٿي ويو ته اهو فوراً شايع ڪيو ويندو. ان صورت ۾، پڙهندڙن کي انتظار به نه ٿيندو ۽ لکندڙن کي به معياري مضمون تيار ڪرڻ ۾ گهربل وقت آسانيءَ سان ملي ويندو. اسان جا مهربان لکندڙ مهرباني ڪري بزرگن ۽ روحاني رهبرن جي سوانح ۽ ڪارنامن تي مشتمل سير حاصل تحقيقي مضمون جلد کان جلد اداري کي موڪلڻ فرمائين، جيڪي سنڌ چوڏهين صدي هجريءَ دوران پيدا ڪيا آهن. انشاالله، لکندڙن جي تعاون سان، اسان وڏي معيار وارو مشاهير نمبر شايع ڪنداسين.

— نفيس احمد شيخ

فهرست

شاعري

۰۱	عطامحمد حامي	
۰۲	نياز همايوني	۹
۰۳	شيخ عبدالحليم جوش	
۰۴	عنايت بلوچ	۱۲
۰۵	بردو سنڌي	۱۳
۰۶	اياز قادري	
۰۷	استاد بخاري	۱۴
۰۸	محمد عظيم شيدا	
۰۹	سليم ڳاڙهوي	۱۵
۱۰	نواز علي شوق	
۱۱	رحيم بخش قمر	۱۶
۱۲	خواجه قلب تلهاري	
۱۳	ا. ح. جشنگهائي سام	۱۷
۱۴	خاڪي جويو	
۱۵	تاج جويو	
۱۶	وفا ناٿنشاهي	۱۸
۱۷	ميرمحمد پيرزادو	۱۹
۱۸	اياز گل	
۱۹	اُدل سومرو	۲۰
۲۰	نصير مرزا	
۲۱	واجد	۲۱
۲۲	نسرين شاه	
۲۳	ملڪ نذير	۲۲
۲۴	ج. ع. منگهائي	
۲۵	شفيع چانڊيو	۲۳
۲۶	مريم مجيدي	
۲۷	مهر پروين	۲۴
۲۸	غلام حسين رنگريز	
۲۹	سيد اڪبر	۲۵
۳۰	نياز پنهور	
۳۱	ذوالفقار سيال	۲٦
۳۲	عاجز اڃڻ	
۳۳	احمد خان آصف مصرائي	۲۷
۳۴	ميوخان سوج لغاري	۲۸
۳۵	نشتر ناٿنشاهي	
۳٦	نثار بزمي	۲۹
۳۷	پيربخش پياسي	۳۰
۳۸	احمد خان مدهوش	
۳۹	ناظم منگي	۳۱
۴۰	سوز هالائي	
۴۱	اصغر آزاد منگي	۳۲
۴۲	ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ	
۴۳	شاد عباسي ٻورڙائي	۳۳
۴۴	محمد اسحاق راهي	
۴۵	علي نواز صابر نظاماڻي	۳۴
۴٦	ساجد لعلپوري	
۴۷	جوهر بروهي	۳۵
۴۸	خليل لاکير	
۴۹	احمد ڪيريو	۳٦
۵۰	عزيزالله عزيز بروهي	
۵۱	ياد لغاري	۳۷
۵۲	پيرل پرديسي سيتائي	
۵۳	عبدالستار عبد مگسي	۳۸
۵۴	راهي چنا	
۵۵	مختيار گهمرو	۳۹
۵٦	گل حسن گوپانگ شاد	۴۰
۵۷	محمد رمضان ڪمبوه زلفي	
۵۸	نظام الدين زائر	۴۱
۵۹	مجاهد راڏ ثاني	
٦۰	رانا حنيف عاطر	۴۲

ڪهاڻيون

۱. لوڻي نه لاهيان	ـ سعديه ميمڻ	۴۵
۲. متيءَ جو مان	ـ نسرين خواجه	۴۹
۳. هڪ دل ـ هڪ ديوار	ـ رفيق سومرو	٦۱
۴. جنم جلي	ـ رزاق مهر	٦۹
۵. مون کي مون پرين	ـ زيب سنڌي	۷۸
٦. محبت ۽ موت	ـ ايون ترگنيف مترجم: چام وقارحسين قادري	۸۵

مضمون

۱. تعليم ڇو ۽ ڇا لاءِ؟	ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	۹۷
۲. مسلمانن جا علمي ۽ تهذيبي ڪارناما (فقه ۽ تفسير)	ـ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي	۱۰۵
۳. قديم سنڌ جا يوناني ۽ رومي تذڪره نگار	ـ محمد حسين پنهور	۱۰۸
۴. رسول صه جي شان ۾ شاعرن جي عقيدت	ـ قربان علي بگٽي	۱۴۰
۵. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جون سنڌيءَ ۾ تصنيفات	ـ ڊاڪٽر مدد علي قادري	۱۴۵
٦. سنڌي زبان جا ادبي ماهوار رسالا	ـ قريشي حامد علي خانائي	۱٦۰
۷. سنڌي مشاعرا ـ ورهاڱي کان اڳ	ـ ڊاڪٽر نوازعلي شوق	۱۸۱
۸. منڇر جا پکي (قسط ـ ۲)	ـ جمال ميرائي	۲۱۲
۹. سنڌ ۾ طب ـ صدين جي آئيني ۾ (قسط ـ ۲)	ـ ڪيپٽن ڊاڪٽر زمان شيخ	۲۱۹
۱۰. ڇا درياخان ۽ مبارڪخان ٻه الڳ شخص آهن؟	ـ غلام محمد لاکو	۲۲۳
۱۱. سومرا قوم جو حسب نسب (قسط ـ ۲)	ـ مير محمد بخش خان ٽالپر	۲۳۵
● پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس (هڪ مختصر جائزو)	ـ نفيس احمد شيخ	۲۵۵

شاعري

عطا محمد حامي

غزل

رباڻ مان جيڪڏهن نڪري ته اهڙي گفتگو نڪري،
نه ’مان‘ نڪري، نه ’تون‘ نڪري، فقط نڪري ته ’هُوُ‘ نڪري.
جڏهن ڪوڙهن جي صورت ۾ ڪڙي دل جو لهُو نڪري،
تڏهن ميدانِ الفت ۾ ڪو عاشق سرخرو نڪري.
لکين نڪرن ڀلا موتي، لال، گوهر، گل، ڪتيون، تارا،
مگر تن مان نئو هڪڙو به تنهنجي هوبهو نڪري.
جوان ٿو، هيئن به چوندس هونءَ به چوندس توکي، ٻر پيارا،
مجال آهي جو هڪڙو حرف تنهنجي روبرو نڪري.
ٿين ساريون تمنائون، سموريون خواهشون نڪرن،
مگر مولا ڪري، دل مان نه تنهنجي آرزو نڪري.
بدن مان روح نڪري ٿو سگهي ”حامي“ مگر سر مان،
ڪڏهن ممڪن نه ٿي سگهندو، جو خودداري جي خُو نڪري.

نياز همايوني

التجا

اڄ هئي دُعا، علم ۽ رزق اي رحمان ڏي،
اڄ التجا، اي ڏئي! ڪجهه نه ڏي، ايمان ڏي!

دانا جي دانش ۽ فلسفي تختا ڪيا،
جو ٻار آڪاري آهو ناخدا نادان ڏي!

مرّيخ ۽ چنڊ جون منزلون، الحمد: پر
انسان کي خودشناسيءَ جو عرفان ڏي!

تقويٰ منجهان ٿو ملي، رُستڪاريءَ جو ثمر،
بي فيض جي ذهن کي، تون اهو ايقان ڏي!

کهڙي لئي فسق ۽ ريب جي ڪائي خوشي،
اُن جي عوض صدق ۽ خير جو ارمان ڏي!

هڪ جي خطا ۾ نہ ڏي، تون سزا مڙني ۽ کي،
حق جي صدا لاءِ ڪنڪي تہ ڪو غفران ڏي!

جيڪرا جنازا ڏسي، روح تنو ڏُرڙيون پري،
ڌرتيءَ کي اي خدا، زنده دل انسان ڏي!

بيڪس "نياز" اُهو بس طالب اِن اِحسان جو،
تاريڪ جي راهہ تي، نور جو فيضان ڏي!

مان کريان ڪان مشرڪ ٿيان

آءُ دل ڪولي رُئڻ تو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

اي زمانا، اي ستمگر آسمان،
مان تہ ڪنهن بہ حال ۾ خوش ناهيان،
تہ بہ وڏي واڪي کلڻ تو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

شال سوچيان شال سمجهي بہ سگهان،
آءُ پنهنجي سر تماشو آهيان،
بہ جو رونشو ڪئن ڏسڻ ٿو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

ناهيان پورو تہ آڌ پورو سهي،
ناهہ جو ايڏا تو وينو ناهيان،
پاڻ کان بس هي بچڻ تو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

زندگي ونءي شام وانگي سالت تي،
صبح جي گهولا ۾، پَر تو ساهيان،
موت کي اک ۾ رکڻ ٿو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

قتل ئي تون ٿي ڪرين، مُنصف بہ تون،
پنهنجي ويڌن ڪيئن تو در ڌانهيان،
ڪنهن اڳيان هي سچ چوڻ ٿو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

تون نہ مومل ءِ نڪي مان مينڌرو،
ڪاڪ تي ڪهڙي ٻهاني ڪاهيان،
سوز اهو تڏو مان سلڻ ٿو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

ڪو سچي جڳ جا پيو سونا ڪٽي،
مان تہ پنهنجيءَ ۾ ٿي پورو آهيان،
مان بہ اهڙو ليءُ ٿيڻ ٿو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

ماڪ ۾ ورهنل ڪنول جهڙا پرين،
آءُ ٿورا ڪيئن تنهنجا لاهيان،
اِن مَرمَ ۾ ٿي مرڻ ٿو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

پاڻ کي سمجهي سگهڻ جي ستہ آتر،
آنت لهڻو آهہ آخر چاهيان،
آزمائش ۾ پوڻ ٿو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

ذهن تي جي بار ٿا لڳنر، آهي،
سپ هوائي محل هڪدم ڍاهيان،
فيصلو اهڙو ڪرڻ ٿو چاهيان،
هاءِ مون کي ايتري جرئت هجي!

شيخ عبدالحليم جوش

حمد

تون ئي ٻانئين، تون ئي لپائين، تون ئي پالڻهار،
آسروندن آس پڄائين اڙين تون آڌار.

آب ۾ تارا، ڌرتيءَ تي گل، موتي درياءَ منجهه،
تنهنجي "هئڻ" جا شاهد آهن، تنهنجا سڀ شهڪار.

چنڊ کي توسان ڪيئن ماڻ پيتيان، چنڊ ڏيو تنهنجو،
سج تہ آهي سانجهيءَ تائين، تنهنجي سونهن اپار.

اڪيون آليون، منهن ٿيو ميرو، خالي منهنجو جهول،
آس اِهائي آهي دل ۾، تون ئي لهندين سار.

ٻنا گهرڻ جي جهول ڀرين ٿو، ڳالهه ڪجي ڪهڙي،
مون کي مون کان ويجهو آهين، اهڙو ڪو غمخوار.

تنهنجي نانءُ ڳنهڻ سان آهي ڏاڍن ۾ ڏهڪاءُ،
تنهنجي ذڪر ڪان آهي ڏکويل دلين ۾ آڌار.

تنهنجي ٻاجهه جو انت نہ ڪوئي، مهر ڪرين سڀ تي،
تن جي تون ٻڌ سار لهين ٿو، تو کان جن "انڪار".

ٻاجهه سان پنهنجي ڏي تون اسان کي ٻکين واري پريت،
انسانن ۾ آپري شل انسانن لاءِ پيار.

عنايت بلوچ

●

سندر سيڪ جا سڄڻ سهڻا، ڪري ڪهڙا ڪندين ڪاڄا،
پري هوندي بہ تنهنجي پيار جا ٻلهل پوَن ٻاڇا.
ڪيا قاصد ڪرم ڪوڙين، قربن ڪان ڪنهي آيو،
چيائين، چاهت سان تنهنجي پرينءَ پئي ڪئي پڇاڳاڇا.
مينا تو لاءِ متن ماندو، آڻن آڌما، سوين صدما،
اندر جي آڳ، نيڻ نيرَ، تون ڏسندين ٻلا ڇا ڇا.
ورهاڱي وَرهه وينا وڃڙئي، وساري ڪيئن رهين ويهي،
عجب تنهنجي 'عنايت' جي اصل عادت اِها آ ڇا.

گهٽي ڳالهه

ٿيا ڏينهن گهڻا،
تنهنجي گهٽيءَ ۾ نه گذر ٿيو،
ڇو؟
ڇاجي ڪري،
سو ته پتو، مون کي نه نه پيو،
جڏهن کان ٻڌو هو مون،
تون ڏور ويو آهين!
ان ڳالهه جي ڳڻتيءَ ۾
مون پاڻ پڪليو هو پوء
آ ڳالهه گهٽي ۾ نه سلڻ جي سائين!
آ پاڻ پلڻ جي سائين!

تنهنجي اڱڻ تي اڄ،
پيرُ جسو مون پاتو،
گهرُ تنهنجو، سوا تنهنجي،
ڪانئڻ تي سڄڻ آيو،
تنهنجي اڱڻ تي ٽوڪي،
ڳوليم نه لڌين تون،
۽
ڇوڏير اکيون ڦيريم،
هو سڄَ صحن سارو،
هٽي رڃَ، رکو رائو،
سو سچ ته نڪتو جو،
جڏهن کان ٻڌو هو مون،
تون ڏور ويو آهين!
ان ڳالهه جي ڳڻتي ۾،
مون پاڻ پڪليو هو پوء
آ ڳالهه گهٽي ۾ نه سلڻ جي سائين!
آ پاڻ پلڻ جي سائين!

تصوير ڏٺم سامهون،
ديوار تي جو تنهنجي،
ڪجهه جان ۾ جان آئي،
ڪجهه ساهه ۾ ساهه آيو،
ڪجهه دلجءَ ٿيو هلڪو، ڪجهه درد ۾ ٿيو لاهو،

هٽي مُرڪ مٺي ڪيڏي، تنهنجي چپن تي مٺڙا!
هٽي ٻيهر گهٽي ڪيڏي، تنهنجي اکين ۾ سهڻا!
ڇڪ روح کي آئي ڪا،
ڇڪ هانءَ کي ڇهُتي پيا،
مون روئي اکيون آگهيون، پر ڪنهن نه ڏنو آٿت،
تصوير ڀلا ڪنهن کي،
ڏيندي ڪو دلاسو ڇا؟
اڄ ڪنهن نه ڪٽي خاطر، جو تون نه هُئين جاني!
سو سچ ته لڪتو جو،
جڏهن کان ٻڌو هو مون،
تون ڏور ويو آهين!
ان ڳالهه جي ڳڻتيءَ ۾،
مون پاڻ پليو هو پوء
آ ڳالهه گهٽي ۾ نه سلڻ جي سائين!
آ پاڻ پلڻ جي سائين!

هڪ ياد سلوڻي هٿي، آئي، ۽ رُئاري وئي،
بي موت سا، ماري وئي،
خوشين جي خزاني کي،
ڌاڙي سان ٻُهاري وئي،
ڪا ياد پراڻي پئي، دل کي ڏونڌاڙي وئي،
هن ساهه کي ساڙي وئي،
لڙڪن جي لڙي لڙڪي، ڪنهن مُرڪيي ڇيو موڳا!
مَرد نه رُئندا، هين،
بس تون ته ٻنهه ڪوئيي،
دل جو ڪچو آهين،
مون دانهن ڪئي، جاني سان دل جو ڪچو آهيان،
سو سچ ته نڪتو جو،
جڏهن کان ٻڌو هو مون.
تون ڏور ويو آهين!
ان ڳالهه جي ڳڻتيءَ ۾،
مون پاڻ پليو هو پوء
آ ڳالهه گهٽي ۾ نه سلڻ جي سائين!
آ پاڻ پلڻ جي سائين! ۽ دل ۾ رکڻ جي سائين!

اياز قادري

نعت

بشر آھ ليڪن جو نورِ خدا آ،
اھو مصطفيٰ آ، اھو مصطفيٰ آ.

سجو جڳ معطر معطر ويو ٿي، درِ مصطفيٰ کان ڇا آئي صبا آ.
نہ دنيا جي طالب نہ جنت جي خواھان، محمد تي ھي دل فدا آ، فدا آ.
نہ امت جي ٻيڙي ڪي آ لھر لوڏو، جنھين جو رسولِ خدا، ناخدا آ.
اھو دردِ دل آھ دل کان بہ پيارو، محمد جنھين دردِ دل جي دوا آ.
ڪري ڪين سگھي ڪوئي تعريف انجي، ثناخوان خدا جنھن جو صبح و مسا آ.
ڏھاڙي قيامت جي ڏسندا ھو چوندو، 'ڇڏيوھن ڪي منھنجي ھي در جو گدا آ'.
نڪيرين پڇندا ڇا آنديء قبر ۾، مان چوندس: 'محبت حبيبِ خدا آ'.
'اياز' آھ بيشڪ غلامِ محمد، نہ عابد، نہ زاھد، نڪي پارسا آ.

استاد بخاري

●

واہ ساڃو وريو، ڪُليو ڪاڙو،
سو تہ سرھاڻ ڪي پتو ڪھڙو؟

ڇا، ڏھين حج جي يا محرم جي، چنڊ، چانڊاڻ ڪي پتو ڪھڙو؟
ريج رڻ ڪي مليو، پُڏا ٻيڙا، موج، مھراڻ ڪي پتو ڪھڙو؟
تورَ ھُوري ٿري، ڪَري، ڪوني، ساھمي، ماڻ ڪي پتو ڪھڙو؟
ھاڻ حق جو ڦٽيو يا ناحق جو، رُڪ جي ٻاڻ ڪي پتو ڪھڙو؟
مڙس نوڙيون وٽيون، ونھون و ينگس، پيش جي واڻ ڪي پتو ڪھڙو؟
ڪٺڪ ڪُڙمي ڪنني ڪِ ڪارائي، پوڻ ۽ ٻاڻ ڪي پتو ڪھڙو؟
ٻَرُ، بيسڪُوت، لوھ يا ھيرا، ڪوڪي يا ڪاڻ ڪي پتو ڪھڙو؟
ڪشمڪش ڪالھ، حال جي وچ ۾، ڇاھ، چڪتاڻ ڪي پتو ڪھڙو؟
ھي سڄو جاڻ ڪي پتو آھي، دوستو، ڀاڻ ڪي پتو آھي.

محمد عظيم شيدا

غزل

تنهنجي ياد دل کي ڏکائي رهي آ،
اندر ۾ تہ آتش لڳائي رهي آ.

نہ آرام دل کي نہ ڪا ننڊ آهي، ڏکن ۾ ڏکي کي ڏکائي رهي آ.
محبت ۾ يارو مزو آهي بيشڪ، مگر هجر جيرو جلائي رهي آ.
نہ ڪو وصل وعدو نڪو واڳ وارين، تنهنجي ياد سون کي رلائي رهي آ.
جدائي ۾ جانب مري ويو آ ”شيدا“، قبر تنهنجيون واٽون واجهائي رهي آ.

سليم ڳاڙهوي

●

گل ۽ گلشن رُنا ڪِلڻ ڪان پوءِ، ابر ويندو رهيو وسڻ ڪان پوءِ!
حال دل جو چيم اڌورو ئي ٻر، هن چيو بس ۽ بس اُٿڻ ڪان پوءِ!
تنهنجو پرچڻ ٻرين ڪڏهن ٿيندو، سيڪو پرچي پيو رسڻ ڪان پوءِ!
غم جي سر جو اهو اثر آهي، چاڪ چڪندا رهيا چُٽڻ ڪان پوءِ!
نام هُن جو جڏهن ٻڌم ڪنهن کان، لڙڪ لڙندا رهيا ٻُڌڻ ڪان پوءِ!
سڪ تصور مان ڪيئن لهي سگهندي، زندگي زهر ٿي سڄڻ ڪان پوءِ!
ڪيئي سُپنا سڙيا ڏسڻ ڪان پوءِ، مَن جون ماڙيون ڍٺيون ڍهڻ ڪان پوءِ!
سُک تہ ڏک جي پنيان اچي ٿو ٻر، گل ملي ٿو ڪيتي ٻهڻ ڪان پوءِ!
تنهنجي پيرن جا رند روپ چُمين، وات سُڏڪي سنڌ وڃڻ ڪان پوءِ!
تن سان ناتو نباهجي نازڪ، جي نہ ڇاڻن چنڊ ڳنڍڻ ڪان پوءِ!
سون جرڪي ويو سُهاڳي سان، درد دارون ٿيو وڌڻ ڪان پوءِ!

آرزو ٻي ”سليم“ ڇا رهندي،
پيار تنهنجو ٻرين ٻسڻ ڪان پوءِ!

نواز علي شوق

گيت

هردم تنهنجي تات تنوار او سائين...
هردم تنهنجي تات تنوار...!

تون تہ ساجھو سھڻو آھين، ماڪيءَ کان وڌ مٺڙو آھين،
دوليا، محب، مٺيا منٺار...

هردم لب تي نالو تنهنجو، آهي اهوئي ورد وظيفو،
سڪ سان تنهنجي سار سنڀار...

روز الست جي توکي سڃاتم، سچ پريت جو پختو پاتم،
آهي ازل کان توسان پيار...

تنهنجي در جي گولي آهيان، تنهنجي آهيان، تنهنجي آهيان،
ڌاري جائي تون نہ ڌڪار...

رحيم بخش "قمر"

●

ڪونجون سلام چئجو! ڪونجون سلام چئجو!
منهنجا وري وري آت، جهانگين کي جام چئجو!
ڪونجون سلام چئجو!

سانيڻ ۾ رکي سلامت، ساٿين جي سام چئجو!
ڪونجون سلام چئجو!

ظاهر ڪجو حقيقت، مخفي نہ مام چئجو!
ڪونجون سلام چئجو!

پيرو ڪري پنهنجن تي، احوال عام چئجو!
ڪونجون سلام چئجو!

لاکو "قمر" اوهان جو، گولو غلام چئجو!
ڪونجون سلام چئجو!

خواجه قلب تلهاري

●

وري پيو پاڻ سينگاري! خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو؟
وري پيو پيار جهونڪاري، خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو؟
وري ڪوريون نگاهون شوخ سيني تي پيون ترڪي!
وري پيو حسن للڪاري! خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو؟
ونيندي ڪنڌ پوتيءَ جي مٿيءَ کي ٺُنهن سان ڪوٺيندي،
پيئي ڪا رمز ويچاري، خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو؟
وري هيڪار وارن جي وڌو مون کي خمارن ۾،
ڳهنڊيون ڪاريون وريو واري، خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو؟

ا. ح. جئسنگهاڻي "سام"

●

جام الفت جو مون پيتو مست آهيان سربسر،
دل کي ديوانو ڪيو آ ياد جي هڪڙي نظر.

مصحفِ رخ مان پڙهايو درس اهڙو يار ڪو،
سام ۾ مخمور آهيان ناهه ڀي ڪائي خبر.

زاهدا توکي مبارڪ باغِ جنت جو مڪان،
روح منهنجو چاهي ٿو نت يار پنهنجي جو پڌر.

نام و نيڪي ٿو وٺي، مون آ ڪنئي سر تي بدي،
عشق وارن تي نه آهي ڪو ملامت جو اثر.

پاڻ ڪيو جن مات پنهنجو تن کي ڪهڙو خوف آ،
يڪسن ٿي بارِ ناهي خوش رهن جي دربدر.

خونَ نيڻن جي سان قيمت زندگيءَ جي جو ڏني،
تو رهان عيبن ثوابن کان سدائين بيخبر.

عشق جي بيوت ترازيءَ کي خرد جي ڪاڻ ناهه،
پاسي هڪ ۾ سڀ وجهون ٻ سڪ رکون ٻئي پڙ اندر.

روح منهنجو ڪين چاهي عيش جا انعام ڪي،
ڪاهه دوزخ ڳاهه جنت "سام" صوفيءَ جو سفر.

خاڪي جويو

●

سوچ لئين لوچ جي چت چاڙهي ڇڏي، ڪٽ پنهنجي قلوبن جي ڪاڙهي ڇڏي.
پنڌ پنهنجو پهاڙن منجهان ٿو وڃي، اڄ ارادا ڏسي، هوڏ هاڙهي ڇڏي.
سوچ ذهنن منجهان سامراجي ڪڍي، نئين لڪوري ٿي پاڻ پاڙهي ڇڏي!
سچ جي سوڀ جي سگهه سر جي جڏهن، ڏاٽ هر ڏاڍ جي پاڻ ڏاڙهي ڇڏي!
چار ماريءَ مڪر جا پڪيڙيا ڪئين، جُوءِ پنهنجي مڪر ڪين ڦاڙهي ڇڏي.

تاج جويو

●

ڪنهيا پرهه پلئو،
راتِ وهايا جئو:
ڏسي سهائي سونهن جي!

چاليا هير-هڳاءُ پر، من ٿي مستيءَ مئو:
ڏسي سهائي سونهن جي!

متئَ متيءَ تي سونَ جان، سورج هاريا سئو:
ڏسي سهائي سونهن جي!

ماڻهوءَ-مٺيا ماڻهو، ڏورِ دُنيا جا ڏوَ:
ڏسي سهائي سونهن جي!

وفا ناٿن شاهي

●

حدِ ڪمال آهين،
شايد زوال آهين.
سان ٿي مثال آهيان، تون بي‌مثال آهين.
هر وقت، وات قاتل، دستِ سوال آهين.
دنيا سڄي هٿي ٿي، مون ڪان محال آهين.
ديرا ڪجي ويا ٿي، هالي پلال آهين.
هر دم جفا، وفا سان، مُنجهيل خيال آهين.

مير-محمد پيرزادو

گيت

منڊ الھيءَ ۾ مونجھا ٿي ويا،
من جا مينگھه-ملھارَ،
الو ميان،
ساھه اوھان جي سارَ!

من-منڊر ۾ سانجھي ڇانئي،
ياد توھان جي جھڙ جيئن آئي،
يا ڪٿي ڪنھن نيريءَ ڊنڍ ۾ ماريءَ ڏور مچائي،
جنھن ڪانيره ٿي من کي کھائي،
ڪاني ڪونج اڏارَ!
الو ميان،
ساھه اوھان جي سارا

دل تہ چوي ٿي جھومان ڳايان،
توريءَ پنھنجو ڀاڻ ۾ ٿاھيان.
منھن تي مينھ ڏيءَ ڏار نوائي، تنھنجي آس لڳايان.
برڪا رُتِ ۽ ھيءَ جھڙُ ڦڙُ،
پيءَ پسڻ جا پار!
الو ميان،
ساھه اوھان جي سارا

وڻ ٽڻ وھنجي سھنجي جھومن،
منھنجون آسون اڏسا لوچن،
اھڙي مينگھه-ملھارَ ۾ منڙا، تنھنجي ملڻ لئہ پيون ٿيون سوچن.
جڏھن آئي جا گيت ٿا ڳائن،
پيلھون ٿامي ڀارَ!
الو ميان،
ساھه اوھان جي سارا

اياز گل

ٻه غزل

(١)

حقيقتون ۽ خواب چهرا،
سوالَ چهرا، جوابَ چهرا.

برف وانگيان رڳي تي دِلڙي،
ڏسي ڪري آفتابَ چهرا.

اکيُون انهن کي روز ڳوُڄن،
پيا وڏائين ثوابَ چهرا.

اسان جي حصي ۾ آيا هردم،
حل نه ٿيندڙ حسابَ چهرا.

پيارَ جي راهه جا مسافرَ،
چنڊَ-چهرا، گلابَ چهرا.

ڏين ٿا پنهنجا پرايا ٻڌجي،
ڪيڏا ڪيڏا عذابَ چهرا.

ڌُنڌَ وانگي ڇانيا پيا هين،
ذهن تي بي حسابَ چهرا.

(٢)

ذهن لوچي ۽ لُڇي ٿڪجي ٿو،
شعر، پوءِ ئي ته ليکيو ٿئي، تو، ڪو.

غم ۾ بُرا حالَ، آداسيُون، طعنا،
سڀ مُون تي ئي مهربانيُون ڇو؟

ڪنهن مهلَ لُڙڪَ لڙي ئي ٿا پون،
مان ڀي پٿر ته نه آهيان لوڪو!

سُرَ، سُرهاڻ، پيرڻ، پيار ٻنان،
ماڻهو ڇا هي؟ جيئن خالي کوکو.

ساري دُنيا وئي مون کان وسري،
هڪڙو تون ئي نه، مگر آن؟ وسريو.

ياد آيو ائين هڪڙو گلابي مُکڙو،
ذهن جي آپَ تي جيئن چنڊ نڪتو.

آئي جوڀن تي جواني جڏهن،
گل نازيءَ سان ٽڙيو ۽ وِڪريو.

ادل سومرو

ترائيل

سيرت کي سينگار پلي تون
صورت جي ماناڻ ۾ ڇاهي
هر ڪنهن کي ڪيڪار پلي تون
سيرت کي سينگار پلي تون.

سچ جو پارڻ ٻار پلي تون
تاندن جي تانداڻ ۾ ڇاهي
سيرت کي سينگار پلي تون
صورت جي ماناڻ ۾ ڇاهي.

نصير مرزا

●

جنهن موڙ تان
وچڙي وڃي هئين،
آنهيءَ موڙ وٽ
تنها اڃان بيٺو آهيان

هاڻ اکين،
سپنن جي
ارٿي آ ڇا
جلي پئي

تون آوچو آڪاس هئين،
ڪاغذ جي
ڏاڪڻ تان چڙهي
توکي مون
پاڻ ۽ ڇهڻ ٿي چاهيو

ڪيڏو نه آءٌ پاگل هئس
مٽي ڪان پوءِ
مون کي جنهن
قبرستان ۾
ٻوريو ويندو
ٻڪ اٿر
کي پنگ
گذرڻ کان پوءِ
اُنهيءَ جاءِ تي
ڏني ٽرنڪٽر
کو رستو
جوڙيو ويندو
۽ سندم قبر جي
سيراندي‌ءَ
ڪتبي بدران
ميل جو پٿر
بيٺل هوندو
(ڪنهن تنها مسافر واٽ‌ڪي

۱-۱۹۸۱ع ۱

واجد

ٻه نظم

(۱)
ڇا، اهو ٺيڪ آهي؟
ته ڏُڏيُون ٻَون ٽئين
ٽَٽل دليون ڳنڍجي
ٿي ٻَون هڪ
۽
ڇٽل تير به
ڪمانن ۾ واپس موٽن
(جي انهيءَ جو جواب آهي ’هائو‘)
ته پوءِ آءُ!
پاڻ به مُنافقيءَ جي مٽين مَيرُ
ڇهرن تي چاڙهي
اندر ۾
باهه جيان ٻرڪي
ٻاهران
مُرڪي مُرڪي
هڪ ٻئي کي ٻڌايون آلو!
(۲)
دل ۾ دشمن کي ويهاري
ته دوستيءَ جي وجهو ڏوڙ
منهنجي نيڻن ۾
اوهان جي لاءِ
مون وٽ هاڻي
ڪجهه به ته ناهي،
جو اوهان کي ارپيان.
آءٌ سڀ کان وڏي منافق
يعني،
پنهنجو پاڻ کي ماري
پڇي لڪتو آهيان
هاڻي جڙتو سنيهه جون
سيٽيون نه هڻوا
نه سڏيو پاڻ ڏانهن مون کي
مان پنهنجو پاڻ کان به ڏور
پڇي لڪتو آهيان.

ج.ع. منگهاڻي

ٻه غزل

پريل جڳ ۾ هڪ جيئڙو،
طوفانن ۾ ڇڻ ڏيئڙو.

تو تہ ڇيو آ ايندس ڪونہ، ٻوه ڇو آهي اوسيئڙو.
سوچ اندر ۾ چار ڀڪيڙي، ڇڻ تہ ٿيس مان ڪوريئڙو.
ڻاهہ ڏيئي آ موتيو مهڪيو، پاتو شايد تو لهيئڙو.
وڻجارا ڇو ڪيت نہ ٿيندا، من جو ٿيو آ جوڳيئڙو.
ٻولارڻ جو باسي تي ويو، جاءِ نہ هڪڙي هند هيئڙو.

●

ياد سنڌني جا آئي هري،
موين پيا ڇڻ چنگ چري.

جيئڻ جا ڪي ڏينگ ٿيڻ ٿا، جيئبو ڪونهي ڏينهن گهڙي.
ٿون جنهن هنڌ بيهاري وئين، مان تہ اتيئي ويس مري.
انگ اگهاڙا مارو مارا، مٿان اتر جي سيءُ لري.
منهنجي گهر جو ڪوبہ نہ رستو، مان تہ سجائي ويس ٻري.
سوچ مان ساري بت تي جڻ، زهر ڀري ماڪوڙي سري.
اڄ وري ڪنهن نهڪر ڪئي، اڄ وري ڪا پونگي جهري.
ڏاڍ پڙيو، ڏاڍو بہ پڙيو، ج. ع. منگهاڻي ڪانہ پري.

شفيع چانڊيو

وائي

جيڏيون ڪاڻ پنهل جي وندر سڀ ووڙيار،
ڏاڍا وس ڪيار!

نڪري ڏينهن تتي جو پيرين پنڌ ڪيار،
ڏاڍا وس ڪيار!

آڏا ڏونگر لڪيون ڏوري سڀ ڏٺار،
ڏاڍا وس ڪيار!

ڏيرن کهڙو ڏوهہ ڏيان پاڻان پاڻ ڪيار!
ڏاڍا وس ڪيار!

”شفيع“ تن ۾ تات هي وارو ور ورهار،
ڏاڍا وس ڪيار!

مريم مجيدي

وائي

اوءِ مورن جهڙا ڏول پرين،
ڪين ڪسا ڪر قول پرين.
جهرمر جوتون ڪن ۽ جهرڪن، چاهت چوڪا ٻول پرين،
ڪين ڪسا ڪر قول پرين.
سو سو سالڪ ڪري تي سانپر، ڪيڏو عشق آڏول پرين،
ڪين ڪسا ڪر قول پرين.
ٿهه ٿهه ٿهڪن وڏ وره جا، ڳاڙها لال رتول پرين،
ڪين ڪسا ڪر قول پرين.
چم چم چلڪي رينو رينو، آب اکين مان اول پرين،
ڪين ڪسا ڪر قول پرين.
دل جي ڌرتي ڏڪ ڏڪي تي، ڏاڍو مٺو مخول پرين،
ڪين ڪسا ڪر قول پرين.
نينهن نجونج سون سچو آ، سودو سڪ اڻ مول پرين،
ڪين ڪسا ڪر قول پرين.
پل پل ڀور پيارن جهڙا، هانوَ پڇن ٿا هول پرين،
ڪين ڪسا ڪر قول پرين.
ويهه ويهه واتون وات تي پل، ووڙي وات وڙول پرين،
ڪين ڪسا ڪر قول پرين،
اوءِ مورن جهڙا ڏول پرين.

مهر پروين

●

هوت نه ڪجهن هيئن، ڏاڍايون ڏکين سان!
تيئن تيئن ڪاهيان ڪست سان، جيل جاڏا جيئن.
ووڙينديس ونڪار ۾، ساهه نڪتي سيئن.
پانڌي تنهنجي پار جا، خبرون ڏيندم ڪيئن!
سچ منهنجا سپرين، تون نه لائق ائين!
پٽري تي ”پروين“ ڪان، توکي سري ڪيئن؟

غلام حسين رنگريز

غـــزل

اج نـوازش جـي نـظـر كر يـار، پيرو ڪير پچ،
مـون مـٿـي مسكين تـان منـار، پيرو ڪير پچ.
نـيڻ نـارا نار ڪريو ساونـي ميـنهن جيئن وهـن،
هر هر هينئين ۾ هوت تنهنجي سار، پيرو ڪير پچ.
ساري ساريون صحبتون ٿو هينئڙو منهنجو لُـون ٿئي،
تـو سـوا نـاهـي بـلـو پـوتـار، پيرو ڪيـر پچ.
چاندني تي چنڪ وجهي ۽ هير ڪائي پئي هينيون،
تـي وِلهي جـو واهـرو ڪر وار، پيرو ڪير پچ.
سـوت سـنـڌا مُـنـد مـوتـي ٻُـوريـا آهن ٻـٻـر،
دلڙي آتـي تنهنجي لـيءِ دلـدار، پيرو ڪير پچ.
خواب تنهنجو خيال تنهنجو تون نہ وسرين مـُـور ٿـو،
تـن بـدن ۾ طلب تنهنجي تـار، پيرو ڪير پچ.
دم وجي پل، دم نہ تـي ڪو ڏار مون ڪان يار تون،
هيءَ حـيـاتـي آهي ڏينهڙا چـار، پيرو ڪير پچ.
خاص خادم خاص تنهنجو آئـون ٻانهو ٻانهن ٻڌو،
ڪر نہ چاڪر چاڪري ڪـان ڏار، پيرو ڪير پچ.
نينهن نهوڙي اج نـئـو ”رنگريز“ ماروئي شرم،
خلق ۾ تـو لـيءِ تيس مان خوار، پيرو ڪير پچ.

سيد اڪبر

●

ٻـڌي پرت جون ڪي پُـڪارون پُـڪارون،
ڪري مست آيـا قـطـارون قـطـارون.

سُـٺي سـڌ سُـرن جـا پيا پـنـڌ آهيون،
جنجهوڙي ويون هي تنوارون تنوارون.
ڏئي ميـر سُـڳـ لـٺ رکي ساڪ چاڙهي،
پلي رقص ڪَـن پيون بهارون بهارون.
خدائي اوهان جي ڪُنـي جت وجـي ٿي،
آتان ڪان اسان جون اڏارون اڏارون.
نہ منصور مڙندا ڪڏهن حق چوڻ ڪان،
نـہ ڏيندو هـي مقتل ميارون ميارون.
اوهان جي وفا ۽ نياءُ جي اي ”اڪبر“!
ڪندو جڳـ ڀـيـڙو پچارون پچارون.

نياز پنهور

نظم

او ڏات منهنجي سون ڏي آءُ وڌي،
ڪجهه شعر لکان، ڪجهه گيت رچيان.
ڪنهن شعر ۾ ڳالهه ڪريان ان جي،
ڪو غزل ٺهي ان جي نانءُ ڪيان.
جذبن کي سميٽيان لفظن ۾،
۽ پيار سندس کي چاڪ چوان.
جنڊ ڪاڻ لڳي ۽ وار لڏن،
ڪا مک سندس کي تشبيهه ڏيان.
تصوير رکان سامهون ان جي،
۽ لفظن ۾ ٻوءِ ڪيس چٽيان.
جنهن وقت ٻه پايان سڪ سندس،
هي غزل پڙهان يا ڪيس ڏسان.

ذوالفقار سيال

غزل

زخم زخم تي لهڪ وکيري، مرڪ سجائي آيا آهيون.
تنهنجي محفل ۾ او پيارا، پاڻ جلائي آيا آهيون.
پنهنجي هٿ سان، پنهنجي دل جي، مندر کي مسمار ڪري اڄ،
پنهنجا سارا سپنا ساڙي، آڳ لڳائي آيا آهيون.
لوڪ پيار تي پهرا ڏي ٿو، چوري چوري چاهت ڪئي سين،
تنهنجي صورت جو نيڻن ۾ عڪس لڪائي آيا آهيون.
راهه مان سارا تنهنجا پيرا، واءُ جو جهوٽو ڊاهي ويو آ،
تنهنجي ڳولها ۾ ٿي ساجن، ساهه سڪائي آيا آهيون.
تنهائيءَ ۾ تنهنجي لهڪن جو مون کي آواز اچي ٿو،
سانت ۾ پنهنجو اندر کولي، چاڪ چڪائي آيا آهيون.
سوچ جي سوريءَ تي هي لڙڪيل، لاش اسان جي آس جو آ،
زلف، اسان سودائي ڏسجو، پاڻ ڪپائي آيا آهيون.

عاجز آچڻ

ڪافي

لکو حال پائي، نـہ محـرم رهيو آ،
پچاڻان اوهان جي، رڳــو غــم رهيو آ.

سوا تو نہ ساعت، سکن جي ڏٺي مون،   رڳو درد فرقت جيي، سختي سٺيي مون،
سـوا تنهنجي مـون لاءِ مـاتـم رهيو آ.

وڃـي ڏور ڏاڍو، چڙيو تـو وساري،   سگهو موت سپرين، متان موت ماري،
اچـي يـار پويون، پرين دم رهيو آ.

سٺي يـار عاجز آچڻ جـون صدائـون،   ڪـري مهرباني، اچـو مـن اوراهون،
لهي درد دل تان، جـو هردم رهيو آ.

احمدخان آصف مصراڻي

●

نـيـٺ تہ ملـندا، چولڊي سان،
حـال حـقـيـقـت ڪولي ڪولي.

ڏور وڏائـون ڏيـنهن ڏهاڙا،   گـذريـا آرهـڙ سـالـوڻ چـاڙا،
وڻ ٻر ويـا هـت رولـپي رولـپي.

جـيءَ آلـهـن سـان جڙيو جڙيو،   قـرب آلـهـن جـي قابو ڪڙيو،
چڻنگ وجهي ويـا چولـپي چولـپي.

ٻڙين ڪـارڻ ٻـاڻ ٻـتـوڙيـم،   واهـڻ وسيون وانـڍون ووڙيم،
ٽڪيس ڳوٺ ڳليون ڳولـپي ڳولـپي.

”آصـف“ شـال اگـڻ تـي ايندا،   ڏاڍو ڏڏُ ڏکيءَ کـي ڏهـنـدا،
ٻاجھ ڪـنـدا شـل ٻولـپي ٻولـپي.

ميوو خان موج لغاري

مصحف رو يار منهنجو، تفسير ڪونہ ڄاڻان،
خوابن ۾ خوبرو ڏٺو، تعبير ڪونہ ڄاڻان.

محبوب جي محبت، مستان من بنايو،
ملندي نہ ملندي دل کي، ڪا دير ڪونہ ڄاڻان.

دل ۾ چڪي مصور، تصوير دلربا جي،
صورت آنهيءَ بنان ٻي، تصوير ڪونہ ڄاڻان.

دز يار جي قدم جي، سرمو اکين جو مون لئي،
مان مٽ آنهيءَ مٽيءَ جي اڪسير ڪونہ ڄاڻان.

آهن عجيب مان جيئن، اکڙيون اڙيون اڇانڪ،
جاري اکين مان آهن، ڇو نير ڪونہ ڄاڻان.

ڪا چيز چٽنگ وانگر، چُهٽيل اندر ۾ آهي،
ٻ دل ۾ چڻ چڀي ٿو، ڪو تير ڪونہ ڄاڻان.

مطلوب سان ملڻ جو، ڏاهن کان ڏس پڇان ڪو،
مان يار جي ملڻ جي، تدبير ڪونہ ڄاڻان.

تعويذ ڪو لکايان، پنهنجو ڪريان پرين کي،
جوڳي کان منتر پڙهايان، سو وير ڪونہ ڄاڻان.

درويش ڪو پُڇايان، ڪوئي فقير ڳوليان،
ڪهڙي وڃان وليءَ تي، ڪو پيرُ ڪونہ ڄاڻان.

عامل ڏسي عمل ڪو، ڪهڙو پڙهان وظيفو،
ڪيئن يار ٿئي مسخر، تسخير ڪونہ ڄاڻان.

ڪنهن ٻي جي دل جي گهر ۾، ڪيئن گهر بنايان پنهنجو،
مان پاڻ پنهنجي گهر جي، تعمير ڪونہ ڄاڻان.

ڪيئن حال دل جو اوريان، دلدار سان مُنهان مُنهن،
تحرير ڪجهہ نہ ڪجهہ پر، تقرير ڪونہ ڄاڻان.

قاصد نيازمندي، جي خط سان موڪليان پي،
پر اهڙي پُرفصاحت، تحرير ڪونہ ڄاڻان.

دلبر کان ڏار گهارڻ، دم ناگوار دل کي،
ڪهڙي ڳنهہ جي مليم، تعذير ڪونہ ڄاڻان.

ڪهڙي سبب علحده، آهي عجيب مون کان،
مون کان ٿي "موج" ڪهڙي، تقصير ڪونہ ڄاڻان.

نشتر ذاتڻ شاهي

غزل

يار سان سينو سهائڻ آ ڏکيو،
پيار سان ايڏو ڦتائڻ آ ڏکيو.

نانگ جو ڪاڏل بچي سگهندو، مگر
عشق جو ڪاڏل بچائڻ آ ڏکيو!

ڏاڙ هرڪو سر ڏيڻ جي ٿو هٽي،
قتل گهه ۾ پير پائڻ آ ڏکيو!

عشق جي پيدائش خود انسان آهه،
عشق کان خود کي بچائڻ آ ڏکيو!

هرڪو جالي آ زباني دوستو،
نينهن ۾ ناتو نڀاهڻ آ ڏکيو!

خون جو ڏوهي ڇٽي سگهندو، مگر
پيار جو پڪڙيل ڇڏائڻ آ ڏکيو!

بخت بگڙيل کي بنائي سگهجي ٿو،
پيار بگڙيل کي بنائڻ آ ڏکيو!

شير سان ٻيي ٿي مقابل سگهجي ٿو،
حسن سان سينو سهائڻ آ ڏکيو!

منهن ڏئي طوفان کي سگهجي ٿو، مگر
عشق جو جهولو پڇائڻ آ ڏکيو!

وار شمشيري خطا ٿي ٿو سگهي،
تير نظرن جو گسائڻ آ ڏکيو!

عشق جي ساگر کان هُن پَر دوستو!
پيار جو پيڙو وَسائڻ آ ڏکيو!

خوف خطرن جا ڏئي منزل کان اڳ،
وت تان مون کي ورائڻ آ ڏکيو!

جادو "نشتر" تي هلائڻ آ سکيو!
عشق تي جادو هلائڻ آ ڏکيو!

نثار بزمي

●

ڪَرين ڇا جي لئه ٿو وفا جي تلاش،
نَه ڪَر پاڻ پنهنجي سزا جي تلاش.

وفا ڪنهن ۾ ڪانهي اهو ڪر يقين،
نه ديوانا ڪر دلربا جي تلاش.

هٽي پيرَ هٽَ، سوتي مطلب جو لهه،
نه دنيا ۾ ڪر تون دعا جي تلاش.

گريبان ۾ مُنهن وجهي ويهه تون،
نه ڪر هيڏي هوڏي خدا جي تلاش.

سُچي دار ڇالاء پيئي هُجي،
زماني ڪي آ بي خطا جي تلاش.

فنا تي وڃڻ فتح جو آ نشان،
اِهائي آ بهتر بقا جي تلاش.

نه ڏس ڪنهن طرف تون اکيون بند ڪر،
نه ڪر جان جي لئه جفا جي تلاش.

ٿڏا جذبا منزل تي ٿي ٿا وڃن،
نه ڪر "بزمي" تون انتها جي تلاش.

پيربخش پياسي

نظم

(١)

آءٌ ڀرين تون آءٌ ڀرين،
مان ٻلبل توکي ڀيار ڪريان.
گلن ڦلن جي سيج تي وهاري،
سوَ سوَ ڀيرا سينگار ڪريان.

(٢)

ڪنول تون آهين ڪينجهر جو،
يا گل ڪڙيل ڪنهن ڪاريءَ جو.
جو پيئي آهين من جو موتي،
ڀُهي ڳلي جو هار ڪريان.

(٣)

تون مکڙي آهين موتئي جي،
مان خوشبوءِ تنهنجي ٻن ٻن جي،
تون هير هوا تي گل تي ٽڙ،
مان هنڌ هنڌ سڀ هُبڪار ڪريان.

(٤)

دل ۾ درد جو دونهن دکائي،
تن جي تنهنجي تند تپايان،
تڙپي ته آلي جان تنهنجو من،
تان ڪونئل واري ڪار ڪريان.

(٥)

تون ٽڙڪو ٽڙڪو سورج جو،
مان چنڊ جي آهيان چانڊوڪي،
آءٌ ته جگمگ روشن روشن،
سپنن جو سنسار ڪريان.

(٦)

مان پياسي پياسي ڌرتي آهيان،
تون برساتي ڇڻ آهين بادل،
وس وس جي وسڪار ڪرين،
پيو بر کي باغ بهار ڪريان.

(٧)

تون بجلي آهين بادل جي،
مان تنهنجي شعلن جو چمڪات،
تون ڪارونڀار ۾ جوت ٿي جل،
مان اونده تي يلغار ڪريان.

(٨)

پيجل وارا ٻول تون ٻول،
مان پنهنجي من کي مست ڪريان،
تون ڪاتڪي ويهي ڪنڌ کي ڪور،
مان ڌڙ سيسءَ ڪان ڌار ڪريان.

(٩)

تون مورتي آهين من مندر جي،
مان "پياسي" تنهنجو پوڄاري،
چاهيان ٿو چرنن ۾ ويهي،
پاڻ پنهنجو ٻلهار ڪريان.

احمد خان "مدهوش"

غـزل

فنا جي ضرب کان اڳ ۾ ڪرڻ هستي فنا گهرجي.
جهان اندر مرڻ کان اڳ مري ماڻڻ بقا گهرجي.

نظر ديد آشنا گهرجي، ۽ دل درد آشنا گهرجي،
محبت جو ڀرم رهجي اچي، اهڙي ادا گهرجي.

بجز تنهن جي نه ڪائي چيز دنيا جي سڄڻ گهرجي،
اگر گهرجي ته مون کي چاهتن جي انتها گهرجي.

محبت جي نگاهن سان نگاهن کي ڪجي قائل،
زبان پنهنجي مٿان آڻڻ نه حرفِ مدعا گهرجي.

اگر چاهين محبت ۾ "رهي تون تون، نه ڪي مان مان"،
هلائڻ دم سان دم گهرجي، ملائڻ ها ۾ ها گهرجي.

نيشانو غير جي آڏو بڻائي منهنجي دل کي ويو،
نوازش يار جي گهرجي ته اهڙي بي بها گهرجي.

اکين تي هٿ رکي تنهنجا سمورا سُور سهنداسين،
ڏکن تي جو هريل آهيون، تڻ ڪهڙو خفا گهرجي.

ڀلي هٿ نار پنهنجا تون، ستم سان اي ستمگر، پر
ستم جي وقت ڪجهه دل ۾ ڪرڻ خوفِ خدا گهرجي.

رکي "مدهوش" من پنهنجي خدا جي ياد کان غافل،
بتن جي عشق ۾ دل کي ڪرڻ ڇو مبتلا گهرجي.

ناظم منگي

●

خدا گهريو ته سڄڻ تان نثار ٿي وڃبو،
نظر ملي ته وڏو بارقار ٿي وڃبو.

ويا جي روزا ته پو عيد جي به آهي اميد، مليو ته پلصراط تان به پار ٿي وڃبو.
ڀلي ڏي ڀهرو صنم جي حرم تي او حاسد، نياپو وقت ته پوء آشڪار ٿي وڃبو.
اڙيا جي خار ته لڙنداسين بي نقاب، مگر نثار ٿي پو چمن ۾ بهار ٿي وڃبو.
وصالِ يار ڪپي، پر خدا ڪري ته ٿئي، ڏسڻ ليء يار جي دُرِ اشڪبار ٿي وڃبو.
نگاهِ ناز کان قسمت کهائي پو قاتل، صفِ شهيد ۾ شايد شمار ٿي وڃبو.
ڏئي ٿو حسن جي خيرات حشر ٿئي ٿو چڱو، هي زر وئو جو پرين وٽ پينار ٿي وڃبو.
قدم چمان ٿو ته راضي رهي سڄڻ، ڇو جو هيتي رُنو ته هُتي گنهگار ٿي وڃبو.

نيائي لينهن جو ناتو جي تاحيات سڄڻ،
پو وار وار تان "ناظم" نثار ٿي وڃبو.

سوز هالائي

وائي

تو ۾ ڏونگر ڏورڻ ناهي، تو ۾ وندر ووڙڻ ناهي.
کوهه ڇڄين تي ٻار پنهونءَ جا.
نتڊ سان تو آ نينهن لڳايو، توکي سک سمهڻ جي آهي.
کوهه ڇڄين تي ٻار پنهونءَ جا.
توکي سُترِ نہ ڪائي سٽي، ڏونگر چاهي، گوندر چاهي.
کوهه ڇڄين تي ٻار پنهونءَ جا.
ويجهڙ ۾ ڪا وستي ڪانهي، چور ڦرن تا پيا چوراهي.
کوهه ڇڄين تي ٻار پنهونءَ جا.
ڪيچ وٽن جا 'ڪارا راڳا'، ٻَر ۾ بيٺا باهي باهي.
کوهه ڇڄين تي ٻار پنهونءَ جا.
رند رُلڻ لاءِ رت ڪپي تو، تو وٽ ٻوند نہ ڪائي آهي.
کوهه ڇڄين تي ٻار پنهونءَ جا.
جيڏين پنهنجو جيءُ ملوڪيو، ڪاٻہ تہ هلندءِ ڪيچ ڏي ڪاهي.
کوهه ڇڄين تي ٻار پنهونءَ جا.
هن ٻُري ٻنيور ۾ پينر، ڪير ٿو ڪنهن سان نينهن نباهي.
کوهه ڇڄين تي ٻار پنهونءَ جا.
جي تون محب ملڻ لاءِ ماندي، سندرو ٻڌجان ساهي ساهي.
کوهه ڇڄين تي ٻار پنهونءَ جا.

اصغر آزاد منگي

وائي

ڪينجهر ۾ ٿو ڪنول ٽڙي-
پيارا پرچي آ.
ڏسکي هيو ٿو ڏينهن الاڙي، توريءَ رات رڙي؛
پيارا پرچي آ.
روح اوهان سان ريجهي ويو آ، ڪڙيو منجهہ ڪڙي؛
پيارا پرچي آ.
سيج اسان ڪي سيلهہ هٿي ٿي، ڇڏيو ننڊ ٽڙي؛
پيارا پرچي آ.
سڏڪا سڏڪا سڏڙا ٻڌجن، جيئن ٿي رات لڙي؛
پيارا پرچي آ.

ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ

وائي

منهنجو يارو جيون جوين، محنت هائي قرب ڪهائي،
سور ڪنيان مون جائي وائي.

منهنجي من ماندائي مچايو، دل تي انهيءَ راڄ جي رائي،
سور ڪنيان مون جائي وائي.

هي جڳ جونو، جهونو ٽيندو پريت نه ٽيندي ڪڏهن پرائي،
سور ڪنيان مون جائي وائي.

پوءِ به ڪيان ٿو پريم جي ورڪا، مون نه ڪڏهن آ محبت ماٺي،
سور ڪنيان مون جائي وائي.

دُک جي نگري دنيا ساري، شل سک ڏسي هيءَ ساهه سيائي،
سور ڪنيان مون جائي وائي.

من ڪو واءُ گهلي پڻ اهڙو، وائي ٻڌجي دور هي وائي،
سور ڪنيان مون جائي وائي.

شاد عباسي پورڙائي

غزل

با وفا هي آهي جيسين زندگي،
حُسن جي تيسين ڪنداسين بندگي.

سي محبت ۾ ويا مخدوم ٿي، عشق ۾ جن ڀي ڪئي آ عاجزي.
ناهي دنيا جو ۽ عُقبا جو خيال، عشق جي گهُر جي فقط آسودگي.
مون تي هُن جور و جفا پيهم ڪيا، سوز ۾ مُنهنجي ڏسي هُو سادگي.
آهي نادان يار جي ياري ڪان بَس، دانا دشمن جي به بهتر دشمني.
ڪهڙي هَٿَ جي ٿي ڪَنگڻ کي دوستو! آ ضرورت جو ڏيکاريون آرسي.
بَس خدا مون تي فقط راضي هجي، ڀَل رُسي دنيا وڃي مون ڪان رُسي.
قيصر و ڪُسريٰ ڪان ڀي آهي بُلند، "شاد" عباسي مقامِ عاشقي.

محمد اسحاق "راهي"

●

صنم سونهن وارن کي پرکي چڏيم،
مگر، يارا! يارن کي پرکي چڏيم.

بهارن ۾ به ڪي چين دل کي نه آ، خزن ۽ بهارن کي پرکي چڏيم.
نظر کي نظارن آ دوکو ڏنو، چمن جي نظارن کي پرکي چڏيم.
تلاطم ۽ طوفان ۾ ڪو نه پهتو، سهارن ڪنارن کي پرکي چڏيم.
لٽيو چين دل جو نزاڪت سحر جي، گهڻو ئي قرارن کي پرکي چڏيم.
خمارن کان پي لطف حاصل نه ٿيو آ، شرابن خمارن کي پرکي چڏيم.
ٿيو اجنبي کان اسان جو آ مطلب، گهڻو آشڪارن کي پرکي چڏيم.
مليو هر قدم تي حسين دوکو آ، الا! حسن وارن کي پرکي چڏيم.
شڪايت توهان جي نه "راهي" نه آ پر، دلي دوست يارن کي پرکي چڏيم.

علي نواز صابر نظاماڻي

ڪافي

دميدم دل ٿي گهري دلبر ڏنارن کي ڏسان!
ساهه ٿو ساري سندم سوڻن سنگهارن کي ڏسان!

هيت هينيون منهنجو هتجي ٿو، جسم سارو ٿو جهڄي،
شل ڪيري ڪونيون پون سڀ، ڪوٽ هي تنهنجو ڀڄي،
پنڌ پيرن سان ڪري، پنهنجن پيارن کي ڏسان...

مون جيڏيون سڀ ملڪ منهنجي ليون ڪلن ڪيڏن سدا،
چڏا ڏسان سرتيون وڃي هٽ، سومرا سڻ تون صدا،
سڪ منجهان سائيهه ۾ سانگين سڄارن کي ڏسان...

منهنجي لڏون لڏن ۾ وطن جا لوڙها ۽ لانيڊيون رهن،
ڪرڙ پيريون ۽ ٻٻر ٿا ڪين سي دل تان لهن،
پرت مان ڪايان پسيون، ڏوٿرن جي ڏارن کي ڏسان...

سربسر "صابر" سندا ڏي تون صبا ساري سلام،
چاهه سان چشچاه تون من مارئي سارو مدام،
هر گهڙي هاريان هنجهون، هينئڙي جي هارن کي ڏسان...

"ساجد" لعل پوري

غزل

حبيب هڪڙي گهڙي پاڻ کان جدا نہ ڪري،
عذابِ هجر ۾ ڪنهن کي مبتلا خدا نہ ڪري.

ڪڏهن بہ جڳ ۾ سو الفت جي ابتدا نہ ڪري، | جهان ۾ جو بہ محبت جي انتها نہ ڪري.
وفا جو نام نہ آئي اهو لبن تي ڪڏهن، | جفا جو روز ڪري پر ڪڏهن وفا نہ ڪري.
ٻڌايون درد جو ڪهڙو انهي کي افسانو، | اسان جي درد جي بيدرد جو دوا نہ ڪري.
خطا جو پتلو تہ آدم ازل کان آهه جڏهن، | جهان ۾ ڪهڙي طرح ٿو اهو خطا نہ ڪري.
جي سمجهي عشق جي مفهوم کي تہ پڪ آهي، | جهان ۾ عشق کي رسوا هو جابجا نہ ڪري.
اسان جي حال جي هن کي اگهيئي آهه خبر، | چڱو تہ حال جي پيهر سڄڻ پڇا نہ ڪري.

جهانِ عشق ۾ پائي نہ پير سو "ساجد"،
جو راهِ عشق ۾ سِرُ مال وزر فدا نہ ڪري.

جوهر بروهي

●

ونجي وئين اجايا وعدا ڪري ڪري،
تڪجي پئين اسان کان پاسا ڪري ڪري.

مان ڪيئن رهي سگهان ٿو هن شهر ۾ اڪيلو،
تون ڪئن گذاري سگهندين پردا ڪري ڪري.

سورن کي سڪ تا پانيون ڏک تي هري وياسين،
دل منجهہ روز محشر برپا ڪري ڪري.

افسوس ڪو بہ حال جو واقف نہ ٿي سگهيو،
ڇوسول تي پڪاريم واڪا ڪري ڪري.

مان ڪجهہ بہ ڪونہ آهيان مان ڪجهہ بہ ٿيونہ آهيان،
توکي تہ اوج بخشيم وهوا ڪري ڪري.

تون ڪونہ آئين ورنہ مون حد ڪري ڇڏي آ،
راهن تي پترَ گُلن جي ورڪا ڪري ڪري.

"جوهر"! وفا کي سوچي هن جي جفا کي سوچي،
سوداءِ ٿي پيو آ ليکا ڪري ڪري.

خليل لاکير

غزل

محبت جي حسين تين يادگارن کي ته سمجهايو،
نهوڙي ٿا وجهن تن من نظارن کي ته سمجهايو.

اسان ڏي شوخ نظرن سان نهاري ڇو نهوڙيو ٿا،
هڻن ٿيون تير اکڙين جي اشارن کي ته سمجهايو.

هڻن ٿا ڏنگ سيني تي وجهن ٿا ونگ واسيهر،
حُسن وارا خدارا پنهنجي وارن کي ته سمجهايو.

روش گلچين جي هڪر گلستان ۾ ڏسي همدم!
ڪليون ڪومائجي ويون گلعذارن کي ته سمجهايو.

حياتي پنهنجي سورن ۾ وئي گذري خدا ڄاڻي،
ڏين ٿا سور ويتر غمگسارن کي ته سمجهايو.

کهڙي آ سمر ۾ ڪشتي وڏي خطرات ويا آهن،
ڪنارن رخ آ بدلايو ڪنارن کي ته سمجهايو.

ڏسان ٿو عابد و زاهد لڙي پيا پاڻ ۾ آهن،
خدارا ناصحن ۽ دينـدارن کي ته سمجهايو.

اکين آڏو ڦري تصوير ڪنهن جي ٿي، وري ويتر،
ڦٽائن ننڊ ٿا منهنجي ستارن کي ته سمجهايو.

”خليل“ آهي خيالِ يار ۾ مدهوش متوالو،
ڏين ٿا سور صدما يار! يارن کي ته سمجهايو.

احمد ڪيريو

ڪافي

اڄ رات ڏٺو ٿم خواب عمر،
مون کي آيو اکين مان آب عمر.

ڪلهه آيو اتان ڪان قاصد هو،
مون کي مارن ائين چوائي مڪو،
جنهن آئي سنيهو سڏايو ڪو،
پڪ پرهه سندو سو باب عمر.

اي عمر ادا مون کي موڪل ڏي،
سان وهنديس هرگز ڪين هيتي،
ملان مارن سان وجي موتي هتي.
مون کي ڏي نه اِهي آداب عمر.

ڏي موڪل مير مليـر وڃان،
جهرجهنگ ۾ جيڏين ساڻ جيان،
وڃي ڪاهڙ ڀاسي ڪير پيان،
ڪڍ ٻنه سان ٽينئي ثواب عمر.

اڄ آهي ڪانگل هيٺن ڇپو،
ٽيو گماهه گسن تي ساٿو سٿو،
منهنجي مارن تي آهي مينهڙو وٺو،
ڪايو ڦرب جو آهه ڪتاب عمر.

عزيزالله "عزيز" بروهي

•

تولاءِ تو پڇندو وتان تولاءِ تو رڙندو وتان،
تنهنجي جدائي تي جلائي، ڪيترو جلندو وتان.

تنهنجو تو سڏجان مان سڄڻ کھڙو بہ مان آهيان ڪٿي،
تنهنجي طلب آهي سدا ۽ تات آ تنهنجي گھڻي.
مان وصل تنهنجي جا سدائين خواب تو لهندو وتان.

حيران تو هردم رهان ڪاڏي وڃان ڪنهن کي چوان،
ڪنهن کي ٻڌايان مان وڃي دردن جو آخر داستان،
مجبور شعرن ۾ اهي تو واقعا لکندو وتان.

ايندين ڪڏهن منهنجا مٺا دل تو ٻنا مغموم آ،
توڙين ستان منهنجي ڇڏين مسڪين ۽ معصوم آ،
غيرن سان خوش ۽ مان رڳو سنسار ۾ سڪندو وتان.

مان ڇا ڪندس دُرِ عدن مان ڇا ڪندس لعلِ يمن،
ڪاڏي ڪندس سُوسن سُنبل ڪاڏي ڪندس مُشڪ ختن،
مان مُرڪ تنهنجي لاءِ ٿي محبوب تو مرندو وتان.

گل ڪونہ ٿا توکان سواءِ مون کي وڻن گلزار جا،
تون ڇا پڇين تو حالَ، منڌا طالبِ ديدار جا،
اوري لڳائي تو ڇڏي آهي ڪا تو پڇندو وتان.

توکي ڏسي جيڪر مٺا اولا لهي منهنجا وڃن،
هن شهر جا ماڻهو سڀڙي توکي ڏسڻ جي لئہ اچن،
منهنجا "عزيز" مان ڇا چوان مان ڪيئن تو جيئندو وتان.

"ياد" لغاري

•

سيني غم خوشيءَ ۾ لڪائي ڇڏيون ٿا.
پنهنجو درد ويتر وڌائي ڇڏيون ٿا.

ڏکن جي خزاني ۾ ڪا کوٽ ناهي، اسين لڙڪ موتي لٽائي ڇڏيون ٿا.
وفا جون اميدون هنن کان رکي اڄ، بيابان کي گلشن بنائي ڇڏيون ٿا.
سهي ناز نخرا هنن جا اسان ٻي، نيسنگ نينهن ناتا نڀائي ڇڏيون ٿا.
گذاري پرينءَ سان گھڙي قرب واري، گھڙيءَ لاءِ گوندر گنوائي ڇڏيون ٿا.
ملي "ياد" تي پل پرينءَ سان ملڻ جي، مگر سير جي بازي لڳائي ڇڏيون ٿا.

پيرل "پرديسي" سيتائي

غـزل

سنگ پچاپان وينو تـو لـڻ وچ تـہ ڪايون سنگ پيارا،
سُند سَني آ، تون بہ هـَلي آ، چاهہ جو چوري چنگ پيارا.

تانگهہ لـڳي آ، آس وڌي آ، وارو ڪر او يار وري آ،
ڪا تہ پـُچايون آس اندر جي، ڪو تہ رچايون رنگ پيارا.

پيار پريت جي خوشبوءِ ڪوليون، واس وَٺون، ڪو واس ڏيون،
پيار ازل جـو آهي پنهنجو، آهـي ازل جـو انگ پيارا.

ميل ميلاپ جـي موسم آئي، پـاڻ ميلون ۽ پاڻ هـَلون،
ماڳ انهيءَ تـي موٽي جا تي دوري جو آ دنگ پيارا.

ور تون ور، اوا وڻجارا، ڪو وڻج ڪيون، واپار ڪيون،
هين دل جي مخزن تي آ، تو بن زور چڙهي ويو زنگ پيارا.

تو لڻ ساجن ساهہ سڪي ٿو، روح رڙي ٿو، هنيان ڏري ٿو،
تنهنجي عشق جي ڏينيو جو ڪو آهي ڏنگ تي ڏنگ پيارا.

تو بن هرڪا آس اڌوري، آهي منهنجي ڪابہ نہ پوري،
آهـيـان تنهنجو پنهنجو ساڳيو، هـاڻ سچائج ننگ پيارا.

پيار نيارو آهـي پنهنجو، پـيـار ۾ آخـر او "پرديسي"،
چا جا ويچا، چا جون وِٽيون، چا جو جهيڙو جنگ پيارا.

عبدالستار "عبد" مگسي

●

دل ڪي تنهنجي قرب جو قيدي بنايون ٿو وتان،
پـرت جـو تـو سـاڻ پختو پيچ پايون ٿو وتان.

منهنجي مارڻ لِء تـکو تلوار ڪي چو ٿو ڪرين،
تيغ ابرن ڪان اڳي ئي سر ڪٽايون ٿو وتان.

دل جي خاطي ۾ دکائي دَرد جو دونهون مٺا،
آڳ الفت جي ازل ڪان سان مچايون ٿو وتان.

لـانءِ منهنجو بت پرستي ۾ پلي ليڪ زاهدا،
يار جي تصوير سيني سان لڳايون ٿو وتان.

غير جي هر چال ڪان بـُتي، اي زمانا غور سان،
خون دلِ ڏئي باغ الفت جو بچايون ٿو وتان.

"عبد" بـجي سان ازلِ ڪان پي اڳي اي دوستو،
هن جي دل ۾ هڪ عبادتگاهہ ٺاهيون ٿو وتان.

"راهي" چنا

غزل

محفل ۾ ديد منهنجي تي دلربا ڪي گولي،
هر دل تي پنهنجي پنهنجي دارون دوا ڪي گولي.

هي خونِ دل آ حاضر ذوقِ حنا جي خاطر،
محبوب تو اجايو رنگِ حنا ڪي گولي.

ڏيئي موت کي شڪست ماڻيون حياتِ ابدي،
خون شهيد تو اج ڪرب و بلا ڪي گولي.

گردش آيام موتي وچ تون ٻهارن جي صدقي،
تقدير منهنجي تي قسمت قضا ڪي گولي.

قدرت انسان آهي مشڪ ۾ رهي تو غافل،
مشڪل ۾ نيث آدم تو مشڪل ڪشا ڪي گولي.

هي ديوانو اج وڃي تو بس هتن سان يارو،
آئيو ڪٿان ڀي هن جي دلربا ڪي گولي.

دفتر ڇڏيا سون ڪولي دلدار جي اڳيان اج،
پنهنجي جفا کي گولي ۽ منهنجي وفا ڪي گولي.

مختيار گهمرو

●

ڀلي لوڪ سارو ڏڪاري ڏڪاري،
مگر تون نه ڇڏجان وساري وساري.

چيو تو ته ايندس مگر ڪين آئين، تڪي سان به راهون نهاري نهاري.
اچين جي مٺا تون ڀلا ڀاڳ ڀايان، اڱڻ سان ڇڏيو آ ٻهاري ٻهاري.
رهڻ آهه مشڪل ته توري پيارا، جيان تو سان تنهنجي سهاري سهاري.
جڏهن کان لڳي دل مٺا محب توسان، تڏهن کان سدا دل پڪاري پڪاري.
محبت ڪيو آهه مخمور مون کي، نظر سان ڀرين تو پياري پياري.

نه "مختار" کان تو ڪڏهن محب وسرين،
ڪيئي ڪاڏگ توڏي اڏاري اڏاري.

گل حسن ڪوپانگ ”شاد“

پيارا وطن

منهنجا مٺڙا وطن، منهنجا پيارا وطن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!
زيب زينت زمن، چاهه چاهت چمن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

تنهنجا ٿر پيي وسن تنهنجا بر ٻي وسن، تنهنجا دريي وسن تنهنجا گهر پيي وسن،
شهر پيي ڳوٺ پيي تنهنجا تر پيي وسن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

پاڪ تون آستان، پاڪ تنهنجي زمين، هر نظارو حسين جڻ ته خلدِ برين،
تنهنجي ڌرتي ملائڪ چمي ٿا چمن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

تنهنجون هيرون هوائون ڪتوريون ڪلن، خوب خوشبو خزانا ورهائن وندن،
تنهنجي مٽي ٻ آ جڻ ته مشڪِ ختن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

تنهنجي ڌرتي ڪي هاري اکيڙن پيا، ڪيڙ ڪيڙي اڏيڙي اڏيڙن پيا،
سون ميڙيون وڃن يا سهيڙيون وڃن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

تنهنجا مزدور پٿر پگهاري چڏن، ٿا ٻنور مان سفينا اڪاري چڏن،
جن جي همت جي آڏو ٿا ڏونگر ڏکن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

گاهه گل ڦل هجن، چوڳ چارا هجن، مال مڙئي ته موڙا متارا هجن،
سبز ساوا هجن ڪوهه دشت و دمن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

تنهنجا سڀ ماڻهو سهڻا مٺا ٿا لڳن، زور ماڪي مکڻ کان مٺا ٿا لڳن،
جن جي صورت ڏسي ٿا ستارا جهڪن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

تو ۾ هرچيز مستي سهانگي هجي، ڪابه شي ڪين ملهه ۾ مهانگي هجي،
وڻج واپار وهنوار هرجا هلن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

تو ۾ اڻ کٽ خزانن جي دولت هجي، ڪين افلاس جي ڪا علامت هجي،
تنهنجي غربت جا لاشا ٿي لتجي وڃن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

تنهنجي عزت ڏسي تنهنجي عظمت ڏسي، تنهنجي شهرت ڏسي، شان وشوڪت ڏسي،
آگريون وات ۾ تنهنجا دشمن وجهن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

تنهنجي دشمن ڏي ويندي له وڃ تان وران، تنهنجي خاطر جيئان تنهنجي خاطر مران،
تنهنجي خاطر ٻڌان پنهنجي سر سان ڪفن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

تو ۾ دانا هجن، ديده ور پيي هجن، اهلِ فن، اهلِ فڪر و نظر پيي هجن،
شوق سان شعر پيا ”شاد“ پارا لکن، اي زمينِ وطن، سرزمينِ وطن!

محمد رمضان ڪمبوهہ "زلفي"

سورن جو سرمايو

اچڻ جو يار هو وعدو ڪيو، پر ڪينڪي آيو،
مون کي هن خواهہ مخواهہ ڏئي آسرا رستن تي پيڪايو.

گذاري رات مون جاڳي سندس ئي انتظارن ۾،
مون کي هن بيوفا جي ياد ساري رات تڙپايو.

نہ پڇ مون کان پري پيڪر جي تابِ حُسن جو عالم،
ڪري بي قابو الفت ۾ سندس ئي عشق گرمايو.

نہ هن تي ڪا ميار آهي، نہ ڏوراپو، نڪو شڪوو،
حسينن جو ازل کان شيوو آ: عاشق کي تڙپايو.

گذاري رات ڏڪي مون، ڪري آهون، ڀري سُڏڪا،
مون کي دلدار جي سِڪ آهي سارو ڏينهن تڙپايو.

ٿيو آهيان زبون هن جي هجر ۾ اهڙو مان هائي،
خدايا بدنصيبي منهنجو در ڇو آهي کڙڪايو.

فراقِ يار ۾ ئي ٿو رهان شب روز مان غلطان،
غمِ هجران ئي باقي آ بچيو سُورن جو سرمايو.

بيرهہ جي باهہ ۾ سڙندو رهان ٿو يار جي خاطر،
مگر دلبر ڪڏهن پنهنجي ڪرم ڪو ڪونہ فرمايو.

سندس هن بيوفائيءَ جي خبر مون کي هئي ڪهڙي،
جو هن سان پيچ پائي، خوب "زلفي" آهي پڇتايو.

نظام الدين زائر

غزل

سپنن ۾ ڇو پاڻ پسائي، — ساجن وئين تون سُورَ وڌائي.
مَن ۾ جيڪو مَچُ ٻري ٿو، — آن کي آخر ڪير وسائي.
پيار کي هڪڙي راند مون ڄاتو، — ويئس پنهنجي دلڙي ڦرائي.
تون تہ ستائين ٿو اي سائين، — دنيا ڏس ٿي ڌار ستائي.
مون کان رُنين تون منهنجا سپرين، — ڄڻ وئين ساري جڳ کي رُسائي.
تنهنجي اوسيئڙي ۾ ويٺو، — راهہ تڪيان ٿو نيڻ وڇائي.
عشق جو اهڙو رستو آهي، — پاڳن وارو نوڪر ڪائي.
سڄ تہ خوشيءَ جو سڄ اي سهڻا، — آيري ايندو تنهنجي آئي.
زائر آن جي وعدي تي ڇو؟ — ويٺو آهين ديپ جلائي.

•جاهد راڏڻائي

غزل

اوهان جـي سهاري، جيئڻ ڏـو گهران مان،
اوهان جـي هٿان ئي، مـرڻ ڏـو گهران مان.

چمن دل جو ويران، ٿيندي ڏسان ٿو، پر ٿي پول تنهنجا پڌڻ ٿو گهران مان.
دلاسن تي دلبر، جيان ٿـو جهان ۾، سندء عشق ۾ گم ٿيڻ ٿو گهران مان.
ٽڪا نيـڻ راهـون، نهاري لـهاري، تصور ۾ تـوکـي ڏسڻ ٿو گهران مان.
مرڻ ناهي مهڻو، مري نيٺ وڃبو، اڳيان تنهنجي من دَمِ ڏيڻ ٿو گهران مان.
نـه ڪاتي نـه خنجر جي آهي ضرورت، نظر ڪڻ نظر سان ڪسڻ ٿو گهران مان.
عقيدت ٿي در تـي جهڪائي "مجاهد"، قدمِ تنهنجا هر هر چمڻ ٿو گهران مان.

رانا حنيف "عاطر"

•

پُر درد زندگي جـو، منظر اچي ڏسي ڪو،
ڇانيل آ غم جو سر تي امبر اچي ڏسي ڪو.

سيني ۾ آهي غم جو محشر، اچي ڏسي ڪو،
اکين ۾ منهنجي مـاه و اختر اچي ڏسي ڪو.

مان جنهن جي مشوري سان هن واٽ تي هلان پيو،
هو راهزن آ، يا ڪو رهبر، اچي ڏسي ڪو.

مشغول هـرڪو آهـي، پنهنجي عبادتـن ۾،
مسجد اچي ڏسي ڪو، مندر اچي ڏسي ڪو.

يـارو اوهان اجايو مـون کي ڏسي کلو پيا!
هُن جي ڪلڻ جو هڪڙي هي منظر اچي ڏسي ڪو.

منهنجو تـه هِن جهان ۾ ڪوئي نا آهي دشمن،
ليڪن آ ڪهڙو سامهون اجگر اچي ڏسي ڪو.

مون تي آ ڪهڙي طاري هي ڪيفيت الائي؟
"عاطر" ڪڏهن تـه قلبِ مضطر اچي ڏسي ڪو.

ڪهاڻيون

سعديه ميمڻ

لوئي نه لاهيان

جڏهين هوءَ بس مان لٿي ته کيس سڀڪجهه عجيب عجيب لڳو. سڄو ماحول عجيب، ماڻهو عجيب، هر شئي عجيب. کيس ائين لڳو ڄڻ اهو سڀڪجهه سندس لاءِ ناهي. پاڻ واٽڙن وانگر هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ لڳي. کيس ائين پئي محسوس ٿيو ڄڻ ڇوڪرن جون نظرون کيس ڳهي ويندي‌يون. سندس هٿ هڪدم رَئي ڏانهن کڄي ويا. مٿي تي پاتل رَئي کي ٺيڪ ڪري هن پاڻ کي محفوظ محسوس ڪيو. ”پٽ ڏس مٿي تان رَئو نه لاهجانءِ“، ”پنهنجي ڪم سان ڪم رکجانءِ“، ”پاڻ غريبن لاءِ ٿوري ڳالهه گهڻي ٿي پوندي.“ هڪ هڪ ڪري سندس ذهن ۾ ماءُ جا لفظ گونجڻ لڳا. پر وري به پاڻ ۾ همت پيدا ڪري اڳتي هلڻ لڳي. ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون ائين ڏسڻ لڳا ڄڻ ڪا عجيب مخلوق هجي. هن ڏٺو ته ڪي ٽوليون ڪري بوڪل مشڪري ۾ پورا هئا ته ڪي وري لشڪر ڪريو هڪٻئي جي پٺيان پئي هليا. کيس ائين لڳو ته پاڻ سڀني جي وچ ۾ ڪا اوپري شئي هئي.

هوءَ پنهنجي خاندان جي واحد ڇوڪري هئي، جنهن کي ميڊيڪل پڙهڻ جي اجازت ملي هئي. سڀني جي وات ۾ اهائي ڳالهه هئي ته ”ڏسو مائي ڇوڪري منڊم ٿيندي“، ”ڇوڪرن سان گڏ پڙهندي“. ”منهن آگهاڙي هلندي“، ”اها به چڱو نالو ڪيندي“، ”نيائين کي ايترو پڙهائڻ به چڱو ناهي“، وري جو ماڻس قدم قدم تي محتاط رهڻ جو تاڪيد ڪيس سو پاڻ ته به هٿ اڳتي ئي وڌي وئي. سوچيائين ائين نه ٿئي جو ڪير مون تي الزام هڻي يا گهٽ وڌ چئي. ڪاليج ويندي هئي ته پنهنجي ڪم سان ڪم رکندي هئي. رَئو مٿي تان لهندو هئس ته پاڻ کي ڄڻ صفا غيرمحفوظ سمجهندي هئي. جهٽ ڪري مٿي تي رَئو ڏيکي ڇڏيندي هئي.

”شهلا، هر سال نيون صورتون ايندي‌يون آهن، پر هن دفعي ته ڪمال ٿي ويو آ. تو ڏٺي آهي نئين سوڪڙي؟“

”هائي اها سوڪڙي به ڪنهن ڪان لڪل رهندي؟ دنيا جو اٺون عجوبو اٿئي!“

کيس لنگهندي يا پاسي ۾ بيٺل ڏسي ڇوڪريون هروڀرو ٽوڪون هڻڻ شروع ڪري ڏينديون هيون. پاڻ اهڙا لفظ ٻڌندي هئي ته عجيب ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿي ويندي هئي. سوچيندي هئي ته هڪ ڌرتيءَ تي رهندڙ ماڻهن جي ذهنن ۾ ڪيڏو نه فرق آهي. يا ته ڇون ٿا ته

اهڙي سُگهڙي آهي جو ڇوڪرن سان گڏ ٿي پڙهي ۽ هيڏانهن مون کي هي وري هن دؤر جو نئين تسليم نٿا ڪن. آخر ڇا ڪريان ڪنهن پاسي جي نه رهي آهيان.

ڪي ڪي ڇوڪريون مڙني هن سان چڱي نموني سان پيش ايندڙيون هيون. پر هوءَ وري به ساڻن ڳالهائيندي پئي ڊڄندي هئي. بس ڳالهه جو جواب ها يا نه ۾ ڏيندي هئي نه ته بس.

”ادي، هڪڙي ڳالهه چوان، مائينڊ ته نه ڪندينءَ؟“ صوفيه اچي هڪڙي دفعي پڪڙيس.

”جي جي، توهان مون کي سڏ ڪيو؟“ هوءَ تقريباً ڏڪي وئي.

”ها ادي، مون توهان کي ئي سڏ ڪيو. ڏسو نه توهان کي خراب نه لڳي ته مان توهان کي هڪڙو مشورو ڏيان ته توهين پنهنجي پرفارمينس کي ٿورو چينج ڪريو.“

”مهرباني، مان هن حُليي ۾ ئي ٺيڪ آهيان.“

”ڏسو نه، ماڻهو جنهن ماحول ۾ اچي، اهڙو ئي ٿيڻ کپي. توهان هن حالت ۾ ڪيستائين هلي سگهندؤ!“

”اهو ته مون تي ڇڏيل آهي.“ هن پنهنجي جند ڇڏائڻ خاطر جواب ڏنو.

”نه، اهو غلط آهي، ڪير به پاڻ تي ايترو ڪنٽرول نٿو ڪري سگهي.“ ان جملي تي هئي سندس دماغ ئي لوڏي ڇڏيو ته مان پاڻ تي ڪنٽرول نه ڪري سگهنديس. ڇا مون کي واقعي ماحول جهڙو ٿيڻو پوندو!

نيٺ بس آئي ۽ سندس سوچ ٽُٽي پئي ۽ ماٺ ڪري وڃي بس ۾ ويهي رهي. صوفيه به پنهنجيون سهيليون ساڻ ڪري بس ۾ ڌماڪو ڪري اچي ويٺي. ۽ تقريباً پنهنجي هر ساهيڙيءَ جي ڪَن ۾ آهستي آهستي الائي ڇا ڇا چوندي رهي ۽ گهڙي گهڙي بس ۾ ٽهڪڙو مچي ٿي ويو. پر هن جو ڇا، جيسين بس اسٽاپ تي پهچي تيسين چپ ڪريو ويٺي هوندي هئي.

هاڻي ته پاڻ انهن ڳالهين جي عادي ٿي وئي هئي. ايندي ويندي ڪاليج يا بس ۾ ڪيس اهڙا فقرا ٻڌڻا ئي پوندا هئا. پهرين ته خير هوءَ ايترو ڌيان به نه ڏيندي هئي، پر هاڻي ڳالهه سندس برداشت کان ٻاهر ٿي وئي هئي. ڪنهن مهل ته ڪٿي جواب ڏيندي هئي، پر ڪنهن مهل ته پاڻ ۾ جواب جي همت ئي ڪونه ساريندي هئي. سڄي ڪاليج ۾ پاڻ ئي سڀني جو موضوع بنيل هوندي هئي. پلا ڪري به ڇا ٿي سگهي. ڪيس پنهنجي خانداني روايتن جي به ته خبر هئي. چڱي طرح ڄاڻائين ٿي ته جيڪڏهين ڪو به قدم کڻنديس ته ڪهڙي قيامت برپا ٿي پوندي. گهران ان سوچ سان نڪرندي هئي ته ڇا به ٿي پوي، منهنجو ڪير ڇا ٿو بگاڙي سگهي، پر ڪاليج پهچي سندس سڄي قوت ختم ٿي ويندي هئي.

ڇوڪريون فري ٿي گروپن جي شڪل ۾ ڪامن روم ڏانهن ڪاهي رهيون هيون. هوءَ سڀني کان ڌار آهستي آهستي هلي پئي آئي. اوچتو سندس ڪن تي آواز پيو. ”لڳي ته ائين ٿو ته شايد ماڻهن وٽ ڪپڙا ئي ڪونهن.“

”ڇو؟ ڇو؟ تو اهو اندازو ڪيئن لڳايو.“ شهلا سراپا سوال بڻجي وئي.

”وڏي ڪا بيوقوف آهين، ماڻهو اوور آل جا بٽڻ جو هميشه بند ٿا رکن.“

”اڇا اڇا“ ۽ يڪدم ٿڪن جو شور مچي ويو.

ان ڪان سڀ ڇڻ هلڻ ني نتي پڳو. جيئن تيئن ڪري ڪامن روم تائين پهتي. سڀني گهوڙن شرط ڊريسنگ ٽيبل تي حملو ڪيو. ايترن لاهي پرس مان ميڪ اپ ڪيڏي ٽچ آپ ڪرڻ لڳيون. صوفيه بس ان ڪم مان فارغ ٿي اچي سندس پاسو ورتو. هاڻي هوءَ ڪائنس ايترو ڪين ڪيپائيندي هئي. ”پر ڪين حيرت ضرور ٿيندي هئي ته يا ته ڇوڪريون ڪيس پڇن ڪونه يا ته ايتري فارورڊ ڇوڪري جيڪا هروقت جين بلائوز ۾ ملبوس وار بواءِ ڪٽ سا اهڙي ڇوڪريءَ جي اک مٿس ڪيئن ٿي پڌي.

”ادي، هي لپ اسٽڪ جو شيڊ ڏسو، ڪيترو نه سٺو آهي.“ صوفيه ڏانهس نهاريندي چيو ”ها سٺو آهي.“ پاڻ مروت مان ڪٿي جواب خاطر چيائين: نه ته پاڻ اهڙن ڪمن مان چائندي ڪانه هئي.

هڪدم صوفيه ڪيس زوري پڪڙي لپ اسٽڪ هڻي ڇڏي. ڪيس ڳالهه وٽي ته ڪانه پر ڪجي به ڪانه سگهي. الائي ڇو مٿس صوفيه جهڙو ڪو جادو ڪري ڇڏيو هجي. پانيائين ته شايد ٺيڪ ٿي ڪندي هوندي.

”او اِئين ... اوور آل جا بٽڻ ڪولي ڇڏيو ۽ ها، رٿي ڪي اندر ڪبو آهي. ها، هاڻي ٺڪ آهي. هاڻي هلي ٿورو ڊريسنگ ٽيبل ڏانهن ڏسو ته خبر پوي.“ ۽ ڪيس ڳيهلي وڃي آرسي آڏو بيهارياڻين. پاڻ ته ڏسي حيران ٿي ويئي، ائين لڳس ڄڻ ڏاڍو دير سان پهتي آهي ان منزل تي. ڪيس پنهنجو پاڻ سٺو لڳو ۽ يڪدم آئيني وٽان هٽي ويئي ته متان نظر نه لڳي وڃي.

هاڻي سندس سارو رنگ روپ بدلجي ويو هو. گهر ۾ جيڪي ڪجهه ٿيندو هو، ان جي ڪيس پرواهه به ڪانه هوندي هئي. ڪين اهوئي جواب ڏيندي هئي ته ظاهر آهي جنهن ماحول ۾ رهبو اهڙو ته ٿيڻو پوندو. جيڪڏهن اهو نٿا برداشت ڪريو ته پڙهايو به نه.“

هاڻي ته ڪيس ڳالهائڻ جو ڍنگ به اچي ويو هو. هڪ ڏينهن ته ڏاڍي پريشان هئي. وٽس ڪافي ڪلر جي نيل پالش ته هئي، باقي لپ اسٽڪ ته ختم ٿي ويئي هئس. اچڻ سان صوفيه تي نظر پيس. خبر هئس ته اهو سندس پسنديده رنگ آهي، سو وٽس ضرور هوندو پر اهو ڏسي ڪيس حيرت ٿي ته صوفيه جا چپ ته لپ اسٽڪ کان بي نياز هئا. ڪيس ائين لڳو ته سندس شخصيت اڌوري آهي. پاڻ سڄو ڏينهن چپ لڪائيندي گذاريائين.

”صوفيه، هي ڏس، ڪيڏي نه فسٽ ڪلاس شرٽ ورتي اٿم“ ڏاڍي پيار مان اچي صوفيه کي پيڪٽ ڏيکاريائين.

”اڄ مون سان ڪڏجي هلجانءِ ته درزيءَ کي ٽرائوزر به ڏئي اچون.“

"ها ها، مون کي پاڻ ڪپڙا ڪٽڻا آهن، مهنو ڪن ٿيو آهي ته درزيءَ کي شلوار قميص ڏني اٿم." صوفيه ها ۾ ها ملائيندي چيو. پاڻ دل ۾ سوچيائين ته واهه اچا وري شلوار قميص سبرائي اٿس.

هاڻي ته هوءَ مڪمل ڪاليج گرل بڻجي چڪي هئي. وٽس هر رنگ جون جينز ۽ شرٽس موجود هيون. رڳو ته هاڻي ڪيس فالتو شئي لڳندو هو. هر ڪنهن سان بي تڪلف ٿي ڳالهائيندي هئي. هاڻي ته پين مان خاميون به ڪيڏڻ اچي ويون هئس. ڪنهن کي ڪپڙن پائڻ جو ڍنگ نه هو ته وري ڪنهن جي شڪل ڦڪي ڦڪي لڳندي هئس ميڪ اپ بنان.

"ڏٺي منهنجو ڪمال، ڊيئر شهلا! تني مڃيئي نه."

"واقعي صوفيه، مون کي پهريائين ته يقين ڪونه پئي آيو."

"سائين صوفيه به آخر صوفيه آهي. مون ڪان نه اهو ڪم ٿيندو ته بيو ڪنهن کان ٿيندو." صوفيه پنهنجو پاڻ کي پڏائيندي چيو.

"پر غريب سان تو ڪيو ته ظلم آهي." شهلا کي ڪجهه رحم اچي ويو.

"پوءِ پاڻ کي ايترو مضبوط چو پئي سمجهيائين. سان چيو هومانس فضيلت سان، پر پاڻ کي سمجهيائين پئي وڏو ساڌ پاڪ."

"پر ڏس نه، پنهنجي ئي ڳالهه آهي. اسان لاءِ هي سڀ ڳالهيون نيون ناهن ۽ اسان کي ڪير ڪجهه چئي به نٿو سگهي. تو هن لاءِ ته مصيبت پيدا ڪري ڇڏي آهي. مائٽن جا ته لاهڻي ڪيڏي ڇڏيا هوندائين."

"شهلا، تون چري آهين، منهنجي ڳالهه کي چو نڪرايائين. رلائڻ لاءِ ته ڪيو اٿمانس. سمجهيائين ٿي پاڻ کي پوتر پاڪ، چيائين ٿي پاڻ تي چڊيل آهي، هاڻي ڏٺئي نه." صوفيه جو لهجو اهڙو هو جو جهڙو ڪو وڏو ڪارنامو ڪيو هجيس.

صوفيه سيني ڪان بي نياز اهي ڳالهيون ڪري رهي هئي. هن الف ڪان ي تائين سڀڪجهه ٻڌو. ڪيس ائين لڳو چڻ هيرو ڏسندي ڏسندي ڪوئلو بڻجي ويو هجي. ڪاوڙ ڪان سندس اکيون ڳاڙهيون ٿي ويون. دل ۾ آيس ته سيني جي سامهون صوفيه کي ٿڦڙ وهائي ڪڍي، پر نه، سندس ارادو بدلجي ويو. شڪر ڪيائين ته سڀڪجهه ٻڌي ورتائين.

اڄ جڏهن هوءَ بس مان لٿي ته ساڳيو مٿي تي رئو، اوور آل جا بٽڻ بند، چهرو ميڪ اپ ڪان خالي. بلڪل پهرئين ڏينهن وارو حُليو، پر طبعيت ۾ وڏو فرق هو. اڄ منجهس اعتماد هو. ڪيس اڄ ڪابه مُونجهه ڪانه پئي ٿي. ائين پئي لڳس چڻ پيا سڀ رانديڪا ۽ ڪٺ پتليون آهن، جيڪي هڪڙي جي اشارن تي پيا هلن.

نسرين خواجه

مٽيءَ جو مان

مٽيءَ جا مٽ ماٽيون، گهڙا گهگهيون ۽ ٻيا اڪيچار ٿانو ٺاهيندي ٺاهيندي هو خود به هڪ مٽيءَ جو پتلو بڻجي ويو هو. هن جي وجود ۾ مٽي ائين ته ڳوهجي ويئي هئي جو ڄڻ ته الله هن کي پنهنجي غيبي هٿن سان مٽيءَ جو ازلي پتلو ٺاهي ڇڏيو هو—هڪڙو ئي ڇا، هر انسان به ته مٽيءَ مان ٺهيل آهي ۽ وري ويندو به مٽيءَ ۾ ملي... ته پوءِ هي هڏيون، ماس، خون دل، جذبا، احساس، اڄ، ٻڪ، نه ڄاڻي ڇا آهن؟ الله جو ڳجهه الله ئي ڄاڻي! اڳياڙي ۾ به مٽي ته پڇاڙي ۾ به مٽي! ۽ وري وچ واري مدي ۾ به مٽيءَ جو اجهو!

هو سڄو ڏينهن اڱڻ ۾ چڪ تي ويهي مٽيءَ جا مٽ ماٽيون، گهڙا گهگهيون ۽ ٻيو قسمين قسمين جو سامان ٺاهيندو رهندو هو. هن جي موڪري پيشانيءَ تي لاڳيتي پورهئي ڪرڻ سان پگهر جا ڦڙا سچن هيرن وانگيان چمڪندا نظر ايندا هئا. ڏينهن رات پورهيو—اڻٿڪ پورهيو! پورهئي ۾ جڏهن بي لوث پيار جو رس چڙهي ٿو وڃي ته اهو پورهيو هڪ سهڻي ۽ سدا رهندڙ رنگ ۾ رچيو نروار ٿئي. انهيءَ محنت ۾ جڏهن محبت جو ملي ويئي ته پوءِ انهن هٿن سان ٺڪر جي هر شيءِ نازڪ، نزاڪت واري ۽ ٺاهوڪي نهڻ لڳي. جيئن ڪنهن ٺاهوڪي ڇوڪريءَ جي جواني، ڪيترو به لڪائڻ سان نه لڪي سگهندي آهي، اهڙيءَ ريت شيرعلي جي ٺاهيل ٺاهوڪن ٺڪر جي ٿانون جو نالو به ڳوٺ مان نڪري شهرن تائين پکڙجڻ لڳو. ماڻهو رڳو هن جي نالي تي بنا ٺڙڪائڻ جي ٿانو وٺڻ لڳا. شيرعلي جي هٿن جو ٺهيل ٿانو هرگز خراب ٿي نٿو سگهي. ماڻهن جي دلين ۾ اهو هڪڙو ڀروسو ڄمي ويو. مٽيءَ جي معرفت ايڏو ته مان ملي ويو هوس جو هاڻي هو وڏيڪ مٽيءَ جو متوالو بڻجڻ لڳو. سندس هر گهڙي، هر پل، چڪ کي گهمائڻ ۾ گذرڻ لڳي. روزانو بي انت برتن هن جي هنرمند هٿن سان وجود ۾ اچڻ لڳا.

ٿاهين ڀرپور آڱرين ۽ سخت هٿن وارو شيرعلي، زندگيءَ جي ڏکي رستي تي روزانو اڪيچار مٽيءَ جون بي جان شيون ٺاهيندي، مٽيءَ جي هڪ جاندار جيئري جاڳندي شيءِ به ٺاهي ويو.

شير عليءَ جي ٺاهيل گهگهين وانگيان ٻڪهي ڳچي ۽ سنهڙي چيلهه واري سورهن سالن جي زهران ڏاڍي سهڻي، سياڻي ۽ سمجهدار هئي. زهران هن جي جياپي جي ٽيڪ ۽ اندر جي آٿت هئي. هن جي اکين جو نور ۽ دل جو سرور هئي. حميده زهران کي جڻي اهڙو تہ ڪيري جو وري نہ آٿي سگهي. نيٺ مٽيءَ جو قرض مٽيءَ کي ادا ڪري زهران کي پنهنجي پيءُ جي پلاند ۾ وجهي پاڻ هميشه هميشه لاءِ رمندي رهي. مٽي انسان کي پهريون سبق پناهہ جو ڏئي ٿي. دنيا ۾ پناهہ ۽ ازلي پناهہ! مٽي جيڪا ماءُ جيان عظيم آهي! ماءُ جنهن کي خدا اشرف‌المخلوقات جي پيدا ڪرڻ لاءِ چونڊيو.

زهران هڪ ڪنيار جي ڌيءَ جي ناتي سان پاڻ بہ سڄو ڏينهن پيءُ جي پاسي ۾ ويهي ڪم ۾ هٿ ونڊائيندي هئي. ڪڏهن مٽي ڳوهيندي هئي تہ ڪڏهن ڪچن ٿانون کي ڪشي سڪائڻ لاءِ پويان اڱڻ ۾ ھلي ويندي هئي. شيرعلي جي گهر ۾ ٻہ ڪمرا هئا ۽ ڪمرن جي چوڌاري ڪچي مٽي جي ٻڪهي پٽ ڏنل هئي. اهڙيءَ ريت ڪمرن جي اڳيان ۽ پويان پڪو اڱڻ بنجي ويو هو ۽ پاسن کان ٻہ کهتيون ٺهي ويون هيون. پويان اڱڻ ۾ ٿانون جا ڍير لڳا پيا هئا. شير علي جي گهر جي وچين پٽ سان ٻنهہ گڏوگڏ سندس وڏي ڀاءُ فتح علي جو گهر هو. ٻنهي گهرن جي وچ ۾ رڳو هڪڙي ڪچي مٽيءَ جي پٽ هئي.

فتح علي، شير علي جي ٺاهيل ٿانون کي چٽڻ جو ڪم ڪندو هو. ٻنهي ڀائرن ۾ ڏاڍو قرب هوندو هو. وچين پٽ جي ڪري، جڏهن بہ جنهن جي دل گهري، ڪٿ تي چڙهي ڳالهہ ٻولهہ ڪري سگهبي هئي، ڪا شيءِ ڏئي وٺي سگهبي هئي. فتح علي کي بہ هڪڙي زهران جيڏي جوان ڌيءَ ۽ هڪڙو وڏو پٽ هو دلاور. نهايت نٽر، شرير ۽ اپهرو، ٻنهہ ڪوري مٽ وانگيان ڪڙڪ. زهران کي شير علي پنهنجي بي پناهہ پيار جي پالوٽ ۾ پالي اچي جواني جي سورهين ڏاڪي تي پيهاريو هو. ننڍپڻ ۾ زهران دلاور جي مڱ هئي، مگر رسمي طرح نہ. جيئن ٿي ٻنهي تي جوانيءَ جا پاڇا پوڻ لڳا، اکين ۾ عجيب خواب ڦرڻ لڳا. ٻڪهي ڳچي، سنهڙي چيلهہ ۽ پرپور ڇاتي واري ناهوڪي ۽ شرميلي زهران جڏهن بہ دلاور کي ڏسندي هئي تہ پاڻ ئي پاڻ جهڪندي نمدي، نانگ وانگيان ور وڪڙ کائيندي شرمائيندي اندر ۾ هڪ اڻ چاتل عجيب احساس سانديندي، سندس پر مان ميّ ويندي هئي. دلاور انهيءَ دل ڌ تاريندڙ انداز کي ڏسي پنهنجي نئين نويلي مُڇ کي مروڙي، مُرڪڻ لڳندو هو، جهڙو ڪر اهو سمورو ڪمال سندس مڇن جو هجي. نوان نوان اپرندڙ جذبا هئا... منجهيل سنجهيل سوچون هيون... ۽ سوچن جا سلسلا ٻنهي طرفن ساڳيا ۽ لاڳيتا وڌندا رهيا. ٻئي پنهنجي پنهنجي پَر ۾ حيران ۽ پريشان هبڪي رهيا هئا تہ انهن نون جذبن کي ڪيئن سمجهي سگهجي؟ انهن سوچن کي ڪيئن سلجهائجي؟ هن نئين آفت سان ڪهڙو سلوڪ ڪجي! اڪرين ساهہ! ڌهاڙي وڌندڙ بيقراري جي باهہ جا ڀڙڪا... سوچن ۾ سهڻا سهڻا سپنا! ٻنهي جي ڪوري سمجهہ ۾ هڪڙي بہ ڳالهہ نہ آئي تہ اهو سڀ ڪجهہ ڇا ٿي رهيو آهي! ڇو هڪبئي کي ڏسي دل ڌڙڪڻ لڳي ٿي! ڇو

هي اچاڻڪ ۽ اڻڄاڻيون اکيون رڳو هڪڙي ئي شڪل کي ڏسڻ لاءِ آتيون ٿيون رهن! ڪڏهن ڪڏهن ڪجهه ڪوهه ۾... اک ڇپ ۾... ڳالهه ٻولهه ٿيڻ لڳي. پر هي ملاقاتون به عجيب نموني جون هيون... ڀيرين ته پري پري کان رڳو نگاهن ئي نگاهن ۾ نينهن جا نياپا... پوءِ وٺيون گهٽجڻ لڳيون. ويجهڙائپ وڌڻ لڳي... هٿ هٿن سان ملڻ لڳا ۽ هڪبئي کي بدن جي گرمي جو ڀرپور احساس ٿيڻ لڳو. ۽ پوءِ... ٻئي هڪبئي جا پڪا گهورو بڻجي ويا... ٻنهه پيار جي پيچن ۾ پختا ۽ پائدار جڪڙجي ويا... ٻنا اکرن جي ڳجهو پر پڪوئي وفا نڀائڻ جو اقرار!

شيرعلي چڪ تي ويهي من جي موج سان مٽ ڳاهي رهيو هو. سنڌس محنتي ۽ ماهر هٿ تڪڙو تڪڙو هلندڙ چڪ تي مٽ جو پيٽ وڌائي رهيا هئا. ٻنهه سنڌس ٻر ۾ چانديءَ جي چوڙين جي چمڪي سان زهران سُتي ڳوهي رهي هئي. ڪڪيلي رنگ ۽ ڪچي مٽي جي لچڪ جهڙي زهران سان گڏ مٽي ڳوهڻ مهل هيٺ مٿي ٿيڻ ڪري سنڌس ڪنن جا جهومڪ به لڏي هوا ۾ هلڪو دلفريب آواز پيدا ڪري رهيا هئا. ڏاڪ پيهر هئا، ڪانگ جي به اک ٿي نڪتي. پر هي ٻئي پنهنجي ڪم ۾ مگن هئا. اڱڻ ۾ لڳل نم جي وڻ جا سڪل پن هلڪي آواز سان پٽ تي ڇڻيو وري هوا جي هلڪي جهوٽي سان ڀارجيو اڏيو ڦڪڙجيو پئي ويا.

”بابا!“ لاڳيتي مائيٽي ماحول ۾ زهران جو مٺڙو آواز گونجيو.

”هون“ بابا رڳو ”هون“ تي ئي ڪئي بس ڪئي. سنڌس سارو ڌيان مٽ جي گولائيءَ ۾ گم هو.

”بابا! تنهنجي دل نٿي گهبرائي. هيڏو سارو وقت لاڳيتو چڪ تي ويهي تون ٿڪين نٿو بابا؟“ هن مٽيءَ جو وڏو گولو ڳاهيندي جهيڻي آواز ۾ چيو. ”سچي، منهنجو من ٿو منجهي! هر وقت مٽي مٽي. توبهه!“ هن منهن کي موڙو ڏيندي سلسلو جاري رکندي چيو.

سنڌس ڳالهه تي پٺس ٿورو مرڪيو ۽ وري پنهنجي ڪم ۾ لڳي ويو. انهيءَ تي زهران کي ڏاڍي چڙ لڳي ويئي. ڪيس پنهنجي گهٽتائيءَ جي احساس وڏو چڪ وڌو. اها به ڪا ڳالهه آهي! بابا هر وقت مٽي سان محبت ڪندو رهي ٿو. منهنجو چڻ ته ڪو وجود ئي ڪونهي! ”پڪ سان بابا! تون مٽيءَ کي مون کان به وڌيڪ ٿو چاهين!“ هن منهن ڦوڪيندي چيو.

”اڙي چري!“ شيرعلي يڪدم کلي وڌو، مگر چڪ ڦرندو رهيو ۽ مٽ ٺهندو رهيو. ”جهڙي تون منهنجي تخليق آهين نه زهران، اهڙي ريت هي ٿانوَ به ته منهنجي تخليق آهن. تون منهنجي خون مان ٺهي آهين. مگر هنن تي منهنجي خون سان گڏوگڏ منهنجي پگهر جو به هڪ هڪ ڦڙو خرچ ٿئي ٿو ۽ وري اهو به ته ٿورو سوچ ته انهيءَ مٽيءَ جي ڪري ئي ته اسان جي چلهه ۾ ٽانڊو ٿو ٻري ۽ انهيءَ جي وسيلي ئي اسان جي بدن ۾ خون ٿو ڊوڙي! مون کي جيترو تون پياري آهين نه زهران، هيءُ مٽي به اوترو ئي پياري آهي! تون ۽ مٽي، اوهان ٻنهي جي ڪري ئي ته منهنجي زندگي جو چڪ گهمي رهيو آهي! هاڻي ته سمجهيئي چري! پر تون ته وري منهنجي جيئري جاڳندي زهران آهين، منهنجي گهر جو ڏيو. منهنجي جياپي

جو سهارو!" هن سرڪندي، زهران ڏانهن آس ڀريل اکين سان نهاريندي چيو. زهران ڪو به جواب ڪونه ڏنو. پر ٻيءَ جي ڀڃاڙي وارن اکرن تي اندر ۾ ذرا آٿت محسوس ڪرڻ لڳي. ۽ سندس منهن تي تازگي جي لهر ڊوڙي ويئي!

"پر بابا، اهو ته تون به مڃي ڇڏ ته اها مٽي توکي سون کان وڌيڪ ڪم ڪانه ايندي. اها ته بابا بلڪل ماڻ ميٺ ۾ مٽي پيئي آهي، نڪمي! آءٌ ته سڄو ڏينهن ايڏو سارو ڪم ٿي ڪريان جو حد ئي ڪانهي." هن اوچتو ٻارن وانگيان مچرندي چيو. سندس اکين ۾ اميد جو رنگ جهرڪڻ لڳو. پوءِ سوالي نظرن سان ٻيءَ کي تڪڻ لڳي. خبر نه آهي ته ڇو هن بابا جو سمورو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪائڻ ٿي چاهيو! مٽي به ته بي پناهه ڌيان ٿي ڇڪائي پاڻ ڏانهن! پوءِ چاهي ته ڪيس ڳوهي منجهانئس ٿانوَ ٺاهيا هجن يا جهڳين ٺاهڻ لاءِ سرون، يا هر سان سندس ڇاتي چيري سندس ڪُک ۾ ٻج جو ڪٽو رکئو هجي يا سندس سيني ۾ سوراخ ڪري منجهانئس پاڻي ڪيڍئو هجي!

"مٽيءَ جو ڪم!" بابا هڪ وڏو زوردار ٽهڪ ڏيئي کلڻ لڳو. سندس هٿ رڪجي ويو. چڪ ڍرو ٿيڻ لڳو. هو ڏاڍي دلچسپي ۽ چمڪندڙ نگاهن سان پنهنجي ڌيءَ کي ڏسڻ لڳو، جيڪا ڪنڌ جهڪائي مٽي ڳوهي رهي هئي. ڪجهه سوچي هن ٻيهر چڪ هلائڻ شروع ڪيو. "اڙي چري، تون پنهنجو مقابلو ڀلا مٽيءَ سان ڇو ٿي ڪرڻ چاهين؟ ۽ وري مٽي به ته ڪا ڌارين شيءِ ته ڪانهي، پاڻ به ته انهيءَ مان ٺهيل آهيون. ڀلا انهيءَ کان وڌيڪ پنهنجائپ جي ٻي ڪهڙي مائٽي ٿي سگهي ٿي. پر تون انهيءَ بي آواز رشتي کي سڃاڻي ٿي ڪانه سگهندينءَ پر اهڙا لاڳاپا بلڪل سچا ۽ کرا ٿيندا آهن بنهه پيارا ۽ پائدار! مٽي ئي انسان جي ماءُ آهي. اسان جو اجهو ۽ آٿت! تون اگر منهنجي آبرو آهين ته مٽي انهيءَ جو اجهو آهي، پناهه آهي، بچاءُ آهي! هيءَ چارديواري انهيءَ ڏني آهي ۽ انهيءَ جي اوٽ ۾ آبرو بچايو ويٺو آهيان." هن ڌيءَ کي سنجيدگيءَ سان سمجهائيندي چيو.

۽ زهران مٽي ڳوهيندي ڳوهيندي، رڪجي ويئي ۽ پٽس کي تعجب سان گهورڻ لڳي. "۽ انهيءَ مٽيءَ جا مون تي وڏا ٿورا آهن. انهيءَ منهنجي نالي کي ناموس کي ۽ منهنجي پيٽ کي ڀرڻ لاءِ ماني ڏني آهي."

بابا بلڪل سنجيده هو ۽ زهران ماڻ ميٺ ۾ ڪنڌ جهڪائي پنهنجا مٽياٺا هٿ مهٽڻ لڳي. هي بابا الاجي ڪڏهن ڪڏهن ڪهڙيون انوکيون ۽ اوکيون ڳالهيون ڪرڻ لڳندو آهي. ڪجهه ڳالهيون ته سندس سمجهه ۾ اينديون هيون ۽ ڪجهه وري سندس ڪنن وٽان هوا جي تيز جهونڪي سان بنا سمجهه جي مٽي وينديون هيون.

"وٺ پٽ!" بابا ڏاڍي فنڪارانه انداز سان مٽ کي چڪ تان لاهي ورتو. زهران ٽپ ڏيئي آئي ۽ بابا کان ڏاڍي خبرداريءَ سان مٽ ورتي، ڇم ڇم ڪندي پوئين پاسي هلي ويئي.

”زهران پٽ! هنن ڪلهوڪن مٽن جي بہ جانچ لهيو اچجاڻ، اڃان ڪين ٺٺو بہ پيو آهي.“ شير علي مٽيءَ جو پيو گوٺو چڪ تي رکندي چيو.

”چڱو بابا.“ زهران ويندي ويندي وڏي واڪي چيو.

هن پاسي فتح علي واري پيٽ سان گڏ سڪل پراڻن مٽن جي وڏي پٽ نهيل هئي، جنهن جي پير ۾ وري ڪٽ پيئي هئي. ٻئي پاسي آلا مٽ ۽ گهڙا سڪڻ لاءِ رکيل هئا. زهران ڏاڍي سنڀال سان نئون مٽ بہ قطار ۾ رکيو ۽ آڱرين مٿن کي ڏسٽيءَ جي ٺيڪيءَ سان ٺڙڪائي انهن جي سڪڻ جو اندازو ڪرڻ لڳي. هوءَ پنهنجي ڪم ۾ رڌل هئي تہ اوچتو ننڍڙو ڪڙو اچي سندس پٺ تي لڳو. هڻ ڇرڪيو. سڙي پويان ڏٺو. پٽ جي مٿان ڪنڌ ڪڍيو دلاور بيٺو هو. تيز شرير ۽ جهڪندڙ اکيون ڪٽيو! زهران کي يڪدم ڪل اچي ويئي ۽ ڏاڍي شوخ ۽ شرير نگاهن سان نهاريندي واپس مڙڻ لڳي.

”اڙي ٿورو بيهہ تہ سهي زهران.“ دلاور اڀرائي سان چئي ڏنو. زهران جي وک اتي ئي پائمرادو رڪجي ويئي. هن منهن ورائي دلاور ڏانهن ڏٺو. ”ڪهڙي ڳالهہ آهي؟“ هن ڌڪندڙ دل سان ڪنڌ جهڪائيندي پڇيو.

”منهنجي تہ توکي ڪا پرواهہ ئي ڪونهي زهران! ڪيڏي نہ سخت دل آهين تون.“ دلاور ڏاڍي ڏک سان ڏوراپو ڏيندي چئي ڏنو.

”اڙي! نہ دلاورا!“ هن گهٻراهٽ ۾ دلاور ڏانهن ڏسندي بيوس ٿيندي ورائيو.

”تہ پوءِ پلا مون سان نوڪلائي ۾ ملين ڇو نٿي؟“ دلاور دل جي ڳالهہ بنا هٻڪ جي چئي ڏني ۽ ڏوراپي وارين نگاهن سان ڪيس تڪڻ لڳو.

”بس ڙي بس! مون کي ڇڱو نٿو لڳي ائين ملڻ...“ هن نرمائيءَ سان ورائيو.

”اڙي واهہ.“ دلاور شوخيءَ سان مرڪي ڏنو. ”چڱو تہ پوءِ اڄان ايڏانهن.“ هن پٽ تي ٽنگ ورائيندي چيو.

”اڙي نہ ڙي نہ.“ هوءَ ڏڪي ويئي ۽ ٽڪڙو ٽڪڙو چوڻ لڳي، ”بابا نہ اچي وڃي“ دلاور اتي ئي بيهي رهيو. هن جي نگاهن ۾ ٽڪڙ ۽ اڀرائي تڙپي رهي هئي. هن بيصبري ۾ هيٺيون چپ ڏندن هيٺ چباڙيندي چيو: ”تہ پوءِ ڇا ڪريان؟“

”سڻين سڏي وات چو نٿو وٺين؟“ هن پرندڙ ڦڻاڪي وانگيان يڪدم چئي ڏنو.

”اتان اچي تہ ويندس، مگر پوءِ... توسان پيار ڪيئن ڪري سگهندس...“ هن مڙني ڏندن کي پڪوڙيندي چيو.

زهران ٽانڊي جيان تپي ڳاڙهي ٿي ويئي. ”هل ڙي بيلجا!“ هن جي وات مان بنا هٻڪ جي نڪري ويو ۽ هوءَ ڇرڪ پري، هرڻيءَ وانگيان ڇال ڏيندي اندر ۾ بيانتها خوش ٿيندي هلي ويئي، مگر سندس چهري جو رنگ بي ترتيبي سان پڪڙيل هو. سندس دل اڃا تائين خوف ۾ ڌڪي رهي هئي. هوءَ وڏيون وڏيون پيلا نگون پريندي ٿلهي تي چڙهي وڃي بابا جي

۾ ۾ ڀيٺي. بابا جي پارکو نگاهن چڻ سڀ ڪجهه تاڙي ورتو هو. هن پنهنجي ڏيءَ جي ٽڙندڙ چال کي جانچيو. چَڪُ هلائيندي اوچتو هن جا هٿ رکجي ويا. اگر جواني جي بند بوتل جو ٻوچ هڪوار کلي پوي ته پوءِ هوءَ پاڻمرادو پاڻي جاڻي پيٺي اپاڻ لڳندي آهي. بابا کي جهٽڪو لڳو... زهران ست مان پاڻي پري پنهنجا هٿ ڌوئڻ لڳي.

”هتي ڪير هو زهران؟“ بابا جو گنڀير ۽ پيڪدار آواز تمام تيزيءَ سان زهران جي ڪنن کي چيريندو سندس دماغ جي پڙدي تي متر ڪي وانگيان واڇٽ ڪرڻ لڳو. زهران جي پيرن هيٺان زمين نڪري ويئي. هوءَ ڏڪڻ لڳي. هن جو ڪاڪڙو ڪوري گهڙي وانگيان ٻنهه ٽڪر ٿي ويو، جواب ٿي نه پيو آڪلي. ”ڇا بابا ڏسي ورتو يا ڪجهه ٻڌي ورتو!“

”ڪير هو پٽ هتي؟“ ساڳيو آواز ٻيهر گونجيو. زهران جي ڪچڙي ۽ اڻاڙي ذهن تي ٽڪرا ٽڪرا متر ڪا لڳا. هن جون چنگهون، هن جي دل، هن جو دماغ، سڀ گڏجي ڏاڍيان ڏڪڻ لڳا. هوءَ جواب لاءِ مناسب اکر ڳولڻ لڳي.

”دلاور هو بابا!“ هوءَ زبردست ڪوشش جي باوجود به ڪوڙ نه ڳالهائي سگهي. بابا جو شڪ هاڻي پڪ ۾ بدلجي ويو. هو ماٺ ٿي ويو ۽ ٽڪڙو ٽڪڙو چڪ تي گهگهي کي ڦيرائڻ لڳو. زهران آهستي آهستي نگاهون مٿي ڪٽي بابا کي ڏٺو ۽ سندس چهري جي تاثرات کي ڦلورڻ جي ڪوشش ڪيائين، مگر هتي ته بلڪل ڪلراٺي زمين جيان ڪي به ڪين هو. صفا ميدان صاف هو. هوءَ ٻنهه سڪڙجي ويئي. ڪڏهن ڪڏهن ماٺ اکرن کان به وڌيڪ قاتل ثابت ٿيندي آهي. وڌيڪ ڏڪوئيندڙ ۽ زياده عذاب ڏيندڙ!

”زهران!“ شير علي دل ۾ اپرندڙ مليل جليل جذبن ۽ احساسن جي آواز کان پريشان ٿي چوڻ لڳو. ”دلاور برابر تنهنجو سؤٽ ٿئي، مگر هو هڪ مڙد پڻ آهي زهران ــ ۽ مڙد اڪيلائي ۾ رڳو مڙد رهندو آهي. هو ٻيو هرڪو ناتو وساريو ڇڏي. هو ڳوهيل مٽيءَ جو رڳو لُلهو هڪ ڳوڙهو بنجيو وڃي، جيڪو ڦيري ۾ ڪنهن به وقت ڪهڙو به روپ اختيار ڪري سگهي ٿو. تون منهنجي ڌيءَ آهين، منهنجي آبرو آهين! ڌيئرن جي عزت تريءَ جي ڦوڦيندي جيان ٿئي ٿي، جنهن جي ڏاڍي ٻرگهور ڪرڻي ٿي پوي. ذرا ڪنهن جي آگر يا ڪنهن جي تکي نظر به ان کي لڳي ته زهران، ڏاڍو ڏک سهڻو ٿو پوي!“ بابا جذبن جي اونهاين ۾ ٻيون هڻندي ڏاڍو انوکو لڳي رهيو هو. زهران مڪمل ماٺ ۾... ڪچي مٽي جي پٽ جيان ٻڌي رهي. ”ڌيءَ! اها عزت به وڏي بيوفا شيءِ آهي. ڏاڍي محبت تي گهري ۽ تمام گهڻو ڌيان پڻ! اگر هڪڙو دفعو به انهيءَ تان ٿورڙو ڌيان هٽيو ته سدائين لاءِ بدنامي جي باهه ۾ اڇلائي هلي ويندي! عزت وڏي بيوفا شيءِ آهي ڌيءَ!“ بابا جو آواز پرجي آيو هو. زهران جو ڪنڌ حيا کان هيٺ جهڪندو پئي ويو. ”تون بيسمجهه آهين زهران! مٽيءَ مان ناهيل گهر يا ٿانوَ ڀڃي پيو ته وري ناهي سگهجي ٿو، مگر عزت هڪ دفعو ٽٽي ته ڇٽي! وري ناهڻ بلڪل ناممڪن آهي زهران!“ بابا پاڻ تي ڇانيل جذبن کي سنڀالي ورتو هو.

”اگر دلاور سچو آهي تہ کو ڏنڊو ڪري، اُجهو ناهي! مان توکي هڪڙي بيڪار ماڻهو جي حوالي پلا ڪيئن ٿو ڪري سگهان؟ تون پاڻ سوچ، پاڻ پڌائي پلا؟“ بابا پيار مان ٽمٽار نگاهہ ڌيءَ تي وڌي، جيڪا ڪنڌ جهڪائي مٽيءَ جي بي جان مورتي بنيو بيٺي هئي. ”ڪوبہ پيءُ پنهنجي ڌيءَ لاءِ برو ڪونہ سوچيندو. اولاد پنهنجي ئي جسم جو هڪڙو حصو ٿئي ٿو ۽ وري ڌيءَ تہ بنهہ دل جي ٽڪري وانگيان.“ بابا بي پناهہ اونهائي ۾ لهندو پئي ويو. ”تون تہ سياڻي آهين، سمجهدار آهين زهران! مون کي پنهنجي خون تي پورو پورو ڀروسو آهي.“
بابا هڪدم پنهنجي ڀروسي جون سرون زهران جي ڪنڌ تي رکي ڇڏيون ۽ هوءَ ذميواري جي احساس جي بار ڪان ڪجهہ وڌيڪ جهڪي ويئي. بابا پنهنجي ڌيءَ کي شرمسار ڏٺو تہ اطمينان جو هڪڙو اونهون ۽ ڊگهو ساهہ کنيو.

”چڱو، مان پاڻ ٿو فتح علي سان ڳالهايان.“ زهران جي سوچ کي فوراً ڪا واٽ ملي ويئي. ”واقعي اگر دلاور سچو آهي تہ پوءِ کو ڏنڊو ڇو نٿو ڪري؟ چاچا مان گڏ چئسالي‌ءَ جي ڪم ۾ لڳي وڃي يا وري بابا سان ئي ڪٺي ڇڪ جي ڪم ۾ هٿ ونڊائي. بس آءٌ بہ هاڻي هن سان ڪونہ ملنديس.“ هوءَ دل ۾ پڪو فيصلو ڪري بي فڪر ٿي ويئي.
ٻئي ڏينهن فتح علي سان شير علي بنهہ صاف صاف ڳالهہ ڪري ڏني. زهران رنڌڻي ۾ مانيون پچائي رهي هئي، جيڪو ڇڪ جي بلڪل پر ۾ هو. هن جي نس نس ڪن بڻجي، پيءُ ۽ چاچي جون ڳالهيون ٻڌي رهيو هو. سخت آڻ تڻ هئي تہ نہ ڄاڻي پاڳ جو فيصلو ڪهڙو ٿو رنگ اختيار ڪري!

”اڙي تون ڪوبہ فڪر نہ ڪر شير علي! تنهنجي شرط قبول. مون کي تہ تو صفا ڏڪائي ڇڏيو هو. شڪر جو تو انڪار ڪونہ ڪيو. اڃان پار آهي. سڌري ويندو. تون ذري جو بہ فڪر نہ ڪر.“ فتح علي کي پوري پوري پڪ ٿي ويئي. شير علي جي چپن تي پڻ هڪ اميد ڀريل مرڪ ڊوڙڻ لڳي. زهران کي پڻ بابا جو شرط تمام سنو لڳو. ڪيڏو نہ سياڻو آهي بابا. هاڻي پتو پوندو دلاور جو؛ ڏسان تہ سهي، سچ پچ دل ۾ پيار اٿس يا رڳو ڳالهين ۾ پڙ آهي. هوءَ خوشي مان سوچيندي ٿئي تي پيل مانيءَ کي اٿلائڻ لڳي.
دلاور کي جڏهن انهيءَ شرط جو پتو پيو تہ مڙس منجهي پيو. هو تہ ڪڏهن ڇڪ تي وينو بہ ڪونہ هو ۽ وري ان تي ويهي ٿانو ناهڻ—۽ وري ٿانو ناهي وڪڻڻ. هو منجهڻ لڳو. هن جو دم گهٽجڻ لڳو. مگر پيار ۾ تہ سڀ ڪجهہ ڪرڻو ئي پوي ٿو. دل جي تقاضا ايڏي تہ شديد هئي جو هر پل، هر گهڙي زهران کي پڪاريندي رهندي هئي. جوانيءَ جي انوکن ۽ نت نون مطالبن کيس گهمائي ڇڏيو هو. رڳو رات گذارڻ بہ هن لاءِ ڳري ڳالهہ ٿيندي پئي ويئي. جواني پنهنجي پوري شوخين ۽ جذبن سان مٿس حملا ڪري رهي هئي. اڻ ڄاتل ميلاپ، اڻ ڏٺل انداز، اڻ ٻڌل ڳالهيون، هن جي سڄي وجود ۾ سرسر ڪري رهيون هيون. هو رات ڏينهن پنهنجي ايرنڊڙ جذبن کي دٻائڻ جي ڪوشش ۾ الجهيو پيو هوندو هو.

ڪڏهين ته جذبن کي دٻائڻ ۾ ناڪام ٿي راڄا جي اڏي ڏانهن نڪري ويندو هو، جتي نشي جي ذريعي جذبات جي طوفان کي دٻائڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هو منزل کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ هر بازي لڳائڻ لاءِ تيار هو، مگر وچوٽي هئي جا وڌندي پئي ويئي ۽ پوءِ— هو ڪڙو منهن ڪري، چاچي سان گڏ چڪ تي اچي وينو.

بابا ۽ چاچا ته بنهه ڪپڙن ۾ نه پيا ماپن. زهران ته جڻ هوا ۾ پئي اڏامي. "هاءِ الا- دلاور جي دل بنهه سچي آهي. هو مون لاءِ چڪ تي ويهي رهيو". آهستي آهستي دلاور سچو سچو ڏينهن شيرعلي وٽ گهارڻ لڳو. متي ڳوهڻ هن جي ذمي ٿي چڪي هئي. متي ڳوهيندي ڳوهيندي، هاڻي هو ٿانوَ ٺاهڻ به سکڻ لڳو. ڳوهيل متيءَ جي خوشبوءِ مان هن کي زهران جي بدن جو واس اچڻ لڳو.

متيءَ ۾ راڳيل دلاور زهران کي اڳي کان به وڌيڪ وڻڻ لڳو. ڳهر ۾ شل، متيءَ ۾ ٿاتيل هٿن وارو دلاور... مگر هوءَ هن جي ويجهو ڪونه ٿي آئي پر پريان پريان رهڻ لڳي. اچاري لچاري مانيٺي سليقي واري زهران بابا کي ڏاڍو وڻڻ لڳي. هن سوچيو زهران وڏي صبر واري ڏاهي ڌيءَ آهي. گڏ رهندي به زهران دلاور کان ڪيڏا ڪوهه پري هئي! پر ڪڏهين ڪڏهين وجهه وٺي دلاور کو ڪڙو ڪٿي زهران کي هٿندو هو ته اها ٿوري دير ڪيس دلاور جي ويجهڙائي جو احساس ٿيندو هو ۽ ڪڙو هٿ ۾ ڪٿي ان کي پيار ڪرڻ لڳندي هئي!

وقت ائين ئي چڪ وانگيان گهمندو رهيو. انهي ڏينهن بابا متي وٺڻ لاءِ ٻاهر ويل هو. سياري جي شروعات هئي. صبح جو ٿڌڙو پهر هو. دلاور اڳوٽي جيان اندر آيو. اوچتو چڪ کي خالي ڏسڻ سان ئي سندس انگ انگ ۾ خوشي جي لهر ڊوڙي ويئي. هو تڪڙيون وکون وجهندو رڌڻي ڏانهن وڌيو. زهران ٿانوَ ملي رهي هئي.

"چاچا ڪٿي آهي؟" دلاور اٻهرائيءَ سان پڇيو. زهران بلڪل ڏڪي ويئي ۽ پوءِ دلاور کي ڏسي پاڻ سنڀالي ورتائين ۽ ٿانوَ مليندي ورائيائين. "بابا متي وٺڻ ويو آهي ٻاهر". اڃا پورو اکر پورو سس ڪيائين ته دلاور جهٽ هٿي ڪيس ٻانهن مان ڪٺي جهليو.

"اڙي ڇڏ منهنجي ڪرائي". هوءَ بدحواس ٿي ويئي.

"اون هون! پهرين وعدو ڪر ته سانجهيءَ ايندينءَ ملڻ لاءِ!" هن جي لهجي ۾ اٻهرائي سان گڏ ضد به شامل هو. زهران ڏڪي ويئي.

"نه ڙي بابا نه- بابا بنهه ساهه ڪيڍي ڇڏي!" ڊپ ۾ هوءَ ڏڪڻ لڳي. "ڪونه ٿو ساهه ڪيڍي پٺين تنهنجو. ڪيترا ڏينهن ٿي ويا آهن انتظار ڪندي ڪندي!" هن عجيب انداز ۾ چپ کي چباڙيندي چيو. "ڏس، تنهنجي ڪاڻ ڪيڏو سارو پورهيو ڪري رهيو آهيان ڏهاڙي مگر تون! تون ته ظالم ٿي ڏسجين. صفا نهارين به ڪونه ٿي اک ڪٿي!"

هو منهن ڦوڪي ڪاوڙجڻ لڳو ۽ زهران جي ڪرائي ٻه جهٽڪي سان ڇڏي ڏنائين.
"بس توکي نه وفا ڪرڻي ڪانهي، واقعي تون بلڪل بيوفا آهين."

"اڙي نه ڙي دلاور" هوءَ تڪڙ ۾ رڳو ايترو چئي سگهي. ڪهڙو به سچو عاشق وفا تي الزام سهي نه سگهندو.

"هل ڪوڙي! پوءِ ملڻ کان ڇو ٿي لهرائين؟ مان توکي ڪاٿي ٿورو ٿي ويندس. ڏاڍو ڏچين ٿي مون کان!"

"تون سمجهين ڇو نٿو دلاور! ڇوڪرين جو ائين ملڻ ڇڱو ڪونهي!" هن منجهندي چيو.

"نه آئون توسان ڪهڙو روزانو پيو ملان؟ ڪيڏا ڏينهن لنگهي ويا آهن ترڦندي! پر توکي منهنجي ڪهڙي پرواهه! شايد توکي هاڻي نٿو وڻان، جو تون مون سان ملڻ به نٿي پسند ڪرين." هن تکين نگاهن سان ڏسندي ذرا مايوسيءَ جي انداز ۾ چيو ته ٻالي ٻيولي زهران ترڦڻ لڳي ۽ بي اختيار تي اقرار ڪري وڌائين.

"ڇڱو ڇڱو، هاڻي تون هل ... سانجهيءَ مان ضرور ايندس."

"سچ"! سڪل زمين تي ڄڻ مينهن جا ڦڙا وسي پيا.

"پر اهو وعدو ڪر اڄ رات کان پوءِ وري ڪڏهين به ڪونه گهرائيندين ... ۽ اها به پڪ ڏي ته گهڻي دير ڪونه روڪيندين؟"

"ها ها... پڪو وعدو... شادي کان پهرين آخرين ملاقات. ڇڱو ڏس، هاڻي رات جو ضرور اچج. مان انتظار ڪندس ايندينءَ نه... ؟" هن سندس ويجهو وڃي شرارت سان چيو.

زهران سڪڙجي ويئي. اوچتو شيرعلي جي کنگهڪار ٻنهي کي منجهائي وڌو. ٻئي هيسجي ويا. بابا ڀٽن تي مٽي جي گوڻ کڻي اندر پير پاتو. دلاور کي ٻي ڪا ڳالهه ڪونه سجهي سو ڀڙڪو ڏيئي وڃي بابا جي ڀٽن تان گوڻ لاهي پاڻ کنيائين. زهران به تڪڙا تڪڙا ٿانو ملڻ لڳي. بابا کي ٻنهي جي حال تي کل اچڻ لڳي، پر روڪي ڇڏيائين ۽ اهو به ظاهر ڪونه ڪيائين ته کو هن ڪين ڏسي ورتو آهي. قدرتي به ته پنهنجي ڇاتيءَ تي هزارين پاپ ٿيندي ڏسي ٿي، مگر ماٺ ميٺ ۾ سمورا راز ۽ ڏوهه پاڻ ۾ جذب ڪريو ڇڏي. پڙڪ به ٻاهر ڪانه ڪڍي!

"ڪچا گهڙا آهن ٻئي... شادي جي ڪوري ۾ پچڻ کان پوءِ، پنهنجو پاڻ ٻئي هڪٻئي جي احساس کي سمجهڻ لڳندا." هن دلاور جي پٺيان هلندي سوچيو.

هوريان هوريان رات سمورين اڪيلاين ۽ انڌيرن سان گڏ قدرتيءَ جي مٿان وڇائجي چڪي هئي. زهران پنهنجي کٽ تي ڌڪندڙ دل سان ماٺ ميٺ ۾ ليٽي پيئي هئي. بابا جا کوگهرا سندس گهري ننڊ جي شاهدي ڏيئي رهيا هئا. اڱڻ ۾ ٽنب ۾ لٽڪيل لالٽين جي جهڪي روشني ٽمٽمائي رهي هئي. زهران ڌڪندڙ دل کي سنڀاليو ۽ پاڻ ۾ بي پناهه حوصلو پيدا ڪري آهستي آهستي اٿي ويئي. سهڻي به ته ميهار سان ملڻ لاءِ ائين ئي ڌڪندي، سهڪندي ۽ ڏجندي اٿي هوندي...! هن جي گهر ۾ ته گهڻا ماڻهو هئا. هوءَ يا ته بهادر هئي يا ته

پيار هن کي بهادر بنائي وڌو هوندو. ائين سوچيندي، آهستي آهستي سوڙهي ٿيندي، ڪٽ تان اٿي. اجرڪ سان پاڻ کي ڍڪيائين ۽ ٻلي وانگيان وک وک ۾ وجهندي هوءَ ٻاهر نڪري آئي. بابا رلي ۾ منهن وجهيو بي‌سرت ستو پيو هو. سخت اونداهه هئي، ڪجهه به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيو. اڃا هوءَ پويان پيل مٽن وٽ مس پهتي ته ٻن مضبوط ٻانهن جي گهيري ۾ ڦاسجي ويئي. "دلاور!" هن جي چپن مان اوچتو نڪتو.

"ڏاڍو انتظار ڪرايو اٿئي زهران!" دلاور کيس پڪڙي سيني سان لڳائيندي بي‌تابي ۽ بي‌چينيءَ سان چيو. "توکي احساس ڪونهي ته مون تي ڇا ٿو گذري". زهران هن جي ٻانهن ۾ ساڻي ٿي پيئي، بلڪل بي‌سرت ٿي ويئي ۽ ڪجهه به ڪچي ڪانه سگهي. پنهي پاسي سخت آڳ هئي. جذبات مچندا پئي ويا. سڪل زمين تي پاڻي پيو ته ڪڙڪاٽي ختم ٿيڻ لڳي. بندش جا بند ڀڳا ته پئي هڪٻئي ۾ گم ٿيندا هليا ويا. زهران جي ڪورن چپن جي مٺاڻ آهستي آهستي دلاور جي چپن ۾ اوتجڻ لڳي. اکڙيل اکڙيل ساهه ـ ڀڙڪندڙ جذبات ـ هو محبت جي وهندڙ وادي ۾ هوائن سان گڏ تمام پري آڏامندي وڃي رهي هئي! سموري فضا تي هڪڙو نشو ڇانئجي ويو. چپن، اکين ۽ جذبن جي سرگوشين جي دوران اوچتو بدن تي دلاور جا هٿ جادو هلائڻ لڳا ته زهران يڪدم ڪنهن رڻ پٽ جي تپندڙ ريتي تي وڃي ڪري! "دلاور!" هن بي‌اختيار ٿي آهستي چيخيو، ته کيس پنهنجو آواز به پرايو محسوس ٿيڻ لڳو. مگر دلاور هوش ۾ ڪٿي هو جو ٻڌي!

"نه. نه. دلاور!" هو مچرجڻ لڳي. هن جي تن من مان سارو نشو جهٽ ۾ آڏامي ويو. ۽ هن پوري زور سان دلاور جي مضبوط ٻانهن مان ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مگر هن جي آغوش ته لوهه جون هٿڪڙيون بنجي چڪي هئي. شايد دلاور جي جسم ۾ شيطاني روح ملاوت ڪري چڪو هو. هو مدهوش ٿي چڪو هو ۽ اڄ ٿي سموريون منزلون اڪري پنهنجي آڳ کي اجهائڻ چاهي رهيو هو.

"ڏيان ڪر دلاور، مون کي ڇڏي ڏي". هن مچرجي چيو. هوءَ زوراتي ڪيڪ به نٿي ڪري سگهي!

بابا! ڳوٺاڻا! ڪري به ته ڇا ڪري، وڃي به ته ڪيڏانهن وڃي. سندس رنگ ميٽ وانگيان هيڊو ٿي چڪو هو. "خدا جي واسطي دلاور!" هوءَ منٿ ميڙ تي لهي آئي. هن جي جواب ۾ دلاور شينهن جيان کيس پڪوڙيو ۽ هيٺ گاهه تي ڪٽي ڌسيائين!

هوءَ انهيءَ وقت بابا جي ڳالهه نه مڃي پڇتائي رهي هئي. واقعي مڙد سان نوڪلائي ۾ ڪرڻ ناتو ڳنڍڻ گناهه آهي! "منهنجا مولا ... مدد!"

"دلاور!" هوءَ هن جي وحشي گهيري مان نڪرڻ جي زبردست ڪوشش ڪري رهي هئي. انهيءَ ڪشمڪش ۾ زهران جي لت وڃي مٽن جي پٽ کي لڳي.

ٺڙ ٺڙ ٺڙا ڏڙام! هڪ ٿيندا سمورا مٽ دلاور جي بي حيائيءَ تي چيخندا ڪيرڻ لڳا. دلاور گهبرائجي ويو ۽ پنهنجو پاڻ زهران کان الڳ ٿي ويو. جهٽ پٽ ۾ سندس وحشي جذبا هوا ۾ اڏامڻ لڳا ۽ هوش ٺڪاڻي آيس. مٽ پوري زور سان ڪرندا ۽ پچندا رهيا. رات جي ماٺ ۾ مٽن جي پچڻ جو آواز... لاڳيتو ايندو رهيو. ٺڙ ٺڙ ٺڙ. زهران هن غيبي مدد جو پورو پورو فائدو ورتندي، دلاور کي ڌڪو ڏيئي آٿي ٻيٺي ۽ ڪنهن ڊڄندڙ هرڻيءَ وانگيان ٽپ ڏيئي ڀڄڻ لڳي. سڀني ٺانون کي پچيندي، پاڻ پچندي ٻئي وٿي تہ اوچتو ڪنهن جسم سان وڃي ٽڪرائي...ساهہ سڪي ويس! سمورو جسم ڏڪڻ لڳس. ٺئي مان ٺڪري وڃي ٺانڊن ۾ پيئي. اکيون کولي اونداهي ۾ چيتائي ڏنائين. اوچتو سندس وات مان بي اختيار نڪتو، ”بابا...! بابا...!“

”ڇا ٿيو زهران، ڪير هو؟“ هو ڪجهہ بہ سمجهي نہ سگهيو، سخت حيران ۽ پريشان هو. پوءِ هو پڳل مٽن جي ڍير ڏانهن ڏسڻ لڳو. هڪڙو پاڇو آتان ٽڪڙو آٿيو ۽ پيٽ ٿي ٻئي پاسي فتح عليءَ جي گهر ۾ هليو ويو.

”دلاور!“ هن جي چپن مان پڻ پڻ جي انداز ۾ هڪ اکر نڪتو، جيڪو ڇڪ جي چڪر وانگيان چوطرف گهمڻ لڳو. پوءِ انهي تيزي سان سارو معاملو هن جي سمجهہ ۾ اچي ويو!

”نہ... نہ...!“ هو ڏڪي ويو. سندس پيرن ۾ مٽن جا پڳل ٺڪرا اچا ٺائين ٺڙڪي رهيا هئا... ڇاڪ هو پنهنجي چاهيندڙ کي سمورو اکين ڏٺو احوال ٻڌائي رهيا هجن ۽ سندس حال تي ڳوڙها وهائي رهيا هجن.

”اهو دلاور هو ڇا زهران؟“ بابا ڪنهن جادو ڪيل شخص جي انداز ۾ پڇيو.

”ها بابا، اهو ذليل...خدا ڪري مري وڃي!“ زهران جو ڪومل بدن ڪنهن نازڪ پوٽي وانگيان ڏڪي رهيو هو. هن ڪڏهين اهو سوچيو بہ ڪونہ هو تہ سندس پاڪ محبت ڪڏهين نانگ وانگيان ڪيس ڏنگي بہ سگهندي. محبت جي واٽن ۾ ڪو زهر بہ ڪڙيل هوندو آهي!

”بابا، اها تنهنجي متي ٽي عزت واري آهي... آئون گندي آهيان بابا...، آئون بلڪل گندي آهيان! تنهنجو مان نہ رکي سگهيس. مون کي گهٽو ڏيئي ماري ڇڏ بابا! بلڪل ماري ڇڏ...!“ هوءَ زور سان سڏڪا ڀري روئڻ لڳي. بابا پيار جي جذبي سان ڪيس پنهنجي سيني سان چهٽائي ڇڏيو.

”اگر اج اهي مٽ... تنهنجا متيءَ جا مٽ... منهنجي مدد نہ ڪن ها بابا... تہ هوند...“ اگر سندس نيڙيءَ ۾ اٽڪڻ لڳا...اڳتي ڪجهہ بہ چئي نہ سگهي. پر بابا جي سيني تان ڄڻ تہ ڪو ڳرو بار لهي ويو هجي. عزت محفوظ هئي.

هن بي پناهہ محبت سان اسمان جي طرف ڏٺو ۽ سندس اکين ۾ شڪراني جا لڙڪ پرجي آيا. پوءِ خود بخود نگاهون پيڪل مٽن جي ٺڪرن تي وڃي ٽڪيون.

”تون عظيم آهين... منهنجي ماءُ... تو منهنجي آبرو بچائي ورتي!“ پنهنجي خون دوکو ڏنو. مگر مٽي بيجان هوندي بہ سندس مان بچائي ورتو. شيرعلي کي ائين لڳو ڄڻ تہ سڄي عمر جي محبت ۽ محنت جو صلو ڪيس مٽيءَ موٽائي ڏنو هجي! مٽي ڪنهن جو بہ قرض ڪانہ رکي. ايستائين جو انساني جسمن کي بہ قيامت جي ڏينهن موٽائي ڏيندي. هوءَ وڏي امانتدار ۽ بيحد عظيم آهي. شيرعلي جي اکين مان موتي وهڻ لڳا. هن ڏڪندڙ هٿن سان ٺهران کي سنڀاليو ۽ اندر هليو ويو.

رفيق سومرو

هڪ دل - هڪ ديوار

اڃا اقبال ڪلاس ۾ پنهنجي سيٽ تي پهچي ڪرسيءَ تي ويٺو مس هو ته هڪ ڇوڪري هٿ ۾ پرس لوڏيندي اندر گهڙي آئي. اقبال جڻ ته ڇرڪي ويو. ساهه ڄڻڪ ته اٽڪي پيس. هُن ڪڏهن سوچيو به نه هو، ته هڪ ڏينهن زرينا خوابن جي دنيا مان نڪري اچي اڳيان بيهندي.

هوءَ هوبهو ساڳي هئي. پنج سال ڪيس بدلائي نه سگهيا هئا. ساڳي چمڪ اکين ۾، ساڳيو بيهڻ جو انداز، ڳالهائڻ جو ڍنگ ساڳيو، اهڙيءَ ريت بانهن ۾ اٽڪيل پرس. پنج سال ڪانئس اکين جي چمڪ، بيهڻ جو انداز، ڳالهائڻ جو ڍنگ ۽ مُرڪ تان مُرڪ کسي نه سگهيا هئا. پر ڪجهه بدليو هو ته سندس وار. هن جا وار اڳ جيان نه هئا. اڳ هوءَ چوٽي ڪندي هئي، پر هينئر آهي شيڪي ڪٽ هئا.

هوءَ ايڊميشن سلپ ٽيچر جي حوالي ڪري، پنهنجو نالو ۽ ليول ٻڌائڻ کان پوءِ ڪنهن ڏانهن ڏسڻ بنا اڳين قطار ۾ هڪ ڪرسيءَ تي ويهي رهي.

اقبال سوچيو، اهو نظر جو دوکو آهي. مون جهڙا سودائي هر عورت ۾ پنهنجي زرينا تلاش ڪندا آهن. هُو رڃ پٺيان ڊوڙندا آهن. پر حقيقت ان جي اُبتڙ آهي. اسين خوابن جي دنيا جا رهواسي آهيون. اسان جو ميلاپ خوابن ۾ ئي ممڪن آهي.

ڪيس خيال آيو: پنج سال وڏو عرصو آهي. زرينا جي شادي ٿي ويئي هوندي ۽ هڪ عام عورت جيان هوءَ به حياتيءَ جي جنڊي جاتي ۾ پايو ويٺي ڏک ڏوريندي هوندي.

ڪلاس ختم ٿيو. هُو پهريون شخص هو، جيڪو سڀ کان اڳ ٻاهر آيو. هُو ان ڊپ ۾ هو ته زرينا سان ملي يا هميشه لاءِ ڪلاس ۾ اچڻ بند ڪري ڇڏي. ڪاٿس دور هليو وڃي، پنهنجن غمن جو پاڇو هن جي خوشين ڀري زندگيءَ تي پوڻ نه ڏئي.

پڪ ڪرڻ لاءِ ته هوءَ واقعي زرينا هئي يا سندس ڪليل اکين جو لڏل ڪو خواب هو، هن نٽڙن ڏاڪن تان لهندڙ ان ڇوڪريءَ ڏانهن ڏٺو، خواب تعبير ۾ بدلجي ويس. حقيقت ٻنجي اچي اڳيان بيٺس. هو وڏيون وکون کڻندو، اڃا ڏاڪڻ جا ٻه ڏاڪا مس لٿو هوندو، ته پٺيان آواز آيس: ”اقبال!“

هو ويهي رهيو. سنڌس هڪ پير مٿين ڏاڪي تي ۽ ٻيو هيٺين تي هو. هُن اچي کلهي تي هٿ رکيس. سنڌس مٿين ڏاڪي تي رکيل پير هيٺ ڪِرڪي ويو. زرينا جو هٿ زور سان هيٺ لڙڪي پيو.

'زرينا!' اقبال جي احساس لفظن جو روپ ورتو. سوچيو به نه هوم، ته زندگيءَ جي رَج ۾ ڀٽڪندي ڀٽڪندي ڪڏهن سامهون اچي بيهنديندءِ!

'دنيا اتفاق جي پيداوار آهي اقبال!'

هو ڏاڪڻ لهي، سڙڪ تي هلڻ لڳا. ڪين خبر نه هئي ته ڪيڏانهن ٿي ويا. اوچتو فريئر هال جي باغيچي وٽ بيهي رهيا. اندر اچي پٿر جي ڊيسڪ تي ويهي رهيا.

ويهڻ شرط زرينا پڇيو، 'زال ڪيئن ٿي هليئي؟'

'جيئن هر زال ڪي پنهنجي مڙس سان هلڻ گهرجي.' اقبال جواب ڏنو.

'شايد تون هن مان خوش ناهين؟'

'مان بلڪل خوش آهيان.'

'۽ هوءَ؟'

'خوش ناهي.'

'ڇا ڇيئي،' زرينا اُتاوليءَ مان پڇيو. 'هوءَ توکان خوش ناهي؟'

'هوءَ مون کان هر طرح خوش آهي زرينا!'

'ته پوءِ؟'

'هوءَ بيمار آهي.'

زرينا کان ٿڌو شوڪارو نڪري ويو. رنگ ڦٽڻ لڳس. 'ڇا ٿيو اٿس؟' پڇيائين.

'سهڪو ۽ دم.'

زرينا ڪجهه ساعتن لاءِ چپ ٿي ويني رهي. ڪنهن آونهي سوچ ۾ ٻڏل. ڇڻ سنڌس اڏيل واريءَ جو گهر ڊهي پيو هجي ۽ هوءَ پنهنجي ان ڇريائپ تي حيران هجي.

اقبال، هن جي منهن ۾ ڇتائي ڏنو، ڇڻ ماضيءَ جا کنڊر ڏسندو هجي. آخري ڀيرو هن تڏهن ڏٺو هوس، جڏهن هوءَ حيدرآباد وڃڻ کان اڳ وٽس ڪمري ۾ آئي هئي.

سال منٽن ۾ بدلجي ويا. پنج سال ڦري پنج منٽ ٿي پيا.

اقبال هڪ وشيا جي ڌيءَ جي محبت ۾ گرفتار هو. حُسنا، هڪ سهڻي ڇوڪري، خوابن جي آسرا، اقبال جن جي گهر ديني تعليم پرائڻ ايندي هئي. اقبال ساڻس محبت جو اظهار ڪيو ته هن ساڻس شاديءَ لاءِ زور پريو. اقبال گهر وارن سان اهڙو اظهار ڪيو. ماڻس پٺس انڪار ڪري ڇڏيو. اقبال پنهنجي ضد تي اٽل رهيو.

جڏهن هنن کي گهر جا ننڍا وڏا سمجهائي سمجهائي ٿڪجي پيا، تڏهن رات جي وقت زرينا سندس ڪوٺيءَ ۾ گهڙي آئي. هنن جي خواب خيال ۾ به ڪونه هو ته زرينا به وٽس ايندي ۽ ان ضد تان لهڻ لاءِ چوندي. هوءَ سندس پري جي مائٽياڻي هئي.

'توکي ائين ڪرڻ نه گهرجي؟'

'ڇا نه ڪرڻ گهرجي؟' اقبال انجاڻ ٿيندي پڇيو.

'هڪ چالاڪ ۽ خود غرض ڇوڪريءَ لاءِ' هن چيو 'سڄي گهر کي ڊانوان ڊول ڪرڻ ڪٿان جي سياڻپ آهي!'

'اسين هڪٻئي کي چاهيون ٿا،' اقبال ڪاوڙ لڪائيندي چيو.

'تنهنجي چاهت هڪطرفي آهي.'

'غلط' اقبال چيو 'هوءَ منهنجي لاءِ جان ڏيئي سگهي ٿي؟'

'هوءَ ائين نٿي ڪري سگهي.'

'ڇو؟' اقبال پڇيو 'ڇو نٿي ڪري سگهي؟'

'ڇو ته کيس ويهه تولا سون کپي،' زرينا وراڻيو 'پنجاهه وڳا سبيل'. ڏهه جوڙا جوتن جا، ويهه ساڙهيون ۽ ويهه هزار روڪ کپن.'

اقبال کيس وائڙن وانگر ڏسڻ لڳو. هُو ڪجهه به سمجهي نه سگهيو. 'پر اهي شرط ته هنن جي ماءُ جا آهن.' هن چيو.

'پر هوءَ' زرينا سندس منهن جا تاثرات پڙهندي، پروسي سان چيو، 'توسان پڇي به ته سگهي ٿي!'

'مون سان اڄ تائين اهڙي ڳالهه نه ڪئي آهي.'

'اها ڳالهه چوڻ جي ناهي،' هن پنهنجائپ جي احساس ۾ ٻڏل لفظن ۾ چيو 'جڏهن هوءَ پاڻ اها ڳالهه ڪري، تڏهن سمجهه ته هوءَ به توکي چاهي ٿي.'

'پر هوءَ ته شاديءَ لاءِ زور پري رهي آهي.' هن نماڻائيءَ سان وراڻيو.

هو سوچي رهيو هو، ته آخر هن جي ۽ زرينا جي وچ ۾ اهو ڪهڙو رشتو هو، جنهن زرينا کي اهو سڀڪجهه چوڻ لاءِ آتساهيو هو.

'ان لاءِ ته هن کي محبت نه، پر سکيو ستابو گهر کپي.' زرينا چيو.

اوچتو خوبصورت حسنا، هڪ سيٽ جي پٽ سان پڇي وئي. هن جو پڇڻ ۽ گهر ۾ خوشين جو موٽڻ. اقبال مٺي کي هٿ ڏئي، اچي ڪٽ تي ليٽيو. جڻ شاڪ لڳو هجيس. سندس مائٽن موقعي جي نزاڪت کي هٿان وڃائڻ مناسب نه سمجهيو ۽ هنن جي شاديءَ جي چڪر ۾ لڳي ويا. هن زرينا کي به ڇوڪريءَ (ڪنوار) جي چونڊ لاءِ چيو. پين وانگر، زرينا به اقبال جي هڪ ماروت جي چونڊ ڪئي (جيڪا سندس ساهيڙي پڻ هئي.)

حسنا بابت زرينا سان گفتگوءِ کان پوءِ اقبال محسوس ڪيو تہ هُو زرينا کي چاهي ٿو ۽ زرينا بہ کيس چاهي ٿي. اَن جو ڇيتو ثبوت، اقبال جي حُسنا سان شادي بابت زرينا جي مخالفت هئي. هن ڪئين ڀيرا ان خيال کي پنهنجي دل ۽ دماغ مان لوڏي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي، تہ هو بہ ڪو زرينا کي چاهي ٿو. پر دل، ذهنُ جي حڪم مڃڻ لاءِ تيار نہ هئي، ۽ هار مڃڻ ۾ جيڪو مزو هو، سو اقبال جي رڳ رڳ ۾ ڪتڪايون ڪري رهيو هو.

هڪ رات، اقبال دير سان گهر موٽيو. 'گهر جي گهنٽيءَ کان وٺي پنهنجي ڪوٺيءَ تائين پهچندي، هو زرينا جي خيالن ۾ گم هو. ڪمري ۾ پهچي، ڪجهہ گهڙين لاءِ هن سک جو ساهہ کنيو. پنهنجي هيڪلي ڪمري ۾، هو آرام سان زرينا متعلق سوچي سگهيو ٿي. آمالڪ سندس آگر بجليءَ جي بٽڻ ڏانهن وڌي ويئي. روشني ٿيي، تہ ڇرڪ پرجي ويس. کٽ تي زرينا سُتل هئي. هن سوچيو، اڄ رات جو زرينا جو لڪي اچي منهنجي ڪمري ۾ سمهڻ، ڇا پيار جو اظهار ناهي؟ روشنيءَ تي زرينا جي اک کلي پيئي. اقبال اکيون مهٽي هر شيءِ جو جائزو ورتو. زرينا اٿي هڪدم ڪوٺيءَ جي بتي وسائي ڇڏي. هُو پنهنجي ڪمري ۾ نہ هو لاشعوري طور، هُو زرينا جي ڪمري ڏانهن هليو آيو هو.

هوءَ اوندهہ ۾ اچي اقبال جي اڳيان بيني. 'تون هن مهل جو منهنجي ڪمري ۾؟"

'ها زرينا' اقبال وراڻيو 'اهو مان بہ نٿو ڄاڻان، تہ ڪهڙي طاقت مون کي تنهنجي ڪمري ڏانهن گهلي آئي آهي.'

هو بيٺو رهيو.

'ويهي رهہ.'

'نہ، مون کي هن مهل جو آويلو تنهنجي روم ۾ اچڻ نہ گهرجي.' اقبال وراڻيو ۽ ٻاهر وڃڻ لڳو.

زرينا اڳيان وڌي سندس راهہ روڪي. پڇيائين 'منهنجي چونڊ بابت تنهنجو ڇا خيال آهي؟'

دل ۾ آيس تہ چوي تہ جڏهن منهنجي دل ۾ واسو ڪيو اٿيئي، تہ پوءِ پري پڇڻ ۽ پنهنجي وچ ۾ ديوار کڙي ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي. پر دل جي ڳالهہ دل جي ايوانن ۾ پڙاڏو بڻجي گم ٿي ويئي. هن چيو، "مان شادي نہ ڪندس."

زرينا جي پيرن هيٺان ڄڻ ڌرتي کسڪي ويئي. پاڻ سنڀالي، نوڪ پري لهجي ۾ پڇيائين 'حسينا سان بہ نہ؟'

'حسينا تنهنجو انتخاب ناهي.'

'تہ پوءِ منهنجي چونڊ بابت ڇا سوچيو اٿئي؟'

'مان ماروت سان شادي نہ ڪندس.'

'ڇو؟'

'مون ڪنهن ٻيءَ کي چاهيو آهي.' اقبال جواب ڏنو

’پوءِ ڇا ٿيو.‘ هن چيو ’شاديءَ جو محبت سان ڪهڙو ناتو.‘ هن وڌيڪ چيو ’شادي جسمن جي ميلاپ جو نالو آهي ۽ محبت دل جي دل سان شادي ۽ روح جو روح سان وهانءُ آهي.‘

اقبال اندر ۾ عشق جو طوفان لڪائي ٻاهر نڪري آيو. هن سوچيو، محبت ۾ وڇوڙو پيار کي امرتا بخشيندو آهي. هو شاديءَ لاءِ راضي ٿي ويو. زرينا جي خوشيءَ جو ڪو ڇيهه نه هو. آچر تي شادي هئي، ۽ جمعي ڏينهن زرينا جن کي خط مليو: سندس ننڍو ڀاءُ سخت بيمار هو. صبح جو ڪنهن به ويل کين وڃڻو هو.

زرينا رات جي وقت اقبال جي روم ۾ گهڙي آئي. اقبال اٿي، بتي ٻارڻ جو سعيو ڪيو، پر زرينا جهليس. شايد پاڻ ۾ اکيون ملائڻ جي سگهه ساري نٿي سگهي. چيائين ’اسان سڀاڻي هليا وينداسين.‘

’مون کي خبر آهي،‘ اقبال چيو، ’پر تون شادي نه ڪائيندينءَ؟‘

’مان مجبور آهيان‘.

اقبال دل ۾ سوچيو: محبت مجبور آهي، تڏهن ئي ته محبت آهي.

’پنهنجي هٿن سان ميندي به نه لائيندينءَ ڇا؟‘ اقبال پڇيو.

جواب ۾ زرينا، اقبال جو هٿ پنهنجن هٿن ۾ ڪٺي ورتو. اقبال بي‌سڌ کيس گهوريندو رهيو. هو ڪجهه وقت تائين هٿ کي جاچيندي رهي، پوءِ هن جي هٿ کي پنهنجي منهن تائين آندائين. ۽ ڪوسا ڪوسا ڳوڙها، اچي اقبال جي ترڙيءَ تي ڪريا. هو ڇرڪي ويو. هٿ ڇڪي ورتائين. چيائين ’روئين ٿي زرينا؟‘

زرينا ڪوبه جواب ڪونه ڏنو.

’جڏهن اسان جي وچ ۾ ڪوبه رشتو ناهي‘ اقبال چيو. ’پوءِ هي ڳوڙها ڇالاءِ؟ ڇا اسان جي وچ ۾ ڪو ڳانڍاپو آهي‘. هن پنهنجي ڳالهه جاري رکي ’تون سڀاڻي هلي وينديئءَ. منهنجي شادي ٿيندي ۽ عام ماڻهوءَ جيان آءٌ زندگيءَ جي گهاڻي کي گهليندو رهندس. تنهنجي شادي ٿيندي ۽ پوءِ تون به هڪ دائري اندر گردش ڪندي رهندينءَ. پوءِ هي ڳوڙها ڇالاءِ؟‘

’تو پڇيو هو نه، ته مون کي ميندي نه لائيندينءَ؟‘

’ها‘، اقبال جواب ڏنو. ’چيو هوم‘.

’هي ڳوڙها منهنجي روح جو عرق آهن. جيڪي مون منديءَ جي جاءِ تي توکي ڏنا.‘

اقبال هن جو هٿ، پنهنجي هٿ ۾ ورتو. هوءَ هٿ ڇڏائي وڃڻ لڳي، ته هُن چيو ’مان شادي نه ڪندس زرينا!‘

هوءَ بيهي رهي. ڇڻ ڪک ڏنگيس. ٻاهر وڃڻ جو خيال آڏامي ويس. پڇيائين ’ڇو؟‘ ڇڻ خواب ۾ ڳالهايائين.

’جڏهن تون شريڪ ٿيڻ لئي چاهين‘، اقبال چيو ’تہ پوءِ مون کي شاديءَ لاءِ زور ڇو ٿي ڀرين؟‘

’نہ اقبال نہ‘. هن مِٺڙ ڪنديِ چيو ’رڳو ان لاءِ تہ مان شريڪ نٿي ٿيان، تون ڪنهن سُهاڳڻ کي ڏهاڳڻ نٿو ڪري سگهين‘.

’توکي شادي ڏسٽي پوندي‘.

’مان اڪيون پوٽي بہ تنهنجي شادي ڏسي سگهان ٿي. تنهنجي ڪنوار جا ماٿا پُسي سگهان ٿي. هُن جو رسڻ ۽ تنهنجو پرچائڻ ڏسي سگهان ٿي. هي مفاصلو ڪابہ معنا نٿو رکي‘.

زرينا سوچيو، پيار بہ ڇا تہ شيءِ آهي. جڏهن ٻن دلين آڏو ڪابہ ديوار نہ هوندي آهي، تڏهن هو پاڻ هڪ ديوار اڏيندا آهن، ۽ پوءِ هڪٻئي کي پرکڻ لاءِ، اُن کي نيهائينءَ جيان پچائي پڪو ڪندا آهن. جيتري ديوار مضبوط، اوتروئي پيار پختو.

اقبال جي دل ۾ آيو تہ وجي ماءُ-پيءُ کي چئي ڏئي، تہ مان ماروٽ سان شادي نہ ڪندس. مان زرينا جو ٿي چڪو آهيان. هو لاشعوري طور تي آئي بيٺو. هوءَ کيس چنبڙي پيئي ۽ ٻاهر وڃڻ کان روڪي ڇڏيائينس.

اقبال سوچيو، مارا تہ هيءَ جاڻي ٿي تہ منهنجي من ۾ ڇا هي!

’واعدو ڪر، تہ پنهنجو فيصلو نہ بدلائيندين؟‘ زرينا چيو.

’ڪوشش ڪندس‘.

’ڪوشش نہ‘. زرينا چيو. ’وچن ڏي‘!

اقبال ۾ وکون پوئتي هٽي بيٺو. منهن ڦيري ڇڏيائين. ڪجهہ ساعتون سوچ ۾ ٻڏي ويو. دل ۾ پڪو فيصلو ڪيائين، تہ ٻئي ٻاري، آبي-آمان کي ڏيکاريان تہ ڏسو! مان ماروٽ کي نہ، پر زرينا کي چاهيان ٿو. اُن جو ثبوت زرينا جي هن مهل مون وٽ موجودگي آهي. هن جا ڳوڙها شاهد آهن، تہ هوءَ بہ مون کي چاهي ٿي. هن جي ضد تي شادي ڪرڻ، ان ڳالهہ جو چٽو ثبوت آهي، تہ مون کي بہ ساڻس پيار آهي. تڏهن ئي تہ هوءَ منهنجي زندگيءَ جو فيصلو ڪري رهي آهي. هُن هٿ وڌائي، بتي ٻاري ڇڏي. زرينا پاڻ کي اقبال جي ايڏو ويجهو ڏسي، ڊڄي ويئي. هوءَ در ڏانهن وڌڻ لڳي. اقبال ۾ وکون اڳتي وڌيو. هن چاهيو: تہ سندس راهہ جهلي روڪي ۽ چوي تہ اڄ تہ اسين هميشه لاءِ هڪٻئي جا ٿي وڃون. هي هتراڏو مفاصلا ختم ڪري، هڪ ٿيون. پنهنجي راهہ ۾ پاڻ ڪڙي ڪيل ديوار پيچي پور ڪيون. دل ۾ آيس تہ پنهنجي سوچ کي عملي شڪل ڏئي. ڊُڪي وڃي زرينا کي روڪي، ۽ پيءُ ماءُ کي سيڪجهہ ٻڌائي ڇڏي. پر ان کان اڳ جو هو ائين ڪري سگهي، زرينا ڪمري کان ٻاهر وڃي چڪي هئي. ٻئي ڏينهن، هو حيدرآباد هليا ويا. ويندي وقت زرينا ٻن سٽن تي ٻڌل هڪ خط ڇڏي وئي هئي.

وقت تير بڇي، ڪمان جي گرفت مان نڪري ويو. هن جي شادي ٿي وئي. پٽ ۽ ڌيئس. ڪلارڪي مليس. جونس سانده بيمار رهڻ لڳي. ساهه کڻڻ ۾ تڪليف ٿي محسوس ڪيائين.

اقبال زندگيءَ جي بيٺل ڍيري کان گهبرائجي، ڪلارڪي ڇڏي، سکر کان ڪراچيءَ هليو آيو. هڪ پرائيويٽ اداري ۾ سٺي پگهار تي نوڪري مليس. انگريزي سکڻ جو شوق، کيس آمريڪن سينٽر ڇڪي آيو: جتي ماضيءَ جي ورجاءَ لاءِ زرينا خوابن جي دنيا مان نڪري اچي آڏو بيٺي هيس.

مغرب جي وات ۾ قاتل سج آخري هڏڪين ۾ هو. سندس آخري ڪرڻا فريئرهال جي مناري واري چوٽيءَ تي بيٺل بادنما ڪڪڙ تي پئجي، چوطرف ڦهلجي ٿي ويا.

اقبال هن جي منهن ۾ چتائي ڏٺو. پڇيائين: 'تون ڪيئن آهين زرينا'؟

'جيئري آهيان'.

'تنهنجو مڙس'؟

'آخري هڏڪين ۾'.

'هو ڪير آهي'؟

'شهر جو وڏو سيٺ ــ پوڙهو غفور'.

اقبال لرزي ويو.

'ڇا تو اها شادي پنهنجي مرضيءَ سان ڪئي'؟

'ابي ـ امڙ جي رضا سان. ڪين ته هزار هر ماهه ملندا آهن'.

'تون ايتري بي حس ڇو آهين زرينا'؟

'حساس هئڻ سبب'.

'تون بزدل آهين ـ ڪاوورڊ'!

'لفظ 'جيئڻ' پڌو اٿئي اقبال'؟ زرينا پڇيو.

'هائو'.

'ـ مجهي سکهيو آهين اِن لفظ کي'؟

'تنهنجي حالت ڏسي'. صبر جي واڳ اقبال جي هٿان ڇڏائجي وئي.

'ڇا پنهنجي حال تي شرمسار آهين'؟

'بيشڪ'.

'تنهنجو پيار بابت ڇا نظريو آهي'؟ زرينا پڇيو ۽ محسوس ڪيائين، ته پنج سال اڳ به هن اقبال سان ان مسئلي تي ڳالهايو هو، ۽ پڪ هيس، ته اقبال جو جواب اڄ به ساڳيو ئي

هوندو. کيس خبر هئي تہ اقبال بيحد جذباتي آهي. اظهار هن جي ڪمزوري آهي. پر زرينا
ٿي محسوس ڪيو، سو ڇپڙن جي ڪنارن تي پهچڻ کان اڳ ئي هڪ ٿڌي ۽ ڏکي ساهہ
جي صورت وٺي اقبال جي روح کي ڇُهڻ بنا چوطرف ڦهلجي ويو.

'آهو پيار ئي ڇا، جنهن ۾ ميلاپ نہ هجي!'

'ميلاپ مان مراد؟'

'شادي ـ وصال ـ وهاڻ ـ سنجوڳ!'

'پلا شاديءَ جي انتها؟'

'طلاق!'

'۽ طلاق جي انتها؟'

'شادي!'

'پوءِ ڪهڙو فرق آهي ٻنهي لفظن ۾؟'

اقبال منجهي پيو.

هوءَ اٿي بيٺي. چيائين: 'مون کي اسپتال وڃڻو آهي، هُن جو حال پڇڻ.'

'زرينا!' چڻ هن جو نالو اقبال جي وات مان نہ، پر اکين مان نڪتو هجي.

'اقبال!' هن چيو: 'تون بہ گهر وڃ. ٿي سگهي ٿو تنهنجي زال جو ساهہ پوساٽيو هجي
سندس اکيون تنگيل هجن تنهنجي اوسيئڙي ۾.'

۽ هوءَ هلي وئي.

اقبال پئليس سنيما جي چوواٽي تي بيهي پنهنجي لاءِ ڪا واٽ چونڊڻ لڳو. سندس
ڪنن ۾ حيدرآباد وڃڻ کان اڳ زرينا جي ڇڏيل خط جون پڻ سٽون ٻُري رهيون هيون.

Neither distance nor death can separate you from me, I will be dear to you always.

رزاق مهر

جنمر جَلي

هوءَ روئي رهي آهي. هن سان گڏ هن جي ماءُ، ڀيڻ ۽ پاڙي مان ايل سموريون عورتون روئي رهيون آهن. هن جي مڙس جو لاش هن جي سامهون رکيو آهي، جنهن کي مري وئي چار ڪلاڪ گذري ويا آهن ۽ انهيءَ سموري عرصي جي هڪ هڪ پل ۾، هوءَ زندگي ۽ موت جي وچ ۾ هلندڙ جنگ جهڙي ڪيفيت مان گذري آهي. هن پوکيو آهي، هن جي اندر ۾ لوچ آهي، ڦٿڪو آهي. ازل کان هڪ روڄ آهي، جو وڌي رهيو آهي، ڪٿو ٿي رهيو آهي. هن جي روح ۾ پيل صدين کان پوسرجي ويل ڦٽ، هن جي ڪني ٿيل روح سان وڏيڪ ڪنا ٿي رهيا آهن. هوءَ چئن ڪلاڪن کان لاڳيتو رُئندي رهي آهي. روئي روئي هن جي نڙي ويهجي وئي آهي. هن جي اندر جي عورت پڇي پري ڏهي پئي آهي. هن جو حال، هن جو مستقبل، ڏهي مونن جو ڍڙو ٿي پيو آهي. هوءَ پنهنجي اندر جي تباهه ٿيل عورت مٿان روئي رهي آهي. هن کي رُئندي پورا چار ڪلاڪ گذري ويا آهن ۽ هن کي لڳي رهيو آهي، هوءَ صدين کان ائين ئي روئي رهي آهي. هر جنم ۾ صدين جا سور ڪٺي رُئندي رهي آهي. هڪ لمحي لاءِ به هن ماٺ ناهي ڪئي ۽ هاڻي منهن تي ٻانهن ڏئي، منهن ڪٽ جي ٻانهينءَ تي رکي چڏي ٿي. سندس روح جي پراڻن ڦٽن مان اٿندڙ ازلي ايذاءَ جون سٽون هن جي آواز ۾ لهي اچن ٿيون. ۽ پوءِ اوچنڪارن جو هڪ نرڪتندڙ سلسلو، جنهن گهر جي ديوارن جا چٺ تہ بنياد ئي لوڏي وڌا آهن.

هوءَ جنهن گهراڻي سان تعلق رکي ٿي، ان جو شمار هيٺين درجي واري وچولي طبقي ۾ ڪري ٿو سگهجي، جت خواهشن جا شمشان گهاٽ ماڻهو پاڻ سان گڏ کڻن ٿا، جيئن جت سنهڙ سپنن جي ڀيانڪ تعبير آهي. تاريڪ گهٽيون آهن ۽ گدلا گدلا گهر، جن ۾ رهندڙ ماڻهو انهن گهرن کان وڌيڪ گدلا آهن. جت سڄي ڏينهن جي هڻ هٿان کان پوءِ به زندگي اڻپوري آهي، بک آهي، لوسائيل چهرن تي قبرستان جهڙي ويراني آهي. زرينا انهيءَ گهراڻي سان تعلق رکندڙ عورت آهي، جت گهر جو سمورو بار ڪنهن اڪيلي جيو کي ڍوئي، زندگيءَ جي ٽڪائيندڙ ڊوڙ ۾ حصو وٺو پوي ٿو ۽ هن جو پوڙهو پيءُ، هاڻي وڌيڪ ڪمزور ٿي ويو آهي. هاڻي هو ڏاڍي تڪليف سان زندگيءَ جي انهيءَ ڊوڙ ۾ حصو وٺي سگهندو آهي.

هو جڏهن ٻوٽن جي هڪ دڪان تي هڪ سؤ رپيا ماهوار پگهار تي، زندگيءَ جي گهرجن جو بار اڪيلي سر ڍوئيندو هو، تڏهن زرينا سوچيو ته ڪونه هو ته سندس پيءُ جي دڪان تي آيل هڪ گراهڪ هن جي زندگيءَ ۾ داخل ٿي ويل اونداهين کي دور ڀڄائي ڪيندو. هن جي ذهن جي ڪنهن نه ڪنڊ ۾، انهيءَ خواب جي ڪا تصوير چٽيل ڪانه هئي. هن گهڻو اڳ اهڙا خواب ڏسڻ ڇڏي ڏنا هئا، جو وقت جي ڀيانڪ سچائي هن کان اهڙن خوابن جو حق ڦري ورتو هو ۽ هوءَ حقيقي دنيا ۾ هلي ويئي هئي، جا بک ۽ مفلسيءَ جي ننگي دنيا هئي.

انهيءَ رات، ها اها رات، جا زرينا آڏو اڻين ٿي گذري ويندي هئي، ٽڪل ٽڪل، سڪرات واري ماڻهوءَ جي آڻين آڻين ساهن واڱر مرٽينگ حالت ۾. پر ان گهڙيءَ، ان بيجان مرٽينگ رات ۾ جڻ ته زندگيءَ جي بهار اچي ويئي هئي. ۽ ان گهڙي دنيا جي تمام تر خوبصورتي پنهنجي ڪاري وجود سموئي، ڏاڍي نرالي، ۽ ڏاڍي وڻندڙ لڳي هئي. ڪيس انهيءَ رات هڪ ڪچي گهر جي ڪوٺي ۾، ٻن پراڻين سوڙين مٿان نئين چادر وڇائي سيج ٺاهي ويئي هئي. ۽ تڏهن انهيءَ سيج مٿان دل جي تيز ڌڙڪڻ سان پورو ڪيو هئائين ان گهڙيءَ جو اوسيئڙو، تڏهن ٽڙي پيا هئس دل جي ويرانيءَ ۾ ڪيئي ڪنول. هن جي مٺل خواهشن ۾ زندگيءَ جي حرارت ڊوڙي رهي هئي. مانيءَ جي، پئسي جي ڪا ڳڻتي ڪانه. رڳو هڪ ڳڻتي: "اڙي نيٺ ڪڏهن ايندي اها ٽي-وي؟" ڏاڍي ناز ڀري انداز ۾ مڙس کان پڇندي. ۽ مڙسهنس وراڻي ڏيندو ساڳئي لهجي ۾. "بس جاني، هاڻ رڳو هڪ ڇاپو لڳي. پوءِ عام ٽي-وي ڇا، مان توکي رنگين ٽي-وي وٺي ڏيندس. رنگين ٽي-وي!" ان ڏينهن مڙسهنس هن اڳيان خواهشن جي ڀري ڪٺي ٻٽڻ تي رکي هئي. سمگلنگ ٿيل ڊبل گهوڙا بوسڪي جا ٿانون ٿانَ هن جي آڏو پيا هئا، جي مڙسهنس ڇاپو هڻي پنهنجي حصي ۾ ڪٺي آيو هو. ڏينهن ٻن اندر، گهر ۾ ايندڙ نئين ٽي-وي جي خوشيءَ ۾ هوءَ هر غم کان بي نياز هئي. ڪيس اها خبر ڪانه هئي ته ايندڙ هڪ ڏينهن ۾ هن جي خوشين جو، هن جي تمنائن جو شهر اجڙي ويندو. ڪيس خبر نه هئي ته ايندڙ هڪ ڏينهن سپرهائي-وي ڪنٽرولنگ اسٽيشن تي، سندس مڙس ڪنهن بدحواس سمگلر جي ٽرڪ جو ڪاچ ٻنجي ويندو.

ان ڏينهن! ها ان ڪاري ڏينهن، مڙسهنس جو لاش اڱڻ ۾ وڪيل ڪٽ مٿان پيو هو. ۽ هوءَ انهيءَ مٿان رڙيون ڪري روئي رهي هئي. هن سان گڏ هن جي ماءُ، ٽي ڀينر ۽ پاڙي مان آيل سموريون عورتون روئي رهيون هيون.

مڙسهنس جي موت سان گڏ، سندس زندگيءَ ۾ آيل نئين تبديلي به ختم ٿي ويئي. ڇڻ سينيما جي پڙدي مٿان، ٽن ڪلاڪن جي ڪا فلم، هڪدم پنهنجي الميه پڄاڻيءَ کي پهتي هجي. پوءِ ساڳي ئي رڙيون ڪندڙ ويراني! هوءَ ٻُنتي موٽي، زندگيءَ جي پراڻن پيچرن مٿان ڏکڪ وستيءَ ۾ هلي آئي. هوءَ هئي، ۽ هن جي پيءُ جو پراڻو ڪچو گهر هو. پر هن ڀيري هوءَ اڪيلي زرينا نه هئي. ڇوڪريءَ منجهان عورت بنجڻ واري لمبي سفر دوران، هٿ آيل ٻئي ٻار

ٻہ ساڻ آندا هئائين. ۽ هن جي گهر ۾ هئي ساڳي ٻک، مفلسي ۽ ڪروڌ. ڪا تبديلي ٿي ڪانہ. سڄي گهر ۾ رڳو هڪ شيءِ بدليل. پنڌس پنجن سالن جي عرصي ۾ پوڙهاپ جي سرحدن ۾ گهڙو اڳتي نڪري ويل. گهر اڳ ۾ ئي انهورين خواهشن جو قتل گاهہ. هڏ رت پنهنجو هوندي، هڪٻئي جا چهرا چڻ ڏٺي نہ وڻن. رهندو زرينا، زرينا جا ٻہ ٻار، پوءِ اهو ڏينهن خالي ڪونہ، جڏهن ٻارن تي، مانيءَ تي، ۽ ڳالهہ ڳالهہ تي جهيڙو نہ ٿيندو هجي. ۽ جهيڙي ۾ سوين مهڻا. ڦٽ لعنتون. جڻ مڙسهنس کي مارينڊڙ اهو پناڻ هن جو يار هجي.

”ڏائڻ! مڙس مارائي هاڻي پيءُ جو سِر کنڊينءَ!“ جهيڙي ۾ ڏنل طعنہ. نہ صرف پينرون هردم هن سان جهيڙي لاءِ آتيون، پر ڪڏهن ڪڏهن تہ مائس بہ پنهنجائپ جا ليڪا لتاڙي بلڪل غيرن جيان لڳندڙ. ڏاڍي عجيب عورت. ڪڏهين شديد مامتا واري جذبي کان مغلوب ٿي ايترو تہ پيار ڏيندس، جو لڳندو هو تہ اهو پيار مرڻ پڄاڻان ئي ٿيندو ۽ ڪڏهن زندگيءَ کان بيزار ڪندڙ بہ اهائي مائس. (۽ اهو سڀ پڻتي ٻيل معاشي حالتن سبب پنهنجو پاڻهي ٿي ويندڙ ڪنهن جو بہ انهيءَ ۾ ڪو ڏوهہ نہ.) گهر ۾ پنهنجن هوندي لڳندڙ غيرن وچ ۾. هڪ پٺس ئي اهڙو، جنهن وٽ هن لاءِ احساس، جو سندس مٿي تي هٿ گهمائي ڪيتري دير تائين پرچائيندو رهندو هوس. باقي گهر جي ٻين ڀاتين جا چڻ تہ احساس ئي مئل. سندس نازڪ دل تي بي رحميءَ سان، طعنن ۽ مهڻن جا سوين تير هڻي زخمي ڪيو ويو. ۽ اهو سڀ هن جي سهپ کان ٻاهر ٿيندو ويو. بيزار ٿي پئي انهيءَ گهر مان ۽ پوءِ هڪ رات ٻن ٻارن سميت زندگيءَ جي ان ٻي رات جو اوسيئڙو پورو ڪيائين. پوءِ هوءَ ٻي شاديءَ جي ولڪن ۾ ٻڌجي وئي. چڻ ڪا ڦرن سوڏي مينهن ڪنهن لئين هاڏر اڳيان اڇي بيٺي هجي. انهيءَ رات هن کي پنهنجو پهريون مڙس ڏاڍو ياد آيو. انهي جون ڳالهيون ياد آيس، جنهن سان گهاريا هئائين، زندگيءَ جا ارڙهن سؤ ڏينهن ۽ ڪجهہ لمحا.

هوءَ ساڳي ئي هنڌ، ٻن سوڙين مٿان وڇايل نئين چادر تي ڪنوار بڻي هئي. ساڳيون ئي پهرين رات وانگر عورتون هن جي چوڌاري ميڙو لايو بيٺيون هيون. ۽ هن جي پر ۾ ويٺل هن جا ٻئي ٻار، عورتن جي انهيءَ هل هنگامي سبب هراسجي ويا هئا. هو روئي رهيا هئا. ۽ تڏهن زرينا کي ائين لڳو هو، جڻ هوءَ رائي باغ اندر لوهي شيخن ۾ قاتل ڪو جانور هجي.

انهيءَ رات ماءُ جي چوڻ تي ڏاڍي ڪوشش ڪيائين تہ پنهنجي چهري تي نئين نويلي ڪنوار جو چهرو چنبڙائي ڇڏي، پر هوءَ ائين ڪري نہ سگهي.

۽ ائين نہ ڪري سگهڻ ئي هن جي زندگيءَ جي ڪتاب جو المناڪ باب بڻجي ويو. سندس نئين مڙس، هر مرد جيان هن کي بہ رڳو زال جي روپ ۾ ڏسڻ ٿي گهريو. ان زال جي روپ ۾، جنهن جي من مندر جو ديوتا ڪو ٻيو نہ، سندس مڙس هجي. پر هوءَ ٻن ٻارن لاءِ دل جا طاق بند ڪري، گهڙي ڪن لاءِ بہ هن کي ديوتا بنائي نہ سگهي.

-- هڪ رات.

"چا ٿي ڪرين؟"

"چوري ڪي ڪير ٿي پيئاريان."

"چوري کي ڪير ڏيڻ ڪان سواءِ ڪو پيو ڪر به ايندو اٿئي؟" ڏڪار پريو آواز.

"بس اجهو آيس. رڳو ٻه منٽ."

"اوهه..." چئي. پوءِ سخت ڪاوڙ ۾ ڏند ڪرٽي پرتي سنهن ڪيائين.

"ڪجهه گهڙين ڪان پوءِ هڪ کٽ تان اٿڻ جو آواز... ۽ گهٽي دير ڪان پوءِ زرينا جي گهٽيل گهٽيل آواز رات جي خاموشيءَ کي چيري ڇڏيو.

"منا."

"هون."

"هڪ ڳالهه چوانءِ؟"

"هڪ چيو، ڪيئي چئه. هي جو مان سچو ڏينهن تنهنجي ڳالهائڻ لاءِ ترسان ٿو، تنهن سان چا رڳو هڪ ڳالهه ڪندينءَ؟"

"ڏس منا، مون کي خوش رکڻو اٿئي، ته انهن معصوم ٻارن جو..." جملي پوري ٿيڻ کان اڳ رات جي خاموشيءَ ۾ زوردار چماٽ جو آواز گونجي ويو. پوءِ ڪاوڙ، زهر جهڙو ڪسارو، ڪڙو لهجو:

۽ هڪ عرصي ڪان پوءِ، هڪ ٻي رات.

"اهو چو ٿو رڙيون ڪري چورو. چپ ڪرائينس!"

"ڪلهه لاکون بيمار آهي!"

"بيمار آهي ته پيڪن ڏانهن چو نٿي موڪلي ڏينس. هيءَ ڪا ٻش جي اسپتال آهي چا!" اوترو ئي لهجي کي ڪسارو بنائي هن به چيو، "اها ڳالهه ڪرڻ کان اڳ اهو چو ٿو وسارين ته مون هيءَ شادي پنهنجي سک لاءِ نه، ٻارن جي خوشين لاءِ ڪئي آهي. سمجهئي!"

"ته چا تون چاهين ٿي ته اسان جي ازدواجي زندگي ڊانوانڊول ٿي وڃي؟"

"آخر انهن معصومن تنهنجو چا بگاڙيو آهي؟ تون انهن ڪان ايڏي نفرت چو ٿو ڪرين؟ جڏهن ته هڪ ٻيءَ وٽ جيڪي جذبا هئڻ گهرجن، سي هاڻي تو وٽ به موجود آهن. پوءِ انهن ڳالهين جو آخر سبب"

"جيڪڏهن مان توکي سبب ٻڌائي ڇڏيان ته پوءِ ڪيتري دير ۾ ٻارن مٿان هن گهر جا در بند ڪندينءَ ٻڌاءِ؟"

"مان پهريان سبب معلوم ڪرڻ ٿي چاهيان."

"مون کي خبر نه هئي ته شاديءَ جي ناليءَ ۾ تنهنجي ٻارن جي شيطان والگر هرهنڌ موجودگي، منهنجي لاءِ دائمي عذاب بنجي ويندي."

”تہ ڇا مان تنهنجي ڪري گهٽتو ڏئي انهن کي ساري ڇڏيان؟ تون اهو تہ چاهين؟“

”ڪيئن بہ سهي. مان انهن کي هن گهر ۾ هڪ پل لاءِ بہ سهي نہ سگهان.“

۽ ٻئي ڏينهن گهر ۾ زبردست جهيڙو ٿيو. مڙسهنس اڳيئن سڙس مان چاول هڪ ٻار کي ڌرتيءَ کان چار فوٽ مٿي ڪري پوءِ زور سان هيٺ اڇليو. ٽڏي تي ٿي ڇوڪر جي ساڄي ٻانهن ڀڄي پئي. گهر ۾ رڙين جو نہ ڪٽندڙ سلسلو شروع ٿي ويو. رڙيون ڪوڪون - چرين جيان منهن مٿو ڪٽڻ: ”اڙي منهنجو بيمار پٽ... او ماريا... شل ڪا هن معصوم جي...“

۽ تڏهن ئي ٻنهي جي وچ ۾ طلاق ٿي وئي. پوءِ ساڳيوئي پراڻو گهر. جت خواهشون ۽ تمنائون، محروميءَ جي مضبوط هٿن ۾ تڙپي ٿڪي موت جو شڪار ٿيو وڃن. هوءَ انهيءَ گهر ۾ واپس هلي آئي، جنهن سان بيزار ٿي وڃڻ جي نتيجي ۾ اڄان هڪ ٽئين ٻار جي ماءُ بڻجڻو پيو هئس. ۽ هن جي پيءُ جي گهر ۾ هئي، اهائي پٺتي پيل ملڪن جي هيٺين درجي واري گهرن ساڻ تعلق رکندڙ اگهاڙي ٻڪ. گهر جو ساڳيوئي نقشو. ڪجهہ بدليل نہ.

سياري جا ڏينهن هئا، ٽئي ٻار موسمي حملي جا شڪار. کنگهہ، زڪام ۽ بخار. هڪڙي کي ٻن جي پيٽ ۾ سخت بخار. ۽ هوءَ بيوس، ڏاڍي مجبور. ٽن ٻارن جي پرورش هن لاءِ پيچيده مسئلو بڻجي ويل. انهن سيني ڳالهين مڙي، حد درجي جو چڙاڪ بڻائي ڇڏيس.

هڪ ڏينهن تہ هن جي چڙ آسمان جي بلندين کي ڇهي ورتو. ڪا نئين ڳالهہ ڪانہ ٿي هئي. اهائي ڳالهہ جا اهڙن گهرن لاءِ ڏاڍي پراڻي هوندي آهي. ايڏي پراڻي جا روزمره جي زندگيءَ جو معمول بڻجي ويل لڳندي آهي.

ان ڏينهن هن جي پيرن گهر کڻي مٿي تي ڪنيو. پيو ڪجهہ نہ ٿيو، زرينا جي ٻهرين مڙس مان چاول وڏي پٽ، زرينا جي پيءُ لاءِ تختي تي رکيل ماني چورائي کاڌي هئي. ۽ پوءِ تہ گهر جي ايوان ۾ جڻ قيامت لهي آئي هئي ۽ تڏهن زرينا پيو ڪجهہ نہ ڪيو، ماري ماري شموءَ کي اڌ مئو ڪري ڇڏيائين. ايترو، جو هن جي ٻانهن جي هڏيءَ جو جوڙ هڪ ڀيرو وري ٽٽي پيو. ۽ پوءِ رات جي تاريڪيءَ ۾ هن جي وجود اندر انڌي ممتا واسو ڪري وئي ۽ تڏهن شموءَ کي ڀاڪر ۾ ڀڪوڙي ڪيتري دير تائين پيار ڪيو هئائينس. رات جي خاموشي هن جي سڏڪن جي آواز سان چيربي رهي هئي.

انهيءَ سوري عرصي ۾ زرينا لاءِ ٽي ميٽيون اچي چڪيون هيون. پر زرينا هئي، جنهن کي نفرت ٿي وئي هئي شاديءَ جي ناليءَ کان. هڪ ڏينهن تہ ميٽيءَ جو پيغام کڻي ايندڙ عورت کي الاهي ساريون گاريون ڏئي ڀڄائي ڪڍيو هئائين.

۽ ان ڏينهن، جنهن ڏينهن گهر ۾، ماني واري چوريءَ جو واقعو ٿيو هو، تنهن جي ٻئي ڏينهن، ساڳي ئي گارين کاڌل مائي، زرينا لاءِ ساڳئي ئي چاليهن کان ٽپيل مرد جي مائٽيءَ جو نياپو کڻي آئي. جنهن کي زرينا جي ماءُ زرينا جي مرضي نہ هئڻ سبب وري بہ موٽائڻ چاهيو، پر زرينا ڪيس پاڻ ڏانهن سڏ ڪري ممتا جي انڌي جذبي کان مجبور ٿي پنهنجي لاءِ ٺاهيل اصول پاڻ ٽوڙي ڇڏيا.

۽ هن ڪي وري هڪ پيرو انهن ٻن سوڙين مٿان وڇايل ٽئين چادر مٿان ويهڻو پيو. انهيءَ رات هن جي چهري تي، بيٺل پاڻيءَ جهڙو نهر مڙي ويو هو. هن پنهنجو پاڻ سان جنگ ڪئي هئي. پنهنجي اصولن ڪي ماستا جي بندوق هٿان زخمي ڪرڻ بعد ني، انهن ٻن سوڙين مٿان اچي ويئي هئي.

"مان سڀ ڪان ڀهريان، هن ڪان ٻارن جي حقن جي ضمانت وٺنديس. هن ڪي ٻڌائي ڇڏينديس ته مون هيءَ شادي پنهنجي تمنائن ڪي دفنائي، ٻارن جي زندگيءَ لاءِ ڪئي آهي." ۽ تڏهن هن جي چهري تي مڙي ويل بيٺل پاڻيءَ وارو نهر، پاڻيءَ ۾ اڇلايل وزني پٿر ڪان پوءِ جي پيدا ٿيل هلچل ۾ تبديل ٿي ويو، نيرڙ ۾ گهنج پئجي ويس. اڻ ڏٺل انديشا سندس وجود ڪي وڻ ويڙهيءَ جيان وڪوڙي ويا. "۽ جي هو اڳتي هلي، ٻارن ڪي ڪنهن به صورت ۾ گهر ۾ رهائڻ تي راضي نٿو ٿئي... ته پوءِ...؟" ۽ اجان هوءَ سوچن جي سوريءَ تان لٿي ئي نه هئي، جو سندس ٽيون مڙس هن جي اڳيان اچي ويٺو. شاديءَ ۾ جيتريون به رسمون ٿينديون آهن، انهيءَ جي ٽين پٽيءَ جيتريون مس پوريون ڪيون ويون. (شايد ڀهرين شادي نه هئڻ ڪري.) بهرحال آهستي آهستي ڪوٺيءَ ۾ آيل سڀ ماڻهو ٻاهر هليا ويا. تڏهن سندس ٽيون مڙس هن جي ويجهو، اچا ٻه ويجهو سرڪي ويٺو.

زرينا جي ذهن ۾ سوچن جا سٽ الجهي پيا. بي آواز روئڻ، ۽ سوچڻ ۽ وري سوچڻ. هڪ خوف هو جنهن سندس ساهه تي پوساٽيو. اڻ ٿڻ، ڳوڙها هن جي وس ڪان ٻاهر.

هن کي روئندو ڏسي هن جي ٽين مڙس ڳالهايو، "پنهنجن ڪان جدا ٿيندڙ ڇوڪريون اڄوڪي رات مائٽن ڪي ياد ڪري، ضرور روئنديون آهن، پر مون کي خبر آهي ته تنهنجا اهي ڳوڙها انهيءَ جدائيءَ وارو احساس ڪان نٿا وهن. توسان ننڍي وهيءَ ۾ جيڪو وهيو واپريو آهي، مون ڪي انهيءَ جو سڄو علم آهي. مون کي ايتري به خبر آهي ته تنهنجي ڀهرين مڙس سان چاول هڪ ٻار جي پالهڻ، تنهنجي ٻي مڙس پڇي وڌي هئي." ڪن لاءِ هو چپ ٿي ويو. "مون ڪي اهي سموريون ڳالهيون پنهنجي ماسيءَ وٽان معلوم ٿيون آهن." هو وري ڳالهائڻ لڳو، "جنهن جو ڪم آهي پراون گهرن ۾ وڃي ڳالهيون هٿ ڪرڻ، ۽ وري ڪنهن گهر جي پاڻيءَ آڏو انهن ڳالهين جا دفتر کولي ڇڏڻ. هوءَ به ڏاڍي عجيب عورت آهي. سياڻي جڏهن تون هن گهر جو پاڻي بڻجي ويندينءَ، تڏهن هوءَ توڪي ٻنا ڪنهن سوچڻ جي گهر جي هر فرد سان تعلق رکندڙ ڪا نه ڪا داستان کولي ٻڌائي ڇڏيندي. هوءَ شايد توکي اهو به ٻڌائي ته منهنجي هي توسان ٻي شادي آهي."

لفظ ٻي شاديءَ تي زرينا جو منهن اٿين لهي ويو، جيئن ڪنهن اجنبي شهر ۾ ڪو ماڻهو، ڪنهن چاتل شخص جو در ڪڙڪائي، پر در کلڻ تي ڪيس خبر پوي ته اهو چاتل شخص هڪ عرصي ڪان اهو شهر ڇڏي، ڪنهن اڻ چاتل هنڌ وڃي چڪو آهي. هن جي منهن تي ڏک ۽

اچرج جون انيڪ ليڪون اڀري آيون. تڏهن ڪيت ڏني اکيون ٻوٽي ڇڏيائين. شايد تبديل ٿيندڙ حالتن سان ٽڪر کائڻ جي، پاڻ ۾ همت ساري نه سگهي هئي.

زرينا جو نئون مڙس سري اچان به هن جي ويجهو ٿي وينو ۽ وري ڪجهه لمحن لاءِ ڪمري ۾ گهڙي آيل خاموشيءَ ڪي پنهنجي هستي وڃائڻي پئي.

"پر توکي پريشان ٿيڻ نه گهرجي." هن چيو، "منهنجي پهرين زال هڪ حادثي ۾ اڄ کان پنج سال اڳ مون کان وڇڙي چڪي آهي." هن هڪ گهرو ساهه کنيو ۽ پوءِ پراڻين سوڙين مٿان وڇايل نئين چادر تي پير ڊگهيري ليٽي پيو. هن جون نظرون زرينا جي چهري ۾ کتل هيون. زرينا رواجي ڪنوار بشي هزارها ڳالهين جا طوفان سيني ۾ سانڍي ڪنڌ جهڪائي ويٺي هئي. چاهيائين ته مڙس سان ڳالهائي، سانس ٿيل هڪ هڪ پل جي ناانصافين ۽ زيادتين جي سموري داستان ڪيس يڪساهيءَ ٻڌائي ڇڏي. پر روايتي ڪنوارپڻي ڪيس ائين ڪرڻ نه ڏنو. سندس نئين مڙس هن منجهان نظرون ڪڍيون ۽ پوءِ لالٽين جي ميرانجهڙي روشني ۾ دونهاٽيل ڇت ڏانهن ڏسڻ لڳو.

"زرينا!" هو پهريون ڀيرو نالو وٺي سانس مخاطب ٿيو. "زرينا هي جيڪو مان تنهنجي سامهون ليٽيو پيو آهيان، تنهن جي ڳالهين کي عام ماڻهو جي ڪند ذهن جي پيداوار نه سمجهجانءِ. مان توکي ٻڌائڻ ٿو چاهيان ته مون وٽ سوچڻ جو انداز پنهن جي پيٽ ۾ بنهه مختلف آهي. مان چاهيان ها ته هن وقت پندرهن سالن جي ڪا نوجوان ڇوڪري تنهنجي بدران منهنجي سامهون ويٺي هجي ها ۽ اهو سڀڪجهه ممڪن به هو. ڪتابن جي اسٽال تان جيترو ڪمايان ٿو، انهن انگن اکرن کي ٿورو وڌائي ٻڌائڻو پئي ها ۽ بس. پر مون کي اهو سڀ ڪوڙهه ورتل نوجوان ڇوڪريءَ وانگر لڳندو آهي." هو وري چپ ٿي ويو ۽ ڪا گهڙي زرينا جي خاموش نگاهن ڏانهن گهوريندو رهيو.

"زرينا!" هن وري ڳالهائڻ شروع ڪيو. "زرينا تون پاڻ ئي سوچ. هڪ ٽن ٻارن واري، جنهن پنهنجي خوبصورتي جي ٽيهن پنجهن سالن ۾ ٻن مڙسن کي ماڻيو هجي، تنهن جي حصول لاءِ هڪ ماڻهو آخر ايڏي جاکوڙ ڇو ٿو ڪري. جڏهن ته انهيءَ جي ماڻتي ڪٺي ويندڙ عورت کي، هڪ ڏينهن انهيءَ گهر سان بيعزتو ڪري ڪڍيو به ويو هجي." ڪن لاءِ هو وري چپ ٿي ويو ۽ پوءِ ميرانجهڙي روشنيءَ ۾ دونهين سان ڪاراٽيل ڇت ڏانهن ڏسڻ لڳو. "هي ڪو ان بيعزتيءَ جو بدلو ڪونهي." هن چيو، "مون بوڪ اسٽال تي ويهي بي جان ڪتابن ۾ زندگي ڏٺي آهي ۽ هاڻي ان زندگيءَ کي اچان به ويجهو، اچان به سامهون ڏسڻ ٿو چاهيان. آءٌ زرينا، پنهنجا ٽيئي ٻار اندر وٺي آءُ. اڄوڪي رات اسان انهن جي بهتر مستقبل جي نانءُ ڪا ڪري ڇڏيون."

۽ تڏهن زرينا روايتي ڪنوارپڻو ٽوڙي، هن جي هنج ۾ منهن ڏئي، ايڏي خوشي ملڻ کان پوءِ به سڏڪا ڀري روئڻ لڳي هئي!

۽ ڪالهہ جڏهن ڳڌجا ٿي بعد، پيڪن وٽان واپس ورڻ واري هئي، تڏهن سندس سؤٽ جي ننڍڙي ڌيءَ ڪن ۾ ڪجهہ چيس، تہ تڏهن زرينا جي نيرڙ ۾ ڳهنج پئجي ويا. منهن ڳاڙهي ٿي ويس. ۽ نيڙيءَ ۾ جڻ تہ زهر اوتجي ويو هئس. ڪاوڙ هئي، جا رت ۾ شامل ٿي سڄي وجود ۾ ڊوڙي وئي هيس. هوءَ جنسي ٽاندا بڻجي ويئي هئي. جيستائين مڙسهنس اچي تيستائين هن جو ڪرودي اندروني ولوڙ ويو شدت اختيار ڪندو. وقت ڪاٽڻ ڏکيو ٿي پيس. لڳو هيس وقت جڻ هماليہ هيٺان دٻجي، چپجي بيهي رهيو هجي. ٽي ڀار موڪلي چڪي هئي، پنهنجي مڙس ڏانهن هن جي ڪتابن جي اسٽال تي. ڀر هو آيو، ان ساڳي ٽائيم تي جو هن جي ڪاروباري زندگيءَ جو هڪ حصو هو. ۽ هوءَ ٽن ڀارن موڪلڻ جي باوجود، مڙس جي ساڳي ٽائيم اچڻ تي، زال جي حيثيت ۾، ڪاوڙ ۽ روسامي جو حق، جو هن وٽ موجود هو، سو پاڻ وٽ محفوظ رکيائين ۽ ٽڙتڪڙ ۾ اهي لفظ، جن هن جي اندر جي دنيا ۾ پنيت ڀاري ڇڏيا هئا، سي ڪيڏي سڙس آڏو رکيائين. پوءِ خاموشيءَ سان مڙس جي ڳالهائڻ جو انتظار ڪرڻ لڳي. مڙسهنس ڪوٽ هينگر ۾ ٽنگڻ لڳو. هن جي چهري تي اهائي گنڀيرتا ڇانيل هئي، جا ڏيڍ سال اڳ شادي رات نظر آئي هيس.

”زرينا!“ هن جذبات کان خالي لهجي ۾ چيو، ”زرينا، جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جو اشتعال محض ان لاءِ وڌي وڃي، جو هن جي طلاق مليل زال، هن جي ئي شهر ۾ ڪنهن ٻئي سان شادي ڪري، ان جي غلط ماحول طرفان مليل اصولن کي قبول نہ ڪري، ۽ انهيءَ ڪري هو ڇيتو ٿي ڌمڪين تي بہ لهي ٿو اچي، تہ پوءِ انهيءَ مٿان سپاٽي پوليس ۾ رپورٽ درج ڪجي. هن کي آبتو تنگرائي، پادر سان هن جي پٽي رت ۾ ڳاڙهي ڪرائي ڇڏجي. تنهنجي چوڻ تي جيڪڏهن مان ائين ڪريان تہ ڇا اهو فعل پاڻ ننڍڻ جوڳو نہ ليکبو!“ هن زرينا ڏانهن ڏٺو. جنهن جي اکين ۾ سڄي ڪائنات جي وحشت لهي آئي هئي. ”زرينا!“ هن ڳالهائڻ کان چپ نہ ڪئي، ”زرينا هڪ ماڻهو جيڪڏهن ڪنهن اندروني ايذاءَ کان رات جي خاموشيءَ ۾ رڙيون ٿو ڪري، تہ ڇا هن کان الهن رڙين جو حق ان ڪري ڦري ونجي، جو هو ستلن جي ننڊ ۾ خلل وجهڻ جو ذميوار آهي؟ ڇا هن کي انهيءَ ڏوهہ جي سيڪت، هن کان زندگي ڦري وٺڻ جي صورت ۾ ڏجي، يا اثر رسوخ ۽ پئسي جي زور تي، هن کي اڌ مئو ڪرائي ڇڏجي، ۽ جيل جي ننڍال ڪوٺڙي ۾، مئل زندگي گهارڻ تي مجبور ڪجي. ڇا تون اهو ٿي چاهين زرينا؟“

۽ تڏهن زرينا کي پنهنجي مڙس جي باهہ جهڙي انتقامي جذبي کان خالي سرد ۽ مئل سوچ مٿان دلي صدمو رسيو هو. هوءَ حد کان وڌيڪ مايوس ٿي ويئي هئي. هن سوچيو هو، ”هن جو مڙس هن کي مليل ڌمڪي جو ٻڌي، هن پل ۾ پنهنجي زندگيءَ جا ٺاهيل سڀ اصول ٽوڙي ڇڏيندو. ان شخص کان ڀرپور بدلو وٺندو، جنهن هن جي زال جي ماضيءَ وارن زخمن جون ڪڙيون مستقبل ۾ وري پٽڻ تي چاهيون“. پر مڙس طرفان جڏهن مڪٽي آئت بہ نہ

مليس تہ ڏاڍي ڏکايل لهجي ۾ چيائين، ”مان جيڪو چاهيان ٿي، توهين اهو ڪرڻ نٿا چاهيو. اوهان جي اندر ۾ ڏاڍ ڪي پوڄيندڙ جي انتقامي جذبن تي اوهان جي اصولن جا بند ڏنل آهن، نٿا پڃي سگهو اهي بند، تہ مرڻ ڏيو مون کي!“

۽ انهيءَ ڪالهوڪي رات هن پهريون ڀيرو مڙس جي زندگيءَ ۾ داخل ٿيل اصولن خلاف احتجاج ڪيو هو، ۽ هن مان ڏيڍ سال جي سڄي عرصي ۾ پهريون ڀيرو ڪاوڙجي ٽن ٻارن کي ٻاڪر ۾ ڀيڪوڙي سمهي پئي هئي.

۽ اڄ هن جي زندگي، اجڙي ويل نمائش گهر جي خالي ميدان ۾ تبديل ٿي وئي. سامهون بوڪاسٽال تي ويهندڙ شخص جو لاش اڱڻ ۾ رت سان وهنتو پيو آهي. صبح زرينا جي اڳيئن مڙس ساڙ جي باهہ ۾، چاقوءَ جا ڪيئي وار ڪيا هئس، ۽ هن جو زندگيءَ سان لاڳاپو ڇني، ٻاڻ ماحول طرفان مليل زندگيءَ جي وروڪڙن ۾ ڪِرَ تي ويو هو...... ٽڏهن بوڪاسٽال تي رکيل ڪيترائي ڪتاب، جن ۾ هن زندگي ڏني هئي، زندگيءَ جو فلسفو سمجهيو هئائين، هن جي ئي رت سان رڱجي ڳاڙها ٿي ويا هئا، ۽ هاڻي هوءَ لاش مٿان بي وسيءَ جا ڳوڙها ڳاڙي رهي آهي. هن سان گڏ هن جي ماءُ، ٽي ڀينر ۽ پاڙي مان آيل سموريون عورتون روئي رهيون آهن. هن جي مڙس جو لاش هن جي سامهون رکيو آهي، جنهن کي مري وئي چار ڪلاڪ گذري چڪا آهن. ۽ انهيءَ سموري عرصي جي هڪ هڪ پل ۾، هوءَ زندگي ۽ موت جي وچ ۾ هلندڙ جنگ جهڙي ڪيفيت مان گذري آهي. هن پوڳيو آهي. هن جي اندر ۾ لوچ آهي، ڦتڪو آهي. ازل کان هڪ روڄ آهي، جو وڌي رهيو آهي، ڪٿو تي رهيو آهي، هن جي روح ۾ پيل صدين جا پوسرجي ويل ڦٽ، هن جي ڪني ٿيل روڄ سان وڌيڪ ڪنا ٿي رهيا آهن. هوءَ ڇئن ڪلاڪن کان لاڳيتو رئندي رهي آهي. روئي روئي هن جي نڙي ويهجي وئي آهي. هن جي اندر جي عورت پڄي پري ڍهي پئي آهي. هن جو حال، هن جو مستقبل، ڍهي موهن جو دڙو ٿي پيو آهي. هوءَ پنهنجي اندر جي تباهہ ٿيل عورت مٿان روئي رهي آهي. هن کي روئندي پورا چار ڪلاڪ گذري ويا آهن ۽ هن کي لڳي رهيو آهي، هوءَ صدين کان ائين ئي روئي رهي آهي. هر جنم ۾ صدين جا سور ڪٺي روئندي رهي آهي. هڪ لمحي لاءِ بہ هن ماٺ ناهي ڪئي. ۽ هاڻي منهن تي ٻانهن ڏئي، منهن ڪٽ جي ٻانهينءَ تي رکي ڇڏي ٿي. سندس روح جي پراڻن ڦٽن مان اٿندڙ ازلي ايذاءَ جو سُوٽون، هن جي آواز ۾ لهي اچن ٿيون....۽ پوءِ اوچنگارن جو هڪ نہ ڪٽندڙ سلسلو، جنهن گهر جي ديوارن جا جڙ تہ بنياد ئي لوڏي وڌا آهن.

زيب سنڌي

مون کي مون پرڃن....

مان هن بلڊنگ جي پنجين ماڙ تي ٻن ڪمرن جي هڪ ننڍڙي فليٽ ۾ اڪيلو رهندو آهيان. نوڪري ڪندو آهيان، ماني کائيندو آهيان، اخبار پڙهندو آهيان، بي‌مقصد رستن تي رُلي سگريٽن جا پاڪيٽ ڦوڪيندو آهيان ۽ ننڊ ڪندو آهيان. بس، ٻي ڪا مصروفيت ڪانهي. ڇهه سؤ کن ٻکهار اٿم. جيئن تہ مان هتي ڇڙو ڇانڊ آهيان، ان ڪري انهن پئسن مان سئو گذر سفر تي ويندو اٿم. صاف سٿرا ڪپڙا پائيندو آهيان، روزانو شيو ڪندو آهيان ۽ وارن کي خوبصورت نموني سيٽ ڪندو آهيان. ڪنهن فلم جو هيرو نہ تہ گهٽ ۾ گهٽ سائيڊ هيرو ضرور لڳندو آهيان.

هن بلڊنگ جي پنجين ماڙ تي ٽي فليٽ ٻيا بہ آهن. هڪ منهنجي فليٽ سان لڳ، ٻہ سامهان. منهنجي پرسان واري فليٽ ۾ جيڪو شخص رهندو آهي، ان جي عمر چاليهہ سال کن آهي ۽ سندس نالو مجيد آهي. سندس زال جي عمر پنجٽيهہ سال هوندي. سندن شادي پڪي عمر ۾ ٿي هئي، جنهنڪري في الحال کين ٻہ ننڍڙا ٻار آهن. سندن ستن سالن جي ڌيءُ ڪنهن اسڪول ۾ ٻيو درجو پڙهندي آهي. سندن پٽ جي عمر فقط ڏيڍ سال آهي، ۽ اهو کير پياڪ آهي. مسٽر مجيد ڪنهن پرائيويٽ فرم ۾ اڪائونٽنٽ آهي. اڪثر آفيس کان دير سان موٽندو آهي، ۽ مهيني جا پويان ٻہ-ٽي ڏينهن تہ غريب سان ويل هوندو آهي. پوين ڏينهن ۾ آفيس کان جو موٽندو آ تہ رات جا ٻارهن لڳي ويندا اٿس. انهيءَ وچ ۾ سندس زال گهر ۾ اڪيلي هوندي آهي.

منهنجي سامهون واري فليٽ ۾ هڪ ڪاٺياواڙي واپاري رهندو آهي. سندس عمر پنجاهہ سال کن ٿيندي، ۽ شهر ۾ کيس ڪپڙي جو هڪ ننڍڙو دڪان آهي. سندس پورو نالو تہ الائجي ڇا آهي، پر سڀ کيس نورياڻي چوندا آهن. ان ڪري سندس زال کي بہ عادت پئجي وئي آ کيس نورياڻي ڪري سڏڻ جي! سندس ٻي‌ڊولي زال رضيا جي عمر چاليهہ سال کن ٿيندي، ۽ کين ڪوبہ اولاد ڪونهي. هو ٻئي اڪيلا رهندا آهن. نورياڻي صبح سان جو دڪان تي ويندو آ تہ رات جو نوين وڳي موٽندو آ. ان وچ ۾ سندس چاليهن سالن جي ٻي‌ڊولي زال گهر ۾ اڪيلي هوندي آ.

ڪاٺياواڙيءَ جي فليٽ سان لڳ جيڪو فليٽ آ ان ۾ مسٽر شيرازي پنهنجي زال ۽ ٻن نوجوان ڌيئرن سان گڏ رهندو آهي. شيرازيءَ جي عمر پڻ پنجاهه سال کن ٿيندي ۽ هو ڪنهن ڪنسٽرڪشن ڪمپنيءَ ۾ نوڪري ڪندو آهي. سندس هڪ ڌيءَ شهر جي ڪنهن ڪاليج ۾ انٽر جي شاگرديائي آهي، ۽ ٻي يونيورسٽيءَ ۾ ايم- اي جي آخري سال ۾ اٿس. شيرازي ڏاڍو قربائتو ماڻهو آهي. سندس زال ۽ ڌيئر پڻ سٺي طبيعت جون مالڪ آهن. خاص ڪري سندس وڏي ڌيءَ فرزانہ جنهن جي عمر پنجويهہ سال کن آهي، ۽ جيڪا يونيورسٽيءَ ۾ ايم- اي جي آخري سال ۾ آهي.

مان پنهنجي ننڍڙي شهر کان ناراض ٿي اچي هن وڏي شهر ۾ آيو آهيان. توهان يقيناً مرڪي پيا هوندا تہ مان شهر کان ڪيئن ناراض ٿي آيو آهيان، ناراض تہ ماڻهن کان ٿبو آهي. ها، اهو ٺيڪ آهي، تہ مان ماڻهن کان ناراض ٿي آيو آهيان، پر ايترو وڌيڪ ناراض ٿي آيو آهيان جو لڳير ٿو چئي شهر کان ئي ناراض ٿي آيو آهيان. توهان مهرباني ڪري مون کي نفسياتي مريض نہ سمجهجو... پهرين توهان چڱيءَ طرح منهنجي ڳالهہ ٻڌو، پوءِ مون تي پنهنجي مرضيءَ جي فتوا ڏئي ڇڏجو... هاڻ ڏسو نہ، جنهن شهر ۾ مان گهمي ڪيڏي جوان ٿيس اهوئي منهنجو دشمن بڻجي ويو! جنهن شهر جي گهٽين ۾ ننڍپڻ ۾ منهنجا ٽهڪ گونجندا هئا، ان ئي شهر مان، جڏهن مان جوان ٿيس تہ مون کي ايترا ڏک مليا جو جيڪڏهن منهنجي جاءِ تي توهان هجو ها تہ ڪڏهن ئي پڪ هن مهل تائين خودڪشي ڪري چڪا هجو ها. اصل ۾ ٿيو هيئن جو جڏهن مون بي- اي پاس ڪري ايل- ايل- بي جي پهرين سال ۾ داخلا ورتي هئي، تڏهن وڏن پنهنجي مرضيءَ ۽ پسند سان منهنجي شادي ڪرائي ڇڏي هئي. وري ٻي مصيبت اها ٿي جو هفتي- ٻن کان پوءِ ئي گهر ۾ سَس- نُنهن واري ڦٽري شروع ٿي وئي! ان ڪري مون بهتر سمجهيو تہ الڳ گهر ٺاهيان، سو مون پڙهائي ڇڏي وڃي ڪلارڪي ڪئي، ۽ زال کي وٺي وڃي هڪ ننڍڙي جاءِ ۾ الڳ رهيس. وڏا ناراض ٿي ويا، پر سوچيم، نيٺ بہ پنهنجو گهر ٺاهڻو آهي، سو مون وڏن جي پرواهہ نہ ڪئي. پر منهنجي زال بہ ڪا وڏي خبيث عورت هئي. پيٽ ۾ تہ اصل ڪابہ ڳالهہ رکي نہ سگهندي هئي، ٿوري ٿوري ڳالهہ وڃي ماءُ کي ٻڌائيندي هئي. نتيجي طور هڪ ڏينهن جو ماءُ جي گهر ويئي تہ بجاءِ هڪ ڏينهن جي ٽن ڏينهن کان پوءِ جو مان ڪيس وٺڻ ويس تہ سندس ماءُ- پيءُ چڙ مون تي ڦوڪيا ويٺا هئا. ان ڪري موڪل تہ ملي، پر منهنجي عزت لاهي مون کي هٿ ۾ ضرور ڏنائون.

اها سڄي مصيبت مون تي فقط ڇهن مهينن اندر ڪڙڪي هئي، پر پوءِ بہ مان پنهنجو گهر برباد ٿيڻ کان بچائڻ خاطر ڪين ٽن سالن تائين ايلاز ڪندو رهيس، لڳاتار معافيون وٺندو رهيس، پر نتيجي ۾ هر دفعي پهرين کان وڌيڪ ذليل ٿيڻو پيو. مان پنهنجي ماءُ- پيءُ کي تہ اڳي ئي ناراض ڪري چڪو هوس، سو هاڻ تہ مان نہ رهيس گهر جو ۽ نہ گهاٽ جو... بس اٽين پندرهين ڏينهن ساهرن ۾ زال سان هڪ رات گهاري موٽي ايندو هوس. اهي ٽي سال

ڪيڏي پيڙا پوکيندي، تنهائيءَ جا ڏنگ سهندي گذاريم، اهو ته ڪنهن ”اصل وڏي قصي“ کان به وڏو قصو آهي... ان وچ ۾ منهنجي زال هڪ ڏيءَ جي ماءُ بہ بنجي وئي. بهرحال مجبور ٿي پوءِ گهر بہ ڇڏيم ته گهاٽ به ۽ پهنجي شهر کان گهڻو دور، وڏين وڏين عمارتن جي هن شهر ۾ اچي رهيو آهيان. مون کي هتي آئي ڇهہ مهينا ڪن ٿيا آهن ۽ مهيني پن کان پوءِ ٻن ٽن ڏينهن لاءِ پنهنجي اباڻي شهر هليو ويندو آهيان. هاڻ ته منهنجي ٻيبي بہ ٻن سالن جي اچي ٿي آهي، پر اها بہ منهنجي زال، جنهن کان مون کي فقط نفرتون ئي مليون آهن، ان جي ڪري مون کان دور ۽ منهنجي پيار کان محروم آهي — ۽ هتي مون پاڻ کي ڪنوارو سڏائي پنهنجي درگهتنا تي پردو وجهي ڇڏيو آهي!

جڏهن مان نئون نئون اچي هت رهيو هوس، تڏهن هڪ دفعي شيرازي مون کي سڏي پنهنجي فليٽ ۾ وٺي ويو هو. چانهہ پياري هئائين ۽ هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪندو رهيو هو. اتي ئي منهنجو سندس ڌيئرن ۽ سندس زال سان تعارف ٿيو هو. جڏهن ڪانئن موڪلائي اٿي رهيو هوس، تڏهن شيرازي مرڪندي چيو هو، ”پٽ، ڪڏهن بہ ڪو ڪم ڪار هجي تہ پنهنجو گهر سمجهي هليو اچجانءِ.“ ۽ مان مُرڪي سندن ٿورو مڃي هليو ويو هوس. انهيءَ کان پوءِ ڪڏهن ڪڏهن مان هنن ڏي ويندو هوس. ڪڏهن ٽي.ويءَ تي ڪو ڊرامو ڏسڻ تہ ڪڏهن ائين ئي ساڻن ڪچهري ڪرڻ. هو پاڻ بہ ڪڏهن ڪڏهن منهنجي فليٽ ۾ هليا ايندا هئا. مان سندن ٻي تہ ڪا خدمت ڪري نہ سگهندو هوس، پر جيڪڏهن ڪو بسڪيٽن جو پاڪيٽ پيو هوندو هو تہ ڪولي سندن سامهون رکندو هوس.

هڪ دفعي ڌوٻيءَ ڪپڙا ڏيڻ ۾ ڪجهہ ڏينهن جي دير ڪئي. رهيا سهيا ڪپڙا بہ ميرا ٿي ويا ۽ ٻئي ڏينهن آفيس پائي وڃڻ لاءِ ڪابہ شرٽ ڌوتل ڪانہ هئي، انڪري رات جو پاڻ ئي هڪ شرٽ ڌوئي رکي ڇڏيم. صبح سان استريءَ لاءِ وڃي شيرازيءَ جو در کڙڪايم. فرزانہ اچي دَر کوليو.

فرزانہ کان استري گهريم تہ مُرڪي پئي. چيائين، ”ڇو ڀلا هاڻ پاڻ ڪپڙا ڌوئڻ شروع ڪيا اٿو!“

”نہ فرزانہ.“ چيم، ”اصل ۾ ڌوٻيءَ لاهہ ڪيڍي وڌا آهن. هفتي کان ڪپڙا نہ ڏئي ويو آ. مجبوراً رات پاڻ ئي شرٽ ڌوتم...“

”چڱو شرٽ آڻي ڏيو، مان ئي استري ڪري ڏيانوَ.“ فرزانہ چيو.

”نہ مهرباني!“ چيم، ”بس توهان ڇڙو استري آڻي ڏيو.“

”چڱو توهان هلو.“ فرزانہ چيو، ”مان استري کڻي ٿي اچان.“

مان خاموشيءَ سان پنهنجي فليٽ ۾ هليو آيس. ٿوري دير ۾ فرزانہ استري کڻي اچي اندر پهتي. مون ڪانئس استري وٺڻ لاءِ هٿ وڌايو، پر هن انڪار واري انداز ۾ ڪنڌ لوڏيندي چيو، ”مان پاڻ ٿي استري ڪيان.“ ۽ ٽيبل تي رکيل شرٽ ڏانهن وڌي وئي.

مان پينٽ ۽ گنجيءَ ۾ سندس سامهون، ٿورو پريرو، سگريٽ دکائي دريءَ پرسان بيهي رهيس ۽ هيٺ رستي ڏانهن ڏسڻ لڳس.

فرزانہ شرٽ استري ڪري ڪٺي اچي منهنجي پرسان بيٺي. ڪالهہ شرٽ وٺڻ لاءِ هٿ وڌايم تہ مرڪي، شرٽ پنهجي هٿن ۾ ويڪري جهلي مون ڏانهن وڌايائين. مان سندس موهيندڙ مرڪ سبب انڪار ڪري نہ سگهيس ۽ پنهنجي ڏسي شرٽ پهرڻ ۾ ڪالهہ مدد ورتم. شرٽ ۾ ٻانهون وجهي پنهنجي جسم تي نيڪ ڪيم تہ هوءَ اڳيان ٿري آئي ۽ شرٽ جا بٽڻ بند ڪرڻ شروع ڪيائين. سندس ايڏي قرب سبب منهنجي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا، منهنجا سڪل ڦٽ اُڌڙي پيا. سوچيم، 'جيڪر منهنجي زال بہ ڪا اهڙي قربانيءَ چوڪري هجي ها... سندس من ۾ مون لاءِ ڪو ذري برابر بہ پيار هجي ها تہ گهٽ ۾ گهٽ هتي پرديس ۾ تہ ڏڪا ڪاڻڻا نہ پون ها...'

فرزانہ بٽڻ بند ڪرڻ کان پوءِ منهنجي اکين ۾ آيل ڳوڙهن کي ڏسي ورتو. اُداس ٿي وئي. چيائين، "فاروق! هي... هي توهان جون اکيون ڇو پرجي آيون آهن!"

زوريءَ مرڪڻ جي ڪوشش ڪيم. چيم، "چري! هي خوشيءَ جا ڳوڙها آهن... تون ڪيڏو خيال ٿي رکين منهنجو!"

ٿڪي مرڪ مرڪندي چيائين، "توهان اجايو هن بمعمولي ڳالهہ کي هيڏي اهميت ٿا ڏيو... توهان پنهنجا ڪپڙا ڏيو، شام تائين توهان کي ڌوئي استري ڪري ڏينديس."

سندس ايڏي خلوص سبب الائجي ڇو منهنجي من تي عجيب قسم جي اداسي ڇانئجي وئي. منهنجو وجود ڄڻ دونهين ۾ ويڙهجي ويو. مون کيس ڪپڙن ڏيڻ کان لنوائڻ چاهيو، پر هن سامهون ڪرسيءَ تي رکيل ميرا ڪپڙا ڏسي ورتا ۽ منهنجي انڪار ڪرڻ جي باوجود کڻي هلي وئي ۽ مان هڪ ٿڌو ساهہ ڀري آفيس ڏانهن هليو ويس.

شام جو آفيس کان نڪتس تہ هڪ دوست ملي ويو. ڪلاڪ کن دوست سان گڏ رهي واپس موٽيس تہ ست لڳي چڪا هئا. تڙ ڪري، ڪپڙا پائي، ٿڻي پئي ڏنم جو در کڙڪيو. در کوليم تہ سامهون فرزانہ منهنجا ڪپڙا کنيو بيٺي هئي، جي هاڻ ڌوتل ۽ استري ٿيل هئا.

سندس اکين ۾ ڏسندي چيم، "مان پاڻ کڻي وڃان ها فرزانہ — تو ڇو تڪليف ڪئي!"

"انهيءَ ۾ تڪليف جي ڀلا ڪهڙي ڳالهہ آ!؟" هوءَ مرڪي پئي.

"مهرباني فرزانہ. تنهنجي وڏي مهرباني". مرڪي سندس ٿورو مڃيم.

"مهرباني ٻهرباني ڪائي ناهي". هن شرارت سان چيو، "اندر اچڻ جي صلاح بہ نہ ڪندؤ؟"

"اوهہ - اچو... اچو...." مون هن لاءِ رستو ڇڏيو.

هوءَ اندر اچي سڌو ڪمري ۾ هلي وئي. مان بہ سندس پٺيان پٺيان ڪمري ۾ ويس. هن ڪپڙا وڃي خاموشيءَ سان ٽيبل تي رکيا، ۽ ٽيبل پرسان رکيل منهنجي ڪپڙن جي بيگ

ڪولي، ڪپڙا چڱيءَ طرح بيگ ۾ ٺاهي رکي آئي ويهي رهي. مان حيرت ۽ احسانمنديءَ جي گڏيل جذبن سان هن مهربان ڇوڪريءَ ڏانهن ڏسندو رهيس. چيائين، ”توهان اڄ رات ماني اسان وٽ کائجو.“

مان اڳي ئي سندس احسانن جي بار هيٺان دٻيل هوس، ان ڪري سڌوسنئون انڪار ڪندي چيم، ”نه فرزانه- توهان جي قرب لاءِ مان ٿورائتو آهيان- باقي ماني مان روز جيان اڄ به هوٽل تي کائيندس.“

”پر ممي‌ءَ ته توهان جي ماني ڪري به ڇڏي آهي.“ هوءَ سنجيده ٿي وئي.

”مهرباني“. چيم، ”تون منهنجي پاران کائنس معذرت ڪري ڇڏجانءِ“.

”پر ڊيڊي کي به خبر آهي ته اڄ رات توهان اسان وٽ ماني کائيندا. توهان نه ايندا ته ڊيڊي ڇا چوندو!“ پوءِ وري ناراضگيءَ واري نوع ۾ چيائين، ”ٺيڪ آ، جيڪا توهان جي مرضي.“

هن واپس ورڻ لاءِ پوئتي منهن ورايو ته ڪيس ٻانهن کان جهلي ورتم. چيم، ”ناراض ٿي وئين؟“

”نه“! هن خشڪ لهجي ۾ جواب ڏنو، ”مون کي اوهان کان ناراض ٿيڻ جو ڪهڙو حق آ!“

پيار ڏيڻ کان پوءِ کو ناراض ٿي وڃي ته مان پنهنجي وس ۾ نه رهندو آهيان. ڏڪندڙ لهجي ۾ ڪيس چيم، ”مون کي معاف ڪر فرزانه، مون کي معافي ڏي...“

هن منهنجي هٿ کي پنهنجي هٿ ۾ وٺندي چيو، ”معافيءَ جي ڪا ڳالهه ناهي- بس هلو.“

”ڇڱو تون هل ته مان اچان ٿو“. سندس نيڻن ۾ ڏسندي چيم.

چيائين، ”نه هاڻ هلو- مان توهان کي پاڻ سان گڏ وٺي هلنديس“.

ورائيم، ”چيم ته اچان ٿو نه-“

مرڪي پئي. ٻانهن کان ڇڪيندي چيائين، ”هاڻي جو هاڻي مون سان گڏ هلڻو پوندوَ- نه ته معافي نه ملندي.“ ۽ هوءَ ضد ڪري مون کي ان مهل ئي پنهنجي فليٽ ۾ وٺي هلي.

شيرازي، سندس زال ۽ سندس ننڍي ڌيءَ ٽي. وي. ڏسي رهيا هئا. مون کي ڏسي اٿي بيهي رهيا. مون سلام ڪيو. مسز شيرازي منهنجي سلام جو جواب مرڪ سان ڏنو، ۽ مسٽر شيرازي مون ڏانهن مرڪندي هٿ وڌايو، ”هلو مسٽر فاروق“.

هٿ ڏيڻ کان پوءِ مان شيرازيءَ جي پرسان ئي هڪ ڪرسيءَ تي ويهي رهيس. ٿوري دير هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ٿيون ۽ پوءِ فرزانه ۽ سندس ننڍي ڀيڻ ڪمري جي وچ تي گلم وڇائي ماني آڻي ان تي رکي.

ماني کائيندي کل پوڳ، جي ڪجھ ڳالهين کان پوءِ شيرازي چيو، ”پيا حال ڏيو مسٽر فاروق، ڪهڙا حال آهن؟“

”بس سائين! ساڳيو ڪاٽو ۽ ساڳيو چڪر آ.“ مرڪندي چيم، ”گهر کان آفيس، آفيس کان گهر... آفيس کان گهر، گهر کان...“

”بس بس بس. تڪجي پوندؤ.“ شيرازيءَ مرڪي چيو ۽ سڀ ٽهڪ ڏئي کلي پياسين. چيم، ”ها — تڪجيِ ته پوان ٿو... پر ڇا ڪجي مجبوري آ...!“

شيرازي سنجيده ٿيندي چيو، ”يقيناً زندگيءَ جا اهي ٿڪائيندڙ لمحا ڏاڍا بور هوندا آهن. پلا پوءِ توهان شادي ڇو نٿا ڪيو؟“

ڪوڙ ڳالهائيندي چيم، ”ڪا سٺي ڇوڪري ملي ته پوءِ شادي به ڪبي.“

مسز شيرازي ٿڌو ساهه کڻندي چيو، ”پٽ! سٺو رشتو ملڻ به اڄڪلهه مسئلو بڻجي پيو آ — هاڻ ڏس نه، اسان فرزانه جي شادي ڪرڻ چاهيون ٿا. پر....“ هوءَ خاموش ٿي وئي.

مسٽر شيرازي چيو، ”فاروق صاحب! توهان جڏهن پنهنجي شهر ويندا آهيو تڏهن توهان کي پنهنجا وڏا شاديءَ لاءِ زور نه پريندا آهن؟“

”چوندا ته آهن پر....“ مان جملو پورو ڪري نه سگهيس.

مسز شيرازي چيو، ”پٽ، پوءِ تون پنهنجي پسند جي رشتي بابت وڏن سان ڇو نٿو ڳالهائين....“

”ها پٽ!“ مسٽر شيرازي چيو، ”اها ڪا خراب ڳالهه ته ڪانهي....“

هاڻ جڏهن ڏٺم ته مون کي وڪڙ ٿا ڏين تڏهن سڌوسنئون کين ٻڌايم ته مان شادي شده ۽ ٻارن ٻچن وارو آهيان — اهو ٻڌڻ شرط ڪائڻ ماني ڪائڻ وسري وئي. جنهن جو گرهه جتي هو، اتي ئي رهجي ويو.

مسٽر شيرازي چيو، ”پر اڳ ته تو اهو ئي ٻڌايو هو ته اڃا تنهنجي شادي ڪانهي ٿي!“ سندس آواز مان مايوسي بکي رهي هئي.

”مون چرچو ڪيو هو.“ آهستي چيم — ۽ پوءِ هنن سان جان ڇڏائڻ لاءِ ڪوڙ ڳالهايم، ”منهنجي زال هت اچڻ لاءِ به چيو آهي، ۽ ايندڙ مهيني ڪيس وٺي اچي هت رهائيندس.“

هو سڀ مون کي ائين گهورڻ لڳا، جڻ مان سندن هڪ پاڙيسري ۽ مهمان نه پر ڪو ڏاريو شخص هوس ۽ زوريءَ سندن گهر ۾ گهڙي آيو هوس. مان سندن اهڙين نظرن جو مقابلو ڪري نه سگهيس ۽ اٿي ڪڙو ٿيس. ڪنهن به مون کي ترسڻ جي صلاح نه ڪئي ۽ مان هت ڏوڙڻ بنان سندن فليٽ مان نڪري ويس.

جيڪڏهن هنن مون کي ٽرسٽ جي صلاح نہ ڪئي تہ ان جو اهو مطلب هرگز ناهي تہ ڪو هو قربانيءَ لاءِ تيار ماڻهو ناهن ـــ نہ، اهڙي ڪا ڳالهہ ناهي، پر ان وقت سندن حالت ئي ڪجهہ اهڙي هئي جو هو ڪجهہ ڳالهائي ئي نہ ٿي سگهيا. هو سڀ گهرڀاتي مون کي ڏاڍا چڱا ماڻهو لڳندا آهن، ۽ فرزانہ... ان جو تہ ڪو جواب ئي ناهي... فرزانہ مون کي تمام گهڻو وڻندي آهي، ۽ مان پنهنجي زال کان مليل نفرتن جو حوالو ڏئي شيرازيءَ سان ٻي شاديءَ بابت ڳالهائي سگهيس ٿي... پر مان ٻي شادي ڪرڻ ئي نٿو چاهيان ـ ڇو تہ ٻهرين زال ئي هٿي منهنجو گهرگهات وڃائي ڇڏيو، ۽ جيڪڏهن ٻي زال جا افعال بہ ساڳيا نڪتا تہ پوءِ تہ منهنجي زندگي ئي وڃائجي ويندي... ۽ مان پنهنجي زندگي وڃائڻ لاءِ قطعي تيار ناهيان.

باقي رهيو سوال فرزانہ جو... تہ فرزانہ تہ ٺيڪ آهي، پر مان دنيا جي ڪنهن بہ عورت تي وفاداريءَ جو اعتبار ڪري نٿو سگهان... ڏسو، توهان ڪنهن غلط فهميءَ ۾ مبتلا نہ ٿجو ـــ فرزانہ کي مون هڪ دوست جي حيثيت ۾ ئي قبول ڪيو هو، ۽ اسان جو هڪٻئي سان ٻيو ڪوبہ غلط قسم جو تعلق ڪڏهن بہ نہ رهيو آ ـــ گهٽ ۾ گهٽ مان اهڙو ذليل شخص هرگز ناهيان جو ڪنهن سندر ناريءَ جي جوين ڳلن کي مروڙي سندن سندرتا وڃائي ڇڏيان.

ايون ترگنيف

مترجم: ڄام وقار حسين قادري

محبت ۽ موت

"ڊسٽرڪٽ ڊاڪٽر" جو ترجمو]

سرءُ جي مُند ۾ هڪ ڏينهن، جڏهن مان ملڪ جي ڏوراهين علائقي مان وطن واپس وري رهيو هوس، مون کي ٿڌ لڳي ۽ مان بيمار ٿي پيس. خوش قسمتيءَ سان مون کي بخار ضلعي جي شهر جي هڪڙي مسافرخاني ۾ ٿيو. مون ڊاڪٽر کي گهرايو، جيڪو اڌ ڪلاڪ کان پوءِ مون وٽ آيو. هو سهڻن ڪارن وارن ۽ وچولي قد وارو هو. هن منهنجو علاج عام دوا سان ڪيو ۽ آهر جي ليپ لاءِ چيائين. هن پنجن روبلن جو نوٽ وٺي ٽڪرو ٽڪرو کيسي ۾ وڌو ۽ ان وقت کنگهيو ۽ ٻئي طرف ٿي نهاريائين. پوءِ هو اٿي وڃڻ وارو هو پر اچي ڳالهين ۾ پيو ۽ ويهي رهيو. بخار مون کي ساڻو ڪري ڇڏيو هو. مون کي رات جي بي‌خوابي جو ڏسڻ ۾ پئي آئي، تنهنڪري خوش پئي ٿيم ته ڪجهه وقت ڳالهيون ڪرڻ لاءِ ههڙو وٽندڙ ساٿي ملي ويو هوم. چانهه پيتي سي. منهنجو ڊاڪٽر ڳالهين ۾ کُلي پيو. هو سمجهدار ماڻهو هو، سندس ڳالهائڻ ۾ اثر ۽ مزاح هئي. دنيا ۾ عجيب ڳالهيون ٿيون ٿين. ڪيترن ماڻهن سان زندگي جو وڏو عرصو گذري ويندو آهي، انهن سان دوستانا لاڳاپا به هوندا آهن، پر ائين ٿيندو آهي جو الهن سان ڪڏهن به اندز نه اوري سگهبو آهي؛ پر ڪي اهڙا ماڻهو به ملندا آهن جن سان ڪابه گهرائپ نه هوندي آهي، پر انهن سان پنهنجي دل جون ڳالهيون ۽ اندر جا راز سلبا آهن. ائين جيئن ڪو ڪنهن پادريءَ جي اڳيان پنهنجي گناهن جي قبوليت ڏيندو هجي. مون کي اهو پتو نٿو پوي ته مون پنهنجي لئين دوست جو اعتماد ڪيئن حاصل ڪري ورتو، بهرحال هن مون کي هڪ عجيب واقعو ٻڌايو، جيڪو مان اوهان کي ٻڌائي رهيو آهيان. اهو واقعو مان ڊاڪٽر جي پنهنجن لفظن ۾ بيان ڪندس.

"تون نٿو ڄاڻين،" هن ڏڪندڙ ۽ ڪمزور آواز ۾ چوڻ شروع ڪيو. "تون هتان جي جج مالوف پاو يل ليوڪچ کي نٿو سڃاڻين ... خير ان جي ڪري ڪو فرق نٿو پوي"; هن پنهنجي ڳلي کي صاف ڪيو ۽ اکين کي مهٽيو.

"ها ته اهو واقعو گرمين واري مهيني ۾ ٿيو. مان جج جي گهر ويٺو هوس، پتن راند پئي کٽي سي. پنهنجو جج ڀلو ماڻهو آهي ۽ راند جو ڪوڏيو. ڪنهل اچي چيو 'توهان جو

نوڪر اوهان جو پڇي رهيو آهي؟ هن چيو، ’ڪو خط ڪٺي آيو آهي-- شايد ڪنهن مريض جو آهي: مون چيو، ’مون کي خط ڏيو.‘ دل ۾ چيم تہ جي ڪنهن مريض ڪان آهي تہ پاڻ چڱو-- اسان جو روزگار انهن تي آهي--- اهو خط هڪ رن زال وٽان هيو. ان لکيو هو، ’منهنجي ڏيءُ مري رهي آهي، الله لڳ اچ! بگي موڪلي رهي آهيان.‘... اهو تہ ٺيڪ ۾ هوءَ شهر ڪان ويهہ ميل پري هئي، اڌ رات ٿي چڪي هئي، رستن جي حالت خراب هئي. هوءَ غريب هئي تنهنڪري صرف ٻہ روبل ملي سگهيا ٿي، تن جي بہ پڪ ڪانہ هئي. ائين بہ ٿي سگهيو ٿي تہ منهنجي خدمت جي عيوض جوَن جي ٻوري يا هٿ سان ناهيل ڪا شال ڏني وڃي. ڪجهہ بہ هجي پر فرض ڀريائين. هڪ انسان مري رهيو هو. مان يڪدم پنهنجا هٿ ٻني جي حوالي ڪيا ۽ گهر هليو آيس. مون ڏٺو تہ منهنجي گهر جي ويجهو هڪ ڇڪل بگي بيٺي هئي جنهن ۾ ڏٻرا گهوڙا جوٽيل هئا، جن جا سنج زبون حالت ۾ هئا. گاڏي هلائيندڙ ادب وچان ٽوپي لاهيو ويٺو هو. مون دل ۾ چيو، ”منهنجا يار، هي ڳالهہ تہ صاف آهي تہ هي مريض مسڪين آهي.“ تون مرڪين ٿو، پر مان توکي ٻڌايان مون جهڙي سفيد پوش ماڻهوءَ کي هر ڳالهہ جو ويچار ڪرڻو ٿو پوي... جيڪڏهن گاڏيءَ وارو شهزادن وانگر ويٺو هجي ها، ۽ ادب خاطر ٽوپي ڏانهن هٿ بہ نہ وڌائي، بلڪ توهان جي پريٺ توهان تي ڳرڪي ۽ پنهنجي ڇهبڪ کي شاهاڻي انداز ۾ آڏاري ها، تڏهن توهان پڪ سان چئي سگهو ها تہ ان مريض وٽان اوهان کي گهڻا روبل ملندا. پر هن ڪيس ۾ ڏوڪڙن جي اميد گهٽ هئي. مون دل ۾ ويچاريو تہ سڀ ڳالهہ ڪان اول فرض. مون ڪجهہ تمام ضروري دوائون ڪنيون ۽ روانو ٿي ويس. توکي ڇا ٻڌايان تہ مان ڪهڙي ريت اتي پهتس: هڪ رستي ۾ ڪڏون ۽ کوٻا هئا، ٻيو مينهن ۽ برسات سبب ڪسيون ۽ واهہ وهڻ لڳا هئا، جنهنڪري وک وک تي عذاب هو، نيٺ وڃي اتي پهتس. هڪ ننڍڙو پراڻو گهر هو، درين مان روشني پئي آئي، ان جو مطلب هو تہ هو منهنجو انتظار ڪري رهيا هئا. هڪڙي پوڙهي عورت منهنجو آڌرڀاءُ ڪيو، ڇيڪا ٽوپيءَ ۾ نهايت معزز ٿي لڳي. ”هن کي بچاءِ!“ هن چيو، ”هوءَ مري رهي آهي.“ مون چيو، ”دلجاءِ ڪر--- مريض ڪٿي آهي.“ ”هيڏانهن اچ.“ مون هڪڙو صاف سٺرو ننڍڙو ڪمرو ڏٺو، ڪُنڊ ۾ بتي پئي ٻري. بستري تي ويهن ورهين جي ڇوڪري بي سُڌ سُتي پئي هئي. هن جا ڳل مچ ٿي پريا ۽ ساهہ تڪڙو تڪڙو ٿي کڄيو، هن کي سخت بخار هو. هن جي ويجهو ٻہ ٻيون ڇوڪريون بيٺيون هيون، جيڪي هن جون ڀينر هيون، ٻنهي جي اکين ۾ خوف ۽ ڳوڙها هئا. ”ڪالهہ“ هنن ٻڌايو، ”هوءَ بلڪل خوش هئي ۽ چڱيءَ طرح کاڌائين پئي، اڄ صبح جو مٿي سُور جون دانهون ڪيائين ۽ شام جو اوچتو، هيئن ٿي وئي آهي.“ مون چيو، ”ڳڻتي نہ ڪريو.“ اهو ڊاڪٽر جو ڪم آهي، مان هن وٽ ويس هن کي ٽُڪو ڏئي رت ڪڍيم، ڪين پلستر رکڻ جي فرمايش ڪيم ۽ مڪسچر ڏنم. ان وچ ۾ مون هن ڏانهن نهاريو ۽ نهاريندو رهيس--- خدا جو قسم! مون اهڙو چهرو ڪڏهن بہ نہ ڏٺو هو،

ٻن لفظن ۾ هوءَ مڪمل حسين هئي. منهنجي دل ۾ ڏاڍو ترس پيدا ٿي ويو. ههڙيون سهڻيون اکيون، ههڙا وٺندڙ مهانڊا! ... الله جو شان!

هن کي ٿورو فائدو ٿيڻ لڳو. هن کي پگهر اچڻ لڳو. ائين ٿي لڳو ته هوءَ هوش ۾ اچي رهي هئي. هن چوطرف نهاريو، مرڪي پنهنجو هٿ پنهنجي منهن تي ڦيرايائين ... هن جي ماءُ هن جي مٿان جهڪي پڇڻ لڳي، ”ڪيئن ٿي سمجهين.“ ”بهتر“، هن ورائيو ۽ پاسو ورايائين. مون سيني کي چيو، ”هاڻي مريض کي اڪيلو ڇڏڻ گهرجي.“ پوءِ اسان هوريان هوريان ٻاهر هليا وياسين. صرف نوڪرياڻي آتي رهي ته مٿان ڪا ضرورت پئجي وڃي. ٻئي ڪمري ۾ ٽيبل تي سماور ۽ رم جي بوتل پئي هئي. اسان جي ڏندي وارا ان ڪان سواءِ هلي نٿا سگهن. هنن مون کي چانهه پياري ۽ رات رهڻ لاءِ چيو — مون هاڪار ڪئي. مان رات جي ان وقت ٻيو ڪيڏانهن وڃان ها؟ پوڙهي عورت سڏڪڻ لڳي. ”ڇو ٿي روئين؟“ مون چيو، ”هوءَ بچندي، پاڻ کي هلاڪ نه ڪر. بهتر آهي ته تون پاڻ ٿورو آرام ڪر، ٻه ٿيڻ وارا آهن.“ ”پر جي ڪجهه ٿيو ته پوءِ تون مون کي اُٿاريندين؟“ ”ها، ها.“ پوڙهي عورت هلي وئي، ڇوڪريون ٻئي پنهنجن ڪمرن ڏانهن هليون ويون. هنن منهنجو بسترو وڏي ڪمري ۾ وڇايو. مان بستري تي وڃي سُتس، پر سوچ سبب مون کي ننڊ نٿي آئي. منهنجي سنڌ سنڌ سور ٿي ڪيو. منهنجي دماغ مان منهنجو مريض نڪتو نٿي. مون ڪان رهيو نه ٿيو ۽ اوچتو ئي اوچتو مان اُٿيس ۽ پاڻ کي چيم، ’وڃي ڏسان ٿو ته مريض ڪيئن آهي.‘ هوءَ منهنجي ڪمري ويجهو ٻئي ڪمري ۾ سُتي پئي هئي. مون نهايت آهستي در کوليو — منهنجي دل زور سان ڌڪ ڌڪ ڪري رهي هئي. مون ڏٺو ته نوڪرياڻي ننڊ ۾ هئي ۽ سندس وات پٽيو پيو هو. رکي رکي کونگهرا پئي هنيائين. مريض جو منهن منهنجي طرف هئو ۽ سُتي پئي هئي، هن جون ٻانهون کليون پيون هيون، ويچاري ڇوڪري! مان وڏي هن وٽ ويس... هن اوچتو اکيون کوليون ۽ مون ڏانهن گهوري نهارڻ لڳي. ’ڪير آن؟ ڪير آن؟‘ مان منجهي پيس. ”ڊڄ نه“، مون چيو، ”مان ڊاڪٽر آهيان، مان اهو ڏسڻ آيو آهيان ته تون ڪيئن ٿي محسوس ڪرين.“ ”تون ڊاڪٽر آهين.“ ’ها! ڊاڪٽر، تنهنجي ماءُ مون کي شهر مان گهرايو آهي. اسان اڄ ٽڪو ڏئي تنهنجي رت ڪڍي آهي، مهرباني ڪري هاڻي ننڊ ڪر، الله ڪندو ته هڪ ٻن ڏينهن ۾، تون وري چاڪ ٿي ويندينءَ.“ ’ها، ها‘، ڊاڪٽر مون کي مرڻ ڪان بچائجانءِ... خدا جي واسطي، الله جي واسطي. تون ائين ڇو ٿي ڳالهائين؟ الله تو تي ٻاجهه ڪندو.‘ مون وري هن جي نبض ڏٺي، هن کي بخار هو. هن مون ڏانهن نهاريو. پوءِ منهنجي هٿ کي جهليائين. ”مان توکي ٻڌائڻ ٿي چاهيان ته مان ڇو مرڻ نٿي چاهيان.

مان توکي ٻڌائڻ ٿي چاهيان... هاڻي اسان اڪيلا آهيون، پر ها مهرباني ڪري تو ڪنهن سان ٻه نه ... ٻڌ ...‘ مان هيٺ جهُڪيس ۽ هن پنهنجا چپ منهنجي ڪَنن ويجهو آندا. هن جا وار منهنجي ڳلن کي ڇهڻ لڳا — مان اها ڳالهه تسليم ٿو ڪريان ته منهنجو مٿو چڪر ۾ اچي ويو.

هن ڪجھ هوريان هوريان چيو... پر مان ڪجھ سمجهي نه سگهيس، هوءَ وقفي رهي هئي؛ هوءَ چوندي رهي پر اهڙو تڪڙو جڻ ته هو مادري نه پر ڪنهن ٻي زبان ۾ ڳالهائي رهي هئي؛ آخر هن ڳالهه پوري ڪئي ۽ ڪند ڪي وهاڻي تي ڦيرو ڪيائين ۽ آگر جي اشاري سان چيائين، 'ياد ڪجاءِ ڊاڪٽر: ڪنهن کي به نه! مان ڪوشش ڪري هن کي سامت ۾ آندو، هن کي پيڻ لاءِ ڪجھ ڏنم. نوڪرياڻيءَ کي آڻاريم ۽ هليو ويس."

ان منزل تي ڊاڪٽر وري ناس جي چپٽي ڏني، ۽ ٿورو وقت ان جي اثر ۾ ماٺ ڪري ويٺو هو.

"ٻئي ڏينهن بيمار جي حالت ۾ ڪو ڦيرو نه آيو. مون سوچيو ۽ نيٺ مون اتي رهڻ جو فيصلو ڪيو، جيتوڻيڪ جاتم ٿي ته ٻيا مريض منهنجي وات واجهائيندا هوندا... ائين ڪرڻ سان ڊاڪٽر جي پريڪٽس تي وڏو اثر ٿو پوي. پر پهريائين مريض خطري ۾ هو، ٻيو توکي سچي ڳالهه ٻڌايان، منهنجيءَ دل ۾ هن لاءِ وڏي ڪشش پيدا ٿي وئي هئي. ان سان گڏ مون کي سڄو خاندان به وڻيو ٿي. جيتوڻيڪ هنن جي مالي حالت خراب هئي، پر نهايت مهذب هئا... هنن جو پيءُ عالم شخص ۽ هڪ اديب هو. هو غربت ۾ مري ويو پر هن مرڻ کان اڳ پنهنجي ٻارن کي بهترين تعليم ڏياري هئي ۽ ورثي ۾ ڍڳ ڪتابن جو ڇڏي ويو هو. شايد ان ڪري جو مون مريض جي سنڀال خيال سان ٿي لڌي يا ٻئي ڪنهن سبب جي ڪري سچي ڪٽنب مون کي ائين ٿي ڀانيو جڻ سان انهن مان هڪ هوس... ان وچ ۾ رستن جي حالت پاڻ وڌيڪ خراب ۽ شهر کان سموري آمدرفت بند ٿي ويئي هئي... ايتريقدر جو دوا به وڏي مشڪل سان شهر مان اچي ٿي سگهي... ڏينهن گذرندا ٿي ويا... پر، ...(ڊاڪٽر ٿورو ماٺ تي ويو) مان توکي ڪيئن ٻڌايان...(هن وري ناس ڏني، چانهه جو ڍڪ پيتو) مان توکي سواءِ ڪنهن لڪ لڪاءُ جي ٻڌايان ٿو. منهنجو مريض... مان ڇا چوان؟ ... ها، هن جي مون سان محبت ٿي ويئي هئي..... بهرحال..... حقيقت ۾، مان ڪيئن بيان ڪريان؟ (ڊاڪٽر هيٺ نهارڻ لڳو ۽ سندس رنگ ڳاڙهو ٿي ويو) "ها" هن تڪڙو تڪڙو چيو. سچ پچ محبت ۾ ماڻهوءَ کي پاڻ بابت وڌيڪ اندازو لڳائڻ نه کپي. هوءَ تعليم يافته، سمجهدار ۽ گهڻو مطالعو ڪيل ڇوڪري هئي. مون کان ته پنهنجي 'لاطيني' به وسري ويئي هئي، صفا وسري ويئي هئي. جيتريقدر صورت جي ڳالهه آهي (ڊاڪٽر پاڻ ڏانهن مرڪي نهاريو) "مون ۾ ته اهڙي ڳالهه ڪانه هئي جنهن تي آڪڙ ڪجي. پر الله مون کي بيوقوف نه بنايو هو. اچي ۽ ڪاري جو فرق ڄاڻي ٿي سگهيس؛ مون کي به هڪ اڌ ڳالهه سمجهه ۾ ايندي آهي. مثال طور اليگزينڊرا اندري ونا—اهو هن جو نالو هو—هن جو مون سان عشق نه هو، ته هڪ دوستيءَ واري ائين چئجي ته ڪشش هئي—منهنجي لاءِ احترام يا ٻيو ڪجهه. جيتوڻيڪ هوءَ به ان جذبي کي صحيح نٿي سمجهي سگهي. بهرحال سندس رويو اهڙو هئو: توهان اهڙي روش بابت فيصلو پاڻ ڏئي سگهو ٿا. پر، ڊاڪٽر ڳالهه ۾ اضافو ڪندي چيو، "مان پاڻ به فيصلو ڪري نٿي سگهيس—

هڙي قسم جو معاملو سمجهه کان ٻاهر هو-- توهان جي اجازت سان، سڀ ڪتوبون سلسليوار ترتيب سان بيان ڪندس."

هن چانهه پيتي ۽ سنجيده لهجي ۾ چوڻ لڳو، "ها، ته پوءِ منهنجي مريض جي حالت جيئن پوءِ تيئن خراب ٿيندي ٿي وئي. ٻيون ڊاڪٽر نه آهين، تنهنڪري ان ڳالهه جو اندازو نٿو لڳائي سگهين ته ان وقت ڊاڪٽر جي دل جي حالت ڪهڙي ٿي ٿئي، جڏهن هو محسوس ڪرڻ ٿو لڳي ته بيماري هن جي قبضي کان ٻاهر ٿيندي ٿي وڃي. هن جي خوداعتماديءَ جو پوءِ ڪهڙو حشر ٿو ٿئي؟ پوءِ ڪمتريءَ جو اهڙو احساس پيدا ٿيڻ ٿو لڳي، جنهن کي بيان ڪري نٿو سگهجي. ماڻهو ائين سمجهڻ ٿو لڳي ته هن کان ڪجهه وسري ويو آهي، مريض کي هن ۾ ڪو به اعتماد نه رهيو آهي ۽ ٻيا ماڻهو به اهو محسوس ڪرڻ لڳن ٿا ته علاج ڪرڻ ۾ هو ڪيتري قدر مجبور آهي ۽ مريض جي مرض بابت نهايت ارهائي سان ڳالهه ڪن ٿا ۽ هن کي نهايت شڪ جي نگاهن سان نهارن ٿا ۽ هڪٻئي سان سُرپاٽ ڪن ٿا...

الله! ڳالهه وڏي وئي آهي! هن بيماريءَ جو علاج جي لهي سگهي ها ته ڪري ها. سچي ڳالهه ته اها آهي، ڊاڪٽر هڪ دوا ڏني ٿو، اڃا اها پورو اثر ئي نٿي ڪري ته وري ٻي دوا کي آزمائي ٿو. اهڙيءَ طرح هڪ دوا کي ڇڏي ٻي دوا ۾ هٿ وجهي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن ڊاڪٽر نسخن جو ڪتاب کولي ڇني ٿو ته هي نسخو ڪارگر ٿيندو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪو نسخو ڏئي سموري معاملي کي مقدر جي حوالي ڪري ٿو ڇڏي... ان وچ ۾ هڪ انسان پساهه پورا ڪري رهيو آهي، جنهن کي ڪو به ٻيو ڊاڪٽر بچائي سگهي ها. هو چوڻ لڳي ٿو، ٻئي ڊاڪٽر سان مشوري جي ضرورت آهي. مان پاڻ تي اڪيلي سر جوابداري کڻي نٿو سگهان! اهڙي وقت تي هو ڪيتري قدر نه احمق ڏسڻ ۾ ٿو اچي. پر وقت سان گڏ ڊاڪٽر اهڙين ڳالهين تي هري ٿو وڃي ۽ پوءِ هو ڪا به ڳالهه محسوس نٿو ڪري. ماڻهو مري ويو-- پر ان ۾ هن جو ته قصور نه هو. هن ته پنهنجي وس آن ڪين گهٽايو. پر سڀ کان وڏي عذاب جي ڳالهه اها آهي جو مريض جي مائٽن جو هن ۾ اعتماد آهي ۽ هن کي احساس اهي ته هو ڪجهه به ڪري نٿو سگهي. اهڙوئي انڌو اعتماد اليگزينڊرا انڊري ونا جي سموري خاندان کي مون ۾ هو. هنن کان اها ڳالهه ئي وسري وئي هئي ته سندن ڇوڪري خطري ۾ هئي. مان پاڻ به هنن کي دلاسو ڏئي رهيو هوس ته ڪا خطري جهڙي ڳالهه ناهي پر منهنجو من مونجهو هو. اسان جي پريشانيءَ ۾ ان ڳالهه اضافو ڪري ڇڏيو هو جو بگيءَ وارو ڪيترن ڏينهن کان شهر مان دوا وٺڻ لاءِ ويو هو، پر رستن جي خراب حالت سبب موٽي نه سگهيو هو. مان هر وقت مريض جي ڪمري ۾ ويٺو هوندو هوس، هن کي مزيدار ڪهاڻيون ٻڌائيندو هوس، هن سان تاس کيڏندو هوس ۽ رات جو هن جي سنڀال ڪندو رهندو هوس. ڪراڙي عورت اکين ۾ ڳوڙها آڻي منهنجو ٿورو مڃيندي هئي، پر مان دل ۾ چوندو هوس 'تنهنجو ٿورو

مڃڻ لائق نہ اهيان.' مان اها ڳالهہ توسان قبول ٿو ڪريان— هاڻي ڪنهن بہ ڳالهہ لڪائڻ جي ضرورت نہ آهي— مون کي پنهنجي مريض سان محبت ٿي وئي هئي. اليگزينڊريا اينڊري ونا کي بہ مون سان چاهہ ٿي ويو هو، ڪڏهن ڪڏهن هوءَ مون کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي بہ پنهنجي ڪمري ۾ اچڻ نہ ڏيندي هئي. هن مون سان ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيون هيون، هوءَ مون کان سوال ڪرڻ لڳندي هئي تہ مان ڪٿي پڙهيو هوس، مان ڪيئن رهندو هوس، منهنجا مائٽ ڪير هئا ۽ پيون ڪيتريون ڳالهيون. مان محسوس ڪندو هوس تہ هن کي ڳالهائڻ نہ گهرجي... پر هن کي ائين ڪرڻ کان منع ڪري نہ سگهيس. ڪڏهن ڪڏهن ڪنڌ جهڪائي پاڻ کان پڇندو هوس، "شيطان، تون ڇا ڪري رهيو آهين؟... هوءَ منهنجو هٿ وٺي پنهنجي هٿ ۾ جهليندي هئي، مون کي گهوري نهارڻ لڳندي هئي ۽ پاسو بدلائي ٿڌو ساهہ ڀري چوڻ لڳندي هئي، تون ڪيترو نہ سٺو آهين.' هن جا هٿ بخار ۾ ٻريا پئي. هن جي نيڻن ۾ خمار هو... 'ها'، هن چيو، تون سٺو ۽ قربائتو ماڻهو آهين، تون اسان جي پاڙيسرين جهڙو نہ آهين... نہ، نہ، تون انهن جهڙو نہ آهين... منهنجي هن وقت تائين توسان ملاقات ڇو نہ ٿي هئي. 'اليگزينڊريا اينڊري ونا، صبر ڪر.' مون چيو، "صبر ڪر... سڀ ٺيڪ ٿيندو... تون جلد خوش ٿيندين." 'مان توکي ايترو ٻڌايان ڊاڪٽر.' مون ڏانهن منهن ڪندي هن چيو. هن جو پنهنجي پاڙيسرين سان ناتو نالي ماتر هو، ڇاڪاڻ تہ غريب ماڻهو هن جي درجي برابر نہ هئا ۽ سندن آڪڙ ان جي اجازت نہ ڏيندي هئي تہ شاهوڪار ماڻهن سان ميل ميلاپ رکن. مان توکي ٻڌايان ٿو تہ اهو نهايت مهذب خاندان هو، انڪري مون کي ساڻن گڏ رهندي راحت پئي ٿي. هوءَ منهنجي ٽيڪ تي اٿندي وهندي هئي. هوءَ دوا وٺي مون ڏانهن نهارڻ لڳندي هئي ۽ منهنجي دل آڳلون ڏيڻ لڳندي هئي. هن جي حالت ڏينهون ڏينهن خراب ٿيندي پئي وئي. مون دل ۾ چيو، 'هوءَ مري ويندي'، يقين ڪر منهنجي حالت بہ مُردن جهڙي ٿي وئي هئي، هن جي ماءُ ۽ ڀينرون مون ڏانهن واجهائي رهيون هيون، منهنجي اکين جو مطالعو ڪري رهيون هيون... هنن جو جيڪو مون ۾ اعتماد هو سو گهٽجي رهيو هو. 'ڀلا؟ هن جي حالت ڪيئن آهي؟' 'ٺيڪ آهي، ٺيڪ آهي! بلڪل ٺيڪ آهي!' منهنجي دل ٻڏي رهي هئي. هڪڙي رات مان پنهنجي مريض جي پرسان اڪيلو ويٺو هوس. نوڪرياڻي ٿورو پريان سمهي پئي هئي ۽ کونگهرا پئي هنيائين، ان شام جو اليگزينڊرا اينڊري ونا پاڻ کي ڏاڍو بيمار ٿي محسوس ڪيو. هن کي ڏاڍو بخار هو. اڌ رات تائين لچ پچ هيس، تنهن کان پوءِ هن کي ننڊ وٺي وئي ۽ سواءِ چُرڻ پُرڻ جي سُتي پئي هئي. ڪنڊ ۾ حضرت عيسيٰ جي مجسمي جي اڳيان بتي ٻري رهي هئي. مان ان جي اڳيان ڪنڌ جهڪائي وڃي ويٺس، منهنجي ٿوري اک لڳي وئي، اوچتو مون محسوس ڪيو تہ ڪنهن منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيو هو. مون پاسو ورائي ڏٺو...

”منهنجا ڏٽي!“ اليگزينڊرا اينڊري ونا خماريل اکين سان مون ڏانهن نهاري رهي هئي ... هن جا چپ ڪليل هئا ۽ لڳو ٿي ته هن جا ڳل گرم هئا. ’چا تو ڪرين؟ ڊاڪٽر! ڇا مان مري ويندس؟‘ ’الله! پنهنجو رحم ڪج.‘ ’نه، ڊاڪٽر نه، ...ائين نه چئو... جيڪڏهن تون سمجهين ٿو... پڊا! خدا جي واسطي مون کان منهنجي صحيح حالت نه لڪاءِ.‘ هوءَ تڏڙا تڪڙا ساهه کڻي رهي هئي. جيڪڏهن مون کي اهو پڪي طرح معلوم ٿي وڃي ته مان ضرور مرنديس... ته پوءِ مان توکي سيڪجهه ... سيڪجهه ٻڌائينديس! اليگزينڊرا اينڊري ونا! دلجاءِ ڪر.‘ ’پڊ، مان هڪ ڳيڙي ۽ نڪ ته ڪٽي آهي ... مان گهڻي وقت کان توڏانهن ڏسندي رهي آهيان ...خدا جي واسطي... منهنجو تو ۾ ويسه آهي؛ تون سٺو ۽ سچو ماڻهو آهين. مان توکي دنيا جي سمورين پاڪ هستين جو واسطو ٿي ڏيان — مون کي سچ ٻڌاءِ! توکي اهو معلوم نه آهي ته اها ڳالهه منهنجي لاءِ ڪيتريقدر اهم آهي ... ڊاڪٽر خدا جي واسطي مون کي ٻڌاءِ ته منهنجي حالت خطري واري آهي...‘ ’مان ڇا چوان اليگزينڊرا اينڊري ونا.‘ ’الله جي ٿالي، مان توکي منت ٿي ڪريان.‘ ’مان توکان لڪائڻ نٿو چاهيان.‘ مون چيس، ’تون سچ خطري ۾ آهين پر ڏٽي رحيم آهي.‘ ’مان مري وينديس، مان مري وينديس.‘ ائين ٿي لڳو ڄڻ هوءَ خوش هئي، هن جي منهن ۾ ايتري سرهائي اچي ويئي جو مان ڊڄي ويس. ’ڊڄ نه، ڊڄ نه؛ مون کي موت کان بلڪل خوف نٿو ٿئي.‘ هوءَ يڪدم ويهي رهي ۽ ٿورو پنهنجي ٺونٺ تي جهڪي، ’هاڻي... ها، هاڻي مان تنهنجو دل سان ٿورو مڃان ٿي... تون سچ پچ قربائتو ۽ سٺو آهين — ۽ مان توسان محبت ڪريان ٿي!‘ مون هن ڏانهن اهڙي نموني نهاريو ڄڻ منهنجو هوش سالم نه هو؛ اها منهنجي لاءِ حيرت جهڙي ڳالهه هئي. ’ٻڌين ٿو، مان توسان محبت ٿي ڪريان.‘ ’اليگزينڊرا اينڊري ونا! مان ان لائق ته نه آهيان.‘ ’نه، نه — تون نٿو منهنجي ڳالهه نٿو سمجهين.‘ ... اوچتو هن پنهنجون ٻانهون مون ڏانهن وڌايون ۽ منهنجي ڪنڌ کي پنهنجي هٿن ۾ جهليندي ڳلن کي چمڻ لڳي. اعتماد ڪر، مون کان رڙ نڪري ويئي... مان گوڏن ڀر ويهي رهيس ۽ پنهنجو منهن وهاڻي ۾ ڏئي ڇڏيم. هن جي وات مان اکر نٿي آڪليو؛ هن جون آڱريون منهنجي وارن ۾ ڦري رهيون هيون؛ مون ٻڌو ته هوءَ سڏڪا ڀري رهي هئي. مون هن کي دلداري ڏيڻ شروع ڪئي؛ هن کي يقين ڏيارڻ لاءِ... مون کي خبر نه آهي ته مون هن کي ڇا چيو. ’تون نوڪرياڻي کي اٿاريندين.‘ مون هن کي چيو، اليگزينڊرا اينڊري ونا، مان تنهنجو شڪريو ٿو ادا ڪريان ... يقين ڪر... دلجاءِ ڪر.‘ ’بس، بس‘ هوءَ زور ڏئي چوڻ لڳي، ’ڪنهن جي به پرواهه نه آهي؛ ڀلي“ اٿن، هيڏانهن اچن، ڪابه ڳالهه ناهي؛ مان مري رهي آهيان، تون ڇائين ٿو... تون ڇو ٿو ڊڄين؟ ڇو ٿو خوف ڪرين؟ منهن مٿي ڪر... نه ته مان چونديس ته تون مون سان پيار نٿو ڪرين؛ شايد مان غلط هيس... جي ائين آهي ته مون کي معاف ڪجانءِ.‘ ’اليگزينڊرا اينڊري ونا! تون ڇا چئي رهي آهين؟ ... منهنجي توسان محبت آهي، اليگزينڊرا اينڊري ونا!‘ هن منهنجي اکين ۾ اکيون ملائيندي پنهنجون ٻانهون

پکيڙيندي چيو، ’تون مون کي پنهنجي پاڪر ۾ سوگهو جهل.‘ مان توکي سچ ٿو ٻڌايان ته مون کي پتو نٿو پوي ته مان ان رات چريو ڇو نه ٿي پيس. مان مخصوص ٿي ڪيو ته منهنجو مريض پنهنجو انت آڻي رهيو هو. مون ڏٺو ٿي ته هوءَ پنهنجي هوش ۾ پورو نه هئي. مان اهو پڻ سمجهان ٿو ته جيڪڏهن هوءَ اهو نه سمجهي ها ته هوءَ مري رهي آهي، ته هوءَ مان بابت نه ويچاري ها، تون ڇا ٿو چوين پر ويهن ورهين جي عمر ۾ سواءِ انهيءَ چاڻ جي ته محبت ڇا آهي، مرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. اها ئي ڳالهه هن کي عذاب ڏئي رهي هئي، اهوئي سبب هو جو هن مايوسيءَ ۾ مون ڏانهن توجهه ڏنو، — هاڻي تون سمجهي ويو هوندين. هن مون کي پنهنجي ٻانهن ۾ ڇو سوگهو جڪڙيو هو ۽ مون کي ڇڏيائين ئي نٿي. ’اليڪزينڊرا اينڊري ونا، مون تي رحم ڪر، پاڻ تي رحم ڪر: مون هن کي چيو، ’ڇو؟‘ هن ورائيو، ’هاڻي ڇا جو فڪر ڪريان؟ توکي پتو آهي ته مان مرنديس‘ ...: هوءَ اهي لفظ ور ور ڪري چوڻ لڳي... ’جيڪڏهن مون کي معلوم هجي ته مون کي وري زندگي ملندي، ۽ وري عزت واري گهر جي ڇوڪري ٿينديس، ته مان شرم محسوس ڪريان... ها، بلڪل شرم... پر هاڻي ڇا لاءِ؟‘ ’پر ڪير ٿو چوي ته تون مرندينءَ‘. ’اوه! هاڻي اهي ڳالهيون ڇڏي ڏي، تون مون کي ٺڳي نٿو سگهين، توکي اهو پتو نه آهي ته ڪوڙ ڪيئن ڳالهائبو آهي، پنهنجي منهن ڏانهن ڏس.‘...’تون زنده رهندينءَ، اليڪزينڊرا اينڊري ونا: مان توکي تندرست ڪندس، اسان تنهنجي والده جي اجازت سان شادي ڪنداسي، اسان هڪ ٿي وينداسي، اسان خوش رهنداسي‘. ’نه، نه، مون کي تنهنجا لفظ ياد آهن، مان مرنديس... تو مون سان واعدو ڪيو آهي... تو مون کي ٻڌايو آهي.‘ ...اهي لفظ منهنجي لاءِ عذاب هئا... ڪيترن سببن جي ڪري عذاب هئا. ڪڏهن ڪڏهن معمولي ڳالهين جا ڪهڙا نه خطرناڪ نتيجا نڪرن ٿا. ڏسڻ ۾ ته معمولي ڳالهه هوندي آهي پر نتيجا ڪهڙا نه ڏک پريا نڪرندا آهن. هن کي اها ڳالهه دل ۾ آئي ته هوءَ منهنجو نالو پڇي. ذات نه پر منهنجو ننڍپڻ وارو نالو. گهر ۾ هرڪو مون کي ڊاڪٽر ڪوٺيندو هو پر منهنجو نالو ٽرائفن هو. مون هن کي پنهنجو نالو ’ٽرائفن‘ ٻڌايو. هن جي منهن ۾ گهنج پئجي ويو، ڪنڌ ڌوڏيائين ۽ فرانسيسي زبان ۾ ڪجهه چيائين، شايد ڪي اڻ وڻندڙ لفظ ۽ پوءِ هوءَ ٺڪي کل کلڻ لڳي. مون سڄي رات هن سان انهيءَ نموني گذاري. صبح ٿيڻ سان مان اتان هليو ويس، ائين محسوس ڪرڻ لڳس ڄڻ مان چريو ٿي پيو هوس، صبح جي چانهه کان پوءِ. منهنجا ڏاڍي! مان هن کي مشڪل سان ٻچائي سگهيس: ڪيترن ماڻهن کي ان کان بهتر حالت ۾ دفن ڪيو ويندو آهي. مان قسم ڪڻي ٿو چوان ته مان اهو بيان ڪري نٿو سگهان ته سندس ان حالت ڏسڻ کان پوءِ مون وقت ڪيئن گذاريو. ٽي ڏينهن ۽ ٽي راتيون وڌيڪ منهنجي مريض ساهه کنيا. ۽ ڪهڙيون ڳالهيون هن مون سان ڪيون! ۽ آخري رات — صرف تصور ڪر — مان هن جي ويجهو ويٺو هوس. خدا کي صرف هڪ ڳالهه لاءِ ٻاڏائي رهيو هئس، ’هن جا ساهه جلدي پورا ڪر‘. مان چئي رهيو هوس، ’۽ مون کي پڻ هن سان گڏ‘. اوچتو هن جي ماءُ چپ چاپ اندر

هلي آئي. مان گذريل شام تي هن کي ــ ڪراڙي کي ــ ٻڌايو هو ته اميد ٿوري آهي، بهتر ٿيندو ته پادريءَ کي گهرائي وٺجي. جڏهن بيمار ڇوڪريءَ ماءُ کي ڏٺو ته چوڻ لڳي: ’ڇڱو ٿيو جو تون آئي آهين، اسان ڏانهن نهار، اسان هڪٻئي سان محبت ٿا ڪريون ــ اسان هڪٻئي سان واعدو ڪيو آهي‘. ’هوءَ ڇا ٿي چوي ڊاڪٽر؟ ڇا ٿي چوي؟‘ منهنجو رنگ زرد ٿي ويو. ’وقلي رهي آهي‘. مون چيو ’بخار اٿس‘. اتي هن يڪدم چيو، ’چپ، چپ، تو اجا هينئر مون کي پيو ڪجهه چيو آهي ۽ منهنجي مڱڻي پڻ پاتي آهي. تون نمونو ڇو ڪري رهيو آهين؟ منهنجي ماءُ سٺي عورت آهي ــ هوءَ معاف ڪري ڇڏيندي ــ هوءَ سمجهي ويندي ــ مان مري رهي آهيان... هاڻ ڪوڙ ڳالهائڻ جي ضرورت نه آهي. پنهنجو هٿ مون کي ڏي‘. مان ٽپو ڏئي اٿيس ۽ ٽڪرو ٽڪرو ڪمري مان ٻاهر هليو ويس. پوڙهي عورت سمجهي وئي ته ڳالهه ڇا هئي.“

”مان توکي وڌيڪ نه ٽڪائيندس، نه ئي مان سموري ڳالهه ذري پرزي بيان ڪري سگهان ٿو، ڇاڪاڻ ته ان جو اڪر اڪر ڏک پريو آهي. منهنجي مريض ٻئي ڏينهن الوداع ڪئي. ڏٺي هن تي پنهنجي رحمت ڪندو.“ ڊاڪٽر ٿڌا ساهه ڀرڻ لڳو. مرڻ کان اڳ هن پنهنجي گهر وارن کي چيو ته هو سڀ ٻاهر هليا وڃن ۽ اسان ٻنهي کي اڪيلو ڇڏي ڏين.

”مون کي معاف ڪجانءِ. هن چيو، شايد مان تنهنجي ڏوهاري هجان... مون ڪنهن کي به توکان وڌيڪ پيار نه ڪيو آهي......، مون کي وساري نه ڇڏجانءِ...... منهنجي مڱڻي سنڀالي رکجانءِ.“

ڊاڪٽر منهن ٻئي طرف ڪري پنهنجا ڳوڙها اگهيا. مون هن جي هٿ کي ڪٺي ورتو. ’اسان کي پيون کي ڳالهيون ڪرڻ گهرجن. پتا چولہ ڪيڏون. مون جهڙن ماڻهن جو ڪر نه آهي ته ايتريقدر جذباتي ٿي وڃڻ. مون کي صرف ان ڳالهه جو خيال رکڻ گهرجي ته ٻارن جو ڇيٽون ۽ سندن ماءُ جي ڇينڀ کي ڪيئن ماٺ ڪرائجي. ان کان پوءِ مون شادي ڪري ڇڏي آهي... حق ٻڌي زال گهر ۾ آندي اٿم ــ وڏي پئسي واري سيٺ جي ڌيائي آهي، ٽيهه هزار ڊالر ڏاج ۾ مليا اٿم. هن جو نالو اڪوليتا آهي. ٽرائفن جي مناسبت سان نيڪ آهي، ڏاڍي ڇيڙاڪ آهي پر منهنجي خوش قسمتي آهي جو سڄو ڏينهن سٺي پئي هوندي... پوءِ پلا ٿي وڃن پتن جا به ٿي هٿ؟“

اسان شرط رکي راند شروع ڪئي. ٽرائفن مون کان اڍائي روبل کٽي ورتا، گهر وڃڻ ۾ هن کي دير ٿي وئي پر هو پنهنجي کٽڻ تي خوش هو.

”جيڪڏهن اسان وٽ پنهنجي دؤر جو نئون زنده ادب نہ هوندو،
تہ پوءِ اسين پنهنجي ماضيءَ جي ادب کان بہ ڇڄي وينداسين:
جيستائين اسين ادب جي ارتقا جو هيءُ سلسلو قائم نہ رکنداسين،
تيستائين اسان جو ماضيءَ جو ادب بہ اسان لاءِ اجنبي ٿي ويندو-
جيئن ڪنهن بيءَ ڌاريءَ قوم جو ادب، ڇوتہ اسان جي زبان
بدلجندي رهي ٿي، ۽ اسان جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ جو نمونو، اسان جي
ماحول ۾ بدلجندڙ مادي حالتن جي اثر جي ڪري، هر وقت ۽
هر طرح بدلجندو رهي ٿو: ۽ ان حالت ۾ جيڪڏهن اسان وٽ
ڪي اهڙا ماڻهو نہ آهن، جيڪي پنهنجي غيرمعمولي احساس ۽
شعور ڪي لفظن تي غيرمعمولي قدرت رکندي، ظاهر ڪرڻ ۽
پختگي بخشڻ جي صلاحيت رکندڙ هجن، تہ ان صورت ۾ نہ فقط
اسان جي پنهنجي اظهار جي صلاحيت، بلڪ سواءِ ڪنهن معمولي
محسوسات جي، بيءَ ڪنهن شيءِ جي محسوس ڪرڻ جي طاقت
بہ نستي ۽ نابود ٿي ويندي.“

- ٽي. ايس. ايليٽ

مضمون

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

تعليم ڇا جي لاءِ

حاضرين ڪرام!

مون کي معاف ڪندا جيڪڏهن آءٌ اڄوڪي صدارتي خطبي ۾ عام دستور جي خلاف وڏين ۽ خاص عالمانه ڳالهين ڪرڻ جي بدران هڪ عام مگر اهم مسئلي يعني ”تعليمي مقصد“ تي ڪي خيالات اوهان جي آڏو پيش ڪريان، ڇاڪاڻ ته منهنجي نظر ۾ ”تعليمي مقصد“ جو مسئلو هن تاريخي موڙ تي اسان جي قومي مسئلن مان هڪ وڏو مسئلو آهي.

حضرات! هڪ وڏي مدت کان وٺي، علم جو سج جڻ ايرندي کان ڦري الهندان پئي آيريو آهي، ۽ انهيءَ ڪري مشرق وارن مغرب کي ئي علمي روشني جو مرڪز ۽ محوَر پئي سمجهيو آهي. انگلستان، يورپ ۽ آمريڪا هڪ وڏي عرصي تائين اعليٰ تعليم ۽ علمي تحقيق جا اڳواڻ رهيا آهن ۽ پوين پنجاهن سالن ۾ روس پنهنجي تعليمي نظام ۽ علمي تحقيق کي اعليٰ معيار تي پهچايو آهي. ايرندي ڏانهن جپان ويجهي دؤر ۾ علمي راهه ۾ قدم وڌايو آهي، ۽ هن وقت چين ۾ اعليٰ تعليم ۽ علمي تحقيق جو اُفق روشن ٿي رهيو آهي. مشرقي ملڪن ۾ علمي عروج جي جيئري جاڳندي تصوير، مغرب جي ذهني برتري واري وهم کي وڃائي ڇڏيو آهي؛ سفيد رنگ قومن جي فڪري فوقيت جي خيال کي ختم ڪري ڇڏيو آهي، ۽ پڻ زبان جي ورثي واري انهيءَ سحر ۽ طلسم کي ٽوڙي ڇڏيو آهي ته ڪو صرف انگريزي، جرمن يا فرينچ زبانون ئي اعليٰ تعليم ۽ علمي تحقيق جون وارث يا وسيلو آهن.

هن ويهين صديءَ جي پوئين اڌ واري تجربي پوري تصديق سان ثابت ڪري ڇڏيو آهي ته روسي، چيني ۽ جپاني بولين ذريعي پڻ اعليٰ تعليم ۽ علمي تحقيق جي اعليٰ معيارن کي پهچي سگهجي ٿو. چين ۽ جپان جي علمي ترقي اهو پڻ ثابت ڪري ڇڏيو آهي ته ذهن جي تيزي ۽ فڪر جي بلندي ۾ پيلي رنگ وارين قومون، سفيد رنگ قومن کان ذرو به گهٽ نه آهن. ڪو وقت اهڙو به هو جو اندلس جي مشهور عالم ابن رشد چيو هو ته سفيد رنگ (يوروپي) قومون اعليٰ ذهن ۽ فڪر کان انهيءَ ڪري عاري آهن جو برفاني سردي سببان منجمد دماغ جامد ٿي چڪا آهن.

ان وقت، علم ۽ تعليم جي لحاظ کان مغرب ستل ۽ وچ مشرق بيدار هو. هن دؤر ۾ 'علم نفسيات' ۽ 'علم حياتيات' هن حقيقت کي پوريءَ طرح روشن ڪري ڇڏيو آهي ته هر آدم زاد، جو بيمار ناهي، سو ذهني ۽ فڪري صلاحيت جو مالڪ آهي ۽ هر انساني گروه جي فردن جي جسمن ۾ بلڪل ساڳئي قسم جا رت دؤرو ڪري رهيا آهن، پوءِ جسمن جو رنگ ڪئي گورو، ڪارو يا پيلو هجي. ٻئي طرف 'علم لسانيات' انهيءَ حقيقت جي تصديق ڪئي آهي ته بحيثيت 'زبان' جي، هر انساني گروه جي زبان پنهنجي هيئت، عمل ۽ إفاديت ۾ هڪجهڙي آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان ڪنهن به زبان کي ٻيءَ زبان تي فوقيت حاصل ناهي.

انسان ذات جي قديم تهذيبن کان وٺي ويندي هن وقت تائين، دنيا جي مختلف قومن ۽ سماجن جي عروج ۽ زوال جي تاريخ پڻ ثابت ڪري ٿي ته نسل، رنگ ۽ زبان جا فرق سطحي ۽ ظاهري سڃاڻپ جا نشان آهن: نه اهي علمي عروج جي راه ۾ رنڊڪون آهن، نه ڪي اهي علمي اوج تي پهچڻ جا هٿيار آهن.

مٿين انڪشافن جي روشنيءَ ۾ هي قطعي طور ثابت ٿئي ٿو ته هر قوم پنهنجي مادري زبان ذريعي علمي تحقيق جي اوج تي پهچي سگهي ٿي، بشرطيڪ ان جي آڏو ڪو مقصد هجي ۽ ان ۾ محنت جو مادو هجي.

تاريخ شاهد آهي ته ڪنهن به انساني گروه، قوم يا سماج ڪا ترقي ڪئي آهي ته اها پنهنجي "اجتماعي مقصد" جي سهاري ڪئي آهي. انساني گروهن پنهنجي ارتقائي تاريخ ۾، هيٺين سطح تي 'طبعي ضروريات'، 'اشياء پرستي'، 'آباء پرستي'، 'قوم پرستي' وغيره کي ۽ مٿين سطح تي 'اعليٰ نظريه حيات' کي پنهنجو مقصد ٺهي بنايو آهي. 'خالق جي وحدت ۽ برتري ۽ مخلوق جي برادري ۽ برابري' وارو 'نظريءِ حيات' پوري وضاحت سان پهريون ڀيرو دين اسلام ذريعي پيش ٿيو. موجوده دؤر ۾ 'نظريءِ حيات' کي خاص طرح 'آزاديءِ راءِ' يا 'معاشي نظام' جي مخصوص رنگ ۾ چمڪايو ويو آهي ۽ دنيا جي ڪن وڏين قومن ۽ ملڪن ان کي انهن صورتن ۾ اختيار ڪيو آهي. اهي 'اجتماعي مقصد' ئي انهن ملڪن ۽ قومن جي علمي توڙي احتماعي ترقيءَ جو باعث بنيا آهن.

علمي عروج ۽ تعليمي ترقيءَ جو 'اجتماعي مقصدن' سان گهاٽو تعلق آهي: هڪ طرف 'نظام تعليم' اجتماعي مقصد کي جلد ۽ آسانيءَ سان پهچڻ جو هڪ موثر ذريعو بنجي ٿو، ته ٻئي طرف 'اجتماعي مقصد' نظام تعليم ۾ روح ڦوڪي ان کي تڪڙي ترقيءَ جو وسيلو بنائي ٿو. 'اجتماعي مقصد' کان سواءِ 'نظام تعليم' هڪ بي جان مجسمو آهي، هڪ بي نتيجي ڪارش آهي، بلڪ هڪ گورک ڌنڌو آهي، جنهن مان سواءِ پريشاني ۽ پشيماني جي ڪجهه به حاصل نه ٿيندو.

پوئتي پيل سماجن ۽ زوال پذير قومن جي عملي زندگي ’اجتماعي مقصد‘ کان خالي آهي، ۽ انهيءَ ڪري انهن جو نظام تعليم توڙي ٻي هر ڪوشش پڻ اجتماعي لحاظ کان ’بي مقصد‘ بنجي وڃي ٿي. اهڙين قومن ۽ سماجن ۾ ’مقصد‘ کي عملي طور اختيار ڪرڻ بدران نعري طور استعمال ڪيو وڃي ٿو، ۽ جيڪڏهن سندن ڪي مقصد آهن ته به اهي انفرادي، ذاتي ۽ عارضي آهن.

صحيح معنيٰ ۾ ’مقصد‘ اهو آهي جنهن کي قوم يا سماج جي عملي زندگيءَ ۾ دخل هجي، جنهن کي چپن سان نه بلڪ ارادي سان مڃجي، جنهن کي نعري طور نه بلڪ عملي طور اختيار ڪجي. ’اجتماعي مقصد‘ ڪنهن به اسرندڙ ۽ بيدار قوم يا سماج جو روح آهي، ۽ ان ڪري ان قوم يا سماج جي هر ڪوشش ۽ ڪاوش جو روح آهي. هر اسرندڙ قوم ۽ سماج جي ’تعليمي نظام‘ ۾ ان جي ’اجتماعي مقصد‘ جو روح سمايل آهي، ۽ انهيءَ ڪري اهو تعليمي نظام جيئرو جاڳندو نظر اچي ٿو، ۽ علمي ترقي ۽ تحقيق کي اوج تي پهچائي ٿو.

ترقي پذير قوم يا سماج جو تعليمي نظام ان قوم ۽ سماج جي ”اجتماعي مقصد“ يا ”نظريه حيات“ سان وابسته آهي! اهڙو تعليمي نظام انهيءَ ڪري ڪامياب آهي جو ان کي ”نظريه حيات“ جي پنيرائي حاصل آهي؛ ترقي پذير ملڪن جي عالمن ۽ محققن جون ڪوششون ۽ ڪاوشون انهي ڪري نتيجه خيز آهن جو ”اجتماعي مقصد“ ۾ سندن ايمان آهي. پوئتي پيل ملڪ ۽ سماج انهيءَ حقيقت کان پوري طرح باخبر نه آهن: هو پائين ٿا ته ترقي يافته ملڪن وارا تعليمي نظريا بذات خود ڪا شيءِ آهن، ۽ جيڪڏهن انهن کي پنهنجي ملڪ ۾ آڻي رائج ڪبو ته خود بخود علمي ۽ تعليمي ترقيءَ جي راهه کلي پوندي.

تجربي ثابت ڪيو آهي ته اهڙيءَ آذار سان ڪجهه نه ورندو. ايشيا، آفريڪا ۽ ڏکڻ آمريڪا جي ڪيترن ئي ملڪن انگلستان، يورپ، آمريڪا ۽ روس جهڙن ترقي يافته ملڪن جي تعليمي توڙي ڪن سياسي ۽ اقتصادي نظرين کي آڌاري آندو، پر سندن حال اهو ئي آهي جيڪو اڳ هو؛ پر جن ملڪن انهن نظرين کي خود پنهنجي ’اجتماعي مقصد‘ جي دامن ۾ جهليو سي اڳتي وڌي ويا. ايشيا ۽ آفريڪا جي ڪيترن ئي ملڪن مغربي نظام تعليم کي اختيار ڪيو، ساڳئي قسم جون يونيورسٽيون، ڪاليج ۽ ٻيون درسگاهون قائم ڪيون، ساڳئي قسم جا اوزار ۽ اسباب گڏ ڪيا، ۽ ساڳئي قسم جا نصاب ۽ تعليمي طريقا اختيار ڪيا، پر نظام تعليم توڙي علمي ۽ فني تحقيق ۾ انهن خير ڪا ترقي ڪئي؛ ٻئي طرف جپان اهي ساڳيون ڳالهيون دٿ ڪري ترقيءَ جي اوج تي پهتو چاڪاڻ ته ان کي هڪ مضبوط قومي نظريي جي پنيرائي حاصل هئي. ڪوشش يا محنت به تڏهن ڪامياب ٿئي ٿي جڏهن اها قوم جي ’اجتماعي مقصد‘ سان وابسته ٿئي ٿي.

هڪ عام سوال، جو اسان سڀني کي ستائي ٿو سو هي آهي تہ: تعليم جو مقصد ڇا آهي؟ ظاهر آهي تہ تعليم بذات خود 'مقصد' ناهي. مگر 'مقصد' تائين پهچڻ جو هڪ ذريعو آهي. اهو 'مقصد' ڪهڙو آهي؟ جواب آهي تہ جيڪو بہ ڪا قوم يا سماج پنهنجي لاءِ اختيار ڪري. اهي قومون جيڪي ترقيءَ جي اوج تي پهتيون آهن تن جو 'اجتماعي مقصد' ئي سندن ہر ڪوشش ۽ ڪاوش جو عين مقصد رهيو آهي: ان لحاظ سان سندن 'تعليمي مقصد' سندن 'اجتماعي مقصد' جو ئي هڪ اهم جز رهيو آهي. البت حڪمران قومن جا 'اجتماعي مقصد' ٻيا آهن، تہ محڪوم قومن لاءِ هنن 'تعليمي مقصد' ٻيا رکيا آهن. ظاهري طور آزاد پر پوئتي پيل قومن ۾، جتي 'حاڪم' ۽ 'محڪوم' جو تخيل غالب آهي، اتي 'قومي يا اجتماعي مقصد' محض نالي ماتر آهي: اتي حڪمران طبقي يا گروهہ جو 'مقصد' پنهنجو، تہ ملڪ ۾ رائج تعليم جو مقصد ٻيو. هڪ بيدار قوم ۽ سماج ۾ 'تعليمي' ۽ 'اجتماعي' مقصد ۾ تضاد ڪونهي: اهي ٻئي هڪٻئي جا حامي آهن.

اسان جي ملڪ ۾ انگريزن کان اڳ واري آزاديءَ جي دؤر، ۽ انگريزن جي قبضي کان پوءِ غلامي واري دؤر ۾، "تعليمي مقصدن" جي نوعيت نرالي رهي آهي. وضاحت خاطر هن سلسلي ۾ تاريخي پس منظر کي بيان ڪرڻ بيجا نہ ٿيندو.

ستين صديءَ ۾ عالمگير اسلامي انقلاب آيو، جنهن توحيد جي نظريي هيٺ "خالق جي وحدت ۽ برتري ۽ مخلوق جي برادري ۽ برابري" کي 'نظريہ حيات' طور پيش ڪيو، ۽ انهيءَ نظريي جي توسيع خاطر حق ۽ حقيقت جي تلاش کي لازمي ٺهرايو ويو. نئين اسلامي سماج جو 'اجتماعي مقصد' اهو ئي رهيو ۽ 'تعليمي مقصد' پڻ ساڳيو ئي رهيو. علم (comprehension)، نظر (observation)، بصر (insight)، فقه (understanding)، عقل (reason) ۽ عمل (action) کي تحقيق ۽ تلاش جا موثر ذريعا قرار ڏنو ويو: جانچڻ ۽ ويچارڻ سان گڏ هٿن جي استعمال کي لازم ملزوم ٺهرائي هٿ ۽ اکيون استعمال ڪندڙ محققن کي "اولي الايدي والابصار" جو امتيازي درجو ڏنو ويو: 'ڪتاب' جي مطالعي سان گڏ ان جي 'حڪمت' يا 'حقيقي مقصد' سمجهڻ ۽ سمجهائڻ کي اعليٰ تعليمي معيار ڪري مڃيو ويو: وجود انسان ۽ وجود ڪائنات ٻنهي کي 'فطرت جي آيات' جو سرچشمو قرار ڏيئي ٻنهي جي مطالعي جي ترغيب ڏني وئي: علم کي محض علم خاطر نہ، پر ان کي 'صلاحيت بخش عمل' ذريعي انسانذات جي ذهني روشني، اخلاقي بلندي، ۽ مادي ڀلائي ۽ بهبوديءَ خاطر پرائڻ ۽ پڙهائڻ جي ترغيب ڏني وئي. انهي انقلابي تعليمي نظريي ۽ ان بابت تاڪيدن ۽ ترغيبن سببان، اوائلي اسلامي سماج ۾ باشعور عالم ۽ محقق پيدا ٿيا، جن پنهنجي تحقيق سان علوم انساني (Social Sciences) ۽ 'علوم آفاقي' (Natural & Biological Sciences) سان ڪيترن ئي علمن جو بنياد وڌو: جانچڻ، ويچارڻ ۽ هٿن کي استعمال ڪرڻ واري ترغيب

مطابق هنن هڪ طرف نظام تعليم ۾ علمي تجربن ۽ تجربي گاهن (Laboratories) جي نئين روايت قائم ڪئي، ته ٻئي طرف مختلف قسمن جي هنرن ۽ دستڪارين کي اوج تي پهچايو ۽ پاڻ کي 'موچي' (سراز)، 'تنبو جوڙيندڙ' (خيام) يا ڏيريون ڪتيندڙ (غزالي) سڏائڻ ۾ فخر محسوس ڪيو.

هن نئين نظام تعليم ۽ ان جي مقصدن جي حفاظت خاطر ان کي حڪومت ۽ حڪمرانن جي مداخلت ۽ تسلط کان آجو ڪري جماعتي رضامندي ۽ پڙهائيندڙ استادن جي اڳواڻي سان وابسته ڪيو ويو. حڪمران طبقي کان خرچ گهرڻ بدران تعليم جي اخراجات کي في سبيل الله، خيرات ۽ صدقات سان پورو ڪيو ويو. انهيءَ لاءِ ته متان حق ۽ حقيقت جي تلاش ۽ انساني ڀلائي خاطر معاشري ۾ انصاف قائم ڪرڻ ۾ ڪا رنڊڪ پوي.

انهن صدي ۾ سنڌ اندر پڻ اسلامي انقلاب آيو ۽ ان سان گڏ اسلامي نظام تعليم جو بنياد پيو. اسلامي معاشري وارو "اجتماعي مقصد" ئي "تعليم جو مکيه مقصد" بڻيو. پڙهڻ ۽ پڙهائڻ کي انساني خدمت ڪري سمجهو ويو. مڪتبن جي وسيع نظام ذريعي ابتدائي تعليم عام ٿي: مدرسن ۽ جامعن وڏا عالم ۽ محقق پيدا ڪيا جي سنڌ کان ٻاهر پڻ مشهور ٿيا. سورهين صدي ۾ سنڌ اندر تعليم جو نظام ايترو ته وسيع هو ۽ ايترا ته گهڻا استاد تعليم ڏيڻ ۾ مشغول هئا، جو استادن کي پيشه ورانه سکيا ڏيڻ جي ضرورت محسوس ٿي، جنهن کي پوري ڪرڻ لاءِ بوبڪن (ضلعيٰ دادو) جي درسگاهه جي سربراهه ۽ فن تعليم ۾ پنهنجي وقت جي مشهور ماهر مخدوم محمد جعفر بوبڪائي سنه ١٥٥٠ع ڌاري هڪ خاص ڪتاب "نهج التعليم" يعني "تعليمي طريقو" (Method of Education) لکيو. برصغير ۾ اهو پهريون ڪتاب هو جو تعليمي طريقي تي لکيو ويو، جنهن مان سورهين صدي ۾ سنڌ ۾ تعليمي معيار جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

ان وقت اعليٰ تعليمي نصاب محدود ۽ يڪطرفو نه هو، پر جامع هو ۽ ان ۾ شرعي علمن سان گڏوگڏ، رياضي ۽ طبعي علوم شامل هئا. مخدوم جعفر "طبعيات ۽ فلسفي" جي دفعي هيٺ عملي علمن (Practical) ۾ "تدبير مدن" (Political Science)، "تدبير منزل" (Economics) ۽ "علم الاخلاق" (Ethics) کي شامل ڪيو آهي ۽ نظري علمن (Theoretical) جي دفعي هيٺ (الف) علم طبعي (Physics) يعني 'مادو' ۽ ان جي تغيري حالتن جو مطالعو (Matter and its changing condition) ۽ (ب) رياضي علمن (Computational Sciences) کي آندو آهي. 'رياضي' ۾ هيٺين علمن کي شامل ڪيو اٿس: جاميٽري، ايسٽرانامي، ميٿيميٽڪ، (الجبرا سميت)، موسيقي، علم مناظر (Spectroscopy)، علم جر اثقال (Mechanics)، متحرڪ ڪُرا (Moving Spheres)، هيئت (Engineering) ۽ آلات (Technology). هيءَ سورهين صدي سنڌ جي هڪ تعليمي ماهر جو اعليٰ نصابي تخيل هو.

سورهين صدي بعد مسلمانن جا سماج زوال پذير ٿيڻ لڳا، ۽ ’اجتماعي مقصد‘ جي فوت ٿيڻ سان اعليٰ ’تعليمي مقصد‘ پڻ فوت ٿي ويا: نصاب جي وسعت ختم ٿي وئي ۽ مطالعو فقط شرعي علوم تائين وڃي محدود ٿيو. ان هوندي بہ ويندي ڳڻڀيل (اڻويهين) صدي جي پهرين نصف تائين، انگريزن کان اڳ واري ٽالپوري دؤر ۾، سنڌ ۾ مڪتبن توڙي اعليٰ تعليمي درسگاهن جي ڪمي ڪانہ هئي. رچرڊ برٽن، جيڪو پاڻ هڪ وڏو عالم هو ۽ کيس انگلستان جي تعليمي ادارن جو پورو علم هو، تنهن ٽالپوري عهد جي ڇهن درسگاهن (سيوهڻ، ٺٽي، کهڙا، مٽياري، والهار ۽ چوٽياري) کي ان وقت جا ’ڪاليج‘ ڪري شمار ڪيو آهي.

هتي حوالن جو مقصد اهو ٻڌائڻ نہ آهي تہ جيڪي هو سو اڳ هو: البت انهيءَ غلط خيال جي ترديد پڻ ضروري آهي تہ ڪو انگريزن کان اڳ ملڪ ۾ نظام تعليم ڪونہ هو. انگريزن کان اڳ واري دؤر ۾ نہ فقط تعليمي نظام موجود هو پر اهو هڪ ’بامقصد‘ نظام هو. ان نظام جو ’تعليمي مقصد‘، سماج جي ’اجتماعي مقصد‘ کي ويجهو هو. اسلامي نظام تعليم جو بنيادي مقصد، توحيد جي روشني ۾ حق ۽ حقيقت جي تلاش، اخلاق جي بلندي ۽ انسانذات جي ڀلائي ۽ بهبودي هو. انهيءَ ڪري پڙهڻ ۽ پڙهائڻ کي فرض بلڪ عبادت سمجهيو ويو. استادن بکون ڪاٽي بہ محبت ۽ اخلاص سان پٽي پڙهايو تہ شاگردن ڏک ڏسندي بہ دل و جان سان پٽي پڙهيو. ١٨٥٢ع ۾ ڪمشنر فريئرصاحب جي ايماء تي بي. ايچ. ايلس ”سنڌ ۾ تعليم بابت رپورٽ“ تيار ڪئي، جنهن ۾ لکيل آهي تہ هتان جا ڪيترائي استاد محض ڀلائي ۽ ثواب خاطر پڙهائين ٿا*.

---

* B.H. Ellis: *'Report on Education in Sind'*, Institute of Education, University of Sind, 1970. cf. the following references:

The teacher's "efforts which are usually gratuitous, or rewarded by a scanty occasional pittance of grain or money, are not to be despised, and the sight of a venerable Moolla teaching in charity (*fee sabeel-oolla,* in the way of God) a few pupils beneath a shady tree, in the courtyard of a mosque cannot fail to inspire respect......" (para 10)

"At Adilpoor, not far from Ghotki, in upper Sind, an old man was found teaching 50 pupils, many of whom had come from a great distance; and with the most wretched means and appliances, this school had been flourishing for upwards of fifty years" (para II)

"The school master at Syed Mujoom Ali Shah (in upper Sind), who not only teaches gratuitously, but feeds and clothes at his own expenses the 14 pupils whom he instructs in Arabic and Persian" (para 18).

"A boy and two girls are taught Arabic and Persian gratuitously by the wife of a Mochee (cobler) at Soong in Obowra" (para 3).

انگريزن جي دؤر ۾ رائج ڪيل نئين نظام تعليم جو مقصد شروع کان ئي گورنمينٽ جي نوڪري رهيو: اخلاق جي تربيت يا سماج جي ڀلائي وارا مقصد هميشه لاءِ ميٽجي ويا. انگريزن جي تسلط جي هڪ سؤ سالن کان متي واري عرصي ۾ 'نوڪري ۽ ذاتي ڪمائي' نئين تعليم جو پڪو ۽ اڪيلو مقصد بنجي ويو، ۽ قومي آزادي کان پوءِ ويندي هن وقت تائين تعليم جو بنيادي مقصد اهو ئي رهيو آهي. ٻار جو اسڪول ۾ داخل ٿيڻ، لکڻ پڙهڻ سکڻ، عام يا خاص مضمون پڙهڻ، امتحان ڏيڻ، سرٽيفڪيٽ حاصل ڪرڻ — انهيءَ سڄي ڪوشش ۽ ڪاوش جي پويان هڪ ئي مکيه جذبو ڪارفرما آهي، يعني ته ڪا نوڪري ملي. اسان جي ملڪ جي قومي ۽ تعليمي تاريخ ۾ اهو هڪ وڏو حادثو هو جو حق ۽ حقيقت جيَ تلاش، اخلاق جي سنوار، ۽ انسانذات جي ڀلائي ۽ بهبودي واري جامع نظريي بدران انگريزن جي غلامي واري دؤر ۾ 'ذاتي ڪمائي خاطر نوڪري حاصل ڪرڻ' ئي تعليم جو مکيه مقصد بنجي ويو.

قوم جي وڏي 'اجتماعي مقصد' هيٺ بيشڪ تعليم جو هڪ ننڍو پر اهم مقصد اهو به هئڻ گهرجي ته تربيت ذريعي عاقل بالغ فرد کي عزت آبرو سان روزي ڪمائڻ جي لائق بنائجي. پر اعليٰ 'اجتماعي مقصد' جي عدم موجودگي ۾، اسان جي معاشري ۾ نه فقط 'نوڪري حاصل ڪرڻ' پر 'ذاتي ڪمائي وڌائڻ' تعليم جو اڪيلو ۽ اهم مقصد بنجي ويو آهي، ايتريقدر جو جنهن شعبي ۾ نوڪري ڪرڻي آهي ان شعبي بابت گهربل معلومات حاصل ڪرڻ کي به ضروري نٿو سمجهيو وڃي: هڪ استاد کي پاڻ ۾ پڙهڻ پڙهائڻ جي اهليت پيدا ڪرڻ، يا هڪ انجنيئر کي پنهنجي پيشي ۾ لياقت پيدا ڪرڻ لاءِ تعليم دوران جيڪي پڙهڻو ۽ پرائڻو آهي ان کي ايترو ضروري نٿو سمجهيو وڃي جيترو ڪنهن به حيلي سان امتحان پاس ڪرڻ ۽ سرٽيفڪيٽ حاصل ڪرڻ کي، محض انهي لاءِ ته نوڪري هٿ ڪري ڪمائي جو ذريعو پيدا ڪيو وڃي.

اهڙن رجحانن واري حالت ۾، اسان جو تعليمي نظام هڪ دائم المريض ۽ نيم-جان نظام بنجي چڪو آهي. باوجود انهيءَ جي اسان جڏهن هن نيم-جان نظام کي وسيع ڪرڻ جا پروگرام بنايون ٿا تڏهن ان کي صحتمند بنائڻ ڏانهن گهٽ توجهه ڏيون ٿا. سوچڻ گهرجي ته شاندار عمارتون اڏڻ، پگهارن کي وڌائڻ، ولايت مان ڪتاب ۽ سائنسي سامان گهرائڻ سان هي نيم-جان جسم ڪيئن ٿو صحتمند ٿي سگهي! اهي مرڻي پاڻ کي ۽ ٻين کي آٿت ڏيڻ جا حيلا ۽ بهانا آهن. اسان وٽ 'تعليمي معيار بلند ڪرڻ' جي صدا هڪ پيشه ورانه نعرو بنجي چڪو آهي: جاڪاڻ ته جڏهن پڙهائڻ وارو پڙهائڻ جو اهل ناهي، ۽ پڙهندڙ پڙهڻ خاطر باقاعدي حاضر رهڻ لاءِ تيار ناهي، ته باقي عمارتن اڏڻ ۽ انهن کي سينگارڻ سان تعليم جو معيار ڪيئن ٿو متي ٿي سگهي!

جن جي هئڻ ۾ هن ملڪ جي تعليمي نظام جون واڳون پئي رهيون آهن تن محض پاڻ وٽائڻ خاطر، سڌي يا اڻسڌي طرح، نهايت ئي نقصانڪار رجحانن جي حمايت پئي ڪئي آهي، جنهنڪري بنا حاضري جي 'ٽرم' حاصل ڪرڻ، گهران ويهي خانگي طور پيشهوراڻه امتحان ڏيڻ، وڏيڪ مارڪون ڏياري امتحان پاس ڪرائڻ، امتحانن ۾ بيقاعدگين ڪندڙن جي سفارش ڪرڻ، نااهل استادن ۽ تعليمي منتظمن جي حمايت ڪرڻ، غيرذميدار شاگردن جي پٺڀرائي ڪرڻ ۽ اهڙن بين قدمن کڻڻ کي جائز سمجهيو وڃي ٿو. اهڙين حالتن ۾ شاگردن توڙي استادن جي اڪثريت بيحس ۽ بيوس بڻجي چڪي آهي.

تعليمي نظام ذريعي قومون پنهنجي سماجي، اخلاقي ۽ اقتصادي حالتون سڌاري طاقتور ٿين ٿيون، ۽ پنهنجي آزادي برقرار رکن ٿيون. اهو سڀڪجهه تڏهن ممڪن آهي جڏهن ڪنهن قوم کي 'اجتماعي مقصد' هجي، جيڪو 'تعليمي مقصد' لاءِ حقيقي منزل بڻجي. باوجود غربت جي، اسان تعليم ڏيڻ لاءِ ڪيترا جتن ۽ اهتمام ڪريون ٿا: درسگاهون قائم ڪريون ٿا، وڏيون عمارتون اڏيون ٿا، ڪتاب ۽ ٻيا سامان گڏ ڪريون ٿا، استادن ۽ انتظامي عملي جي پگهارن تي لکين رپيا خرچ ڪريون ٿا: جڏهن ايترو پاڻ پتوڙيون ٿا تڏهن ضروري آهي ته اسان پاڻ کان پڇون، ۽ وري وري پڇون، ته ڪهڙي قسم جي تعليم ٿا ڏيون ۽ ڇا جي لاءِ ٿا ڏيون؟

هن حقيقت کي سمجهڻ ضروري آهي ته جيستائين تعليمي سرشتي ۽ ان جي مقصدن کي پوري ملڪ ۽ سماج جي زندهءِجاويد 'اجتماعي نظريي ۽ مقصد' سان ڪڙوڪڙي ۾ ملائي نه ڳنڍيو ويو آهي، تيستائين تعليم محض رسمي ۽ نيم-جان رهندي، ۽ قومي لحاظ سان ڪارگر نه ٿيندي. "نئين تعليمي پاليسي" جنهن جو تازو اعلان ڪيو ويو آهي، ان ۾ هن حقيقت جو اعتراف ڪيو ويو آهي ته "تيستائين ڪابه تعليمي رٿا ۽ ڪي به تعليمي سڌارا ڪامياب نه ٿيندا، جيستائين خود تعليم 'قومي مقصدن' تائين پهچڻ جو ذريعو نه بڻجي"*. اهو اعتراف اميدافزا آهي، ۽ ان تي عمل يقيني طور اسان جي آئينده تعليمي ترقي لاءِ راهه روشن ڪندو.

آخر ۾ آءٌ ڪانفرنس جي منتظمين جو ممنون آهيان جن مون کي هن شعبي جي صدارت جو شرف بخشيو، ۽ اوهان سڀني جو دل سان شڪرگذار آهيان، جو اوهان مون کي توجهه سان ٻڌو.

[سنڌ سائنس سوسائٽي طرفان منعقد ڪيل پهرين سنڌ سائنس ڪانفرنس ۾، "تعليم ۽ سماجي علوم" جي موضوع تي پڙهيل صدارتي خطبو.]

---

* " For any Education Policy to succeed and educational reforms to be successfully introduced, education has to be a means to achieve the national goals".

Education Policy, Islamabad, March 1977—(P. 10)

علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

مسلمانن جا علمي ۽ تهذيبي ڪارناما

(فقه ۽ تفسير)

اسلام ئي هڪ اهو دين آهي، جنهن جي الهامي ڪتاب قرآن مقدس جو انسانيت کي پهريون پيغام "اِقْرَاْ" (پڙهه) جو آهي. نبي اڪرم صلي الله عليه و آله و صحبه وسلم پنهنجي صحابين سڳورن ۽ اهل بيت کي قرآن مقدس جي تعليم ڏني ۽ حضور جي زندگيءَ ۾ ئي ڪيترا قرآن حڪيم جا حافظ بنجي ويا. پهرين صديءَ ۾ اهو پيغام برصغير ۾ سڀ کان پهريون سنڌ ۾ پهتو ۽ دنيا جو پهريون "مولانا" ديني لقب هتي جي هڪ نئين مسلم کي مليو، جيڪو تاريخ ۾ مولانا اسلامي ديبليءَ جي نالي سان مشهور آهي. ان وقت حديث شريف جي اڃان تدوين نہ ٿي هئي. ان لحاظ سان مولانا اسلامي ديني ڪتابن مان رڳو قرآن مقدس جو ڄاڻو هو.

نبي اڪرم صہ جي تعليم سان هونءَ تہ سندن سڀئي ساٿي ۽ صحابہ قرآن مقدس جا ڄاڻو ۽ عالم هئا، پر انهن مان مُفسرين صحابہ خاص طرح هنن صحابين سڳورن کي ڳڻيو ويندو آهي. خلافت راشده جا مسندنشين چار وڏا اصحاب، حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت ابي بن ڪعب، حضرت زيد بن ثابت، حضرت ابو موسيٰ اشعري، حضرت عبدالله بن زبير، حضرت انس بن مالڪ، حضرت ابو هريرہؓ، حضرت جابر، حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين.

جڏهن تہ ٽي خلفاء سڳورا اڳ وفات ڪري ويا انهن کان تفسيري روايتون گهٽ آيون آهن، ۽ سيدنا علي رضہ کان روايتون گهڻيون آهن. هن جي حضرت عبدالله بن مسعود بہ شاهدي ڏني آهي. حضرت عبدالله بن مسعود رضہ جڏهن تہ پاڻ کي قرآن پاڪ جي تعليم لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هو، ان ڪري ان کان تمام گهڻيون تفسيري روايتون آيون آهن. هن جي وفات مديني منوره ۾ سنہ ٣٢هہ ۾ ٿي. حضرت ابن عباس جي وفات طائف ۾ سنہ ٦٨هہ ۾ ٿي. ان کي ترجمان القرآن ۽ رئيس المفسرين جي القاب سان ياد ڪيو ويندو آهي. قرآن مقدس کي ڄاڻڻ لاءِ حضور عليه الصلواة و السلام بہ ان لاءِ دعا فرمائي هئي. ان کان بيشمار تفسيري روايتون آيون آهن، جن مان سڀ کان معتبر علي بن ابي طلحة هاشمي وفات سنہ ١٤٣هہ جي طريق آهي. امام بخاري پنهنجي صحيح بخاريءَ ۾ ان تي ئي اعتماد ڪيو آهي. ڪلبيءَ جي

ابو صالح کان جيڪا طريق آهي ان کي سڀ کان ڪمزور سڏيو ويو آهي. اُمت محمديءَ جي عالمن هزارين تفسير لکيا. حضرت ابن عباس رض. جو هڪ تفسير آهي جو گهڻو پوءِ اڳتي هلي مدون ڪيو ويو. سڀ کان وڏي اهميت تفسير ابن جرير طبريءَ کي ڏني ويئي آهي. امام نووي فرمائي ٿو ته اُمت جو اجماع آهي ته تفسير طبريءَ جهڙو ڪو تفسير نه لکيو ويو. هن جي وفات سنه ٣١٠هه آهي. اهو عربيءَ ۾ چند ضخيم جلدن ۾ آهي. هن کي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو. هن کان پوءِ تفسير قرطبي آهي، جيڪو ويهن جلدن ۾ ڇپيو آهي. هن ۾ احاديث جي صحت جو خيال رکيو ويو آهي. ان سان گڏ عربي ادب جي خيال کان مشڪل الفاظ جو عربي اشعار جي روشنيءَ ۾ حل پيش ڪيو ويو آهي. سلف جي تفسيرن مان تفسير حافظ ابن ڪثير کي به وڏي شهرت ملي آهي. معاني، بيان ۽ بديع جي خيال کان علامه زمخشريءَ جو تفسير ڪشاف سڀني تفسيرن تي سبقت رکي ٿو، ڇو ته علامه زمخشري بيان ۽ بديع جو امام هو. قاضي بيضاوي ۽ ابو جعفر طوسي ٻنهي تفسير ڪشاف مان استفادو ڪيو. معتزلن ۽ ٻين باطل فرقن جي رد ۾ تفسير مفاتيح الغيب کي وڏي مقبوليت ملي. اهو امام فخرالدين رازيءَ جو تفسير آهي.

برصغير جي اڳين عالمن مان قرآن مجيد جي سڀ کان اڳ ۾ خدمت ٽين صدي هجريءَ ۾ سنڌ ۾ ٿي، جو منصوره سنڌ ۾ قرآن حڪيم جو سنڌي ترجمو لکيو ويو. اڳتي هلي پاٽ سنڌ جي هڪ وڏي عالم شيخ طاهر محدث تفسير مجمع البحار عربيءَ ۾ لکيو. علامه طاهر، علامه شهاب‌الدين سنڌيءَ جو شاگرد هو. هن جي ٻين استادن مان سنڌس سؤٽ شيخ معروف، علامه عثمان سيتاپوري علائي بکر ۽ علامه عبدالڪريم ميران بوبڪائي وڏي شهرت جا مالڪ آهن. ٻيو تفسير مخدوم عيسي جندالله سنڌي پاٽائي جو تفسير انوارالاسرار آهي. هن تفسير ۾ تصوف جي اسرارن ۽ نڪتن کي گهڻو آندو ويو آهي. هن جو هڪ جلد سنڌ يونيورسٽيءَ جي مکيه لائبريريءَ ۾ آهي. شاهه حسن ارغون جي استاد شيخ مصلح الدين سنڌي تفسير بيضاويءَ تي هڪ بسيط حاشيو لکيو. مدارڪ تفسير علامه نسفيءَ جو دنيا ۾ مشهور آهي. شيخ طاهر سنڌي هن جو اختصار لکيو، جنهن جو نالو آهي خلاصة المدارڪ. ڏهين صديءَ ۾ مخدوم نوح هالائي عليه الرحمة قرآن پاڪ جو فارسيءَ ۾ ترجمو لکيو ۽ درميان ۾ مختصر تفسيري نوٽ لکيا. هيءُ ترجمو سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپائيءَ جي آخري مرحلي ۾ آهي. هن جي وڏي خوبي اها آهي جو قرآن مقدس جي مقطعات جا اسرار بيان ڪيا ويا آهن ۽ بسم الله الرحمٰن الرحيم جيترا ڀيرا آئي آهي ان جي اڪثر مختلف معنيٰ ڪئي ويئي آهي. ان کان سواءِ سنڌي زبان ۾ ڪئين تفسير ۽ ترجما لکيا ويا آهن. هن صديءَ ۾ تفسير بيضاويءَ تي عربيءَ ۾ هڪ طويل حاشيو علامه استاد ڪُورائي سنڌيءَ لکيو جو ڪارخانه تجارت ڪتب ڪراچيءَ طرفان گهڻا ڀيرا ڇپيو آهي.

اسلامي حڪومت جو دائرو جڏهن وڌڻ لڳو ۽ شرعي فيصلا اڏو اچڻ لڳا ته قانون اسلام جي ڪتابن لکڻ جي ضرورت محسوس ٿي. هن ڏس ۾ سڀ کان اوليت امام ابو حنيفه

۽ ان جي فقهہ حنفيءَ کي آهي. قاضي ابو يوسف ۽ امام محمد شيباني ان جا شاگرد هئا. امام محمد فقهہ جي تدوين تي زور ڏنو. ظاهرالروايتہ جا ڪتاب مبسوط، جامع صغير، جامع ڪبير ۽ زيادت جهڙا ڪتاب وجود ۾ آيا ۽ اهي هن فن ۾ ابتدائي ڪتاب آهن. امام ابو حفص ڪبير بخاري امام محمد جو شاگرد هو، جنهن هن علم فقهہ کي ماوراءالنهر، بخارا، سمرقند ۽ تاشقند ۾ پهچايو. ان جي تعليم ايترو تہ ڦهلجي وئي جو اهو ملڪ فقهہ حنفي جو مرڪز ليکجڻ ۾ آيو. شيخ‌الاسلام بزدوي، شمس‌الائمة سرخسي ۽ علي مرغيناني جهڙا فقهہ جا امام پيدا ٿيا. شمس‌الائمة سرخسيءَ جو مبسوط فقهہ ۾ هڪ چوليون هنڌڙ سمند آهي، جنهن مان هر فقيهہ استفادو ڪيو آهي. هن دؤر جي وڏي محقق اُستاد ابو زهره لکيو آهي تہ شمس‌الائمة سرخسيءَ جو اُستاد سنڌ جو هڪ فقيهہ علي بن حسن هو. هن مان هني جي فقهہ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. علي مرغيناني هدايہ ڪتاب جو مؤلف آهي، جيڪو ساري عالم اسلام ۾ پڙهايو وڃي ٿو. سنڌ ۾ فقهہ تي پهريون ڪتاب المتانة في مرمة الخزانة آهي، جيڪو مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي تاليف آهي. هن تي ١١٨ صفحن جو عربيءَ ۾ مقدمو ۽ حواشي لکي سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايو ويو آهي.

هن فن ۾ ٻيو ڪتاب لباب المناسڪ آهي. شيخ رحمت‌الله سنڌي ساهتي سنڌ جو وڏو عالم ٿي گذريو آهي، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ هو دنيا جي وڏي فقيهہ ابن الهُمام صاحب فتح‌القدير جو شاگرد آهي. لباب المناسڪ ان لکيو آهي، جو حج جي مسئلن تي مشتمل آهي. ملا علي قاري مڪي ان جي شرح لکي آهي جا مصر ۾ ڇپي آهي.

فتاويٰ پوراني تاليف سيد عبدالوهاب پوراني سنڌي ـ اهو ڪتاب فقهي فتوائن جو وڏو ذخيرو آهي. قرةالانظار شرح تنويرالابصار علامہ ابوالطيب سنڌي ٺٽويءَ جي نادر تاليف آهي. هيءَ علامہ حصڪفي جي ڪتاب الدرالمختار کان وڌيڪ معتبر آهي، جنهن ۾ صحيح احاديث ۽ روايتن کي آندو ويو آهي. هن جو مصنف جي هٿ جو لکيل نسخو مدينہ منوره جي حرم جي لائبرريءَ ۾ موجود آهي. علامہ ابوالطيب، علامہ ابوالحسن سنڌي ڪبير جو همعصر هو. بياض هاشمي فقهہ حنفيءَ لاءِ انسائيڪلوپيڊيا جي حيثيت رکي ٿو ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي تاليف آهي. شاهہ ولي‌الله اڪيڊميءَ طرفان هن جي اشاعت جو انتظام ڪيو ويو آهي. ٻارهين صديءَ ۾ سنڌ اندر مخدوم محمد عابد انصاري سنڌي وڏو فقيهہ ٿي گذريو آهي، جنهن درمختار جي شرح طوالع الانوار نالي ٢٨ ضخيم جلدن ۾ لکي هئي. هن کان وڌيڪ ڪوبہ فقهہ جو ڪتاب جامع ٿي نٿو سگهي. هن جو نسخو بقول سيد سليمان ندوي جرمنيءَ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. مدينہ منوره ۾ بہ متفرق صورت ۾ مولانا مظهر جي اولاد وٽ موجود آهي. لواري شريف ۾ بہ هن جو نسخو هو، جو اڌيهيءَ جو نذر ٿي ويو.

محمد حسين پنهور

قديم سنڌ جا يوناني ۽ رومي تذڪره نگار

(٥٥٠ ق.م — ١٦٠ع)

هن مضمون جو محرڪ نامور برطانوي ليکڪ مسٽر ايچ. ٽي. لئمبرڪ جو ڪتاب "Sind-before Muslim Conquest" (سنڌ-عربن جي فتح کان اڳ) آهي، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. ان ڪتاب جي مطالع کان پوءِ مون کي ڪافي مايوسي ٿي، جو ان ۾ لئمبرڪ جي ٻين ڪتابن "چارلس نيپئر اينڊ سنڌ"، "جان جيڪب آف جيڪب آباد"، "سنڌ بئٽلس"، "سنڌ-آ جنرل انٽروڊڪشن" ۽ "دي ٽيررسٽ" وانگر تحقيقي ۽ علمي مقام مون کي گهٽ نظر آيو. لئمبرڪ جي مذڪوره ڪتابن جي علمي دنيا ۾ وڏي حيثيت آهي، انڪري منهنجيءَ دل ۾ صاحب موصوف لاءِ نهايت عزت آهي.

"سنڌ-عربن جي فتح کان اڳ" ڪتاب جي مطالع کان پوءِ اهو پهلو بهرحال مون لاءِ ڪجهه خوشيءَ جو سبب رهيو، جو ان موضوع تي لائق مصنف، اڃا به وڌيڪ تحقيقي ڪم ڪرڻ لاءِ تجسس ۽ توجهه ڏياريو آهي ۽ اسان پارن تاريخ سان دلچسپي رکندڙن لاءِ ان ڏس ۾ ڪجهه علمي ڪم ڪرڻ لاءِ موقعو فراهم ڪيو آهي.

سنڌو تهذيب کان پوءِ هيت آريا آيا. انهن کان پوءِ اخمينين، سڪندر، موريا، بلخ جا يوناني، ساڪا يا سٿين، پارٿين ۽ ساساني آيا، جن کان پوءِ راءِ ۽ برهمڻ گهرائن هيت حڪومت ڪئي. مسٽر لئمبرڪ مذڪور قومن جي آمد ۽ حڪومتن ڪرڻ بابت پنهنجي ڪتاب ۾ جيڪي معلومات ڏنا آهن، سي اجمالي آهن ۽ سندس ماخذات به محدود ۽ مختصر آهن. تشنگيءَ جي انهيءَ احساس مون کي شوق ڏياريو ته مذڪور دورن بابت تفصيلي معلومات هٿ ڪجن، جيڪي منهنجي اندازي مطابق سوَن ڪتابن ۾ موجود آهن. دلچسپيءَ جي عالم ۾ ١٩٧٣ع کان ڪم ڪرڻ شروع ڪيم. پورا اٺ سال مواد گڏ ڪندو رهيس، مطالع ڪندو رهيس، حوالا ۽ معلومات حاصل ڪندو رهيس. انهيءَ عرصي ۾ موضوع جي مناسبت سان انگريزيءَ ۾ ڪجهه مضمون به لکيم، جي شايع ٿي چڪا آهن.

1. Cronology of Sind from fall of Mohen jo Daro to the Arab Conquest of Sind. ("Sind Quarterly", Vol: II, No: 1, 1976, Karachi.)

2. Influence of Ancient Sciences including those of Sind on Al-Razi ("Sindhological Studies", Summur, 1977, Published by Institute of Sindhology, University of Sind, jamshoro.)

3. International Trade of Sind, 200 B. C-200 A. D. from its port of Barbaricon (Banbhore).

هي مضمون ان سلسلي جو چوٿون مضمون آهي.

هن مضمون پيش ڪرڻ جو مقصد اهو آهي ته اسان جا سنڌ شناس عالم (Sindhologists) اهو ڏسن ته يوناني ۽ رومي مصنفن جي ڪتابن ۾ سنڌ بابت ڪيترو نه اهم ۽ اڻچار مواد موجود آهي.

سنڌ تي مغربي لکڻين جي شروعات نمايان طور سڪندر جي دور کان ٿئي ٿي، پر ان مواد جي معلومات جا سرچشما سڪندر کان به اڳ ڪيترين ئي صدين تي مشتمل نظر اچن ٿا.

مون پنهنجي مذڪور ٻئي نمبر مضمون ۾ ڄاڻايو هو ته قديم دنيا جي قديم درياهي تهذيبن، مثلاً نيل، سنڌو، فرات ۽ دجله جي وچ ۾ تمدني لاڳاپا گهڻ رهيا آهن. هرهڪ تهذيب وٽ سائنس پنهنجي پنهنجي طرز تي ايجاد ٿي، وڌي، ويجهي، پر اها ختم نه ٿي. پراڻين تهذيبن جون جايون نين تهذيبن وارارين، جن ۾ پراڻيون سائنسون به ڪنهن حد تائين مدغم ٿيون. دارا اعظم مٿين ٽنهي تهذيبن جي ايراضين کي پنهنجي شهنشاهيت ۾ داخل ڪيو. سنڌ ۽ مصر تي سندس تسلط تقريباً هڪ سئو سال کان سوا سؤ سال رهيو. تقريباً ٥٢٠ ق. م. ۾ يونانين جو يونوچ سمنڊ جي تجارت تي قبضو هو ۽ ايران سان تجارت جي اٿينس کي هڪ هٿي هئي. دنيا جي تهذيب جو مرڪز ئي وڏا درياهه نه هئا، پر ٿي جابلو قومون-ايراني، اسيرين ۽ يوناني-بنيا. ايرانين، يونان جا ڪي حصا سن ٤٧٩-٤٩٢ ق. م. ۾ قبضي ۾ ڪيا، ۽ نه صرف ان کي صوبائي خودمختاري ڏنائون، پر انهن جي تمدن جي پڻ حوصله افزائي ڪيائون. ان موقع ملڻ سان يونانين، سنڌ ۽ هند، ميسوپوٽيما، مصر، هٽي ۽ ڪريٽ جي تهذيبن ۽ سائنس جو مطالعو ڪيو. ان جو نتيجو اهو نڪتو، جو پيا ٻه هزار سال ساري دنيا يوناني سائنس ۽ فلسفي جي محتاج رهي.

سڪندر اعظم جتي جتي پهتو، اتي جي هر پهلوءَ تي معلومات حاصل ڪرايائين. هتان سنڌ مان مختلف قسمن جا ماڻهو پاڻ سان گڏ بابل وٺي ويو، ۽ اهو به عين ممڪن آهي ته انهن ۾ عالم، حڪيم ۽ ڏاها به شامل هئا.

آيرويدڪ طب جي اصولن ۾ شيون چئن قسمن جون آهن: هوا، زمين، باهه ۽ پاڻي، ۽ چئني شين جون چار خصوصيتون آهن: گرم، سرد، خشڪ ۽ تر. اهو ساڳيو نظريو يونان ۾ هپوڪريٽس (٣٧٠-٤٦٠ ق. م) پيش ڪيو. اهڙا ڪئين مثال آهن، جو هندو ۽ يوناني ديومالائن ۾ تقريباً ساڳيا قصا آهن. اها ثقافتي ڏي وٺ سڪندر کان گهڻو اڳ چالو هئي، ۽ ان جا رستا خشڪيءَ سان گڏ سامونڊي پڻ هئا.

مون پنھنجي مضمون "Chronology of Sind" (ڇپيل : Sind Quarterly, Vol II, No 1, 1976) ۾ ڪجهه هزار قبل مسيح کان ٦٢٩ع تائين تاريخ وار مکيه واقعا ۽ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. ان مضمون کي بعد ۾ نظرثاني ڪري اضافن سان وڌائي ڪتابي شڪل ڏني وئي آهي، جو پريس ۾ اشاعت هيٺ آهي. قارئين ڪرام ڏسندا ته ان ۾ هرهڪ تاريخي واقعو زنجير جي هڪ ڪڙي آهي، جنهن کي حوالن وسيلي مربوط (Weld) ڪيو ويو آهي. انهن حوالن ۾ انهن ٢٧ مصنفن جا ماخذ پڻ شامل آهن، جيڪي يوناني ۽ رومي آهن ۽ جن جو اسان جي هن مضمون سان تعلق آهي.

انهن ٢٣ مصنفن کي پڙهڻ کان پوءِ منهنجي اکين اڳيان سنڌ جي بين الاقوامي واپار (International Trade) جو نقشو ڦرڻ لڳو، ۽ ان موضوع تي هڪ مضمون تيار ڪيم، جو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي تحقيقي مخزن "Sindhological Studies" ۾ پڻ نقشن سميت شايع ٿي رهيو آهي.

بهرحال، مان ان نتيجي تي پهچي چڪو آهيان ته سنڌ جي قديم تاريخ — عربن جي دؤر کان اڳ وارن دؤرن بابت — جي تفصيلي ۽ جامع مطالع لاءِ انهن ٢٣ يوناني ۽ رومي مصنفن جي تحريرن ۽ ڪتابن کي نهايت غور سان پڙهڻ لازم آهي، جن کان سواءِ سنڌ جي تاريخ جو مطالعو ۽ تحقيق تشنه تصور ڪيا ويندا.

هن مقالي ۾ جن يوناني ۽ رومي مصنفن جو ذڪر ڪنداسين، تن جي لسٽ هن ريت آهي:

١. هيڪٽيئس
٢. اسڪائلڪس
٣. ڪٽيسياز
٤. هيروڊوٽس
٥. اڪزينوفان
٦. سڪندر اعظم
٧. نيئرڪس
٨. ميگنزٿينيز
٩. ارسٽو بولس
١٠. ڪلائٽارچس
١١. ايرٽوس ٿنيسز
١٢. يوڊوڪسز
١٣. هپئلس
١٤. اسٽرابو
١٥. اپولونيئس آف ٽيانا

١٦. ڊيوڊورس سائڪيولس
١٧. ڪرٽيس رفس ڪئنٽس
١٨. پلوٽارچ
١٩. پير يپلس
٢٠. پلني دي ايلڊر
٢١. ڪلاڊيس ٽالمي
٢٢. جسٽينس
٢٣. ايرين

(١) هڪٽيئس

هيڪٽيئس (Hecataeus) يوناني تاريخ نويس ۽ جاگرافيدان هو، جو سن ٥٥٠ ق.م ڌاري پيدا ٿيو ۽ سن ٤٧٦ ق.م ۾ فوت ٿيو. ميلٽس (Meletus) جو رهواسي هو. ايران جي اخمينين (Achaemenian) شهنشاهيت خلاف آئونين (Ionian) انقلاب جو حامي ۽ هڪ رهنما پڻ هو.

هن هڪ تاريخي ڪتاب (Genealogiae) سن ٥٠٠ ق.م ڌاري، ۽ جاگرافيءَ جو ڪتاب "پريگيسز" (Periegesis) نالي لکيا، جن ۾ برصغير ۽ سنڌ متعلق ٻه احوال آهي. سنڌ متعلق هن ڪي اسڪائليڪس کان اطلاع مليو هو.

هن دنيا جو نقشو پڻ تيار ڪيو، جو گول هو. اتر اڌ گول ۾ يورپ ۽ ڏکڻ اڌ گول ۾ ايشيا هئي. اتر ۽ ڏکڻ کنڊن (Continents) جي چوطرف سمنڊ هو. هن جو لکيل مٿيون ڪتاب صفا ضايع ٿي چڪو آهي، پر ان جو مواد هيروڊوٽس استعمال ڪيو، جو سندس مرڻ وقت اٺن سالن جي عمر جو هو. هيروڊوٽس کي تاريخ جو ابو تسليم ڪيو ٿو وڃي، پر منهنجي خيال ۾ اهو خطاب "هيڪٽيئس" جو حق آهي، جيڪو اُن کان اڳاٽو تاريخ نويس آهي.

سندس ڪتابن ۽ زندگيءَ تي پيئرسن (L. Pearson) پنهنجي ڪتاب (Early Ionian Historians" جو لنڊن مان ١٩٣٩ع ۾ ڇپيو، ۾ تنقيد ڪئي آهي. سندس ڪتاب جا جُزا مُلر (C. Muller) پيرس مان سن ١٨٤١ع ۾ فرئگيمنٽس (Fragments) جي نالي سان ڇپرايا.

سنڌ متعلق هن هڪ خاص ڳالهه لکي آهي ته سنڌو دريا جي ڪپي ڪناري تي (اوڀر طرف) اوپيائي (Opiai) نالي هڪ قوم يا قبيلو (Tribe) رهندو هو، جن وٽ مضبوط قلعو [شايد پٽالا؟] هو. ان شهر جي اوڀر ۾ ريگستان هو.

(٢) اسڪائليڪس

اسڪائليڪس (Scylax) هڪ يوناني هو ۽ ڪئريانڊا (Caryanda) جو رهواسي هو. هو ڪو مصنف نه هو، پر هڪ اميرالبحر هو ۽ دارا جي سنڌو ۽ گنڌارا صوبن جي فتح ڪرڻ

کان بعد سندس حڪم سان پشاور (Kaspapyrus) کان سندو نديءَ جي رستي عربي سمنڊ جي ڪناري تي پهچڻ لاءِ، مڪران جو ڪنارو وٺي، بحرين جي سامهون ايراني نار پار ڪري، عربستاني آپيٽ (Peninsula) جو ڪنارو وٺي، ڳاڙهو سمنڊ پار ڪري مصر پهتو. نيل ندي تائين سڌو پهچڻ لاءِ دارا، مصر جي فرعون بادشاهه نيڪو دوم (Necho- II) جو نهرايل واهه، جنهن نيل درياهه کي ڳاڙهي سمنڊ سان ملايو ٿي ۽ لٽجي ويو هو، وري درست ڪرايو. اهو سفر شايد سنه ۵۱۴ ق-م ڌاري شروع ٿيو ۽ اڍائي سالن بعد ختم ٿيو. هو ايراني نه هو پر يوناني هو ۽ پهريون يورپي هو، جنهن اهڙو سفر ڪيو هجي. سفر جو مقصد هو ته دارا جي شهنشاهيت جي بن دور دراز حصن يعني سنڌ ۽ مصر کي پاڻ ۾ ملائڻ. دارا ڪئين خشڪي رستا پڻ قائم ڪيا هئا.

اسڪائلڪس جو ڪتاب يا جرنل يا لاگ بوڪ يا پيريپلس (Periplus or Circumnavigation) گم ٿي ويو آهي. سندس متعلق اسان کي هيروڊوٽس (Herodotus) جي چوٿين ڪتاب مان معلومات ٿئي ٿي، جا ناڪافي آهي. سڪندراعظم ۽ سندس ساٿي نيرڪس کي اسڪائلڪس بابت ڪا معلومات ڪانه هئي. سندس حياتيءَ جي باري ۾ به اسان کي خاص معلومات ڪانهي. سندس ڪتاب پيريپلس (Periplus)، جو هيروڊوٽس استعمال ڪيو، شايد سندس موت بعد چوٿين صدي ق-م ۾ لکيو ويو هجي.

(۳) ڪٽيسياز

ڪٽيسياز (Ctesias) يوناني ڊاڪٽر ۽ مصنف هو، جو عيسوي سن کان تقريباً پنج صديون اڳ زنده هو. ايران جي شهنشاهه ارٽازرزس (Artaxerxes) جو سرڪاري طور طبيب هو.

هن ٽيويهن جلدن ۾ ايران جي تواريخ لکي، جنهن مان هڪ جلد گڏيل هندستان جي جاگرافي متعلق هو. ڊيوڊورس ۽ پلوٽارچ جن سڪندراعظم جي تاريخ لکي، ان جي ڪتاب مان معلومات ورتي آهي.

ڪتاب گهڻي ڀاڱي گم ٿي چڪو آهي ۽ باقي بچيل جُزا گلمور (J. Gilmore) ۱۸۸۸ع ۾ ڇپرايا آهن. گڏيل هندوستان متعلق جي صفحا آهن، انهن جو ترجمو، تبصره سان گڏ مئڪرنڊل "Indian Anti quary" (انڊين انٽي ڪئري) ۾ ۱۸۸۲ع ۾ بمبئيءَ مان ڇپرايو. مضمون جو نالو آهي "Ancieut India as described by ktesia" ۽ ساڳي سال ڪلڪتي مان ڪتاب جي صورت ۾ شايع ٿيو.

ڪتاب ۾ سندو ندي، جنگ ۽ صلح جي وقت ۾ هاٿين جي استعمال، باندرن، ڪتن ۽ شينهن جي لڙاين، هندستان جي انصاف، سج ۽ چنڊ جي پوڄا، ماڻهن جي ڪاري رنگ، چاندي جي کاڻين، رڍن، ٻڪرين، جانورن، مڻائي وغيره جو بيان ڪيل آهي، جنهن مان ڪافي معلومات ملي ٿي.

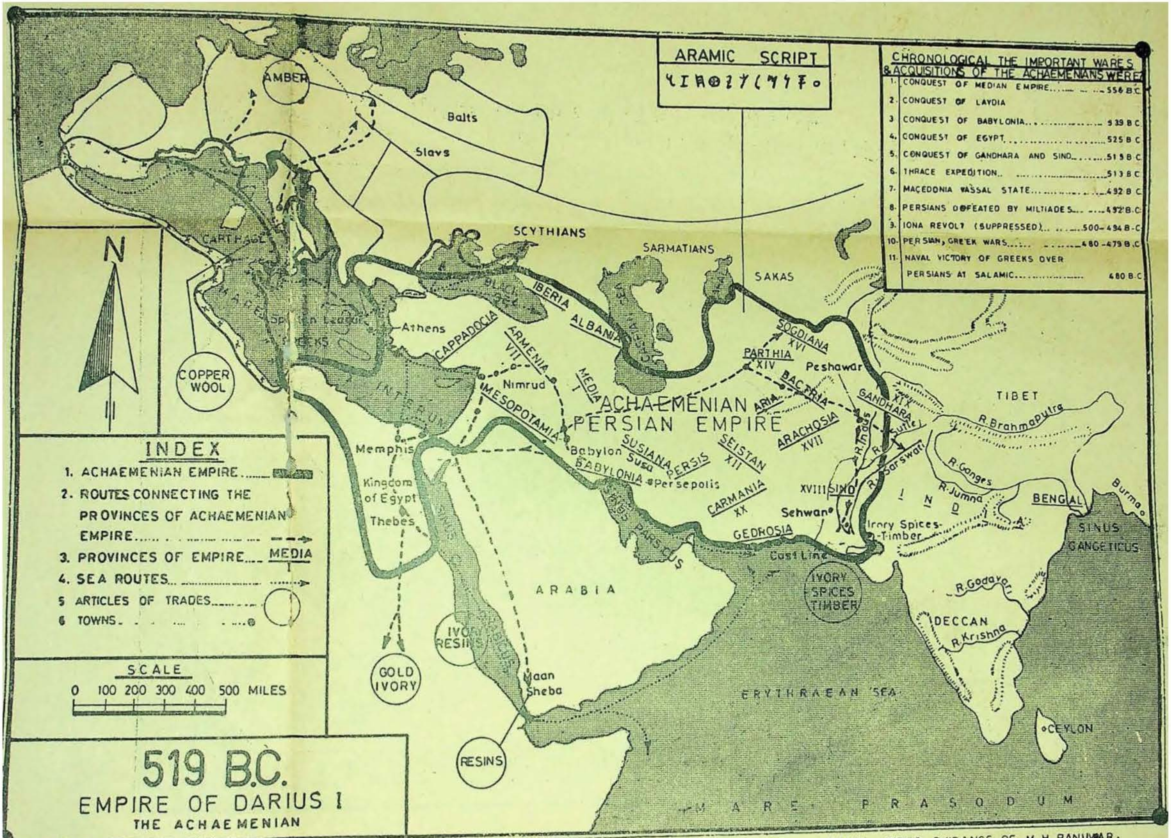

DRAWN UNDER GUIDANCE OF M.H. PANHWAR.

دارا اعظم (٥١٩ ق.م) جي شهنشاهيت ۾ سندس حڪم سان اسڪائلڪس جو پشاور کان ڳاڙهي ...

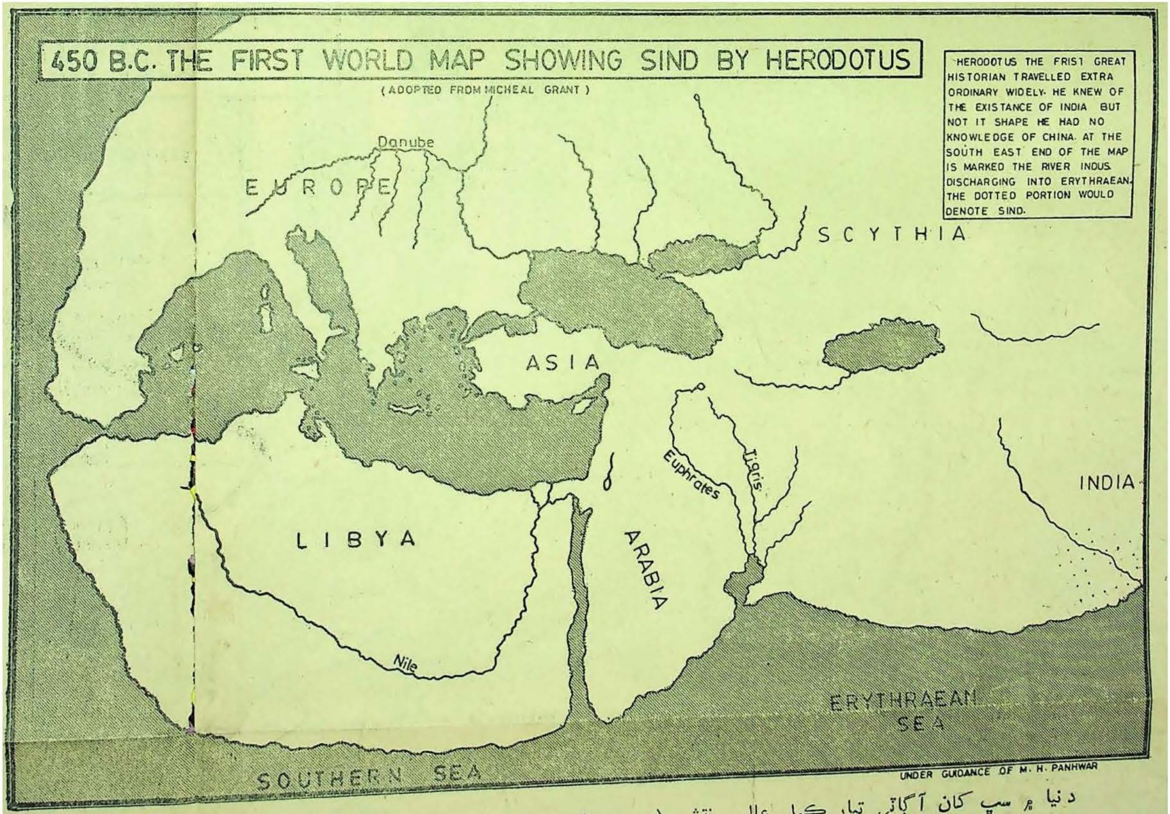

دنيا ۾ سڀ کان آڳاٽي تيار ڪيل عالمي نقشي (هيروڊوٽس- ۴۵۰ ق م) ۾ سنڌ ۽ سنڌو درياهہ جي نشاندهي.
ساڄي پاسي هيٺ، ڪُنڊ تي ٽِٻڪن وارو حصو سنڌ آهي.

پر ڪتاب ۾ هندستان بابت ڪيترا وڏاءُ پڻ آهن، مثلاً لکي ٿو تہ ماڻهن جي حياتي ١٢٠ کان ٢٠٠ سال تائين آهي. ٢٠ فوٽ ڊگها نانگ آهن، جن جي پڇ مان زهريلي خوشبوء نڪري ٿي. انسانن جو مٿو ڪتي جي مٿي جهڙو آهي ۽ گهوڙي کان وڏا جهنگلي گڏهہ آهن، وغيره.

ڪٽيسياز جي ڪتاب مان ايرين، استرابو، پلني ۽ ٻين ڪيترن مصنفن حوالا ورتا آهن ۽ انهن جي ذريعي مئڪرنڊل ۽ گلمور ڪتاب جا جزا گڏ ڪيا، جي تقريباً هزار صفحن تي مشتمل آهن.

(٤) هيرو ڊوٽس

هيرو ڊوٽس (Herodotus) جي پيءُ جو نالو لائڪسز (Lyxes) هو. ايشا مائنر جي شهر هئليڪار ناسز (Halicarnasus) ۾ سنہ ٤٨٩ ق-م ۾ پيدا ٿيو ۽ سنہ ٤٢٠ ق-م ۾ وفات ڪيائين. ان وقت جي سياسي بدامني ڪري ٻهريائين سئموس (Samos) ۽ پوءِ اٿينس ۾ وڃي رهيو، جتي پنهنجي مشهور زمانہ تاريخي تحقيق جو ڪم شروع ڪيائين.

تاريخي مواد حاصل ڪرڻ لاءِ هن ڪيترا سير ۽ سفر ڪيا، جيڪي ڪيس واپار سانگي ميسر ٿيا، جن مان مصر، ڪاري سمنڊ وارا علائقا، سٿيا، بابل، نهر دجله، سائيرين (لبيا جي ڪناري تي)، آتر آفريڪا، ايشا مائنر ۽ يوناني پيٽ خاص اهميت وارا هئا. سندس تاريخ نون ڪتابن ۾ آهي، ان ۾ سنڌ سان تعلق رکندڙ باب ٽيون ۽ ستون آهن. ٽئين باب ۾ ڪئمبيس ۽ دارا پهرين جون فتوحات ۽ ستين باب ۾ اگزرزز (Xerxes) جون يونان تي ڪاهون بيان ٿيل آهن. هي پراڻي زماني جي ٻي تاريخ آهي، جا نثر ۾ لکي ويئي هئي. پهرين تاريخ هڪيٽس جي هئي. هيروڊوٽس جي چوٿين ڪتاب ۾ اسڪائليڪس (Scylax) جو پشاور کان وٺي سنڌو درياهہ ۽ پوءِ عربي سمنڊ کان ڳاڙهي سمنڊ (Red Sea) رستي مصر سان ڳنڍڻ جو احوال ڏنل آهي. اهو سفر شهنشاهہ دارا جي حڪم تي ڪيو ويو ۽ مقصد هو تہ گنڌارا ۽ سنڌ صوبن کي ميسو پوٽيما ۽ مصر سان واپار خاطر ملايو وڃي.

هيرو ڊوٽس جي تاريخ ضايع ٿيڻ کان بچي ويئي آهي، ۽ ڪيترا دفعا ڇپجي چڪي آهي. تازه ترين انگريزي ترجمو جو سيلنڪورٽ (Aubry de Selincourt) ڪيو ۽ لنڊن مان ١٩٥٤ع ۾ "Herodotus, The Histories" جي نالي شايع ٿيو آهي. پر ڏسٽي (Index) جي غير موجودگيءَ ۾ ان جو مطالع ڪافي تڪليف ڏيندڙ آهي. ان کان سواءِ هيروڊوٽس جي تاريخ جا هي ترجما بہ ٿيا آهن:

(1) G. Rawlinson and Rev. Oanon: "History of Herodotus", 4 Vols. London, 1856-60.

(2) G. Rawlinson and J. G. Wilkinson: "History of Herodotus", London, 1875.

(3) G. C. Macawly: "Herodotus", London, 1904.

(4) O. Hude, "Herodotus History" oxford, 1913-14.

انهن کان اڳ رينيل (Renell, James F. R) سنه ١٨٣٠ع ۾ لنڊن مان "Geographical System of Herodotus" نالي ڪتاب شايع ڪيو.

انهي تاريخ کان سواءِ اخمينين جي سنڌ جي فتح، سنڌ ۾ نظام حڪومت، واپار، سنڌ جي پيدائش مثلاً ڪمند ۽ ٻين فصلن، اسڪائليڪس جو درياهي سفر، سنڌ تي لڳايل ڍل ۽ ۴٨٠ ق-م ۾ سنڌ جي سولجرن جو ايراني بادشاهن طرفان يونانين سان جنگ جو احوال، اسان کي معلوم نه ٿي سگهي ها.

سون پنهنجي مضمون "International trade of sind", 200 B.C-200 A. D ۾، جو "Sindhological studies" ۾ ڇپجي رهيو آهي، اسڪائليڪس جي سفر ۽ ان کان بعد ٻين ٽن صدين ۾ ان سلسلي جي پوءِ واري ۽ آخر ۾ سنڌ کي انهي واپار مان فائدن تي روشني وڌي آهي.

(٥) اگزينوفان

اگزينوفان (Xenophon) ۴٣٠-٣٥۴ ق. م. ۾ زنده هو، اصل يوناني هو پر اسپارٽا ۾ اچي مقيم ٿيو، جتي ونات ڪيائين. قديم دنيا جي وڏي ۾ وڏي لڙائيءَ ۾، جا سائرس دوم (Cyrus II) ۽ سندس ڀاءُ اراٽازرزس (Arataxerxes) جي وچ ۾ ٿي، ان ۾ حصو ورتائين. هن ڪئين تاريخون لکيون جن ۾ سائرس اعظم (Cyrus the great) جي زندگي سائرو پيڊيا (Cyropaedia) ۽ مٿين جنگ جو ذڪر يا Anabasis مان، اخمينين ايرانين جي حڪومت، انتظام، جنگ جي اوزارن وغيره تي احوال ملي ٿو، جنهن جو واسطو سنڌ سان به آهي.

سندس ٻه ڪتاب ڪيترا دفعا ڇپجي چڪا آهن، جن مان تازه ترين هي آهن:

1- Rex Warner (translater), The Persian expedition, London, 1975.

2- Walter Miller (translator) Cyropaedia, 2 Volumes, London, 1914.

(٦) سڪندر اعظم

سڪندراعظم (Alexander the Great) مئيڪيڊونيا جو بادشاهه ۽ فلپ ٻئي (Philip II) جو پٽ هو. سن ٣٥٦-٣٢٣ ق. م تائين زندهه رهيو. ايران، افغانستان، سرحد، پنجاب ۽ سنڌ فتح ڪيائين. سڄا سارا ڏهه سال انهيءَ فتح ۾ صرف ڪيائين. پاڻ ڪو مصنف ڪونه هو، پر پاڻ سان ڪيترا تاريخدان ڪنيائين، جن مفتوح علائقن تي تحقيق ڪئي ۽ سڪندر جي تاريخ لکي. ان لحاظ سان سڪندر جو قديم زماني جي اتهاس (Literature) ۾ تمام وڏو حصو (Contribution) آهي. ان قسم جي جستجو شايد ڪنهن مشڪل سان ڪئي هوندي. هندستان ۾ گپتا گهراڻي

وارن جي سائنس جي ميدان ۾ ترقي ۽ اڪبراعظم جي ادب نوازي تقريباً سندس مقابلي جي ٿي آهي. سندس تذڪره نگارن ۾ سندس ويجهو ياءُ ٽالمي (Ptolemy)، جو پوءِ مصر جو بادشاهه ٿيو، ارسٽوبولس (Aristobolus) ۽ اميرالبحر نيئرڪس (Nearchus) شامل آهن. انهن ٽن تواريخ نويسن کان ڪئلسٿينس (Calisthenes)، آنيسيڪريٽس (Onesicritus) ۽ ڪلائٽارچس (Cleitarchus)، سڪندر متعلق رنگ آميزي قصا (Romantic fiction) لکيا، جي وري پلوٽارچ (Plutarch)، ڪرٽيس رفس (Curtius Rufus) ۽ ڊيوڊورس سڪيولس (Diodorus Siculus) استعمال ڪيا. وقت بوقت اهي ڪهاڻي بدلبي رهي ۽ جامي جو سڪندرنامون انهيءَ ڪهاڻي جي هڪ ڪڙي آهي.

سڪندر برصغير ۾ وارد ٿيڻ کان پوءِ اونسي ڪريٽيرس (Onici Craterus) تي ڪم رکيو ته سنڌو ندي وارن علائقن متعلق تحقيقات ڪري. ڪريٽيرس جي معلومات مطابق سنڌ ۾ مذهبي رهنما (جهڙي جين يا ٻڌ ڌرم جا ڀڪشو يا برهمڻ ٿي سگهن ٿا) طاقتور ۽ عوام جي خيالن تي قابض هئا. ملتان (جو ان وقت سنڌ جو حصو هو) ۽ الور ۾ سورج ديوتا جا عبادتگاهه هئا. انهن مذهبي رهنمائن سنڌ جي جابلو علائقن جي بادشاهه سمبس (Sambus) کي سڪندر جي خلاف آماڻيو. هنگلاج (ضلع لس ٻيلو، جو ان وقت سنڌ جو حصو هو) جي عبادتگاهه ۾ انسان جي قرباني عام هئي.

سڪندر جو نالو روماني (Romantic) قصن مشهور ڪيو، جن جو پهريون مصنف ڪئليزٿينسز هو. اهي قصا يوناني، رومي، آرمينين، سرڪ (Syric) عربي ۽ ايراني مصنفن مشهور ڪيا ۽ هڪ ڪتاب مان ٻئي ۾ تبديل ٿيندا رهيا. ايراني تواريخي شاعرن فردوسيءَ ۽ جامي هن کي دارا جو پٽ بنايو. ڪرسٽانن وٽ هو درويش تسليم ڪيو ويو ۽ مسلمانن وٽ پيغمبر بڻيو. آخر ابوالڪلام آزاد کي ظاهر ڪرڻو پيو ته يوناني سڪندراعظم، قرآن شريف وارو سڪندر ذوالقرنين ناهي. سڪندر ارسطو جو شاگرد هو. هن کي هيروڊوٽس ۽ اسڪائليڪس متعلق ڪا معلومات ڪانه هئي. جنهن وقت سڪندر سنڌ ۾ آيو ان وقت سنڌ ۾ هيٺيون حڪومتون هيون:

١- مئلوئي (Malloi) جا شرڪوٽ ساهيوال کان وٺي ملتان ۽ اُچ تائين هئي.

٢- آڪسيڪئنس (Oxycanus) جنهن جي حڪومت ڪنڪوٽ کان وٺي درياءَ جي سڄي هٿ تي جيڪب آباد، شڪارپور، لاڙڪاڻي، سبي ۽ ڪڇي ضلعن ۾ هئي.

٣- ميوزيڪئنس (Musicanus) جنهن جي حڪومت درياءَ جي کٻي ڪناري تي اُچ کان وٺي بهاولپور، رحيم يارخان، سکر، خيرپور ۽ نوابشاهه ضلعن ۾ هئي.

٤- سئمبس (Sambus)، جنهن جي حڪومت دادو ضلع ۾ سيوهڻ ٽڪنگ تائين هئي.

٥ ۽ ٦- موئرس (Moeris) يا شايد موريا جي ساڳئي خاندان جا ٻه فرد هئا. هڪ جي حڪومت درياهه جي اڀرندي واري شاخ، جا، سانگهڙ، ميرپورخاص ۽ بدين ضلعن ۾ هئي ۽ ٻئي جي حڪومت درياهه جي اولهه واري شاخ جا ٺٽي ۽ حيدرآباد ضلعن ۾ هئي.

٧- اريبٽي (Arabitai) حڪومت دادو ۽ ٺٽي ضلعن جي ڪوهستان وارن حصن ۽ ڪراچي ضلعن ۾ هئي.
٨- اوريتاء (Oreitai) جا لَس بيلي ضلعي ۾ هئي.
٩- ڪڇ آن وقت هڪ بيٽ هو. سنڌ جو حصو هو، پر سندس حاڪم جو نالو معلوم نہ ٿي سگهيو آهي.

سڪندر جي سنڌ، هند ۽ ايران فتح ڪرڻ جا ڪي خاص نتيجا هي نڪتا:

١- هن شادين رستي يونانين، ايرانين ۽ هندوستانين کي تهذيبي طور هڪٻئي جي قريب آڻڻ جي ڪوشش ڪئي.
٢- فوجي ۽ ديواني ڪم علحده ڪيا ويا.
٣- هڪ نئون سڪو (Currency) جاري ڪيو ويو، جنهن ۾ سون سان گڏ چاندي بہ استعمال ڪئي وئي.
٤- يوناني ٻولي بين‌الاقوامي واپار ۽ تعلقات ۾ استعمال ٿيڻ لڳي ۽ خاص طور تي سائنس جي ڪتابن ۾.
٥- سنڌوندي‌ءَ کي فرات ۽ دجلہ سان نيئرڪس جي سفر ملائي انهن ملڪن ۽ ٻونوچ سمنڊ جي ملڪن کي سنڌ ۽ هند سان ملايو. انهي‌ءَ موضوع تي سون پنهنجي مضمون International trade of Sind 200 B. C – 200 A. D. through its port of Barbaricon (”سنڌ جو بين‌الاقوامي واپار- سندس باربريڪان بندر جي وسيلي“) ۾ ڪافي بحث ڪيو آهي.

(٧) نيئرڪس

نيئرڪس (Nearchus) ڪريٽ جو رهواسي، سڪندراعظم جو گَهرو دوست ۽ سندس سنڌ مان رواني ڪيل بحري ٻيڙن جو اميرالبحر هو. سندس خاص ڪاميابي اها هئي تہ هو سنڌو درياہ ۾ استعمال ٿيندڙ سڌي تري وارن ٻيڙين (Flat bottom boats) جي ذريعي مڪران جو ڪنارو وٺي، ايراني نار رستي درياہ دجلہ جي منهن تي پهتو. حقيقت ۾ اهو رستو ميسوپوٽيما جي حاڪم سارگن ٻئي (Sargon-II) جي دؤر ۾ يعني عيسوي سن کان 2200 اڳ بہ استعمال ٿيندڙ هو، پر انهي‌ءَ جي نہ دارا کي خبر هئي، جنهن انهي‌ءَ ڪم لاءِ اسڪائليڪس کي مقرر ڪيو ۽ نہ وري سڪندر کي، جنهن نيئرڪس کي 80 جهازن سان ان رستي ايراني نار جي منهن تي پهچڻ جو حڪم ڏنو. اهو سڄو احوال سون پنهنجي مذڪور مضمون “International trade of Sind” 200 B. C – 200 A .D. ۾ ڏنو آهي.

نيئرڪس پنهنجي سفرنامي جي روزمره جي هڪ ڊائري (جرنل) لکي. خوش قسمتي‌ءَ سان اهو جرنل ناس ٿيڻ کان بچي ويو ۽ ايرين ۽ استرابو جي مواد معرفت اسان وٽ پهتو آهي. جرنل

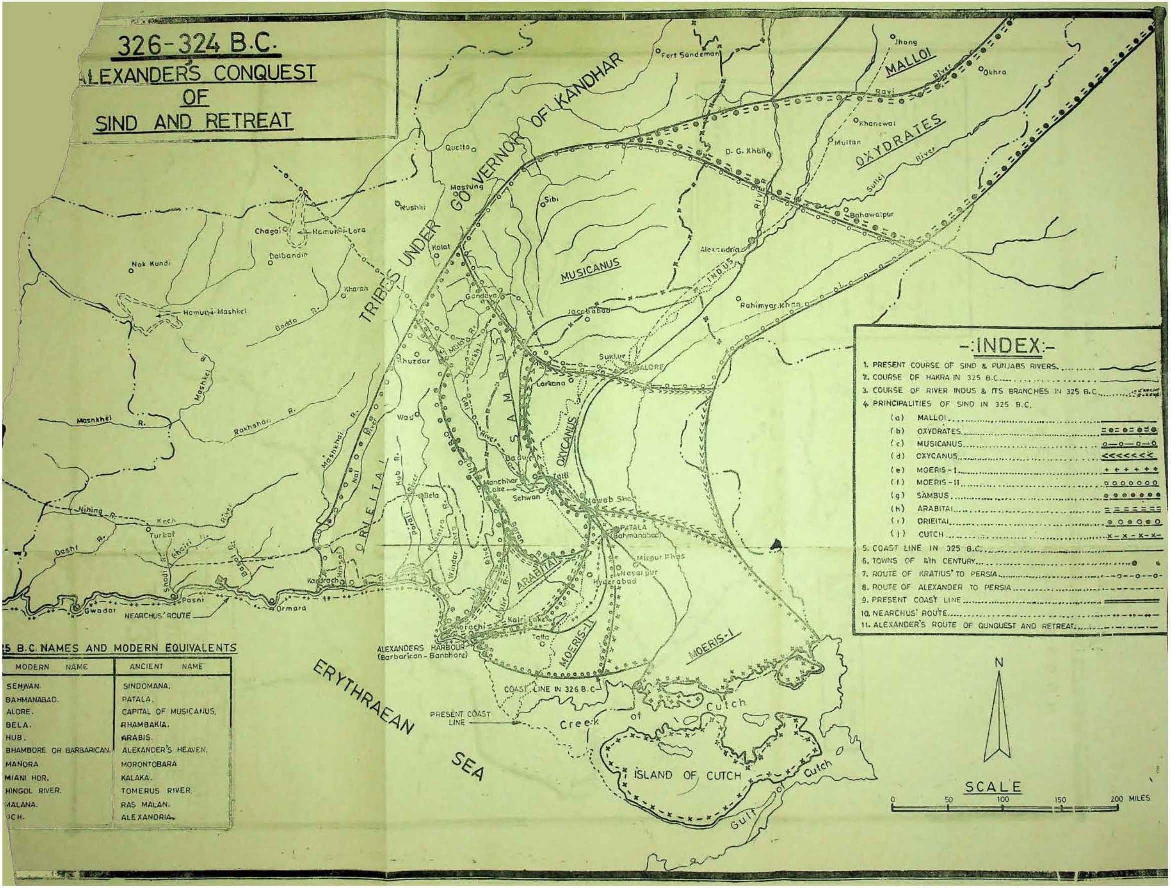
326-324 B.C.
ALEXANDER'S CONQUEST
OF
SIND AND RETREAT
TRIBES UNDER GOVERNOR OF KANDHAR
MALLOI
OXYDRATES
MUSICANUS
OXYCANUS
SAMBUS
ARABITAI
ORIEITAI
MOERIS-I
MOERIS-II
ERYTHRAEAN SEA
ISLAND OF CUTCH
Gulf of Cutch
Creek of Cutch
INDUS
Ravi River
Sutlej River
Jhong
Okhra
Khanewal
Multan
Bahawalpur
Fort Sandeman
D. G. Khan
Quetta
Mastung
Sibi
Kushki
Kalat
Chagai
Hamun-i-Lora
Dalbandin
Nok Kundi
Kharan
Hamun-i-Mashkel
Gandava
Jacobabad
Alexandria
Rahimyar Khan
Sukkur
ALORE
Larkana
Khuzdar
Wad
Mashkel R.
Rakhshan R.
Nal River
Kub R.
Bela
Porali
Manchhar Lake
Sehwan
Dadu
Nawab Shah
PATALA (Bahmanabad)
Mirpur Khas
Nasarpur
Hyderabad
Karachi
Kalri Lake
Tatta
Malir R.
Hub R.
ALEXANDERS HARBOUR (Barbarican - Banbhore)
COAST LINE IN 326 B.C.
PRESENT COAST LINE
Kech
Turbat
Nihing R.
Dasht R.
Shadi R.
Pasni
Gwadar
Ormara
Kandrach
Hingol
NEARCHUS' ROUTE
-:INDEX:-
1. PRESENT COURSE OF SIND & PUNJABS RIVERS.
2. COURSE OF HAKRA IN 325 B.C.
3. COURSE OF RIVER INDUS & ITS BRANCHES IN 325 B.C.
4. PRINCIPALITIES OF SIND IN 325 B.C.
(a) MALLOI
(b) OXYDRATES
(c) MUSICANUS
(d) OXYCANUS
(e) MOERIS-I
(f) MOERIS-II
(g) SAMBUS
(h) ARABITAI
(i) ORIEITAI
(j) CUTCH
5. COAST LINE IN 325 B.C.
6. TOWNS OF 4th CENTURY
7. ROUTE OF KRATIUS' TO PERSIA
8. ROUTE OF ALEXANDER TO PERSIA
9. PRESENT COAST LINE
10. NEARCHUS' ROUTE
11. ALEXANDER'S ROUTE OF QUNQUEST AND RETREAT
N
SCALE
0 50 100 150 200 MILES
25 B.C. NAMES AND MODERN EQUIVALENTS
MODERN NAME | ANCIENT NAME
SEHWAN. | SINDOMANA.
BAHMANABAD. | PATALA.
ALORE. | CAPITAL OF MUSICANUS.
BELA. | RHAMBAKIA.
HUB. | ARABIS.
BHAMBORE OR BARBARICAN. | ALEXANDER'S HEAVEN.
MANORA | MORONTOBARA
MIANI HOR. | KALAKA.
HINGOL RIVER. | TOMERUS RIVER.
MALANA. | RAS MALAN.
UCH. | ALEXANDRIA.

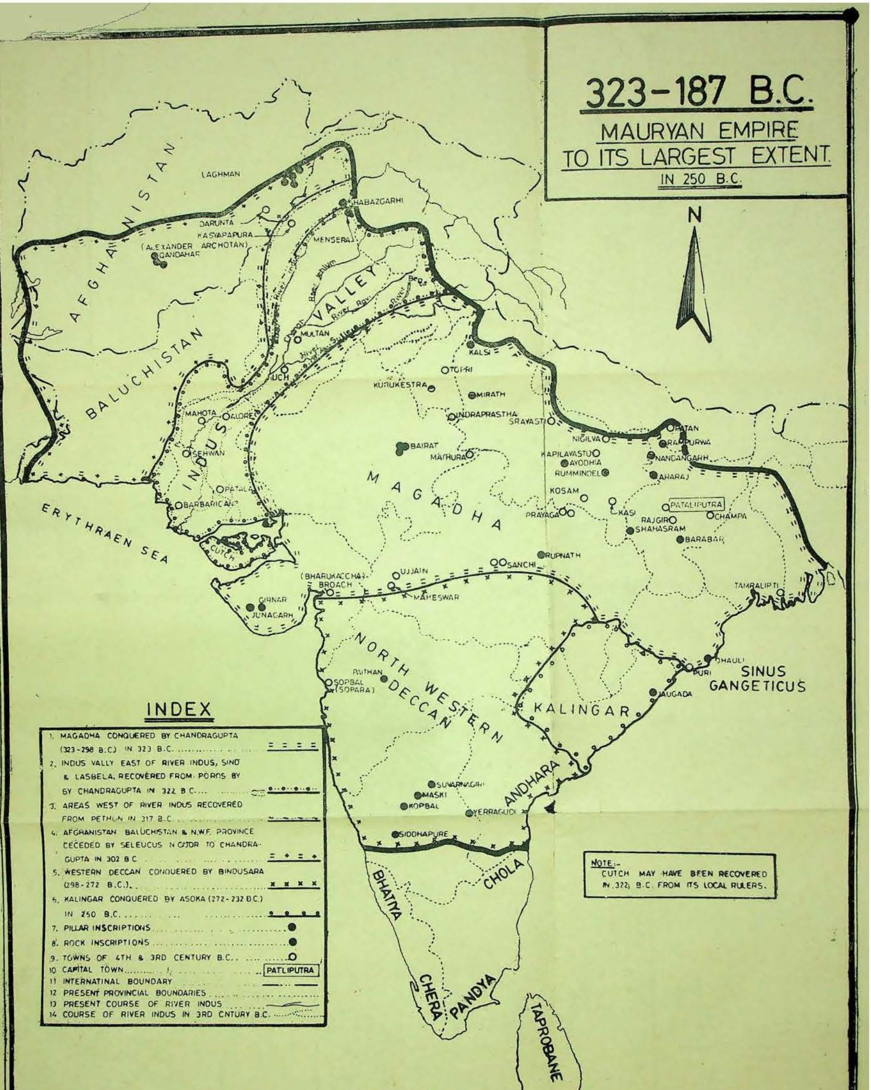

DRAWN UNDER GUIDANCE OF M.H. PANHWAR

سيڪنڊرئينيز جي وقت ۾، برصغير ۾ موريا گهراڻي ١٨٧-٣٢٣ ق.م. جي حڪومت.

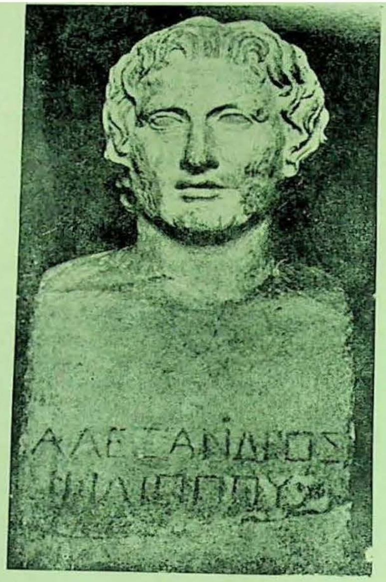

ٽيوولي هيرم شهر جي ميوزم ۾ رکيل سڪندر اعظم جو مجسمو

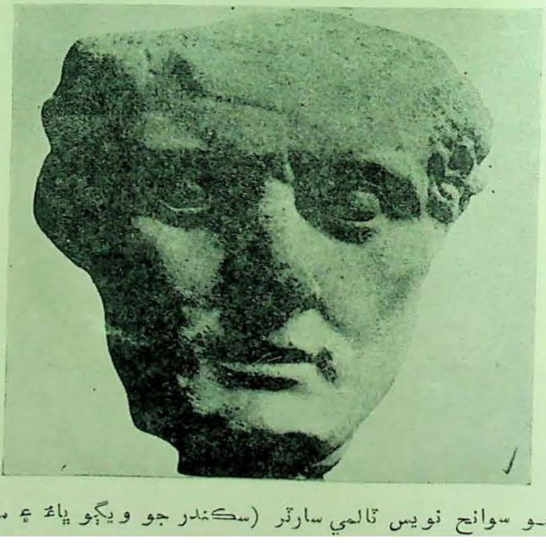

سڪندر اعظم جو سوانح نويس ٽالمي سارٽر (سڪندر جو ويڳو ياءُ ۽ مصر جو بادشاهه)

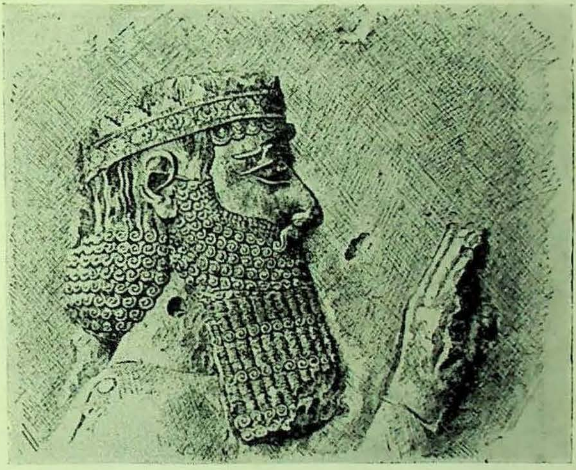

دارا اعظم - ١، جنهن جي حڪم تي اسڪاءِ لئڪس
پشاور کان عربي سمنڊ تائين سفر ڪري سنڌو درياهه
جي سروي ڪئي.

مان سنڌ متعلق مواد جو خلاصو سون "Chronological Dictionary of Sind" ۾ ڇپرايو آهي. اهو جرنل ڪئين دفعا جدا جدا ترجمانن ڇپرايو آهي، جن ۾ خاص هي آهن:

1 Rev. William Vincent. Voyage of Nearchus, London 1797.

2. Mc Crindle. Ancient India as described by Magasthenes and Arrian Calcutta 1877.

3 Tomasche. Topographische Frlanterung der Kuston fahrt Nearchus, Vom Indus, bis Zum Euphrat Vol XXI, Wien 1890.

4. Robson, E. Iliff, Indica, London, 1966 (Leob classical Libarary).

اسان کي نيئرڪس جي جرنل مان پتالا مان روانہ ٿيڻ کان بعد سنڌ جي ايرلدي شاخ (شايد اپرندي پراڻ) رستي روانگي ۽ اڳتي سفر جو تاريخ وار سلسلي ملي ٿو. اتان هي حب يا ارٻس (Arabis) نديءَ پهتو. اتان تامرس (Tomerus) ندي ۽ تامرس کان ڪولتا پهتو. رستي تي ستورا نار (Stura Greek)، ڪورياٽس (Koreatis)، ڪروڪالا (Krokala) هيا. اهي سڀ سنڌ جي ڪناري تي هئا. ان کان پوءِ هو ڊومڪ (Domac) ٻيٽ تي پهتو، اتان سرنگا (Saranga) ۽ وري اتان سڪالا ۽ بعد ۾ مورن ٽوبارا جي بندر تي پهتو، جو حب نديءَ تي هو. اها سنڌ جي سرحد ختم نہ ٿي هئي، چو تہ لَس ٻيلو سنڌ ۾ هو. اتان کان پوءِ هو پگال (Pagal)، ڪبانا (Kabana)، ڪوڪالا (Kocala) کان ٿيندو ٽومرس (Tomerus) يا پورالي نديءَ جي منهن تي پهتو. اتان ملانا روانو ٿيو ۽ پوءِ مڪران جو ڪنارو وٺي مغرب طرف روانو ٿيو.

نيئرڪس جي جرنل جو مڪمل ۽ صحيح مطالع اڃا تائين نہ ٿي سگهيو آهي. تازہ ۱۹۷۵ع ۾ ايگرمانٽ (P. H. L Eggermont) "Alexander's Campaign in Sind and Baluchistan" نالي ڪتاب لکيو آهي، جنهن وڏيڪ ضرورت پيدا ڪئي آهي تہ نيئرڪس جو نئين سر مطالع ڪيو وڃي.

(۸) ميگسٿينيز

ميگسٿينيز (Megasthenes)، سيلوڪس طرفان چندرگپتا موريا جي دربار ۾ سفير (Ambassader) هو. ان وقت سنڌ ۾ چندرگپت جي حڪومت هئي. ميگسٿينيز گهٽو سفر ڪونہ ڪيو، پر چوي ٿو تہ هن سڪندر اعظم کان ملڪ جا زياده حصا ڏٺا هئا. جيڪي ڪجهہ لکيو اٿس، ان جو واسطو هندستان جي ڪن صوبن سان آهي، پر ملڪ جون عام حالتون ساڳيون هونديون، ان ڪري ڪي ڳالهيون سنڌ سان لاڳو ڪري سگهجن ٿيون. ڪتاب گم ٿي ويو آهي.

فقط ڪي ٽڪرا موجود آهن، پر اهي ٽڪرا ڪافي دلچسپ آهن ۽ ڏيکارين ٿا ته لکندڙ تمام لائق ماڻهو هو ۽ جيڪي لکيو اٿس، سو ايمانداريءَ سان. هيٺيون دلچسپ ڳالهيون لکيون اٿس:

١- ملڪ صوبن ۾ ورهايل هو، جن مٿان گورنر مقرر ڪيا ويندا هئا، جي ڪڏهن شاهي خاندان جا هئا.

٢- بادشاهه ڪي صلاحڪار هئا جي ڪيس جدا جدا شعبن جي ڪم ۾ مدد ڪندا هئا.

٣- شهر ۾ هڪ قسم جي ميونسپالٽي هئي جا هنر، مسافرن جي رهائش، ڄم ۽ موت جو حساب رکڻ، تجارت، تور ماپ ۽ قيمت جي نگراني، ڍل جي وصولي ۽ نيلام جو حساب ڪتاب رکڻ جو بندوبست ڪندي هئي.

٤- ضلعي جا آفيسر جن کي هو Agronomoi سڏي ٿو، زمين جي ماپ، پاڻي ماپ سان ڏيڻ، کيتي، ٻيلن ۽ کاڻين جا انچارج هئا.

٥- مرڪز ۾ وار ڊپارٽمينٽ (War Department) هو، جنهن ۾ ٦٠٠،٠٠٠ سولجر هئا ۽ جدا جدا عملدارن جي ماتحت ڪم ڪندا هئا.

٦- انهيءَ وقت جي لڙائيءَ جا اوزار پڻ بيان ڪيا ويا آهن، جن ۾ ساڍا پنج فوٽ ڪمان، چمڙي جي ڍال، تلوار ۽ ٻيا ڪيئن هٿيار هئا.

٧- بادشاهه شڪار تي ويندو هو ته چوطرف عورتون هونديون هيس.

٨- پاٽنا کان پشاور تائين رستو هو، جو ١١٥٠ ميل ڊگهو هو.

٩- ڪڏهن به ڏڪار ڪونه پيو هو، اناج جي کوٽ ڪانه هئي.

١٠- لڙايون هوندي به مخالف ڌريون نه فصل جو نقصان ڪن ۽ نه هاري کي تنگ ڪن، هو پنهنجي ڪم ۾ مشغول رهيا ٿي.

١١- ڳوٺن ۽ شهرن ۾ گهر گهڻو ڪري ڪاٺ جا ٺاهيندا هئا.

١٢- چوري ورلي ٿيندي هئي.

ازانسواءِ جهنگلي جانورن، زمين جي طاقت، ٻاندرن، ٻڪين، ساموندي ٻوٽن، سنڌو درياهه، ماڻهن جي رسمن، هندن جي ٧ ورنن، گهوڙن، هاٿين، جوڳين ۽ برهمڻن جو بيان به ڪيو اٿس. سندس ڪتاب ١٢٠ صفحن جو آهي.

ميگسٿينيز جي ڪتاب جو صرف هڪ ترجمو منهنجي نظر مان نڪتو آهي. اهو مئڪرنڊل ١٨٧٧ع ۾ ڪلڪته مان "Ancient India as described by Megasthenes and Arrian" جي عنوان سان ڇپرايو، جنهن جو پهريون حصو ١٥٠ صفحن تي آهي. ٻئي حصي ۾ نيرڪس جي جرنل جو ترجمو آهي، جو ايرين ڪٺو ڪيو هو.

(۹) ارسٽوبولس

ارسٽو بولس (Aristobolus) يوناني تاريخ نويس سڪندر اعظم جي لشڪر ۾ هڪ انجنيئر هو.

سن ۲۸۰-۲۸۵ جي وچ ۾ هن سڪندراعظم جي تاريخ لکي، جا ايرين (Arrian) ۽ سٽرابو (Strabo) پنهنجي تاريخن ۾ استعمال ڪئي آهي. ارسٽو بولس جي تاريخ ايرين جو مکيه ماخذ (Source) هئي، ڇوته ڪيس خبر هئي ته سڪندر ڪيترن موقعن تي ڪي ضروري ڪم ارسٽو بولس جي سپرد ڪيا هئا. ارسٽو بولس شايد پهريون ئي مصنف آهي، جنهن کي معلوم ٿيو ته سنڌو درياه پنهنجا وهڪرا بدلائي ٿو ۽ هن سنڌ ۾ اهڙا ڪئين شهر ڏٺا، جي درياه جي تازي وهڪري بدلجڻ ڪري ناس ٿيا هئا. هن پنجاب ۽ بلوچستان جي ٻوٽن ۽ جانورن ۽ رواجن جو پڻ بيان ڪيو آهي. هي مصنف سنڌ ۾ جولاءِ ۳۲۶ کان سيپٽمبر ۳۲۵ ق.م تائين موجود هو ۽ ۴۰ سالن کان بعد ڪتاب لکيائين، جو ضايع ٿي چڪو آهي. جيڪڏهن ايرين جي ڪتاب معرفت اسان کي سنڌس تصنيف جا حصا نه ملن ها ته شايد اسان کي سنڌس بابت ۽ سڪندر جي سنڌ ۾ جنگين متعلق تمام ٿوري معلومات هجي ها.

(۱۰) ڪلائٽارچس

ڪلائٽارچس (Cleitarchus) عيسوي سن کان ٽي صديون اڳ، گذاري ويو. هن سن ۲۵۸ ق.م ڌاري سڪندر اعظم جي تاريخ لکي. ڪن جو چوڻ آهي ته اها ۲۸۰ ق.م ڌاري لکي وئي. ايرين اها تاريخ پنهنجي ڪتاب انابسز (Anabsis) لاءِ استعمال ڪونه ڪئي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ ڪيترن ئي قسمن جا وڌاءَ ٿيل هئا. پر ڪرٽيس رفس (Curtius Rufus) ۽ ڊيوڊورس، جن به سڪندر اعظم جي تاريخ لکي، تن سنڌس ڪتاب مان ڪيترا حصا استعمال ڪيا آهن. ڪن عالمن ائين سمجهيو ٿي ته ڪلائٽارچس جي تاريخ ٽالمي ۽ ارسٽو بولس کان اڳ لکي وئي هئي ۽ انکري وڌيڪ معتبر (Anthentic) هئي، پر تحقيق ثابت ڪيو آهي ته سڪندر جي پهرين تاريخ ٽالمي سارنڌ لکي ۽ ٻي ارسٽو بولس. ڪلائٽارچس انهن ٻنهي کان بعد ۾ لکيو. پهرين ٻن وانگر ڪلائٽارچس به شايد سڪندر سان ايشيا ۾ ڪين هو. پر جيڪڏهن سنڌس تاريخ ۲۵۸ ق.م ۾ يا ٻي صدي ق.م ۾ لکي وئي ته پوءِ هو ساڻن گڏ نه هو. سنڌس تاريخ وجود ۾ ڪانه آهي، پر جيڪي ڊيوڊورس ۽ ڪرٽيس کان معلوم ٿئي ٿو ته سڪندر سيوهڻ جي بادشاهه سمبس کي شڪست ڏيڻ بعد ۸۰,۰۰۰ ماڻهو مارايا. اهو وڌاءُ آهي ڇاڪاڻ ته ان وقت سڄي سنڌ جي آبادي شايد ۵ لک ماڻهو هجي. اهڙيءَ طرح لس ٻيلي جي مڇي خورن (Fish eaters) متعلق بيان، ته هو سواءِ مڇيءَ جي ٻيو ڪوبه کاڌو نه کائيندا هئا، ۽ انهن وٽ ڪنهن به قسم جو اوزار نه هو، انڪري مڇيءَ کي پنهنجن ننهن سان چيري اس ۾ پچائي کائيندا هئا، پڻ هڪ مبالغو آهي.

سڪندر جي رومانس (Romance) جا قصا پڻ تاريخي حيثيت نٿا رکن. پتالا شهر کي هرمانيليا جو نالو پڻ هن مصنف ڏنو. سڪندر جا معجزا ۽ خواب مصر جي ٽالمين جي دؤر ۾ مشهور ڪيا ويا. هن مصنف انهن مان ڪي پنهنجي تصنيف ۾ شامل ڪيا آهن.

ڪلائٽارچس مصر جي اليگزنڊريا شهر ۾ رهندو هو، جتي ٽالمي گهراڻي جي حڪومت هئي، جنهن جو بنياد وڪندڙ ٽالمي - اول سارٽر (Ptolemy-I Sorter) سڪندر جو ويجهو پياءُ ۽ دوست ۽ جنرل پڻ هو. ٽالمي خاندان وارا سڪندر جي وڏي عزت ڪندا هئا ۽ پاڻ کي ان جو وارث سمجهندا هئا، انڪري انهن جي دؤر ۾ سڪندر لاءِ ڪئين قصا ٺاهيا ويا، جي ٢٠٠٠ ورهيسن تائين تاريخي حقيقت سمجهيا ويندا هئا. هن مصنف تي وڏي ۾ وڏي تحقيقات هڪ جرمن عالم جئڪوبي (Jacoby F. G. H) ڪئي، جا برلن مان جرمن زبان ۾ ١٩٢٣ ۽ ١٩٣٠ع ۾ شايع ٿي آهي.

(١١) ايرٽوسٿينيس

ايرٽوسٿينيس (Eratosthenes) يوناني جاگرافي دان ۽ حسابن جو ماهر سائرين (Cyrene)، جنهن جي هاڻي 'شاهت' چون ٿا ۽ لبيا ۾ سمنڊ جي ڪناري تي موجود آهي، ۾ سن ١٩٤- ٢٧٦ ق.م ۾ زنده هو. تعليم اٿينس ۾ پرايائين ۽ مصر جي بادشاه ٽالمي ٽئين (Ptolemy-III) جي دعوت تي سڪندريه جي عجائب گهر ۾ تحقيقات جي شعبي ۾ فيلو (Fellow) مقرر ٿيو، جتي تاريخ، جاگرافي، جيالاجي، اسٽرانامي، حساب ۽ ادبي تنقيد (Literary Criticism) تي ڪم ڪيائين. ازانسواءِ سلسليوار تاريخن (Chronology) تي پڻ ڪم ڪيائين. سندس همعصر (Contemporaries) کيس پهرينءَ صف جو عالم (Scholar) نه سمجهندا هئا، ڇوته هو گهڻن شعبن ۾ ڪم ڪندو هو ۽ هرهڪ شعبي جا ماهر هن کي پاڻ کان گهٽ سمجهندا هئا، پر هيءُ پهريون جاگرافي دان هو، جنهن ڌرتيءَ جي گولائي (Sphericity) جي تحقيقات ڪئي ۽ ڌرتيءَ جو قطر (Diameter) ماپيو جو اڄ جي حساب مطابق فقط ٥٠ سيڪڙو گهٽ آهي. سج ۽ چنڊ جي ماپ ۽ ڌرتيءَ کان مفاصلي تي پڻ ڪم ڪيائين. هن مصري سال (Calender) ۾ هڪ ڏينهن گهٽڻ جو مشورو ڏنو، جو وقت جي حڪومت عمل ۾ نه آڻي سگهي. سن ٢٣٥ ق.م ۾ هو سڪندريه جي ڪتبخانه جو لائبريرين مقرر ڪيو ويو ۽ هو پهريون ئي سائنسدان هو جو انهيءَ عهدي تي مقرر ٿيو. سندس ڪابه تصنيف موجود ڪانه آهي. سندس تصنيفن متعلق اسان کي خبر مشهور جاگرافي دانن سترابو (Strabo) ۽ ٽالمي (Ptolemy) مان پوي ٿي. انهن ٻنهي سندس جاگرافي جو مطالع ڪيو ۽ ان کي پنهنجن جاگرافين جي ڪتاب لاءِ استعمال ڪيو.

جئڪوبي (F. G. H jcoby) پنهنجي جرمن ڪتاب (Fragmente der griechischen Historiker) ۾ سندس متعلق لکيو آهي. اهو ڪتاب لنڊن مان سن ١٩٢٣ع ۾ شايع ٿيو. سارٽن (H. S George Sarton) پڻ "A History of Science" ۾ سندس بيان ڪيو آهي. اهو ڪتاب سن ١٩٥٣ع ۽ ١٩٥٩ع ۾ ڪيمبرج مان ٻن جلدن ۾ شايع ٿيو.

سنڌ متعلق بيان لکڻ کان سواءِ هن ان وقت جي معلوم دنيا جو نقشو تيار ڪيو، جنهن ۾ برٽش آئيلس کان وٺي سلون تائين ۽ ڪئسپين سمنڊ کان وٺي حبش (Ethiopia) تائين ملڪ ڏيکاريائين، ان ۾ سنڌ به اچي ٿي وئي. اهو نقشو وجود ۾ ڪونہ آهي ۽ شايد هپارڪس (Hipparchus) ۽ سٽرابو (Strabo) استعمال ڪيو هجي. انهن پنهنجي جا نقشا ايرٽوسٿينيس جي نقشي کان زياده مفيد هئا. ڌرتي جي گولائي ماپڻ لاءِ هن ڇيو تہ اونهاري ۾ منجهند جو (شايد جون ٢١ تي) سج اسوان جي بلڪل مٿان آهي، پر سڪندريہ کان ست ڊگريون ڏکڻ تي آهي. سڪندريہ ۽ اسوان جو مفاصلو ڪيس معلوم هو، ان مان ڌرتيءَ جي گولائيءَ جو حساب ڪيائين، جو هن جي انگن مطابق اڄ جي ٢٥٠٠٠ ميلن کان ٿورو وڌيڪ آهي. بعد جي سائنسدانن هي مفاصلو تمام گهٽ سمجهيو ۽ پوسيڊونيس (Poseidonius) جو تحقيقات ڪيل ١٨٠٠٠ ميل گهيرو (Circun ference) قبول ڪيو. اها غلطي سترهن صدين کان بعد درست ڪئي وئي.

(١٣) يوڊوڪسز

سائيزيڪس (Cyzicus) جو رهواسي يوڊوڪسز (Eudoxus) مصر جي بادشاهہ ٽالمي اٺين (Ptolemy VIII ,Euregetes-II) جي دور ۾ (١٤٦-١١٧ ق.م) سنڌس دربار جو هڪ جاگرافي دان هو. سال ١١٩ ق.م ۾ ساحلي محافظن هڪ ماڻهوءَ کي بادشاهہ جي دربار ۾ اڌ مئل صورت ۾ آندو، جنهن کي بُک ۽ اُڃ سبب هڪ تباهہ ٿيل جهاز مان سمنڊ جي لهرن ڪناري تي آندو هو.

هن دربار ۾ ٻڌايو تہ هو هندوستان مان آيل هو ۽ بادشاهہ جي عيوضين کي اتي وٺي وڃڻ لاءِ تيار هو. بادشاهہ جي حڪم تي هي جاگرافي دان سنہ ١٢٠ ق.م ۾ ان ماڻهوءَ سان گڏ هندوستان ۾ آيو. پنهنجي مضمون International trade of Sind 200 B. C-200 A. D ۾ مون انهيءَ ڳالهہ تي بحث ڪيو آهي تہ ان دور ۾ برصغير جي ٻاهرين تجارت جو مرڪز باربريڪان (Barbaricon) يا "ڀنڀور" هو.

مصر مان جهاز ڳاڙهي سمنڊ جي رستي، عدن کان عربستان جو ڪنارو وٺي بحرين ايندا هئا، اتي ايراني نار کي پار ڪري، ايراني ۽ بلوچي مڪران جو ڪنارو وٺي ڀنڀور پهچندا هئا، جتي نہ صرف اتر اولهہ برصغير جو پر چين، تبت ۽ وچ ايشيا جو مال چين جو ريشم ۽ ڏکڻ هندوستان جو مال پڻ سمنڊ جي رستي پهچندو هو. اها ڳالهہ ڏيکاري ٿي تہ يوڊوڪسز ضرور ڀنڀور آيو هوندو.

پهريون يوناني، جنهن سنڌ ۽ مصر جي وچ ۾ ٥١٢ ق.م ۾ سفر ڪيو، سو هو اسڪائلڪس. يوڊوڪسز ٻيو يوناني هو. پر اها ڳالهہ بلڪل واضح ٿئي ٿي تہ پنهي دورن جي وچ ۾ سنڌ جا ماڻهو مصر تائين ايندا ويندا رهيا. هندوستان مان واپسي تي يوڊوڪسز جو جهاز رستو ڀلجي ويو.

پلني جي خيال مطابق يوڊوڪسز جو جهاز، جنهن هندوستان سان سمنڊ جي رستي سڌو عدن پهچڻ جي ڪوشش ڪئي، طوفان ۾ آفريڪا جي ڏکڻ ڪان ڦرندو اسپين پهتو ۽ اتان پوءِ آخرڪار گيڊس (Gades) پهتو. ان کان بعد يوڊوڪسز ٻيهر دفعا ڪوشش ڪئي ته اسپين سان ڏکڻ آفريڪا جي رستي هندستان پهچجي، پر ناڪامياب رهيو. هي صحيح معنيٰ ۾ واسڪو ڊيگاما جو متقدم (Predecessor) هو. اهي ٻه سفر ٽالمي لٿائروس (Ptolemy Lathros) جي زماني ۾ ٿيا. ازانسواءِ يوڊوڪسز ڳڙهي سمنڊ کان ٻه دفعا گڏيل هندوستان ۾ آيو هو ۽ پاڻ سان گڏ مصر سان ڪيترن فنن جا ڄاڻو (Artizans) پڻ ڪنيا هئائين. يوڊوڪسز جي دور ۾ سنڌ ۾ بلخ جي يونانين جي حڪومت هئي، جن جي درباري زبان پڻ يوناني هئي.

يوڊوڪسز پنهنجن ڪامياب ۽ ناڪامياب سفرن ۾ پاڻ سان هندوستان جي بادشاهن جي دربارن لاءِ نوجوان راڳيندڙ غلام ڇوڪريون پڻ ساڻ ڪنيون هيون. پيريپلس جو مصنف ٻڌائي ٿو ته انهن مان ڪي بربگازا (Barygaza) يا ڀڙوچ جي بادشاهه جي حرم ۾ داخل ڪيون ويون ۽ انهن پاڻ سان راڳ جا ساز پڻ آندا هئا ۽ سٺو آواز هون.

يوڊوڪسز جو احوال اسان کي پلني (Pliny the Elder) ۽ پيريپلس (Periplus of-Erythraean Sea) جي مصنف مان مليو آهي، جن تي پڻ هن مضمون ۾ روشني وڌي وئي آهي. هي يوڊوڪسز يوناني جاگرافر يوڊڪسز کان مختلف آهي، جو ٣٢٥ - ٤٠٨ ق.م ۾ ائٿينس ۾ رهندو هو.

هن عرصي ۾ مصر ۽ سنڌ جي وچ ۾ ۽ مٿين مصنف بابت، هيٺين ڪتابن مان معلومات ڏني ٿي:

1- Charlesworth M. P. Trade routes and Commerce of Roman Empire, Cambridge, 1926.
2- Rawlinson A. G. India and Western World from earliest times to fall of Rome, 2nd edition, Cambridge 1926.
3- Warmington. E. The Commerce between Roman Empire and India, Cambridge, 1928.
4- Mc Crindle J. W, Ancient India as described in classical literature, 2nd edition, Calcutta, 1927.

(١٣) هپيلس

هپيلس (Hippalus) جي زندگيءَ بابت جدا جدا مصنفن الڳ تاريخون ڏنيون آهن. ٿيل (Thiel) جي خيال مطابق هو يوڊوڪسز جي جهازن جو هڪ ڪپتان هو ۽ ١٠٠ ق.م ڌاري مصر کان هندوستان لاءِ سفر شروع ڪيائين. هپيلس جي مشهور ڪوجنا اها هئي ته چوماسي (Monsoons) جو فائدو وٺي، اونهاري جو عدن کان سنڌ، گجرات ۽ ملبار ڪناري تي ٽڙهه جي زور سان سڌا پهچي ٿي سگهيا ۽ سياري جو اتان واپس اچي ٿي سگهيا ۽ رستي تي

روڪجڻ جي ضرورت نہ هئي. هن ڪوجنا لاءِ علحده تاريخون ڏنيون ويون آهن، پر واضح هئڻ گهرجي تہ سنڌين، ايرانين ۽ عربن کي اها معلومات هڪ صدي اڳ هئي، جا مصري يونانين کان مخفي رکي وئي هئي. انهيءَ ڪري مصري يوناني گڏيل هندوستان سان سڌو واپار تي ڪري سگهيا.

هن موضوع تي مون پنهنجي مضمون International trade of Sind, 200 B.C 200 A.D. ۾ ڪافي بحث ڪيو آهي. هپئلس واري چوماسي وارين هوائن جي جهازراني لاءِ ڪوجنا دراصل ۴۰ع ڌاري ٿي، جيتوڻيڪ هوراني (Hourani) ۹۰ ق.م ۽ ٽائوسينٽ (Toussaint) ۲۰ ق.م تسليم ڪن ٿا. جيئن بہ هجي، پر انهيءَ جو اثر تقريباً ۴۰ع ڌاري شروع ٿيو.

۱- تقريباً ۴۰ع تائين جهاز ڳاڙهي سمنڊ کان باربريڪان "ڀنڀور" (Banbhore) تائين ڪنارو وٺي ايندا هئا.

۲- ۲۰ ق.م کان ۵۰ع تائين جهاز عدن مان سڌو باربريڪان اچڻ لڳا.

۳- ۵۰-۶۰ع تائين جهاز عدن کان سڌو ڀڙوچ وڃڻ لڳا.

۴- ۶۰-۷۰ع تائين جهاز سڌو ملبار ڪناري وڃڻ لڳا.

۵- ۷۰ع کان بعد جهاز ڳاڙهي سمنڊ کان سڌو ڪارو منڊل ڪناري ۽ ملايا وڃڻ لڳا.

انهيءَ سڄي واڌاري، باربريڪان (Barbaricon) يا ڀنڀور جي واپار کي سخت ڌڪ هنيو. شايد انهيءَ ڪري سنڌ ۾ بيچيني پيدا ٿي. پارٿين بعد ڪشن ۽ فورن بعد وري پارٿين سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ خاص طور ڏکڻ سنڌ ۾ حڪومت جون ڪي تبديليون آيون.

هپئلس جي ڪوجنا ۽ ان جي اثرن جو احوال اسان کي پيريپلس ۽ پلني مان ملي ٿو.

هن موضوع جي زياده مطالع لاءِ منهنجي مٿين مضمون کان سواءِ هيٺين ڪتابن مان احوال ملي سگهي ٿو.

(1) Scoff, H. Periplus of Erythraean Sea, Philodelphia 1912.

(2) Charlesworth, Trade Routes and Commerce of Roman Empire, Cambridge 1926.

(3) Mc Crindle J.W. Ancient India as described in classical literature Calcutta 1903.

(4) Warmington. Commerce between Roman Empire and India, Cambridge 1928.

(5) Rackham H. Pliny, Natural History 2 volumes London 1967 (Loeb classical libarary)

(6) Toussaint, History of Indian Ocean, London 1966.

(7) Mc Crindle, Commerce and Navigation of Erythraean, Sea, being translation of Periplus naris Erythae' Calcutta, 1879.

(١٤) اسٽرابو

اسٽرابو (Strabo) هڪ يوناني جاگرافي‌دان هو، جو اماسيا پانٽس شهر (جو ترڪيءَ ۾ ڪاري سمنڊ جي ڪناري کان ٧٥ ميل ڏکڻ طرف هن وقت به موجود آهي) ۾ سن ٦٣ ق.م ۾ پيدا ٿيو ۽ سن ١٩ع ۾ فوت ٿيو. پاڻ ملڪيت وارو هو ۽ تمام گهڻا سفر ڪيائين ۽ عموماً اها دعويٰ ڪندو رهيو ته ڪنهن به جاگرافي‌دان هن جيترو سفر نه ڪيو آهي. سن ٤٤ ق.م ۾ هو روم ۾ آيو ۽ يوناني استادن وٽ تعليم حاصل ڪيائين، جتي شايد ٽائرنينن (Tyrannion) جي صحبت ۾ جاگرافيءَ سان دلچسپي پيدا ٿيس. هن جي جاگرافي (جا ١٧ جلدن ۾ آهي، جن مان ١٦ جلد اڄان تائين سلامت آهن). ايرٽوسٿينز (Eratosthenes) جي جاگرافيءَ تي ٻڌل آهي. پوئين جاگرافي نويس هن کان حسابن (Mathematics) جو زياده ڄاڻو هو، ان ڪري اسٽرابوڪئين غلطيون ڪيون آهن. مثلاً پونوچ سمنڊ جي ملڪن ڪي ايرٽوسٿينز جي گولائي (Sphericitly) سان سڌو (Plane) ڪرڻ ۾ غلطيون ڪري ويو. ازانسواءِ هن هومر (Homer) جي داستان‌گوئيءَ ڪي سچ سمجهيو ۽ هيروڊوٽس جي تاريخ استعمال ڪري غلطين جو انداز وڌايو. پر هن پنهنجي جاگرافي ۾ اڳين جاگرافي‌دانن جي تصنيفن ڪي استعمال ڪرڻ سان اهي سڀ تصنيفون تباهيءَ کان بچايون. ڌرتيءَ ڪي گولو تسليم ڪرڻ سان هن نوان‌ کنڊ (Continents) تسليم ڪري انهن ڪي نالا ڏنا. هن جي لکڻ مطابق کنڊن جي چوڌاري سمنڊ آهي ۽ ڌرتيءَ جو سڄو حصو اتر واري اڌ گول جي چوٿين حصي تي ڇانيل آهي، باقي ايراضيءَ ۾ سمنڊ آهي. هن سنڌ ۽ سنڌ جي واپار متعلق ڪافي لکيو آهي، جنهن جا ڪي حصا مون "International trade of Sind 200 B.C-200 A.D" مضمون ۾ استعمال ڪيا آهن.

هيٺيون خاص ڳالهيون، جي اسٽرابو لکيون آهن، ذهن ۾ رکڻ جي قابل آهن:

(١) يوڊوڪسز جي هند سنڌ جي سفر متعلق هن مصنف کان احوال مليو ٿو.

(٢) يوڊوڪسز کان بعد موسمي هوائن جي جهازرانيءَ لاءِ استعمال بابت احوال پڻ هن جي ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو.

(٣) هي پنج سال مصر ۾ رهيو. ان وقت گڏيل هندستان جو وڏي ۾ وڏو تجارتي بندر باربريڪان (Barbaricon) يا "ٻنڀور" هو ۽ ان جو مصر جي شهر سڪندريه جي معرفت رومي سلطنت سان واپار هلندو هو. سنڌ متعلق اهو سڄو مواد هن ڪي مصر ۾ حاصل ٿيو.

(٤) پنهنجي جاگرافي، هن سن ٧ ق.م ۾ لکي ۽ پوءِ وري سن ١٨ع ۾ ان ۾ اضافا ڪيائين.

(٥) مصر مان قافلن جو ڳاڙهي سمنڊ تائين پهچڻ ۽ آتان عربي سمنڊ لاءِ رواني ٿيڻ جو احوال پڻ درج ڪيو ويو.

(٦) آگسٽس (Augustus) جي دؤر تائين مصر جا جهاز ورلي بابالمغرب تائين پهچندا هئا، پر سندس هٿان ٢٥ ق.م ۾ عدن جي تباهي ۽ عرب قبيلن تي حاوي ٿيڻ بعد مصري يوناني ۽ رومن جهاز عربي سمنڊ ۾ اچڻ لڳا.

(٧) سندس وقت تائين رومي واپاري گنگا نديءَ جي اندر اتفاقاً پهتا هئا.

(٨) عربستان مان قافلن جا رستا بيان ڪري ٿو. سنڌ مان مال عدن تائين ويندو هو، جتان عرب قافلن رستي اهو مال مصر ۽ يورپ سمنڊ جي ڏاکڻين ڪناري تي پهچائيندا هئا.

(٩) هپولس جي موسمي هوائن جي ايجاد ۽ ان جو جهازرانيءَ لاءِ استعمال جو احوال.

(١٠) (Single horned Rinoceros) يا هڪ سنگو گينڊو، جو ان وقت سنڌو درياه ۾ عام هو، استرابو، آگسٽس جي قلوپطرا تي فتح جي موقعي تي ڏنو. اهو گهڻو ڪري سنڌ مان مصر موڪليو ويو هو.

(١١) استرابو هندستان مان روانو ڪيل ۹ فوٽ ڊگهو نانگ پڻ مصر ۾ ڏٺو.

(١٢) استرابو کنڊ متعلق لکي ٿو ته اها ماکي هندستان ۾ وڻن مان ماکيءَ جي مک جي مدد کان سواءِ پيدا ٿئي ٿي.

اهڙي قسم جا ڪيئي بيان سندس ڪتابن ۾ موجود آهن. سنڌ جي پراڻي جاگرافي تي هيءُ هڪ ناياب ڪتاب آهي.

سندس جاگرافيءَ جو ترجمو (H. L.Jones, Geography of Strabo) ٨ جلدن ۾ لوئب ڪلاسيڪل لائبرري طرفان ڪيو، جو لنڊن مان ١٩١٧-١٩٣٣ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي. بنبري (Bunbury) پنهنجي ڪتاب "History of Ancient Geography" ۾ استرابو جو ذڪر ڪيو آهي. استرابو تي حوالا پڻ هيٺين مصنفن جي ڪتابن ۾ ملندا، مئڪرنڊل، راولنس، ورمنگٽن ۽ چارلس ورٿ. انهن ٽن مصنفن جي ڪتابن جا نالا هپولس ۽ يوڊوڪسز جي بيان ۾ ڏنا ويا آهن.

(١٥) اپولونيئس آف ٽيانا

ٽيانا جو اپولونيئس (Appollonius of Tyana)، پهرين صدي عيسويءَ جو فلاسافر ۽ ۽ نيو پٿاگورين (Neo-Pythagorean) مذهب جو معتقد، ڪپادوشيا (Cappadocia) جي شهر ٽيانا ۾ پيدا ٿيو. ايران مصر، موجوده پاڪستان وارن علائقن ۽ هندستان ۾ سفر ڪيائين. نيرو (Nero) جي حڪومت جي دؤر ۾ روم ۾ هو. مسيحيت خلاف هڪ فرقو (Cult) قائم ڪيائين. هندستان ۽ سنڌ ۾ سندس اچڻ جو مقصد هو هندو فلاسافيءَ جو مطالعو ڪرڻ ۽ سڪندر اعظم جا نهرايل شهر ۽ يادگار ڏسڻ. ان وقت سنڌ ۽ پنجاب ۾ پارٿين بادشاهه گونڊوفيئرس (Gondophares) جي حڪومت هئي، جنهن سان گنڌارا شهر ۾ ملاقات دوران يوناني زبان ۾ گفتگو ڪيائين. سندس زندگيءَ جو احوال ۽ خط ڪانبيئرو (F.C. Conbearo)

سنہ ١٩١٢ع ۾ فلوسٽراٽس (Philastratus) جي ڪتاب تان ترجمو ڪري شايع ڪرايا. هڪ ٻئي مصنف ڪارپينٽير (charpentier) "Travels of Appollonius of Tyana" جي نالي سان سنڌس سفرنامو ۽ زندگيءَ جو احوال پيش ڪيو آهي.

(١٦) ڊيوڊورس سائڪيولس

ڊيوڊورس سائڪيولس (Diodorus siculus) يوناني تواريخ نويس سسليءَ جي شهر اگائريم (Agyrium) ۾ عيسوي سن کان هڪ صدي اڳ پيدا ٿيو هو ۽ سنہ ٣٠-٦٠ ق.م ۾ بہ زندهہ هو.

هن يونوچ سمنڊ جي ملڪن جي تاريخ، جنهن جو نالو ببلوٿيڪا هسٽاريڪا (Bibliothea Historica) آهي، ٤٠ جلدن ۾ لکي. تاريخ لاءِ مواد ڪٺي ڪرڻ لاءِ هن ڪافي سفر ڪيا. سنڌس ٤٠ جلدن مان فقط پهريان چار ۽ ١٩ ۽ ٢٠ جلد بچي ويا، باقي ضايع ٿي چڪا آهن. پوين ٻن جلدن ۾ ٣٠٢-٤٨٠ ق-م عرصي جو بيان آهي. دارا جي مرڻ بعد اخيمينين جو زوال، سڪندر جي سنڌ تي ڪاهہ ۽ سڪندر جي مرڻ کان بعد سنڌس حڪومت جو ٽڪرا ٿيڻ، سنڌ ۽ هند ۾ چندر گپتا موريا جي حڪومت جو قائم ٿيڻ، انهيءَ عرصي ۾ اچي وڃن ٿا. مشهور تواريخ نويس هيروڊوٽس جي تاريخ ٤٧٩ ق-م تي ختم ٿئي ٿي. سنہ ٤٣١-٤٩٧ق-م لاءِ تہ ٻئي ڪنهن هنڌان مواد ڪونہ ٿو ملي. ٿڪائيڊائيڊس (Thucydides) سنہ ٣٦٢-٤٣١ ق.م وارو عرصو بيان ڪيو آهي، پر سن ٣٠٢-٣٦٢ عيسوي واري عرصي جو مسلسل بيان ڪنهن بہ تاريخ ۾ ڪونهي.

تواريخ نويسيءَ جي تحقيقات جي لحاظ سان ڊيوڊورس ايترو پروسي جوڳو ناهي. حقيقت جو مدار انهيءَ تاريخ تي آهي جا هن استعمال ڪئي، پر سڪندر جي موت بعد سنڌس جنرلن جي پاڻ ۾ جنگ، سنڌس سلطنت جي ورهاست ۽ هندستان ۾ چندر گپتا جو اڀرڻ، انهي دور تي مٿس پروسو ڪري سگهجي ٿو، ڇو تہ انهيءَ عرصي لاءِ سنڌس ماخذ مستند هئا.

برصغير متعلق سڪندر سان وابستہ حصا مئڪرنڊل پنهنجي ڪتاب "Invasion by Alexander" سنہ ١٨٩٦ع ۾ ترجمو ڪيا، جي ٣٦ صفحن ۾ شايع ڪيا ويا، جن مان ڏهہ حصا سنڌ متعلق آهن. انهن صحفن ۾ موسيڪنس (Musicanus)، سمبس پارٽيڪنوس (Particanos)، هرماٽيليا (Hermatelia) (جا شايد بهمن آباد هجي)، پٽالا، لس بيلي (Oritai) ۾ ماڻهن ڪي پورڻ ۽ هندستاني فلاسافر ڪالانوس (Kalanos) متعلق بيان آهي.

ڊيوڊورس، ٽالمي ۽ ارسٽو بولس کان سواءِ ڪلائٽارچس جي تواريخ پڻ استعمال ڪئي آهي، جا ايرين استعمال نہ ڪئي هئي، پر ڪرٽيس استعمال ڪئي. اهوئي سبب آهي جو ڪڏهن ٽنهي تواريخ نويسن يعني ايرين، ڊيوڊورس ۽ ڪرٽيس جا بيان متفق آهن تہ ڪڏهن فقط پوين ٻن جا. ڊيوڊورس، ڪرٽيس وانگر ٻڌائي ٿو تہ اولهہ سنڌ جي بادشاهہ سمبس جي

شڪست بعد سڪندر ..... ۸ سندي قتل ڪرايا. اهو بيان ڪلائٽارچس تان نقل ڪيو ويو آهي. هرما ٽيليا شهر جو پٽالا شهر ڪان اڳ ۾ بيان ڪرڻ ڏيکاري ٿو ته هرما ٽيليا سيوهڻ ۽ پٽالا جي وچ ۾ هڪ وڏو شهر هو، پر ان جي ڪنهن به تاريخدان يا آرڪيالاجسٽ جستجو نه ڪئي آهي.

ڊيوڊورس متعلق تازه ترين ڪتاب ويلس (C. Bradford Wells) لکيو جو لوئب ڪلاسيڪل لائبرري سنه ۱۹۶۳ع ۾ لنڊن مان "Diodorus of Sicily" جي نالي شايع ڪيو.

(۱۷) ڪرٽيئس رفس ڪئنٽس

رومن تاريخ نويس ڪرٽيئس رفس ڪئنٽس (Curtius Rufus Quintus) سڪندر اعظم جي تاريخ ۵۰ع ڌاري رومن شهنشاهه ڪلاڊيس جي دؤر ۾ لکي. ڪتاب ۱۰ جلدن ۾ هو، جنهن مان پهريان ٻه جلد ۽ ٻين جا ڪي حصا ضايع ٿي چڪا آهن. هي ڪتاب تاريخ جي مشابهت ۾ اتهاس جي لحاظ سان زيادهه دلچسپ آهي.

ڪرٽيس جي ماخذن ۾ ڪلائٽارچس به هڪ آهي؛ ڪلائٽارچس جون غلطيون اڳ ۾ بيان ڪيون آهن ۽ اهي هن ڪتاب جو جزو بڻجي چڪيون آهن. ڪرٽيس ٽالمي ارسٽوبولس ڪان سواءِ ٻيا ڪتاب به استعمال ڪيا، جن مان ڪن جا مصنف سڪندر جا مخالف هئا ۽ ڪي هن کي پنهنجو سورمو (Hero) ڪري سمجهندا هئا. ان هوندي به ڪتاب پڙهڻ جوڳو آهي، جنهن ۾ "شگفته بياني" (Flowery Language) ۽ "بلاغت" (Rhetorical) عام جام آهي ۽ سڪندر جون تقريرون ڪنهن وڏي "سخن ور" (Orator) جون لڳن ٿيون. سندس زندگي ۽ ڪتاب تي رولف (J. C. Rolfe) پنهنجي ڪتاب Q. Curtius Rufus, "History of Alexander" ۾ تبصرو ڪيو آهي. اهو ڪتاب ٻن جلدن ۾ لنڊن مان ۱۹۷۱ع ۽ ۱۹۷۲ع ۾ شايع ٿيو آهي.

ڪرٽيس جو بيان ته سڪندر اولهه سنڌ جي حاڪم ميوزيڪينس جا ..... ۸ ماڻهو مارايا، ڪلائٽارچس تان ورتل ٿو معلوم ٿئي.

ڪنڊيل هندستان متعلق ڪرٽيس جي ڪتاب جو ترجمو مئڪرنڊل "Alexanders invasion of India" نالي ڪتاب ۾ ڪيو جو ۱۸۹۶ع ڇپيو ۽ ان ۾ هندستان جي باري ۾ جي ۸۷ صفحا آهن، انهن مان ۱۴ صفحن جو تعلق "سنڌ" سان آهي.

(۱۸) پلوٽارچ

پلوٽارچ (Plutarch) سنه ۴۶ع ۾ بوئيوٽيا صوبي جي ڪئيرونيا (Chaeronea in province of Boeotia) شهر ۾ پيدا ٿيو. سرڪاري ملازمت ڪيائين ۽ ان سان گڏ علمي شوق سبب لکڻ ۾ مصروف رهيو. هن تاريخ ۽ فلسفي تي ڪئين ڪتاب لکيا، جن مان هو ۵۰ مشهور

زندگين تي لکيل ڪتاب "Parallel Lives" لاءِ خاص طرح مشهور آهي. اهي زندگيون يوناني ۽ رومي حڪمرانن، جنرلن ۽ سياستدانن جون هيون، جن ۾ سڪندراعظم به اچي ٿي وڃي، جنهن جي زندگيءَ سان سنڌ جو به واسطو آهي. سندس ڪتاب ڪيئن دفعا ترجمو ٿي چڪو آهي، جن ۾ پيرن جو ڪتاب B.Perrin, Plutarch's lives. London 1919؛ ائان سڪاٽ ڪلورٽ جو ڪتاب Ian Scott Kilvert, The age of Alexander, London 1977 ۽ ايڊمنڊ فلر جو Edmund Fuller, Plutarch Lives of noble Greeks, London 1974 قابل ذڪر آهن.

هند و پاڪستان متعلق سڪندر جي زندگيءَ جي حصن جو ترجمو مئڪرنڊل ڪيو، جو سندس ڪتاب "Invasion of India by Alexander the Great" (London 1996) ۾ ڇپيو، ۽ ۱۴ صفحن ۾ آهي، جنهن مان ۷ صفحا سنڌ متعلق آهن. هن پنهنجي تاريخ ۾ سڪندراعظم ۽ ٻين جا خط استعمال ڪيا آهن، جي گهڻو ڪري نقلي هئا، پر سندس "انداز تحرير" (Literary Style) تمام سٺو آهي، جنهن ۾ قصا، ڪهاڻيون، روايتون شامل ڪيون ويون آهن، پر تاريخي اعتبار جي لحاظ سان قابل قبول نه آهن. ڪرٽيس وانگر هي هندو يوگي ڪلانوس جو قصو دهرائي ٿو ۽ سمبس جي علائقي ۾ جوگين سان سڪندر جي ملاقات ۽ بحث مباحثو بيان ڪري ٿو. شايد اهي سڀ قصا نقلي هجن، جي ڪلائٽارچس جي ڪتاب تان نقل ڪيا ويا هجن.

(۱۹) پيريپلس

پيريپلس (Periplus of Erythraean Sea)، مارڪو پولو، ڪولمبس، نيئرڪس ۽ ٻين جي جرنل وانگر آهي، جنهن ۾ واپار ۽ واپار لاءِ خشڪي ۽ سمنڊ جا رستا ۽ واپار جا مرڪز، يورپ وارن جي لاءِ لکيا ويا آهن، جيئن هو مشرق ۾ واپار خاطر آسانيءَ سان اچي سگهن. مصنف جي نالي جي معلومات ڪانهي، پر ان جو لکيل اهو "گائيڊ بوڪ" جهازران ۽ واپاري استعمال ڪندا هئا.

سڪندر جي فتح کان بعد هندستان ۾ جيڪي حڪومتون پيدا ٿيون، تن جي تهذيب ۽ تمدن واپار کي وڌايو. ٻئي طرف رومن سلطنت ۾ عمدين شين جي استعمال لاءِ حرص ۽ شوق پيدا ٿيو. واپار جو سلسلو وڌندو رهيو ۽ ٻهرين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ ۾ مغرب ۾ مشرق جي پيداوار جي ضرورت، پنهنجي ڪمال تي پهتي. هي ڪتاب انهيءَ وقت جو لکيل آهي. ان جي لکڻ جي تاريخ تقريباً ۷۰ يا ۷۱ع آهي.

هن ڪتاب ۾ سنڌ جو بندر باربريڪان (Barbaricon or Banbhore) به ان ڪيل آهي، جنهن جي درآمد: تصويرن وارو فلٽڪس سان ٺهيل ڪپڙو (مصر ۽ ميسوپوٽيما جو)، "زرد ياقوت" (Topaz)، "مرجان" (Coral)، "سلاجيت" (Storax)، "لوبان" (Frankincense)، شيشو، شيشي، سون ۽ چانديءَ جا برتن، سون، چاندي ۽ شراب هئي ۽ برآمد: Turquise،

"لاجورد" (lapis lazuli)، ...... (Lycium)، نير، رنگ، ڪپهه، ريشمي ڪپڙو، ريشمي ڪلون ...... (costus)، گوگر (bdellium)، ڪٺونر، گهه عطر وغيره هئي.

يوناني سنڌوندي ءَ کي سنٿوز چوندا هئا ۽ سنڌ کي سٿيا (Scythia) يا سٿين جو ملڪ، جن جي هتي حڪومت هئي. سنڌ جي اندر منانگرا (شايد برهمڻ آباد يا الور) شهر هو، جو تخت گاهه هو. سنه ٥٠ع تائين باربريڪان هند ۽ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو بندر هو، جتان گهڻي ۾ گهڻو واپار ٿيندو هو، پر انهيءَ کان پوءِ موسمي هوا جو جهازرانيءَ لاءِ ايجاد ٿيڻ ڪري، ڀڙوچ يا بئريگازا (Barygaza) وڏي ۾ وڏو بندر ٿي چڪو هو. ڪڇ جو رڻ ان وقت تانگهو سمنڊ هو، جنهن کي آئرينان (Eirinon) چوندا هئا. منجهس ست ٻيٽ هئا ۽ جهازرانيءَ جي لائق نه هو. عربي سمنڊ کي ايرائٿرينين (Erythraean Sea) چوندا هئا ۽ ڳاڙهي سمنڊ کي سنس عرئبيڪس (Sinus Arabicus).

- پيريپلس جا ٻه انگريزي ترجما موجود آهن. پهريون منڪرنڊل سنه ١٨٧٩ع ۾ ڪلڪتي مان "Commerce and navigation of Erythraean Sea"- Translation of Periplus Naris Erythae جي نالي ڇپرايو ۽ ٻيو سڪاف (Scoff. W. H.) جو ترجمو فلاڊيلفيا مان سنه ١٩١٢ع ۾ ڇپيو. انهن ۾ ٻيون ترجمو بهتر سمجهيو ٿو وڃي.

(٢٠) پلني ڊي ايلڊر

پلني ڊي ايلڊر (Pliny the Elder or Gais Pilnius Secondns) اٽلي جي ڪومو يا ڪوم (Comum or Como) شهر ۾ سنه ٢٣ع ۾ پيدا ٿيو ۽ رومن سلطنت ۾ ڪيترن وڏن سول ۽ ملٽري عهدن تي رهيو. سنه ٧٩ع ۾ ويسيوئيس پرنڊز جبل جي تباهه ٿيل ماڻهن جي مدد لاءِ اتي ويو ۽ پوسانجي مري ويو. هن ڪئين ڪتاب لکيا، جن مان "On Natural History" جو ٣٧ جلدن ۾ آهي، هن وقت به موجود آهي، باقي ڪتاب ضايع ٿي ويا. اهو ڪتاب ١٤٦ رومين ۽ ٣٢٧ غير رومين لکيو. ڪتاب ۾ جاگرافي، جانورن، مڇين، پکين، جيتن، وڻن، ٻوٽن، گلن، دوا جي ٻوٽين، ڌاتن ۽ قيمتي پٿرن وغيره جو بيان آهي. اهو ڪتاب قديم علم جي هڪ انسائڪلوپيڊيا آهي. هن ڪتاب لکڻ لاءِ هزارين ڪتاب استعمال ڪيا ويا. بدقسمتيءَ سان ڪئين غلط احوال سندس ڪتاب ۾ درج ٿي ويا، خصوصاً حيوانيات (Zoology) جي جلدن ۾. اها تاريخ سنه ٧٧ع ۾ مڪمل ٿي.

هن جي جاگرافي واري حصي ۾ قديم سنڌ متعلق ڪافي مواد موجود آهي. مثلاً:

١- ڳاڙهي سمنڊ ۾ تجارت جي رڪاوٽن کي ختم ڪرڻ لاءِ انٽيوڪس ٿئين ۽ چوٿين، گيرا (Gerrha) تي حملا ڪيا.

٢- سون جي سڪن جو وڏو تعداد هر سال هندستان موڪليو ويندو هو، جنهن جي عيوض هندستان مان مصالح ۽ ڪئين نفيس شيون (Luxury goods) روم روانا ڪيا ويندا هئا.

٣- سندس دؤر ۾ باربريڪان (Barbaricon) يا پنيور سنڌ جو مکيه ۽ مشرق جو پهريون بندر هو، جتي مغرب کان ايندڙ جهاز لنگر هڻندا هئا.

٤- سنڌ ۽ هندوستان سان تجارت جي سلسلي جون شيون بيان ڪيون ويون آهن.

٥- هند، سنڌ ۽ مصر جي وچ ۾ خشڪي ۽ سامونڊي رستا ڏيکاريا ويا آهن.

٦- پلني جي تاريخ تيار ڪرڻ وقت يعني ٧٧ع ۾ پنيور جي تجارت گهٽجي چڪي هئي ۽ بئريگازا (Barygaza) يا ڀڙوچ هندستان جو وڏو تجارتي بندر ٿي چڪو هو.

٧- هندوستان سان واپار جي حفاظت لاءِ ڳاڙهي سمنڊ ۾ رومن حڪومت طرفان بحري اڏو قائم ڪيو ويو هو.

٨- جيڪو مال عرب قافلن رستي عدن کان روم پهچائيندا هئا، سو ڏاڍو مهانگو پوندو هو.

٩- گڏيل هندوستان مان روم هيرا جواهر، سنگمرمر جو سامان، سليماني پٿر (agate)، عقيق (Cornelian)، عقيقِ احمر (sard)، عقيق سليماني (sardonyx)، فيروزه (beryl)، ياقوت ڪبود (sapphire)، لعل(ruby)،... (turqaise)، سچو بلور (crystal)، نيلم(amethyst)، دودي پٿر (opal) ۽ ياقوت (garnet) وغيره روانا ڪيا ويندا هئا. انهن مان ڪي شيون افغانستان ۽ سوات مان ايندي هيون ۽ باربريڪان مان ٻاهر ويندي هيون.

١٠- استرابو ۽ پيريپلس وانگر، پلني پڻ موسمي هوائن جو ذڪر ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته ڪيئن هيپولس جي ايجاد ڪري باربريڪان جو واپار گهٽجي ويو.

١١- يودوڪسز جو هندوستان مان واپسي وقت آفريڪا جي چوطرف ڦري اسپين ۾ پهچڻ.

١٢- پلني سڪندريه کان ملبار پهچڻ لاءِ پورو حساب ڏنو آهي ته اهو سفر ١١٤ ڏينهن ۾ ٿيندو هو، جنهن مان صرف ٤٠ ڏينهن عربي سمنڊ ۾ گذرندا هئا.

١٣- هندوستان مان مصر لاءِ سفر ڊسمبر يا جنوري ۾ ڪيو ويندو هو.

١٤- قيمتي پٿرن کان سواءِ هندوستان مان عطر، عنبر، مُشڪ، ڪاڏي لاءِ ڪي هندوستاني جانور، جسم کي لڳائڻ جون دوائون، هندوستاني طوطا، ڀولڙا، شينهن ۽ چيتا پڻ روم روانا ڪيا ويندا هئا، جن مان ڪي خشڪي رستي.

١٥- هڪ سنگ وارو درياهي گهوڙو (Rinoceros) جو سنڌ ۾ هوندو هو، روم موڪليو ويندو هو.

١٦- هندوستاني هاٿي، سڪندر اعظم کان فوراً بعد سيليوڪس ۽ ٽالمي استعمال ڪيو ۽ اهو برآمد ٿيندو رهيو.

١٧- چيني، ٽيبٽي ۽ چيني ترڪستان جي جانورن جون پشمي کلون (furs)، سنڌ جي بندر باربريڪان مان روم روانيون ٿينديون هيون.

١٨- گينڊي (Rinoceros) جا سنگ ۽ کل پڻ روم ويندي هئي. ازانسواءِ هندوستان جي هاٿين جو عاج پڻ.

١٩- سنڌونديءَ جي پرسان سپ (oysters) ۽ سنگ ٻڌيا (conchylia) ليندا هئا، جي روم روانا ڪيا ويندا هئا.

٢٠- هندستاني ... (Sandyx) جا ڳاڙهي رنگ رنگڻ ۾ ڪم ايندي هئي، اڄ تائين اهو رنگ ڪن وڻن جي چوڏن مان ٺاهيو ويندو آهي.

٢١- ڪيئي قسم جا مصالحا ۽ دوائون، جي ڪن ٻوٽن مان پيدا ٿينديون هيون، روم ويندون هيون.

٢٢- سُرڪي (Ginger) جو ڳاهه سنڌ، پنجاب ۽ بلوچستان مان روانو ڪيو ويندو هو.

٢٣- پٽالا جي پرسان "Costus" نالي هڪ خوشبودار ٻوٽي پيدا ٿيندي هئي ۽ باربريڪان مان روانو ڪئي ويندي هئي.

٢٤- ڪن وڻن جو ڪوُنر، جو سنڌ، بلوچستان، افغانستان، هرات ۽ قنڌار ۾ بہ پيدا ٿيندو هو، سو بہ روم روانو ڪيو ويندو هو.

٢٥- نير، جو سنڌ ۽ پنجاب ۾ پيدا ٿيندو هو ۽ Lycium جو پيلي رنگ جو هو ۽ خوبصورتي لاءِ منهن کي لڳائڻ ۾ ڪم ايندو هو، پڻ باربريڪان مان آئن ۽ گينڊي (Rinoceros) جي کل ۾ روانو ڪيو ويندو هو.

٢٦- هندستان کان ٻاهرڪنڊ دوائن ۾ ڪم ايندي هئي، اها هتان رواني ڪئي ويندي هئي.

٢٧- هندستان ۽ سنڌ مان چانور، جوار ۽ ٻاجهري پڻ روم موڪليا ويندا هئا.

٢٨- پلني ان وقت جي ڪيترين شين جي قيمت ڏني آهي، جن ۾ سنڌ جي پيداوار جون بہ شيون آهن ۽ ان مان وقت جي معاشيات جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

٢٩- موسمي هوا جي جهازراني لاءِ استعمال واري ايجاد کان بعد باربريڪان بندر تي آمدورفت گهٽي ۽ هندستان جي ٻين حصن سان روم جو سڌو واپار ٿيڻ لڳو. روم وارن کي شيون سستي اگهه ۾ ملڻ لڳيون.

٣٠- اهڙيءَ طرح ڪيئي معدني شيون (Minevral products) ۽ قيمتي پٿر پڻ روم موڪليا ويندا هئا، جن مان ڪي تاتار، تبت، چين، بدخشان ۽ هندوڪش مان سنڌونديءَ رستي باربريڪان پهچندا هئا.

٣١- جيڪي شيون درآمد ٿينديون هيون، ان ۾ يوناني عورتون (White women) مرجان (Coral) سنهو ۽ رنگين ڪپڙو (جو مصر مان ايندو هو ۽ باربريڪان تي لهندو هو) شراب، سلاجيت (Storax) جا ٻاڦياڻي شيءِ هئي ۽ دوائن ۾ ڪم ايندي هئي.

٣٢- پتل، شيهو، لوهه، ٽامون، سينڪيو (drsenic)، سندر (Relead)، قلعي، سون، چانڊي ۽ سون جا سڪا پڻ باربريڪان ۾ روم مان درآمد ٿيندا هئا. اهي ساڳيون شيون هندستان جي بندرن تي پڻ روانيون ڪيون وينديون هيون.

٣٣- هندستان ۽ روم جي واپار جي شين جي برآمد ۽ درآمد (Import and export) ڪان پوء روم جي درآمد زياده هئي، انڪري هو هندستان کي هر سال ٥٥،٠٠٠،٠٠٠ سيسترسيز (Sesterces) سون جي صورت ۾ ڏيندا هئا. ان جو شروع ۾ گهڻو حصو باربريڪان بندر تي ڏيڻو پوندو هو، پر ٥٠ع ڪان بعد ۾ زياده حصو ڀڙوچ ۽ ملبار ڪناري تي خرچ ٿيندو رهيو. ڪن جو چوڻ آهي ته اهو خرچ فقط ڀڙوچ ۽ باربريڪان ۾ ٿيندو هو ۽ ان ۾ ڪاري منڊل، سلون، تامل علائقن جو حصو ڏنل ڪونه آهي.

پلني جي ڪتاب مان چند جملا صرف مثال طور ڏنا ويا آهن، پر ڪتاب ۾ مواد ايترو آهي، جو سنڌ جي واپارين ۽ ٻين ڳالهين تي هڪ جلد لکي سگهجي ٿو. منهنجو مضمون، International trade of sind, 200 B. C - 200 A.D., through its port of Barbaricon پڻ ان ڏس ۾ صرف هڪ ابتدائي ڪوشش آهي.

پلني جي ڪتاب جا جرمن، فرينچ ۽ لاٽن ترجما موجود هئا. تازو رئڪمن (H. Rackman) آن جو ٻن جلدن ۾ ترجمو ڪيو آهي، جو ١٩٦٧ع ۾ لنڊن مان لوئب ڪلاسيڪل لائبرري طرفان Pliny-Natural History جي نالي سان شايع ٿيو آهي. منهنجي خيال مطابق جيڪڏهن پلني، استرابو ۽ پيريپلس جو مطالعو ڪبو ته سنڌ تي وڏو مواد ملي ويندو. ان سان گڏ چارلسورٿ (charlesworth)، ورمنگٽن (Wormington) ۽ مئڪرنڊل جي ڪتاب Ancient India as described in classical literature جي مطالعي جي به ضرورت آهي.

(٢١) ڪلاڊيس ٽالمي

ڪلاڊيس ٽالمي (Ptolemy Claudius) سنه ٧٥ع ڌاري مصر جي شهر ٽالمائيس (Ptolemeus) ۾ پيدا ٿيو. هن جو مصر جي ٽالمي خاندان سان، جنهن سڪندر جي موت ڪان وٺي ٣٠ ق.م تائين حڪومت ڪئي، ڪوبه تعلق نه هو. شايد زندگيء جو گهڻو حصو ۽ گهٽ ۾ گهٽ ته به ٤٠ سال سڪندريه گذاريائين. سندس موت ١٥١ع ڌاري يا ٿورو بعد ٿيو. هو شايد مصري هجي ۽ نه يوناني. هو جاگرافي ۽ فلڪيات جو ماهر هو.

هن جا به ڪتاب: جاگرافي، جا ٨ جلدن ۾ آهي ۽ الميگيسٽ (Almagest) يا سنتاڪسز (Syntaxis) مشهور آهن. جاگرافي ١٥٠ع ڌاري لکيائين، جنهن ۾ ٨٠٠٠ جڳهن جو ذڪر آهي. جيتوڻيڪ هن راڳ ۽ ساز، ميڪينڪس (Mechanics)، ائسترانامي (Astronomy) ۽ اپٽڪس (Optics) تي پڻ لکيو. هن هپارڪس (Hipparchus) جي جاگرافي استعمال ڪئي، جا هن وقت وجود ۾ نه آهي. هپارڪس يونان ۾ رهندو هو. جيئن ته ٽالمي ائسترانامي ۾ هپارڪس جا

150 A D THE WORLD ACCORDING TO PTOLEMY

(ADOPTED FROM MICHEAL GRANT)

THE GEOGRAPHY OF CLAUDIUS PTOLEMAEUS OF ALEXANDRIA INCLUDING AN ATLAS SHOWED AWARENESS OF THE EXISTENCE OF CHINA BUT NOT OF ITS SHAPE

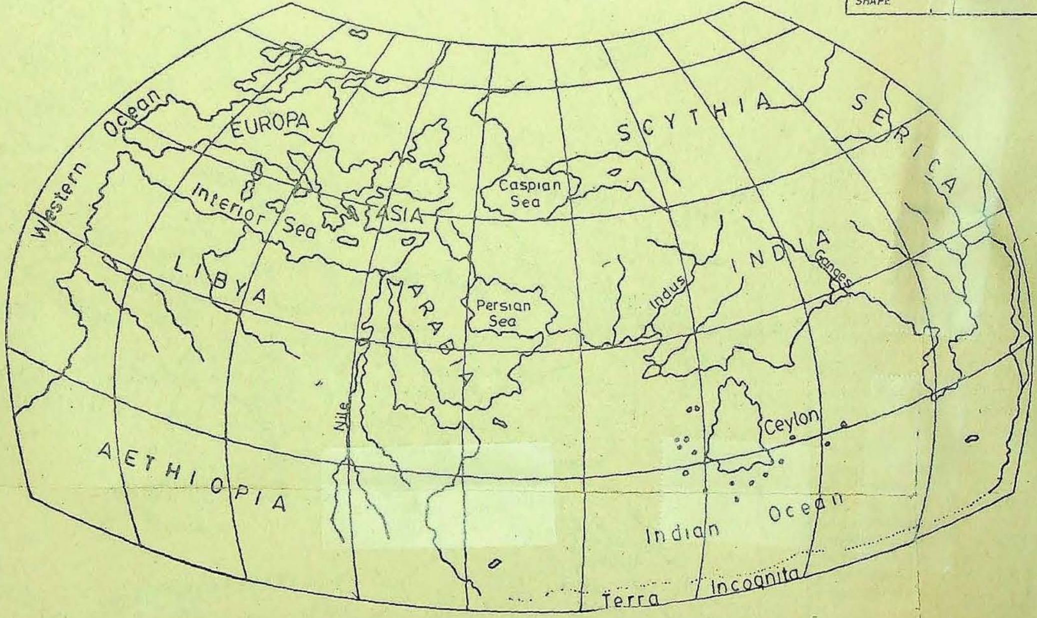

UNDER GUIDANCE OF M.H. PANHWAR.

ٽالمي (١٥٠ع) جو تيار ڪيل عالمي نقشو، جنهن ۾ سند (INDUS) ڏيکاريل آهي.

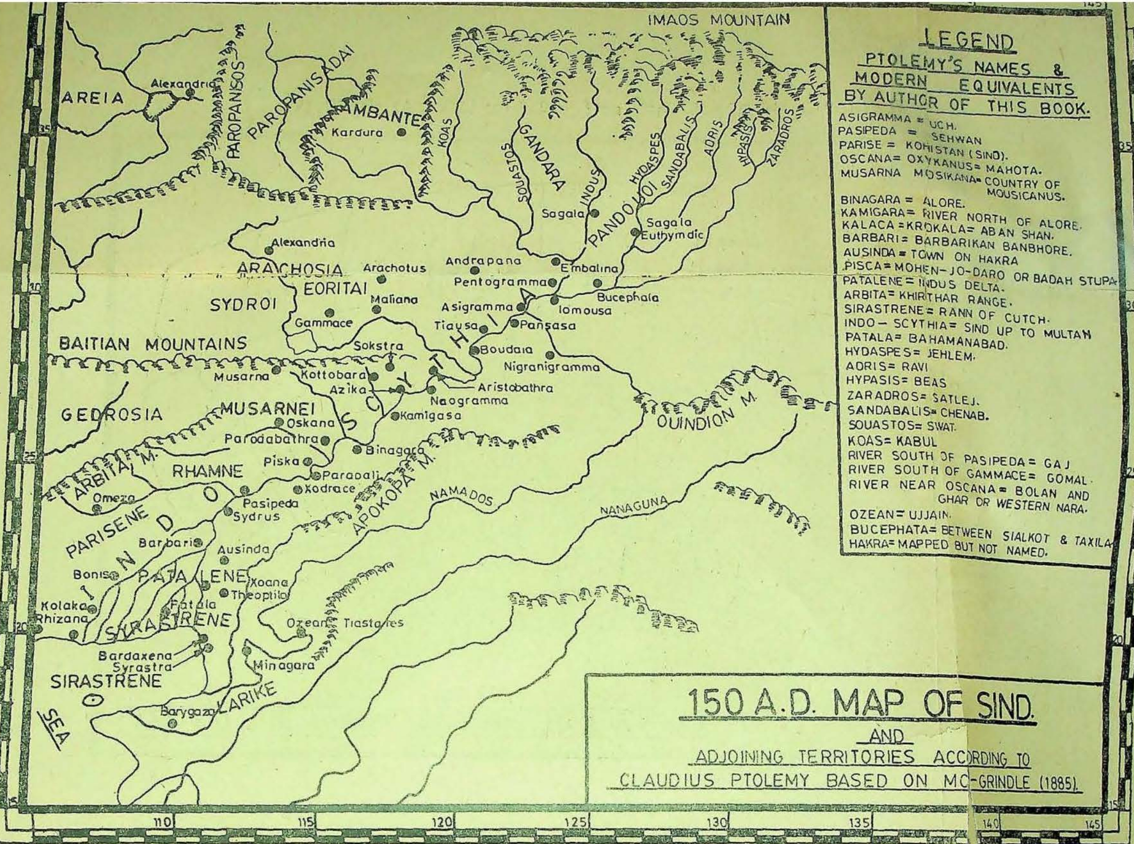

DRAWN UNDER GUIDANCE OF M.H. PANHWAN.

ٽالميءَ جو سنڌ ۽ ڀر وارن علائقن جو نقشو.

انگ استعمال ڪيا. ته ڪن هندن پنهي جاين جي مقابلي ڪري سچ ۽ ڪن ستارن جي ڪندڻ ماڻ ۾ غلطيون رهجي ويون.

ٽالميءَ جو جاگرافيءَ جي علم ۾ وڏي ۾ وڏو حصو (Contribution) آهي. هن ان وقت جي معلوم دنيا جو نقشو ڪڍي، اٺ هزار جدا جدا شهرن ۽ جاين جا ڊگهائي ڦاڪ ۽ ويڪرائي ڦاڪ ڏنا. انهيءَ بنياد تي ڪو به ماڻهو دنيا جو نقشو تيار ڪري سگهيو ٿي، پر هن جي جدولن (Tables) ۾ اهو نقص هو جو ڊگهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪون ڪي اصلي ماپ جي بنياد تي نه رکيون ويون هيون، پر سياحن، جهازرانن ۽ واپارين جي ٻڌايل مفاصلن جي بناء تي. انڪري سندس نقشي ۾ غلطيون رهجي ويون. انڪانسواءِ ڌرتيءَ جو قطر (Circumference) ايروزٿينسز (Erosthenses) جي 25000 ميلن جي جاءِ تي (Marinus of Tyre) جنهن ۽ پوسيڊونيس (Posidonius) تان ڪاپي ڪيو هو، جي ماپ 18000 ميل قبول ڪرڻ سان ايشيا کي 180 ڊگرين تائين وڌي ويو.

ڏکڻ ايشيا ۽ ڏکڻ اوڀر ايشيا جو يورپ کان مفاصلو گهٽ ڏيکاريائين. هي پهريون ئي جاگرافي نويس آهي، جنهن ويڪرائي ڦاڪ (Parallels) ۽ نصف‌النهار يا ڊگهائي ڦاڪ (Meridian) يا منجهند جي ماپ استعمال ڪئي، جا عربن ۱۰ صدي کان بعد استعمال ڪرڻ سکي. اهوئي سبب آهي جو ۱۰ صدي جي آخر تائين عرب جاگرافي دانن جا نقشا علمي اصول جي ابتڙ (Unscientific) آهن.

اهو يقين نه آهي ته ٽالمي ڪي نقشا ڪڍيا هئا. ٽالمي جدا جدا جڳهن لاءِ جيڪي جدولون (Tables) ٺاهيون، انهن تان ۱۵ صدي عيسوي ۾ نقشا تيار ڪيا ويا. انهن نقشن ۾ يونوچ سمنڊ بلڪل صحيح معلوم ٿئي ٿو. آفريڪا جو ڏاکڻيون حصو غائب آهي. سلون جي ايراضي (Size) وڏي ڏيکاري وئي آهي. گڏيل هندستان جي اوپر ۾ ملڪ ڏيکاريل آهن سي غلط آهن. غلطي جو سبب مرينس کان سواءِ پيريپلس (Periplus of Erythaeansae) ۽ اسٽرابو (Strabo) مان ماخذ ۽ سياحن جا اطلاع هئا. سندس جدولون (Tables) ڪاپي ٿينديون رهيون ۽ انهن ۾ نقل ڪندڙ (Copyists) غلطيون ڪندا رهيا. نتيجو اهو نڪتو جو سنڌ جي شهرن جا نالا عجيب پيا لڳن!

سندس ڪتاب، عربن ۹ صدي عيسوي ۾ عربي ۾ ترجمو ڪرايا، جتان ۱۲ صدي ۾ لاتني زبان ۾ ترجمو ٿيا. سندس نقشي ۾ هند ۽ سنڌ جو نقشو به اچي وڃي ٿو، جو مئڪرنڊل ۽ لئمبرڪ ڇپرايو آهي. ان نقشي تان سنڌ جي ڪيترن جاين جو پتو پوي ٿو، جي ۱۵۰ع ڌاري وجود ۾ هيون. انهن جا پراڻا ۽ نوان نالا سون ڪوشش ڪري ماڻ ذريعي ڪڍيا آهن. اُهي هي آهن:

هاڻوڪو نالو	Spelling	يوناني نالو
اچ	Asigramma	اسيگراما
سيوهڻ	Pasipeda	پاسيپيدا
ڪوهستان	Parise	پرائيز
موسيڪئنس جو ملڪ	Musarna	موسارنا
ماهوٽا	Oscana	آسڪنا
الور	Binagara	بنا گرا
الور جي پرسان لدي	Kamigara	ڪمي گارا
ابن شاه	Calaca-Krokala	ڪلاڪا - ڪروڪالا
ڀنڀور	Barbari-Barbaricon	باربري - باربريڪان
موهن جو دڙو	Pisca	پسڪا
لوئر سنڌ	Patalene	پٽالين
ڪيرٿر جبل	Arbita	آربيٽا
ملتان تائين سنڌ	Indo-Scythia	انڊوسٿيا
ٻهمن آباد	Patala	پٽالا
ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ	Sirastrene	سراسترين

هندستان متعلق جيڪي ٽالمي لکيو، سو مئڪرنڊل (McCrindle) جي ڪتاب Ancient India as described by Ptolemy, London 1885 ۾ ٣٧٣ صفحن تي شايع ٿيو. ٽالمي جيڪي سنڌ تي لکيو، سو ڪارٽر (Carter G.E.L) جرنل انٿرو پولاجيڪل سوسائٽي بمبئي ۾ "Ptolemy's Geography of Sind" نالي، ١٦ صفحن تي ١٩٢٢ع ۾ ڇپرايو ۽ ان سان هڪ نقشو به شامل ڪيو. سندس دنيا جو نقشو ١٥ صدي ۾ جتي ڪٿي استعمال ڪيو ويندو هو. ١٦ صدي جي شروعات ۾ جڏهن پورچوگيز ڪارٽوگرافن نوان نقشا پيش ڪيا، تڏهن ٽالميءَ جي نقشي جو قدر گهٽيو. ٽالميءَ آفريڪا ۽ چين کي ملائي هندي سمنڊ کي پونوچ سمنڊ وانگر هڪ زمين جي وچ ۾ وڏي ڊنڊ بنائي ڇڏيو هو. انگريزن، فرينچن ۽ ڊچن ١٧ ۽ ١٨ صدين ۾ انهيءَ زمين جي تلاش شروع ڪئي، جنهن هندي سمنڊ کي ڊنڊ قرار ڏنو هو ۽ نتيجي ۾ آسٽريليا ۽ نيوزيلنڊ ڳولي ڪڍيائون.

ٽالميءَ جي مڪمل جاگرافي فرينچ ۽ جرمن زبانن ۾ ڇپجي چڪي آهي. انگريزيءَ ۾ صرف ڏکڻ ايشيا (United India of 1935) تي مئڪرنڊل جو مٿيون ڪتاب آهي. مرينس، جنهن جي جاگرافي ٽالميءَ استعمال ڪئي هئي، سا ١٢٠ ق.م ۾ لکي وئي هئي ۽ ضايع ٿي چڪي آهي.

ٽالمي سنڌونديءَ جا ست منهن ڏيکاريا آهن. نيل ۽ سنڌوندي هڪجهڙيون سمجهيون وينديون هيون. نيل کي ست منهن هئا، انڪري هن چيو ته سنڌو کي به ست منهن هوندا. ٻئي طرف گنگا کي ڊينيوب سان مشابهت ڏئي پنج منهن ڏنا ويا. سڪندر جي وقت کان ٽالمي تائين سنڌو کي به وڏا منهن ۽ شايد ٻه ننڍا منهن هجن. ستن منهن پورا ڪرڻ لاءِ حب، پورالي ۽ هنگول ندين کي ٽالمي سنڌو درياه جون شاخون تصور ڪيون. اها غلطي هن کان اڳ هلندي پئي آئي. باربريڪان يا پنيور وچين شاخ تي ڏيکاريو ويو.

۱۹ صدي ۾ سنڌو درياه کي ست منهن هئا ۽ انڪري باربريڪان جي تلاش ٺٽي جي قريب شروع ڪئي ويئي. دراصل باربريڪان سنڌوندي جي اولهه واري شاخ تي موجود هو، جيئن مون پنهنجي مضمون International trade of Sind 200 B. C-200 A. D ۾ نقشن جي مدد سان ڏيکاريو آهي. اها غلطي انڪري ٿي جو ٽالمي ٻه ماخذ استعمال ڪيا هڪ نيئرڪس ۽ ٻيو سڪندر جا اهي داستان جي تاريخي نه هئا، پر رنگ‌آميز (Romantic) قصا هئا.

ٽالميءَ جو سنڌ جو نقشو، سنڌ جو قديم ترين نقشو آهي. سندس سنڌ جي جاگرافيءَ متعلق بلڪل گهٽ ڪم ٿيو آهي. لئمبرڪ History of Sind, Vol I ۽ ايگرمانٽ (Eggermont) جي ڪتاب "Alexander's Campaign in Sind and Baluchistan" ۾ جي حوالا آهن سي سندس جاگرافيءَ تي پوري روشني نٿا وجهن. سندس جاگرافيءَ جي صحيح مطالع لاءِ استرابو (Strabo)، پيريپلس (Periplus) ۽ سڪندر جي تاريخ نويسن جي گهري مطالع ڪرڻ جي ضرورت آهي.

(۲۲) جسٽينس

جسٽينس (Justinus) ٽين صدي عيسويءَ ۾ زنده هو. هن سڪندر اعظم تي ڪتاب لکيو، جنهن ۾ پامپيس ٽروگس (Pompius Trogus) جي ڪتاب جا حصا ڪم آندا اٿس. ٽروگس جو ڪتاب جو ۴۴ جلدن ۾ هو، گم ٿي چڪو آهي، پر ان جو پتو ۽ تت جسٽينس جي ڪتاب مان ملي ٿو. اها تاريخ حقيقتن تي نه، پر قصن، ڪهاڻين ۽ روماني آکاڻين تي مبني آهي. پر ڪتاب ۾ ڪي حصا آهن جي تاريخي معلوم ٿين ٿا، مثلاً چندر گپتا جو سڪندر جي روانگي بعد ملڪ جي ڪنهن حصي تي قبضو ڪرڻ وغيره.

سنڌ متعلق جيڪي حصا آهن انهن جو ترجمو مڪرنڊل پنهنجي ڪتاب Invasion of India by Alexander the great, London 1896 ۾ ڇپرايو.

(۲۳) ايرين

ايرين (Flavius Arrianus or Arrian) ٻي صدي عيسويءَ جو يوناني تواريخ نويس ٻٿانيا (Bithynia) صوبي جي شهر نڪوميڊيا (Nicomedia) ۾ پيدا ٿيو. رومن حڪومت جي دور ۾ پهريائين قانصل، بعد ۾ شهنشاه هيڊرين (Hadrian) جي دور ۾

ڪپادوشيا (Cappadocia) جو گورنر مقرر ٿيو. هن جنگ جي تاريخ، بلڪ سمنڊ جي ڪناري جي جاگرافي، سڪندر اعظم جي موت بعد سندس ساٿين ۾ جدوجهد ۽ جنگين ۽ ٻيا ڪيترا ڪتاب لکيا، پر سندس سڀ کان مشهور ڪتاب آهي آنابيسز (Anabasis) يا سڪندر جون جنگيون، جنهن ۾ هن ارسٽوبولس (Aristobulus) ۽ ٽالمي (Ptolemy Sorter) جون تاريخون استعمال ڪيون آهن. ازانسواءِ هن مڪنزٽينيرءِ اميرالبحر نيئرڪس (Nearchus) جي ڪتاين تان هندستان متعلق "انڊيڪا" نالي ڪتاب لکيو. ايرين جا آهي ڪتاب اڄ موجود نه هجن ها ته اسان کي سڪندر اعظم متعلق صحيح پتو نه پئجي سگهي ها ۽ موريا حڪومت جي دور ۾ جي پاڪ ۽ هند ۾ حالتون هيون، انهن جو به پتو نه پوي ها. خاص طور نيئرڪس جي سنڌ جي شهر پٽالا (جو ٻهمن آباد جي قريب يا ساڳيءَ جاءِ تي هو) مان روانگيءَ جو احوال ۽ لوئر سنڌ جي، ان صديءَ جي جاگرافيءَ جي معلومات نه ٿي سگهي ها. ايرين جي ڪتاب جا ڪئي ترجما ٿي چڪا آهن جن مان مون وٽ "Robson: History of Alexander and India" ٻن جلدن ۾، "A de Selincourt: The life of Alexander"

"Mc Crindle: "Invasion of India by Alexander"، ۽ ٽومشيڪ (Tomaschek) جي جرمن ڪتاب جو انگريزي ترجمه (قلمي) آهن.

سنڌ متعلق انهن مان هرهڪ ڪتاب ۾ تقريباً ٥٠ صفحا آهن، جن کي مختصر ڪري مون پنهنجي ڪتاب "Chronological Dictionary of Sind" ۾ ٨ صفحن ۾ آندو آهي. هتي ورجائڻ جي گنجائش ڪانهي.

ماخذات

(1) Appollonius of Tyana. Letters and Life in Philostratus ed. F.C. Conybeare. Two volumes. Loeb classical libarary, London, 1912.

(2) Arrian, Flavius. Anabasis Alexandri and Indica. English translation by:

(a) Mc Crindle John Watson. Ancient India as described by Magasthenes and Arrian, London, 1877.

(b) .... Extracts in, invasion of India by Alexander the Great. Westminister, 1896.

(c) Robson, E. Iliff. Books I–IV, Vol. I. London, 1967. Books V–VII and Indica, Vol II. London, 1966 (Loeb Classical Libarary).

(d) Selincourt A, de. The life of Alexander the Great, London 1958. Revised edition with notes titled, The Campaigns of Alexander, by J. R. Hamilton. London, 1976.

(3) Aristobulus. Extracts of his history, in Arrian and Strabo.

(4) Bunbury. History of Ancient Geography. London, 1883, Reprint, 1907.

(5) Carter G.E.L., Ptolemy's Geography of Sind. Jour. Anthropological Society. Bombay, 1922.

(6) Charlesworth M.P. Trade routes and commerce of Roman Empire, Cambridge, 1926.

(7) Charpentier. Tr. Travels of Appollonius of Tyana.

(8) Cleitarchus of Alexandria. Fragments In Curtius Rufus.

(9) Conybeare, F.C. See Appollonius of Tyana.

(10) Curtius Rufus Quintus. English Translation of History of Alexander by:

(a) Mc Crindle John Watson. Extracts in, invasion of India by Alexander the Great. Westminister, 1896.

(b) Mc Queen. In Latin Biography ed. T. A. Dorey. London, 1967.

(c) Rolfe J. C Q. Curtius Rufus. History of Alexander. Books I–V, Vol. I. London, 1971 and books V–X. Vol. II. London. 1972.

(11) Diodorus Sicilus. English translation of the fragments by:

(a) Mc Crindle John Watson. Extracts in, Invasion of India by Alexander the Great. Westminister, 1896.

(b) Oldfather C. H. London 1933, (Loeb Classical Libarary).

(c) Welles Bradford C. Diodorus of Sicity. Vol. 8. London, 1963. (Loeb Classical Libarary).

(12) Eggermont P. H. L. Alexander's Campaigns in Sind and Baluchistan. Leuren, Univ. Press, 1976.

(13) Eratosthenes. Extracts in Strabo and Ptolemy.

(14) Gilmore, J. L. (ed.) Fragments of Ctesiaso. London, 1888.

(15) Herodotus. Histories English translation by:

(a) Rawlinson and J. G. Wilkinson. History of Herodotus. 4 volumes, London, 1875.

(b) Macaulay G. C. History of Herodotus. London, 1904.

(c) Hude. K. Herodotus History. 2 volumes. London, 1927.

(d) Selincourt, Aubrey de. Histories. London, 1954.

(16) Jones H. L. The Geography of Strabo, Vol. I–VII. London, 1917–1933. (Loeb Classical Libarary).

(17) Justinus Marcus Jumianus. Epitome of Historiae Philipicae of Pompeius. Extracts in Mc Crindle's Alexander the Great, Westminister, 1896.

(18) Lambrick, H. T. History of Sind Series, Vol II, Sind before Muslim conquest. Sindhi Adabi Board Hyderabad, 1973.

(19) Mc Crindle, John Watson, Commerce and Navigation of Erythraean Sea, being translation Periplus Naris Erythae. Calcutta, 1879.

(20) ...., Ancient India as described by Ktesia. India Antiquary, Bombay, 1882.

(21) .... Ancient India as described in Classical literature. 2nd edition, Calcutta, 1927.

(22) Megasthenes. Fragments of Indika of Megasthenes, English translation by Mc Crindle John Watson, in Ancient India as described by Megasthenes and Arrian. London, 1877. Reprinted in Indian Antiquary, 1885.

(23) Miller, J. Innes. The Spice trade of Roman Empire. Oxford, 1969.

(24) .... Walter, Cyropadia. 2 volumes. London, 1970.

(25) Nearchus. The Journal of Nearchu's. English translation by:

(a) Vincent, Rev. William. Dessertations on the vovage of Nearchus. London, 1997.

(b) Mc Crindle John Watson. India as described by Megasthenes and Arrian. London, 1877.

(c) Tomasche. Topographische Erlanterung der Kuston fahrt Nearchusvom Indus, biszum Eu phrat. Vol XXI. Wien, 1890. English translation by Pansdoc Karachi. (M. S with M. H. Panhwar).

(26) Panhwar, M. H. Chronology of Sind from the fall of Mohenjo Daro to the Arab conquest. Jour. Sind Quarterly, Vol. II, No. 1, Karachi, 1976.

(27) .... Influence of Ancient Sciences including those of Sind on Al-Razi. Jour. Sindhology, Summer, 1977.

(28) .... International trade of Sind, from its port of Barbaricon (Banbhore), 200 B. C – 200 A. D. Jour. Sindhology, Winter, 1980.

(29) Perrin B. Plutarch's Lives. Vol. 7. London, 1919.

(30) Pliny, Gais Secondus. Natural History translation by H. Rackham, Vol. I and II, London, 1967 (Loeb Classical Libarary).

(31) Plutarch. Lives. English translation by:

(a) Langberne, J. W. Plutarch's Lives. Edinburg, 1875.

(b) Mc Crindle John Watson. Extracts in Invasion of India by Alexander the Great. Westminister, 1896.

(c) Perrin B. Plutarch's Lives. Vol. 7. London, 1919. (Loeb Classical Libarary).

(d) Fuller, Edmund, Plutarch's Lives of Noble Greeks. London, 1968.

(e) Scott-Kilvert, Ian-Plutarch. The Age of Alexander the Great. London, 1973.

(32) Ptolemy, Claudius. In Mc Crindle John Watson's, Ancient India as described by Ptolemy. Bombay, 1884. Reprint Indian Antiquary, Vol. XIII, Bombay, 1884.

(33) Rackham H. Pliny, Natural History. Vol. I and II. London, 1967. (Loeb Classical Libarary).

(34) Rawlinson A. G. India and Western World from the earliest times to fall of Rome. 2nd edition, Cambridge, 1926.

(35) Rennell, James, F. R. Geographical system of Herodotus. London, 1830.

(36) Rolfe, J. C. Q. Curtius Rufus, History of Alexander. Books I–V, Vol. I, London, 1971. Books VI–X, Vol–II, London, 1972 (Loeb Classical Libarary).

(37) Scoff, W. H. The Periplus of Erythraean Sea. Philadelphia, 1912.

(38) Toussaint, Auguste. History of Indian Ocean. London, 1966.

(39) Warmington, E. H .Commerce between Roman Empire and India. Cambridge, 1928.

(40) Warner, Rex. tr. The Persian Expedition of XL/C. London, 1972.

(41) Wells, C. Braford.] Diodorus of Sicity. Vol. 8, London, 1963. (Loeb Classical Libarary).

(42) XL/C. The Persian Expedition. English Translation by, Rex Warner, new edition, London, 1972.

قربان علي بگٽي

رسول صلعم جي شان ۾ شاعرن جي عقيدت

مطالعو ڪري ڏٺو ويندو تہ ڪنھن بہ پيغمبر، رشي يا مصلح جي شان ۾ شاعرن ايڏي خراج عقيدت پيش نہ ڪئي، جيڪا حضورجن جي فضل ۽ ڪمال لاءِ بطور نذرانہ عرض رکي وئي. زردشت، 'مهاتما گوتم ٻڌ' توڙي حضرت عيسيٰ جي فضائل جي باري ۾ شاعري جو ميدان بلڪل خالي آهي. ان لحاظ کان بہ حضرت محمد صلعم جي زندگي منفرد آهي. خود آنحضرت جن جي حياتيءَ ۾ شاعرن ثناخواني ڪئي ۽ سندن شان ۾ قصيدا لکيائون. انهن شاعرن مان نبي صلي الله عليہ وسلم جو صحابي حضرت حسان بن ثابت رضہ خاص طرح مشهور آهي. عربيءَ ۾ حضرت حسان بن ثابت رضہ جو ديوان مصر جي هڪ اديب عبدالرحمان البرقوتي ۱۹۲۹ع ۾ قاهره مان شايع ڪرايو. حضرت حسان فحول الشعراء مان هو، يعني تہ هن جاهليت توڙي اسلامي دؤر ۾ شاعري ڪئي هئي — "فقال الاصمعي حسان بن ثابت احد فحول الشعراء" يعني تہ "مشهور اديب اصمعي چيو آهي تہ حسان بن ثابت فحول الشعراء مان هڪ آهي". هو رسول الله ۽ هن جي صحابين حضرت ابوبڪر صديق، حضرت عمر فاروق، حضرت ابن عباس ۽ حضرت زبير ابن العوام رضہ جي مدح ۾ شعر چوندو هو. آخر ۾ اکين کان وهجي ويو ۽ اٽڪل پنجاهہ هجري ۾ هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. رسول الله جي تعريف ۾ حضرت حسان چوي ٿو:

وضـم الالـہ اسـم نـبـي الـي اسمہ
اذا قـال فـي الـخـمـس الموذن اشهد
وشـق لـہ مـن اسـمـہ لـيـجـلـہ
فـذو العرش مـحـمـود و هذا محمد
فـامـسـي سـراجـآ مستنيرا و هـاديـا
يـلـوح كـمـا لاح الـصـقـيـل المهند
و الـذرنـا نـارا و بـشـر جـنـة
و علـمـنـا الاسـلام فـالـلـہ نـحـمـد

حضرت حسان نبي سائينء لاء چوي ٿو تہ ”جڏهن مؤذن (بانگ ڏيندڙ) پنج دفعا روزانہ اشهد چوي ٿو تہ ان نموني الله تعاليٰ نبيء جي نالي کي پنهنجي نالي سان ملائي ڇڏيو. الله سائين لبي پاڪ جي نالي کي پنهنجي نالي سان اشتقاق هن کي بلند ڪرڻ لاء ڏياريو. ڏسو عرش وارو محمود آهي ۽ هي محمد. پوء حضرت محمد صلعم چمڪندڙ لبي ۽ هادي بڻيو. ائين ٿو چمڪي جيئن تلوار چمڪندي آهي. رسول ڪريم صلعم اسان کي باهہ کان ڊيڄاري جنت جي خوشخبري ڏني. اسلام جي تعليم اسان کي ڏنائين، جنهن لاء اسين الله تعاليٰ جي تعريف ۽ واکاڻ ڪريون ٿا“. هي هنڌ چوي ٿو تہ

و انارلي فيالدين صبح هداية
و ازاح ليل ضلالتي بمحمد
ما ان مدحت محمدا بمقالتي
لکن مدحت مقالتي بمحمد

”۽ الله تعاليٰ مون لاء دين ۾ هدايت جو صبح روشن ڪيو ۽ منهنجي گمراهي واري رات محمد جي صدقي مٽائي ڇڏي ڪيائين. ائين نہ آهي جو مان پنهنجن مقالن سان محمد جي تعريف ڪيان ٿو، پر پنهنجي مقالن جي تعريف محمد جي طفيل ڪيان ٿو.“

عربي زبان ۾ ڪيترائي قصيدا لکيا ويا، جن ۾ رسول خدا جي مدح ٿيل آهي. 'ڪعب بن زهير جو قصيده بانت سواد' انهن مان هڪ آهي. اسلامي تاريخ ۾ ”قصيده برده“ کي بہ وڏو مرتبو حاصل آهي. ان جو مصنف شيخ شرف‌الدين بوصيري آهي. چون ٿا تہ هو ڪوڙهہ جي مرض ۾ مبتلا ٿيو هو. نبي صلي الله عليه وسلم جي مدح نهايت ئي دلسوزي سان ڪيائين، رات جو خواب ۾ حضورجن کي ڏنائين، تنهن تي هو هڪدم هن موذي مرض کان شفاياب ٿيو. شيخ بوصيري نبيء جي تعريف ۾ چوي ٿو تہ:

”فاق‌النبيين في خلق و في خلق
ولم يدانوه في علم و لاکرم
و کلهم من الرسول الله ملتمس
غرفا من البحر او رشفا من الديم
و واقفون لديه عند حدهم
من نقطة العلم او من شکلة الحکم
فهو الذي تم معناه و صورته
ثم اصطفاه حبيبا باري النسم
منزه عن شريک في محاسنه
فجوهر الحسن فيه غير منقسم“.

يعني تہ ”اسان جو نبي سيني نبين کان ظاهري شڪل و صورت توڙي اخلاق ۾ مٿانهون درجو ٿو رکي ۽ ڪوئي بہ حضور جي علم و ڪرم جي ويجهو پهتو ئي نہ آهي. ۽ تمام انبياء رسول الله جي نديءَ مان هڪ ٻڪ ڀرڻ ۽ ابرِ رحمت مان هڪ ڍڪ پيئڻ جا طالب آهن ۽ سڀ نبي رسالت جي دربار ۾ پنهنجي منصب ڪي جائين تا ۽ پنهنجي حدود منصب تي حاضر آهن. نقط علم جي صورت يا اعراب حڪمت جي مطابق. بس سندن ئي ذات مبارڪ پنهنجي ظاهري ڪمالات ۽ باطني ترقين ۾ مڪمل آهي، ۽ جنهن ڪسي خالق ارواح پنهنجي محبوبيت لاءِ چونديو آهي. ۽ اها هستي پنهنجي حسن ۾ ڪنهن سان شريڪ ٿيڻ کان بالاتر آهي ۽ هن جي حسن جو جوهر ڀاڱن کان سواء ٻي ڪنهن جي بہ حصي ۾ اچي نٿو سگهي“.

ان کان علاوه عربي زبان ۾ شيخ سعدي جي هڪ شعر جو چرچو گذريل ست سؤ سالن کان هلندو ٿو اچي، جنهن جو آخري بند آهي تہ:

”بلغ العليٰ بڪماله ـ ڪشف الدجيٰ بجماله
حسنت جميع خصاله ـ صلوا عليه و آله.“

”هو پنهنجي ڪمال سبب بلندي کي پهتو. سندن سونهن سبب اونداهي ڪلجي وئي. هن جون سڀ خصلتون نيڪ آهن. هن جي ۽ هن جي آل مٿان صلواة پڙهو.“

فارسي زبان ۾ بيشمار شاعرن حضور جي شان ۾ نعتون ۽ مدحيہ شاعري ڪئي آهي. اهي ڳڻ ڳائيتي ڪان ٻاهر آهن، مثال طور، شيخ سعدي پنهنجي تصنيف ”بوستان“ ۾ حضور اڪرم صہ جي تعريف هينئن طرح ڪري ٿو:

”ڪريم السجايا جميل الشيم
نبي البرايا شفيع الامم
امام رسل پيشوائي سبيل
امين خدا مهبط جبرئيل
شفيع الوريٰ خواجہ بعث و نشر
امام الهديٰ صدر ديوان حشر
ڪليمي ڪہ چرخ فلڪ طور اوست
همه نورها پرتوِ نور اوست
ترا عز لولاڪ تمڪين بس است
ثناء تو طه ويٰسن بس است
چہ وصفت ڪنند سعدي نا تمام
عليڪ الصلواة اي نبي والسلام“.

يعني ته "شريف عادتن وارو، حسين خصلتن وارو. تمام مخلوقات جو پيغمبر، آمتن جي شفاعت ڪرڻ وارو، رسولن جو امام، رستي جو پيشوا، خدا جو امين، جبرئيل جي لهڻ جي جڳهه، مخلوق جو شفيع، قيامت جو سردار، هدايت جو امام، قيامت جي ڪچهري جو صدر، اهڙو ڪلام ڪرڻ وارو ڪ چرخ فلڪ هن جو طور آهي. تمام نور هن جي نور جي ڇانو آهن. اوهان (صلعم) ڪي لولاڪ جي عزت ڪافي آهي. اوهان جي تعريف ۾ طٰه ۽ ياسين ڪافي آهي. ناقص سعدي اوهان جي ڪهڙي تعريف ڪري. اي نبيﷺ! توتي درود و سلام هجي."

اسان جي سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ ڪيترن ئي شاعرن حضور جي شان ۾ نعت ۽ مدح چيا آهن، جنهن سان سنڌي لٽريچر معمور آهي. سنڌ جي شاعرن جو سرتاج شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمةالله عليه بہ نبيءَ جو وڏو عاشق ۽ سرفروش هو. فرمائي ٿو تہ:

"وحده لاشريڪ له، جان تو چئين اِي،
تان مڃ محمّد ڪارڻي، نرتون منجهان نيهه،
تان تو وڃيو ڪي، ناين سر ٻين ڪي".

اڳتي چوي ٿو:

"وحده لاشريڪ له، جڏهن چيو جن،
تن مڃيو محمد ڪارڻي، هيجا سان هين،
تڏهن منجهان تن، اوتڙ ڪونہ اولئو".

لطيف سائين بنيادي طور صوفي شاعر ٿي گذريو آهي، ان ڪري هن رسول پاڪ جو تذڪره صوفيانہ رمزن ۽ شطحيات ۾ ڪيو آهي. جيئن فرمائين ٿا تہ:

راڻي جي رهاڻ سان ڪو آديسي آيو،
چوڏهين ماهه چنڊ جيئن، ڪيو سامي سهائو،
لٿو اونداهو، جوڳيءَ سندي جوت سان.

معلوم ٿو ٿئي تہ مٿين بيت جو آخري بند شيخ سعدي جي نقل ٿيل عربي نعت جو لڳ ڀڳ ترجمو آهي. لطيف ٿو چوي تہ:

"ٻُرو هو ڀنڀور جو آريانيءَ آجاريو،
لاٿو سيني لوڪ تان هاڙي ڏٺيءَ هور،
چوريون چرڻ سکيون پنهون ڪيائون پور،
آيو سو اتور، جنهن ڏکيون ڏک وهاريون".

لطيف دانهون ٿو ڪري تہ:

"چوري ندوري نہ ڪو مائٽ منڌ جو،
سوين هلن سات سين ڪمي ۽ ڪوري،

آءٌ انهن ۾ آهيان لنگهي ۽ لوري،
لنگهائين لطيف چئي ترن جا توري،
آهيان ازوري، تنهن جي جوري جبل لنگهيان.

لسان‌الغيب غالب مرحوم به فرمائي ٿو ته:

"اس کي امت سے هون ميں،
ميرے رهين کيون کار بند،
واسطے جس شهه کے غالب گنبد به در کهلا".

اردو ٻوليءَ ۾ به قريباً سڀني شاعرن حضور جي ثناخواني ڪئي آهي. مرحوم مولانا ظفرعلي‌خان (وفات ١٩٥٦ع) پنهنجي هڪ شعر ۾ نبيءَ سان محبت جو اظهار هن نمولي ڪري ٿو.

"نماز اچهي، حج اچها، روزه اچها اور زکواة اچهي،
مگر مين باوجود اس کے مسلمان هو نهين سکتا،
نه جب تک کٽ مرون مين خواجه يثرب کي عزت پر،
خدا شاهد هے کامل ايمان ميرا هو نهين سکتا.

۽ لطيف ساڳيءَ مفهوم ۾ گهڻو اڳ فرمايو آهي ته:

"روزا ۽ نمازون اي پڻ چڱو ڪم،
او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسين پرينءَ کي".

۽ علامه اقبال مرحوم پنهنجي هڪ فارسي بيت ۾ حضور جي شان ۾ چوي ٿو ته:

اے ظهور تو شباب زندگي
جلوات تعبير خواب زندگي
در جهان شمع حيات افروختي
بندگان را خواجگي آموختي".

نيز: "عمرها در کعبه و بتخانه مي نالد حيات
تا ز بزم عشق يک داناء راز آيد برون".

اللهم صل علي مولانا محمد و علي آل محمد و بارک وسلم.

ڊاڪٽر مدد علي قادري

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جون سنڌيءَ ۾ تصنيفات

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحه (م ۱۱۷۴هه)(۱) کي جيڪڏهن اسين "سنڌ جو سيوطي" سڏيون ته ان ۾ ڪوبه وڌاءُ نه آهي. علامه جلال الدين سيوطي(۲) وانگر وادي مهراڻ جي هن عظيم عالم ۽ مفڪر مختلف اسلامي علوم ۽ ادبي صنفن جي ماڻيءَ ۾ پنهنجي قلم جي رخ کي چڙهي ڏنو آهي. هن عالم تفسير، فقه، حديث، عقائد، قرأة، تاريخ اسماءالرجال، لغت ۽ ٻين ڪيترن ادبي صنفن ۾ ڪتاب لکيا آهن. هڪ بهترين نثرنويس سان گڏ هن شعر ۾ به طبع آزمائي ڪئي آهي. هن ٽن زبانن عربي، پارسي ۽ سنڌي ۾ شعر چيو آهي.

سندس ڪتابن جي تعداد جو صحيح ڪاٿو نه ٿو ڪري سگهجي. ڇاڪاڻ جو سندس ڪيترائي ڪتاب ناياب ٿي ويا آهن، ليڪن ڪيترن محققن تسليم ڪيو آهي ته سندس ڪتابن جو تعداد ۳۰۰ کان مٿي آهي جن مان اڪثر عربيءَ ۾، ڪي فارسيءَ ۾ ۽ ڪجهه سنڌيءَ ۾ لکيا آهن. ازانسواءِ مختلف مسائل تي سندس تحريرن جو انداز ڪيترن هزارن ۾ آهي(۳).

هن مقالي ۾ اسان سنڌي زبان ۾ سندس لکيل ڪتابن جو جائزو وٺنداسون. مخدوم اميراحمد مرحوم سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتابن جو تعداد ڏهه (۴) ڄاڻايو آهي، ليڪن جيئن سندس سڀني ڪتابن جي تعداد جي صحيح خبر نه آهي، اهڙي طرح سنڌيءَ ۾ لکيل تصنيفات جو صحيح تعين نٿو ڪري سگهجي. جيڪڏهن محقق ڳولها ڦولها ڪندا ته يقيناً ڪن وڌيڪ ڪتابن جو پتو پئجي ويندو. هن مقالي پوري ڪرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ راقم الحروف جو محترم جناب شيرمحمد نظاماڻي ساڪن ٽنڊو قيصر جي خدمت ۾ وڃڻ ٿيو ۽ حسن اتفاق سان سندس لئبريري ۾ ٻين مخطوطن سان گڏ مخدوم محمد هاشم رحه جو هڪ مخطوط ڪتابڙو "قصيدة جيمية مليح" جنهن جو ذڪر اڳتي هلي ڪبو.

اسان ڏسون ٿا ته سنڌيءَ ۾ سندس سڀني لکيل ڪتاب "منظوم سنڌي" ۾ آهن. هن جو سبب اهو ٿي سگهي ٿو ته مخدوم صاحب جي ڏينهن ۾ سنڌي لکڻي پنهنجي ابتدائي دور ۾ هئي ۽ سنڌي نثر ۾ ڪتابن لکڻ جو رواج نه هو. هن لکڻيءَ جا شهسوار هئا: مخدوم ابوالحسن (م ۱۱۲۸هه)(۵)، مخدوم ضياءالدين (م ۱۱۷۱هه)(۶)، مخدوم ابراهيم ولادة (۱۱۰۲هه)(۷)، ۽ اسان جو مصنف.

اسان سندس سنڌي تصنيفن جو جائزو پيش ڪري رهيا آهيون.

١. تفسير هاشمي

هيءَ آخري پاري عمر جو منظوم سنڌيءَ ۾ مختصر تفسير آهي. فاضل مصنف پهريائين عربيءَ ۾ هن ئي نالي سان تفسير لکيو هو، جنهن کي مڪمل ڪري نه سگهيو هو. ان تفسير جو سنڌيءَ ۾ اختصار ڪرڻ شروع ڪيائون پر فقط پاره عمر پورو ڪري سگهيا.

سوره فاتحه جو تعارف ڪرائيندي فرمائين ٿا ته هن سورة جا ٣٦ نالا آهن. ملاحظ ڪريو: ع (٨)

نالا ان سورة مبارڪ جا چئيه لکن ٿا
فاتحه آهي هيڪڙو پڻ نالو تنن منجها
سي مون لکي تفسير عربيءَ ۾ ڪيا هيڪاندا
جيڪوڪيڏي نهاري ان کي ته ڏين سڀ پڌرا
پر هتي نه لکيم تن کي اختصار جهتا

شان نزول: هن سورة جو شان نزول هن طرح ذڪر ڪن ٿا ته هڪ دفعي پيغمبر ڪريم صلي الله عليه وسلم جن مڪي جي پاهران گذريا ته ڪفارن جا ست قافلا ڏٺائون، جي بيشمار مال دولت، سون چاندي، هيرن ۽ جواهرن سان پريل هئا. پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم کي دل ۾ ڪجهه تردد ٿيو ته ڪافرن وٽ ته هيتري مال دولت آهي پر منهنجي امتين کي فقر ۽ فاقا ڪيڏا پون ٿا. سندن رب پاڪ کين چيو ته اي منهنجا محبوب تون ڪو غم نه ڪر، توکي آءٌ اهڙيون ست آيتون عنايت ٿو ڪريان، جن جي پڙهڻ سان توکي هرڪا غنيمت ملي ويندي. اهي دنيا جون شيون بي بقا ۽ فاني آهن:

الحمدلله جو تفسير هيٺين ريت ٿا ڪن ع (٩):

الحَمدُ لِلّٰهِ

ته سڀڪا ساراه ۽ واکاڻ جا صادر ٿئي مخلوقن کان
جي ٿا ڪرين پنهنجي رب کي حمدون ساراها
توڙي اڳوڻن مخلوقن کان ڪ جيڪي ٿيا ڪ ٿيندا
توڙي ڪنان قسم ملڪن جي ڪ انسانن جننا
ڪ ڪنان حورن بهشت جي ڪ تنهن جي غلماننا
ڪ جيڪا ساراه ڪن حيوان بحر جا ڪ مڇيون منجهه دريا
ڪ ٿئي وڻن ڪ پهڻ کان ڪ جيڪي ٻيا اشياء ـــ الخ

الرحمان جو تفسير هن ريت ٿا ڪن: ع (١٠)

الرّحمان

چو الله آهي سيني پرين كامل رحمتا
مورانِ جنهن جي رحمت جي پڇائي نہ كا
ڀال رحمتون تنهن جون مخلوقن مڙنيا
جو تو رزق رسائي دنيا ۾ مومن ۽ كافرن كا
لاهي اوك تن مٿانِ پورا كري كموا
مور نہ ٽاري كنهن كي مومنن منجهان نہ كنان كفارا

الرّحيم جو تفسير هن طرح ٿا كن: ع (١١)

الرّحيم

جو آهي كريندڙ رحمتون مومنن سان روز قيامتا
بخشيندو ۽ بخشائيندو تن كي پنهنجي مهر ملا
پر نہ بخشيندو ۽ بخشائيندو كافرن كي ان ڏينهن ۾ مورا
ثابت آهي لفظ رحمان جو اڳرو رحيم كنا
جيئن آهي رحمت رحمان جي شامل مومنن كافرنئا
جهڙو رسائڻ رزق، لاهڻ اوك، كرڻ ڪم پورا
۽ آهہ رحمت رحيم جي خاص مومنن ساٿا

هيءُ كتاب كيترا دفعا بمبئي ۽ سنڌ ۾ ڇپيو. ليكن هن وقت اڻلڀ آهي. هن جو هك نسخو اورنتيل كاليج حيدرآباد ۾ موجود آهي. تازو محترم محمد يوسف ابڙي نصرپوري بموجود صورتخطي ۾ آندو آهي ۽ احمدخان ابڙي قرآن پريس حيدرآباد سان ڇپرو كيو آهي.

هن جو هك ناقص قلمي نسخو محترم شيرمحمد نظاماڻي جي ذاتي كتبخاني ۾ موجود آهي. كتابت جو سن يا كاتب جو نالو نٿو ملي.

(٢) بناء الاسلام

عقائدالدين تي مخدوم عليه‌الرحمة جي منظوم سنڌيءَ ۾ هك عمدي تصنيف ۽ عقائد جي معلومات جو بيش‌بها خزانو آهي. هيءُ كتاب ٥-ذي‌الحج ١١٤٣ هجري ۾ لكي پورو كيائون.

سنڌ جي سيني باشندن عوام خواه خواص لاءِ نهايت سليس ۽ سلوڻي زبان ۾ هيءُ كتاب لكيو اٿن. كن مصنفن هن كتاب كي عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو شمار كيو آهي، جو صحيح نہ آهي. اها ڳالهہ سندس ابتدائي شعرن مان واضح ٿئي ٿي: ع (١٢)

جن سان درست ٿئي ايمان مومنن
مي ميڙي لکير سنڌيء ۾ ڪيڏي عربيا
تہ مان ٿين سولا سکڻ مومنن لاء
لکير تفصيل تن جو صحيح سوڪائي لاء
عربي ۽ فارسي اوکي اپوجهن
سنڌي کير سولي ڪيڏي ڪارڻ تن.

آخر ۾ هن ڪتاب جي نالي ۽ سن تاليف متعلق هيٺين ريت چون ٿا: ع (۱۳)

بناء الاسلام سنڌيء ۾ مون نالو هن رسالي جو رکيو
مهيتو هو ذوالحج جو ۽ پنجين تاريخ سدا
بارهن سؤ ٽيتاليهہ آهي هجري سن اهو.

اعتقاديات جي تقريباً سڀني موضوعن جو هن ڪتاب ۾ احاطو ڪيو اٿن. وڏن وڏن عالمن ۽ فاضلن جي هزارها تصنيفن جو هن ڪتاب ۾ نچوڙ آهي.

ڪتاب ٻن ڀاڱن تي مشتمل آهي. پهرئين باب ۾ ايمان مفصل يا هفت صفت ايمان (ايمان جي ستن صفتن) جو اپٽار آهي. فاضل مصنف ايمان جي ستن صفتن کي قرآن مجيد جي آيات ۽ احاديث نبوي صلعم جي حوالن سان ڪيترن ننڍن عنوانن ۾ ورهائي واضح ڪيو آهي. انهن عنوانن مان هيٺيان قابل ذڪر آهن:

الله تعاليٰ جي قدرت جو بيان. الله جون خاص ست ذاتي صفتون. الله جي صفت ڪلام. الله جي نالن جو بيان. الله جي وعدن ۽ وعيدن جو بيان ملائڪن جو بيان. الهامي ڪتابن ميڻ جو بيان. حضرت عيسيٰ عليه السلام جي نزول جو بيان. وحي جي نازل ٿيڻ جو بيان. جيٽرن لبين جو بيان. قيامت جي ڏينهن جو بيان. موت جو بيان. حضرت مهدي عليه السلام جو ظهور ٿيڻ. دجال لعين جو بيان. حساب جو بيان. پل طراط جو بيان. شفاعت النبي صلعم جو بيان. بهشت جي صفت. مئي پڄاڻان جيئري ٿيڻ جو بيان.

ٻئي باب ۾ ايمان جي ستن صفتن کان سواء ٻين اعتقادي امور جو اپٽار ڪيو ويو آهي. ع (۱۴)

باب ٻيو ڪتاب جو سڏو سڀاجها
جنهن ۾ مسئلا اعتقاد جا آهن مي لکيا.
ڪنان ستن صفتن ايمان جي آهين جي سوا
سٺو دل جي ڪنن سان تن جو بيان

انهن اعتقادات ۾ پهريائين توحيد ـ رسالت ـ صلوات ـ زڪوات ـ حج جو مختصر ذڪر ڪري لوح قلم جي وصف بيان ڪئي اٿن. انهن امور کان پوء هيٺيان عنوان قابل ذڪر آهن:

۱ بيت‌المعمور ۲ سدرة المنتهي ۳ ميثاق ۴ كراماً كاتبين ۵ معراج‌النبي صلعم ۶ حسن و ٿيڃ ۷ اجل جو بيان ۸ رزاق جو بيان ۹ رب" جي فضل جو بيان ۱۰ ڪبيرن ۽ صغيرن گناهن جو بيان ۱۱ عذاب ۽ رحمت جو بيان.

اڳتي هلي ايمان جي وڏيڪ سمجهاڻي ڏني اٿن. ۱ نيڪي ڪرڻ سان بديون ڇڻن ٿيون. ۲ شقي ۽ سعيد جو بيان ۳ ولين جي ڪرامتن جو بيان. ۴ اصحابن سڳورن جو بيان. ۵ چار يار رضوان الله عليهم. ۶ اهل بيت عليهم السلام. ۷ تابعي ۽ تبع تابعي. ۸ هن امت جي فضيلت. ۹ مومن عورتن جي ڀلائي ۽ فضيلت. ۱۰ حضرت محمد صلي‌الله عليه وسلم کي خواب ۾ ڏسڻ. ۱۱ خالق کي خواب ۾ ڏسڻ. ۱۲ چڱي ۽ مٺي ڪم جي جزا جو بيان.

هيءَ ڪتاب ڪيترا دفعا بمبئي ۾ ڇپيو، جن مان پهريون دفعو قاضي عبدالڪريم بن قاضي نورمحمد ساڪن بلبندر پنهنجي اهتمام سان مطبع گلزارحسين بمبئي ۾ سنه ۱۹۰۳ع ۾ ڇاپايو.

محترم محمد يوسف ابڙي لصرپوري موجوده صورتخطي ۾ آندو ۽ محترم احمدخان ابڙي فردوس پرنٽنگ پريس حيدرآباد مان ٻي دفعا شايع ڪرايو، جن مان آخري دفعو ۱۹۷۰ع ۾ ڇپيو آهي. ڊيمي سائيز صفحا ۲۷۲.

تازو فقير محمد اسماعيل ڪنڀار موجوده صورتخطيءَ ۾ آندو آهي ۽ ميان عبدالحسين ويڄهر ٺٽوي پنهنجي خرچ سان وفائي پرنٽنگ پريس پاڪستان چوڪ ڪراچيءَ مان ۱۹۷۵ع ۾ شايع ڪرايو. ڪرائون سائيز صفحا ۱۳۲.

(۳) اصلاح مقدمة الصلواة

شيخ ابوالحسن ٺٽوي (م ۱۱۲۸هه) نماز تي هڪ بهترين تصنيف مقدمة‌الصلواة جي ٽالي سان منظوم سنڌيءَ ۾ لکي جا سنڌي صورتخطيءَ ۾ پهريون ڪتاب شمار ٿئي ٿي. اهو ڪتاب سن ۱۱۱۵ هجري ۾ لکي پورو ڪيائين ۽ عام طرح سان مخدوم ابوالحسن جي سنڌي" جي ٽالي سان مشهور آهي. فاضل مصنف کان ان ۾ ڪي غلطيون ٿيون آهن. ان جي اصلاح ۾ اسان جي مصنف (مخدوم محمد هاشم رحه) هڪ ڪتاب فارسيءَ ۾ تحرير ڪيو. اڳتي هلي ان ڪتاب جو سنڌي زبان ۾ مختصر منظوم ترجمو ڪيائون.

هن ڪتاب جي تمهيد ۾ مخدوم صاحب، شيخ ابوالحسن جي علم و فضل جو اعتراف ڪيو آهي، ليڪن ان سان گڏ اهو به ٻڌائي ٿو تہ ڪيترن هنڌن تي شيخ موصوف کان غلطيون ٿيون آهن ۽ حديث نبوي صلعم آهي تہ سچ کي ڪڏهن بہ نہ لڪائجي. جيڪڏهن سچ ۽ حقيقت کي لڪايو ويو تہ عوام‌الناس غلط عقائد ۽ اعمال جا مرتڪب ٿيندا. ازان سواءِ ڪيس ڪيترن دوستن بہ مجبور ڪيو تہ "مقدمة‌الصلواة" جي غلطين جي اصلاح ڪئي وڃي. ان ڪري پاڻ ان نيڪ ڪم لاءِ قلم کنيائون ۽ مذڪور ڪتاب تيار ڪيائون.(۱۵)

شيخ ابوالحسن رح جي ڪيترن دوستن، مداحن ۽ شاگردن کي اها ڳالهہ پسند نہ آئي، بالخصوص مخدوم محمد قائم (م ١١٥٧ هہ) (١٦)، جنهن اسان جي مصنف جي ڪتاب "اصلاح مقدمة الصلواة" جي رد ۾ هڪ ڪتاب الردّ علي اصلاح مقدمة الصلواة نالي لکيو. (١٧)

اسان جي مصنف، مخدوم محمد قائم جي ڪتاب جي رد ۾ هڪ ڪتاب "جمل السّلاح علي معانة الاصلاح (١٨) نالي لکي مؤخرالذکر عالم کي لاجواب ڪري ڇڏيو. (اصلاح مقدمة الصلوة، مخدوم محمد قائم جي رد ۾ مخدوم صاحب جي ڪتاب حمل السلاح جو مفصل جائزو، انشاءالله کنهن ٻي ڪچهري ۾ ڪنداسون.

مخدوم محمد هاشم رح جو غالباً اهو به ارادو هو تہ مقدمة الصلواة جي بدران فقه تي سندن عربيءَ ۾ تصنيف فرائض الاسلام جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ان وقت جي نصاب ۾ شامل ڪيو وڃي. ليڪن شيخ ابوالحسن مرحوم جي شاگردن ۽ عقيدتمندن جي ناراضگي کي ملحوظ رکندي فرائض الاسلام کي سنڌي ۾ ترجمو ڪرڻ جو خيال ترڪ ڪيائون ۽ "مقدمة الصلواة" کي ضروري درستين کان پوءِ اڳي وانگر نصاب ۾ شامل رهڻ قبول ڪيائون.

پنهنجي طرفان اهي درستيون (اصلاح مقدمة الصلواة) اصل ڪتاب (مقدمة الصلواة) جي حاشي تي قلمبند ڪري طالبن کي انهن درستين جي روشني ۾ مطالعي ڪرڻ جي تلقين ڪيائون. اهوئي سبب آهي جو سندن اهو اصلاحي ڪتاب (اصلاح مقدمة) الڳ ڇپيل ڪونہ ٿو ملي ۽ سندن اهي درستيون مذڪور "ابوالحسن جي سنڌي" جي حاشيي تي بمبئي ۽ سنڌ جي پريسن مان وقت بوقت شايع ٿينديون رهيون آهن.

هت اسان هڪ ڳالهہ جي وضاحت ڪرڻ ٿا چاهيون. ڪن تذڪره نگارن مخدوم عليه الرحمة جي مٿي ذڪر ڪيل عربي ڪتاب "فرائض لاسلام" جو سنڌيءَ ۾ ترجمو مخدوم صاحب ڏانهن منسوب ڪيو آهي، جا ڳالهہ صحيح نہ آهي. دراصل مخدوم صاحب جو ڪتاب کي سنڌيءَ ۾ ترجمي ڪرڻ جو خيال ضرور هو؛ ليڪن مٿي ذڪر ڪيل حالات کي مدنظر رکندي اهو خيال ترڪ ڪيائون. سندس وفات کان پوءِ ٻن عالمن فرائض الاسلام جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. (١) علي بن حافظ رحہ جنهن جو ترجمو ١١٧٧ هہ ۾ مڪمل ٿيو. (٢) مخدوم عليه الرحمة جي لائق فرزند مخدوم عبداللطيف جو ترجمو.

(٤) زاد الفقير

مخدوم صاحب روزي جي احڪام ۽ مسائل تي هڪ ضخيم ڪتاب ٻهريائين عربيءَ ۾ تحرير ڪيو جو مظهر الانوار جي نالي سان مشهور آهي. ڪجهہ وقت کان پوءِ محسوس ڪيائون تہ ڪيترا ماڻهو سندس تحرير مان ڪوبہ لاڀ پرائي نہ سگهندا، ان ڪري هن ڪتاب جو نالو "حيات الصائمين" ۽ سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيل ڪتاب جو نالو "زاد الفقير" رکيائون، جنهن حقيقت جو اظهار "زاد الفقير" ۾ هيئين ريت ڪيو اٿن. ع (١٩)

۱. عربي اجهائن کـي گهڻي ڏهکي هـوءِ
سنڌي ڪير سهکي ڄاڻ سکي سيوکوءِ
تـہ مـان مـومـن پـڙهي يـاد ڪـن
جيڪي آهن ان ۾ سي مسئلا ياد ڪن
ڪٿي هٿ هاشم کي مان ڪڏهين دعا ڪن
مان مرهي ڏوهہ ڏيهہ ڏٺي ڏسي ڏوهارين.
۲. لکيم رسالو روزن جو ڪري محنتا (۲۰)
ميڙيم مسئلا تـن جـا ڪري وس وڏا
"زاد الفقير" سنڌي رکيم تنهن جو نالو
رحمت ڏنـہ رحمان جـي آهيم اميدا.

ڪتاب جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ اسان جي محقق عالم ڪيترن ئي ڪتابن مان استفادہ ڪري هيءُ ڪتاب تحرير ڪيو آهي. هـن ڪتاب ۾ فاضل مصنف ڪيترا ئي مسئلا تبيع ڪيا آهن، جن مان ٿورا پيش ڪجن ٿا.

۱. چنڊ ڏسڻ جو حڪم.
۲. رمضان جي چنڊ ڏسڻ جي شهادت.
۳. عادل جي وصف.
۴. عيد جي چنڊ جي شهادت.
۵. مطالع جو اختلاف.
۶. سحري کائڻ بابت.
۷. شڪ جو روزو ڇا آهي.
۸. سرمي ۽ تيل وجهڻ جو روزي تي اثر.
۹. روزي جي فديي جي مقدار متعلق.
۱۰. ڪفاري جي ادائگي.
۱۱. پاڻيءَ ۾ ٽٻي هڻڻ جو روزي تي اثر.

بهرحال اسان جي هن جيد عالم ڪتاب ۾ سڀ فقهي احڪام جمع ڪيا آهن ۽ هر حڪم جي سهڻي وضاحت ڪئي آهي.

هن ڪتاب جي روزي متعلق لکيل ٻين عالمن جي ڪتابن کان وڏي اهميت آهي، جاڪاڻ جنو سنڌ جي هـڪ چوٽيءَ جي عـالـم ۽ ماهر فقيہ عام فهم سنڌي سلوڻي زبان ۾ لکيو آهي.

تاليف جي تاريخ: مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب رمضان مبارڪ ۱۱۲۵ ۾ لکي ختم ڪيو. ع (۲۱)

ورهيه جا هجرت جا تنهن ڏينهن ليکيام
تان اڪاره سو پنجيهه هئا رمضان جا ايام
نسخو هـن ناقص جـو جڏهن ٿيو تمام.

هيءُ ڪتاب بمبئي، ڪراچي ۽ حيدرآباد مان وقت بوقت شايع ٿيندو رهيو آهي:
(۱) مطبع ڪريمي، بمبئي.
(۲) مطبع فيض رحماني، جهونا مارڪيٽ ڪراچي.
(۳) سيد مٺڻ شاهه تاجر ڪتب، فقير جو پڙ، حيدرآباد.

(۵) راحة المومنين

ذبح ۽ شڪار جي بيان ۾ ڪيترن ماڻهن کي اها خبر نه آهي ته شريعت ڪهڙن جانورن يا پکين کي ذبح ڪرڻ يا انهن جي شڪار ڪرڻ جي اجازت ڏني ٿي ۽ ڪيترن ماڻهن کي اها به ڄاڻ نه آهي ته حلال جانورن ۽ پکين کي ڪهڙي ريت ذبح ڪجي يا ڪهڙي طرح شڪار ڪجي.

بندوق جو استعمال ماضي قريب ۾ آيو آهي. ان کان اڳ ماڻهو جانورن ۽ پکين جو شڪار ڪتن، بازن ۽ ٻين جانورن جي مدد سان ڪندا هئا. مخدوم صاحب عام ماڻهن جي اڻڄاڻائي جو احساس رکندي ذبح ۽ شڪار متعلق شرعي مسائل تي هڪ خاص ڪتاب منظوم سنڌيءَ ۾ سنه ۱۱۳۰ (۲۲) ۾ جوڙي تيار ڪيو، جنهن ۾ ذبح ۽ شڪار جي نسبت انهن سيني شرعي مسئلن جو احاطو ڪيو اٿس جن جي مڪمل تعميل کان سواءِ حلال جانور جو گوشت نه مسلمان لاءِ جائز نه ٿيندو ۽ نه وري حلال جانور يا پکي شڪار ڪرڻ کان پوءِ درست ٿي سگهندو. هن ڪتاب جو اصل نالو "رسالة في مسائل الذبح و الاصطياد" آهي، ليڪن ذبح و شڪار جي نالي سان مشهور آهي.

ڪتاب جا ٻه باب آهن، جن مان پهريون باب ذبح تي آهي. ذبح جا ٻه قسم آهن. اختياري ۽ ذبح ضرورت.

ذبح اختياري جا ۱۴ شرط ذڪر ڪيا ويا آهن، جن مان ۲ جو تعلق ذبح سان آهي ۽ ان جو تعلق ذابح (ڪهندڙ) سان آهي! ذبح سان تعلق رکندڙ ۲ شرط. (۲۳)

(۱) ڪنڌ جون چار رڳون وڍڻ: ساهه جي نالي، کاڌي جي نالي ۽ رت جو ٻه شه رڳون. انهن چئن رڳن جو ذبح وقت وڍجي وڃڻ ذبح جو پهريون شرط آهي.

(۲) ذبح ڪرڻ جو اوزار تيز هجڻ: ذبح ڪرڻ لاءِ جيڪو اوزار ڪم آڻجي سو ڏاڍو تيز هئڻ گهرجي جيئن چارئي رڳون تڪڙو تڪڙو ڪٽي ڇڏي ۽ رت به وهائي.

(۳) ڪهڻ وقت بسم الله: ڪهڻ وقت بسم الله سڳوري پڙهڻ کانسواءِ ڪلي حلال نه ٿيندي.

(۴) **بسم الله کانسواءِ ٻين لفظن ۾ الله جو نالو وٺڻ:** بسم الله کانسواءِ ٻين لفظن ۾ الله تبارڪ و تعاليٰ جو نالو ضرور اچڻ گھرجي.

(۵) **بسم الله پڙهڻ ۽ ذبح جي وچ ۾ ٿورو وقفو هئڻ:** ذبح ڪري پوءِ بسم الله چئي کو ٻيو ڪم ڪرڻ مثلاً وضو يا گفتگو ڪري پوءِ ذبح ڪبي ته اها ذبح حلال نه ٿيندي، پر بسم الله ۽ ذبح جي وچ ۾ وقفو تمام ٿورو هجي.

(٦) **بسم الله وڏي آواز سان چوڻ:** ذبح ڪرڻ وقت بسم الله شريف گھٽ ۾ گھٽ ايتري وڏي آواز سان پڙهڻ ضروري آهي جو ڪهندڙ جا پنهنجا ڪن ٻڌي سگھن.

مذڪور ڇهن شرطن جو تعلق ذبح سان آهي، باقي ائين شرطن جو تعلق ذابح سان آهي. اهي هيٺين ريت آهن.

(٧) **ڪهندڙ جو ايمان:** ذبح ڪندڙ مومن ۽ مسلمان هئڻ گھرجي. اهل ڪتاب جو ذبحو به جائز آهي، پر مسلمان جي ذبح ڪيل کائڻ ۾ وڌيڪ ثواب آهي.

(٨) **ذبح ۾ ٻن يا زيادہ شامل ماڻهن جو بسم الله پڙهڻ:** جيڪڏهن ٻه يا زياده مسلمان جن جو ذبح ڪرڻ جائز آهي سي گڏجي کو جانور ذبح ڪن ته سڀني تي بسم الله شريف پڙهڻ واجب آهي. فقط هڪ جڻي پڙهي ته ذبح جائز نه ٿيندو.

(٩) **ذبح ڪرڻ وقت ڪهندڙ جو پنهنجي زبان سان الله تعاليٰ جو نالو وٺڻ:** جيڪڏهن ڪهندڙ شخص الله تعاليٰ جو نالو پنهنجي زبان سان پاڻ نه ورتو پر ان جي بدران اتي بيٺل ڪنهن ٻئي شخص چيو ته ذبح جائزو نه ٿيندو.

(١٠) **شڪار جي جانور تي احرام واري هٿان پيل تڪبير مان ذبيحو حرام ٿيڻ:** احڪام حج مان ڪي اهڙا به حڪم آهن جن موجب ڪي جائز ۽ حلال شيون به عارضي طور حرام ٿيو پون، مثلاً احرام واري حالت ۾ شڪار ٿيل جانور يا ڪي ڪي ذبح ڪبو ته اهو حرام ٿي پوندو. اهڙي ريت حرم شريف جي حدن اندر احرام وارو يا کو ٻيو جيڪڏهن شڪار ذبح ڪندو ته اهو به جائز نه ٿيندو. پر حلال جانور جيڪڏهن احرام وارو عام حدن ۾ يا حرم جي حدن اندر به ذبح ڪندو ته اهو جائز آهي.

(١١) **الله تعاليٰ جي نالي کانسواءِ ٻئي جي نالي تي ڪٺل جانور حرام آهي:** جنهن ذبحي تي الله تبارڪ و تعاليٰ جي نالي کانسواءِ ڪنهن ٻئي جو نالو پيل هوندو ته اهو حرام آهي.

(١٢) **ذبح ڪرڻ وقت ذبحي ۾ حياتي جي موجودگي:** ذبح جائز ٿيڻ لاءِ حياتي جو ڪجهه نه ڪجهه مقدار مذبوح ۾ هئڻ هڪ لازمي شرط آهي.

(١٣) **اهوئي جانور ذبح ڪرڻ جنهن جي ذبح لاءِ بسم الله پڙهي وئي هجي:** جيڪڏهن ڪنهن جانور کي ذبح ڪرڻ لاءِ ذبح جي جاءِ تي آندو ويو ۽ ڪهندڙ بسم الله شريف به پڙهي، پر پوءِ ارادو بدلائي ان جانور کي ڇڏي ٻئي

جانور کي ڪُٺائين ۽ ان تي ڪُهڻ وقت بسم الله نہ پڙهيائين تہ اهو ذبيح حلال نہ ٿيو. هر جانور لاءِ جدا جدا بسم الله پڙهڻ گهرجي.

(١٤) فقط حلال جانور ذبح ڪرڻ: حرام جانور کي تڪبير يا بسم الله حلال نہ ڪندي، تنهنڪري گوشت کائڻ جي ارادي سان فقط حلال جانور ذبح ڪرڻ گهرجي.

اسان جي فاضل مصنف مٿين ١٤ شرطن جي وضاحت کان پوءِ ذبح جون مستجبات ۽ مڪروهات بيان ڪيون آهن، جي سندس فقه ۾ وڏي دسترس هجڻ جو ڪامل ثبوت آهن، چند مستجبات ۽ مڪروهات ذڪر ڪجن ٿيون.

(الف) ذبح جون مستجبات: تيز ڪاتي ڪم آڻڻ. ذبح جي وقت جانور جو رخ ڪعبي طرف ڪرڻ.

(ب) ذبح جون مڪروهات: سُٺي ڪاتي ڪم آڻڻ. ٽي رڳون وڍڻ. ڪياڙي جي پاسي کان ذبح ڪرڻ، چئني رڳن جي وڍجي وڃڻ کان پوءِ بہ ڪهندو رهڻ.

ذبح اختياري جي تفصيلي ذڪر کان پوءِ اسان جي مصنف ذبح ضرورت جي سمجهاڻي ڏني آهي. ڪن حالتن ۾ جڏهن جانور کي ذبح اختياري وانگر سولائي سان سير نہ وجهي سگهبي آهي، ۽ ان جي جلدي مري وڃڻ جو امڪان هوندو آهي، ان حالت ۾ بسم الله شريف چئي ان کي ڪنهن اهڙي تيز اوزار جو ڌڪ هڻجي جو جانور بہ مري پوي ۽ رت بہ وهي. اهڙي حالت واري ذبح کي ذبح ضرورت چئبو. اهڙي ريت ذبح ڪيل جانور جو گوشت کائڻ حلال آهي.

اسان جي مصنف ذبح ضرورت جا ڇهہ قسم بيان ڪيا آهن.

ذبح جي قسمن، مسئلن ۽ شرطن جي ذڪر کان فارغ ٿي اسان جي فاضل مصنف عالمانہ بحث ڪندي پڌايو آهي تہ مختلف فقهاء جي نظرن ۾ ڪهڙا جانور يا پکي حلال يا حرام، مڪروہ تحريمہ يا مڪروہ تنزيہ آهن.

پيو باب شڪار جي مسئلن تي مبني آهي. شڪار واسطي ١٤ شرط مقرر ڪيا اٿن، جي مختصر طور پيش ڪجن ٿا.

١- چيرينڌڙ جانور يا شڪاري پکي کي شڪار ڪرڻ لاءِ بسم الله شريف پڙهي شڪار ڏانهن اُماڻڻ. شڪاري جانور جيڪڏهن شڪار کي تيز ڏندن يا چنبن سان گهاءُ ڪيو تہ ان جو گوشت کائڻ جائز آهي. جيڪڏهن سير وجهڻ کان اڳ بہ شڪار مري ويو تہ ان جو هرج ڪونهي.

٢- شڪاري جانور ۽ پکيءَ کي شڪار لاءِ خاص تربيت ڏنل هجي. جيڪڏهن شڪاري جانور شڪار مان ڪجهہ کاڌو تہ اهو شڪار جائز نہ ٿيندو.

٣- جنهن هٿيار سان شڪار ڪجي اهو ڌاڍو تيز هئڻ گهرجي.

٤- تيز هٿيار بسم الله شريف چئي شڪار کي هڻڻ، تيز هٿيار لڳڻ سان شڪار کي کو گهاءُ ٿيو ۽ رت نہ نڪتو ۽ شڪار مري ويو تہ ان شڪار جو گوشت کائڻ جائز آهي.

٥- شڪاري جانور کي شڪار جي پٺيان ڊوڙندو ڏسي مالڪ بچ ڪئي. ۽ بسم الله چئي ته شڪار حلال ٿيندو نه ته حرام.
٦- بسم الله شريف ويسر سبب رهجي وڃي ۽ نه ڄاڻي واڻي ته اهو شڪار جائز ٿيندو.
٧- فقط اهڙي شڪاري جو ڪيل شڪار جائز آهي جنهن جو ذبح ڪرڻ جائز آهي. يعني مسلمان ۽ اهل ڪتاب، ٻين جو ڪيل شڪار جائز نه آهي.
٨- شڪار لاءِ موڪليل جانور يا پکي ويندي واٽ تي ڪنهن ٻئي ڪم ۾ مشغول ٿي ويو مثلاً پيشاب ڪرڻ، ڪجهه کائڻ يا آرام وٺڻ، ان کان پوءِ وڃي شڪار جهليائين، ته اهو شڪار حلال نه آهي. (ب) شڪاري جانور هڪ شڪار جي ارادي سان ويو. اهو نه مليس ۽ ٻيو هٿ ڪيائين ته اهو به حلال آهي.
٩- جيڪڏهن شڪاري جانور سان ڪو اهڙو جانور شريڪ ٿيو جنهن جو شڪار جائز نه آهي ته ٻنهي جو شڪار حرام ٿيو.
١٠- شڪار ڪندڙ شخص سان به جيڪڏهن اهڙو شخص شامل ٿئي جنهن جو ڪيل شڪار حرام آهي ته ٻنهي جو شڪار حرام ٿيندو.
١١- شڪار کي تير هڻڻ کان پوءِ شڪار ڪندڙ شخص کي ان جي پويان تڪڙو ڊوڙڻ وڃڻ گهرجي.
١٢- تير ۽ شڪاري جانور يا پکيءَ جي گهاءَ سان فقط تکو ڊوڙندڙ جائز طرح شڪار ٿي سگهندا.
١٣- شڪار گهاءَ کان سواءِ ڪنهن ٻئي سبب مرڻ نه گهرجي. مثلاً جيڪڏهن پاڻيءَ ۾ ڪريو ۽ ان سبب ٻڏي مري ويو ته حرام ٿيو.
١٤- جيڪڏهن تير يا شڪاري جانور يا پکي جي گهاءَ سبب شڪار اڏامڻ ۽ ڊوڙڻ کان عاجز ٿيو ۽ جيئرو ئي هٿ آيو ۽ منجهس اڃا گهڻي حياتي آهي ته ان کي ذبح ڪرڻ لازم آهي.
ڪتاب جي غاير مطالعي کان پوءِ چئي سگهجي ٿو ته اسان جي مصنف هن ڪتاب جي جوڙڻ ۾ نهايت جفاڪشيءَ کان ڪم ورتو آهي. ذبح ۽ شڪار متعلق سڀني شرعي احڪامن کي يڪجا ڪيو آهي ۽ سڀني مسئلن جو ڪوبه پهلو تشنه رهجي نه ويو آهي.
هيءُ ڪتاب ڪيترا دفعا بمبئي، ڪراچي، سکر ۽ ٻين هنڌان ڇپيو آهي.

(٦) رسالة في موعظة القبر وما بعده (٣٤)

اصل ۾ مخدوم صاحب جو هيءُ ڪتاب ڪنهن ٻي ٻولي تان ترجمو نه آهي، ليڪن سنڌيءَ ۾ تخليق ڪيو ويو آهي. وڏي ڳولا ڪرڻ کان پوءِ به اسان کي هن ڪتاب جو سراغ نه مليو آهي.
فاضل مصنف جي بيان مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ هيءُ ڪتاب مرڻ کان پوءِ قبر ۾ پهچائي ۽ حشر ۾ کهڙي ريت باز پرسي ۽ احتساب ٿيندو وغيره بابت تحرير ڪيو اٿن. هي ڪتاب اڃان تائين نه ڇپيو آهي.

(٧) تحفة التائبين (٣٥)

هن ڪتاب ۾ اسان جي مصنف الله تعاليٰ جي حضور ۾ توبهه گهرڻ لاءِ قابل قبول دعائن کي قلمبند ڪيو آهي. هيءُ ڪتاب اڃا تائين نه ڇپيو آهي. افسوس جو مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب وانگر هن ڪتاب جو اسان کي قلمي نسخو به نه ملي سگهيو آهي.

(٨) رسالة في ذکر کيفيات الصلواة (٣٦)

هن ڪتاب ۾ اسان جي مصنف، نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم تي صلواتن جا بهتر نمونا ڪولي بيان ڪيا آهن. هيءُ ڪتاب اڻ ڇپيل آهي. هن ڪتاب جو به افسوس ته اسان کي ڪو سراغ نه مليو آهي.

(٩) قوت العاشقين (٣٧)

مخدوم صاحب عاشقِ رسول صلي الله عليه وسلم هو. هن ڪتاب ۾ اسان جي مصنف رسول اڪرم صلعم جا فضائل ۽ معجزا بيان ڪيا آهن. ڪتاب جي هڪ ڀاڱي ۾ فضائل ۽ ٻئي ڀاڱي ۾ معجزات النبي صلعم آهن. ٻئي ڀاڱي ۾ رسول اڪرم صلعم جا ١٨٦ معجزا بيان ڪيا اٿس.

هيءُ ڪتاب پهريائين بمبئي ۾ ڇپيو، ليڪن ڇڱي وقت کان اڻ لڀ ٿي ويو هو. پوءِ مرحوم خانبهادر محمد صديق ميمڻ ١٩٥٠ع ۾ مسلم اد بي پريس حيدرآباد مان ڇپائي پڌرو ڪيو.

ٻئي ڀاڱي (معجزات النبي صلعم) جو هڪ قلمي نسخو شاهه ولي الله اورينٽل ڪاليج منصوره ۾ مئي ١٩٧٨ع ۾ نظر مان گذريو آهي. ڪتابت جي سال ۽ ڪاتب جو نالو به لکيل نه آهن. ڪن صفحن تي لفظ مٽجي ويا آهن.

(١٠) قصيدة جيمية

مخدوم صاحب الله جي پياري رسول محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي شان ۾ هڪ بهترين قصيدو لکيو آهي، جنهن جو قافيه "جيم" آهي ۽ آن ڪري ئي قصيدة جيميّة جي نالي سان سڏجي ٿو.

هن قصيدي جو مخطوط نسخو اڳوڻي صورتخطيءَ ۾ محترم شيرمحمد نظاماڻي ساڪن ٽنڊو قيصر جي ذاتي ڪتبخاني ۾ نظر مان گذريو آهي. قصيده جي ٻولي نهايت سليس، جاذب ۽ عام فهم آهي. تبرڪ طور چند ابتدائي ۽ آخري مصراعون لکجن ٿيون: ع

(الف) ابتدائي مصراعون:

اي خاصا دوست خدائجا حضرت هٿ ونيج
توريءَ تاري ناهه ڪا يا رسول رسيج
فريادون فقير جون سونهارا سٽيج

زاريون هن ضعيف جون والي ورنائيج
ڏسي حال حقير جو عربي آڌر ڏيج
سندا سائل سپرين سرور سوال سڀج
مداحي ڪي مصطفيٰ دوست دلاسا ڏيج
ماندي هن مسڪين جو غني غور ڪريج
مجتبيٰ محتاج تي فضل فرمائيج
سُنتي مرسل مهر جا حضرت هٿ رکيج.

(ب) اخري مصراهون:

حرمت حبيب هاشميءَ جي باري بخشائيج

—

قادر ڪلمي سان ڪري هادي هلائيج

ڪتابت جو سال ۽ ڪاتب جو نالو ڏنل نہ آهن.

(۱۱) ٻن دعائن جو مختصر ترجمو (۲۸)

علامہ مرحوم سنڌيءَ ۾ ٻن دعائن اللهم انّي ۽ اللّٰہ رّبي جو مختصر منظوم ترجمو آهي. هيءُ ترجمو مختصر سنڌيءَ جي نالي سان بہ مشهور آهي. هيءُ ڪتاب اڃا تائين نہ ڇپيو آهي. افسوس جو وڏي جاکوڙ ڪان پوءِ بہ اسان کي هن ڪتاب جو قلمي نسخو دستياب نہ ٿيو آهي.

حـوالا

(۱) محمد صديق ميمڻ، سنڌ جي ادبي تاريخ ج ۱، ص ۷۴.
مخدوم اميراحمد، مقدمة بذل القوة ص ۱۰.
(۲) مصر جو مشهور عالم ۽ مفسر علامہ جلال الدين سيوطي متوفي.
(۳) مخدوم اميراحمد، مقدمہ بذل القوة ص ۱۱.
(۴) ايضاً ص ۲۸.
(۵) محمد صديق ميمڻ، سنڌ جي ادبي تاريخ ج ۱، ص ۵۹.
(۶) مخدوم اميراحمد، مقدمه بذل القوة ص ۶.
(۷) محمد صديق ميمڻ، سنڌ جي ادبي تاريخ ج ۱، ص ۷۲.
(مخدوم محمد ابراهيم ٽِني، سنڌ جي مايہءِ ناز عالم ۽ سنڌي زبان ۾ موزون ڪلام جي باني مخدوم عبدالرؤف ٽِني م ۱۱۶۱ جو لنيو پاٽ هو).

(٨) مخدوم محمد هاشم، تفسير هاشمي (موجوده صورتخطي ۾ آئيندڙ محمد يوسف ابڙو) ص ١.

(٩) ايضاً، ص ٢.

(١٠) ايضاً، ص ٣.

(١١) ايضاً، ص ٣.

(١٢) مخدوم محمد هاشم، بناءالاسلام (موجوده صورتخطي ۾ آئيندڙ محمديوسف ابڙو) ص ١٩.

(١٣) ايضاً، ص ٢٨٧.

(١٤) ايضاً، ص ١٨٩.

(١٥) مخدوم اميراحمد، مقدمة بذل القوة، ص ٢٧.

(١٦) ٻارهين صدي هجري جو مشهور سنڌي عالم مخدوم محمد قائم، ٺٽي ضلعي جي کنهن ڳوٺ جو رهاڪو هو، ۽ پوءِ ٺٽي ۾ اچي رهيو. ديار حبيب ۾ وڃي رهڻ لاءِ آکير رکي ٻهريون دفعو ٣٠ ورهين جي عمر ۾ حجاز مقدس ويو. ڪجهه سالن ڪان پوءِ وطن واپس ٿيو. ٿورن ورهين ڪان پوءِ سڄي خاندان سميت سنه ١١٥٤هه ۾ وري حجاز جو سفر اختيار ڪيائين ۽ اتي مسجد نبوي صلعم ۾ حديث جو درس ڏيڻ لڳو. مديني منوره ۾ زندگي جا آخري ڏينهن گذاري ١١٥٧هه مالڪ حقيقي سان وڃي مليو. کيس شيخ محمد حيات السندي المدني ۽ شيخ عبدالحميد السندي هالڪنڊوي جي پرسان سپرد خاڪ ڪيو ويو آهي (بحواله مخدوم اميراحمد، مقدمة بذل القوة)، ص ٥٥.

(١٧) مخدوم اميراحمد، مقدمة بذل القوة، ص ٥٥.

(١٨) ايضاً. "حمل السلاح" ڪتاب "الشفاء الدائم عن اعتراض القائم" جي نالي سان به مشهور آهي.

(١٩) محمد صديق ميمڻ، سنڌ جي ادبي تاريخ، ج ١، ص ٨٣.

(٢٠) ايضاً، ص ٨٢.

(٢١) ايضاً، ص ٨٢.

(٢٢) محمد صديق ميمڻ، سنڌ جي ادبي تاريخ، ح ١، ص ٨٦.

(٢٣) مخدوم اميراحمد، مقدمة بذل القوة، ص ص ٢٨-٢٩.

(٢٤) ايضاً، ص ٢٩.

(٢٥) ايضاً، ص ٢٩.

(٢٦) ايضاً، ص ٢٩.

(٢٧) ايضاً، ص ٢٩.

(٢٨) ايضاً، ص ٢٩.

مـــاخــذات

(الف) مطبوع

١. بذل القوة في حوادث سني النبوة، تصنيف مخدوم محمد هاشم، تحقيق و مقدمة مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد. پهريون ڇاپو ١٩٦٦ع.
٢. تفسير هاشمي، پاڱو پهريون. تصنيف مخدوم محمد هاشم. موجوده صورتخطي ۾ آڻيندڙ: محمد يوسف ابڙو. قرآن پريس، حيدرآباد ١٩٧٠ع.
٣. بناء الاسلام. تصنيف مخدوم محمد هاشم. موجوده صورتخطي ۾ آڻيندڙ: محمد يوسف ابڙو. فردوس پريس حيدرآباد ١٩٧٠ع.
٤. سنڌ جي ادبي تاريخ، محمد صديق ميمڻ. آر-ايڇ- احمد اينڊ برادرس. جمالي پرنٽنگ پريس، حيدرآباد سال ١٩٦٧ع.

(ب) مخطوطات

١. تفسير هاشمي، تصنيف مخدوم محمد هاشم، ذاتي ڪتبخانو محترم شيرمحمد نظاماڻي مرحوم.
٢. معجزات النبي، تصنيف مخدوم محمد هاشم، ڪتبخانو شاه ولي الله اورينٽل ڪاليج، منصوره.
٣. قصيدة جيمية: تصنيف مخدوم محمد هاشم، ذاتي ڪتبخانو محترم شيرمحمد نظاماڻي مرحوم.

قريشي حامد علي "خانائي"

سنڌي زبان جا ادبي ماهوار رسالا

(سن ١٨٥٥ع کان ١٩٥٥ع تائين)

اوائلي دؤر ۾ صحافت جو مقصد صرف اهو هو تہ سرڪاري، غير سرڪاري ۽ ملڪي خبرن کي عوام تائين پهچايو وڃي ۽ ساڳي وقت هو انهن جي پس منظر کان بہ واقف ٿين. انهيءَ سان اهو بہ مقصد هو تہ ملڪي ماڻهو حاڪم جي هر انهيءَ پاليسيءَ کان واقف ٿين، جيڪا هو ملڪ لاءِ تيار ڪري ٿو. انهيءَ سان گڏوگڏ ان دؤر جي "صحافت" جو اهو بہ مقصد هو تہ عوام دنيا جي نين ڦيرين گهيرين ۽ جديد سائنسي علمن ۽ فنن کان بہ روشناس ٿئي. انهن مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ان دؤر جي هر اخبار ۾ اڪثر ڪري 'خبرن' سان گڏ سياسي عنصر پڻ گهڻو شامل ٿيندو ويو. انهيءَ لحاظ کان "صحافت" جي ڄاڻو حلقن ان کي ٻن حصن ۾ ورهايو: هڪ اخبارون، ۽ ٻيو ادبي رسالا. ادبي رسالن کي صرف علم و ادب، تحقيق، سائنسي ۽ معلوماتي مضمونن ۽ مقالن لاءِ مخصوص ڪيو ويو.

سنڌي صحافت جي شروعات انگريزن جي دور حڪومت ۾ ٿي ۽ تاريخي لحاظ کان ان جي باقاعدي ابتدا اڻويهين صديءَ جي ٻوئين چوٿائيءَ ۾ ٿئي ٿي. (١) ان دؤر ۾ سنڌي زبان ۽ ادب تي انگريزي ادب جو وڏو اثر پيو، ۽ "صحافت" پڻ ان اثر کان ڪافي متاثر ٿي. سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن جي خيالن، فڪرن ۽ ذهنن ۾ هڪ وڏو نئون انقلاب آيو. انهيءَ ڏس ۾ سنڌ جي سياست، سماج ۽ تعليم وغيره جي ميدان ۾ سنڌي زبان جي اخبارن ۽ رسالن وڏو نمايان حصو ورتو ۽ ان سان گڏ ساڳي وقت سنڌي ٻوليءَ جي ڦهلاءَ، ان جي ترقي ۽ علم ادب جي واڌاري لاءِ پڻ سنڌي رسالن ۽ اخبارن گهڻو رهبريءَ ۽ رهنمائيءَ جو ڪم ڪيو ۽ ان ڏس ۾ ڪافي ڪاميابي حاصل ڪئي.

انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ سنہ ١٨٥٣ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جي نئين "رسم الخط" جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ سنڌي نثر جي باقاعدي شروعات ٿي. (٢) سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ ۾ عام ڪرڻ ۽ ان ۾ ابتدائي تعليم ڏيڻ لاءِ سموريءَ سنڌ ۾ اسڪول کوليا ويا، ۽ ان ساڳي زماني ۾ سنڌ اندر ڇاپخانن ۽ پريس جو رواج پڻ جاري ٿيو. (٣) نئين سنڌي لپيءَ کي سنڌ ۾ رائج ڪرڻ لاءِ، ان وقت جي اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندڙ مواد سنڌ جي ماڻهن کي

ان سان مانوس ڪرڻ ۾ وڏو نمايان حصو ورتو. اهڙيءَ طرح سان سنڌي ٻولي ۾ علمي ۽ ادبي "صحافت" جو سهانو تارو اڀريو. سنڌي ادب نين جديد ادبي صنفن کان واقف ٿيو. نثر خواهه نظم ۾ نوان ۽ انوکا تجربا ڪيا ويا ۽ اهڙي طرح سان مغربي ادب جو ڪافي حصو سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو، جنهن ۾ سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن کي ڪافي حد تائين ڪاميابي حاصل ٿي.

ان اوائلي دؤر ۾ سنڌ ۾ علم و ادب ۽ صحافت جا وڏا خاص مرڪز هي هئا: ڪراچي، حيدرآباد، سکر ۽ شڪارپور. انهن مرڪزن مان ڪيترين ئي سنڌي اخبارون ۽ ماهوار ادبي رسالا نڪرندا هئا. اسان هت علمي ۽ ادبي ماهوار سنڌي رسالن جو ذڪر ڪريون ٿا، جنهن مان اهو پوريءَ طرح سان معلوم ٿي ويندو ته سنڌ اندر "سنڌي زبان" جا ڪهڙا علمي ۽ ادبي رسالا نڪرندا هئا، جن سنڌي زبان ۽ ادب جي وڏي خدمت ڪندي اڻ متجندڙ نشان ۽ اهڃاڻ ڇڏيا آهن. دراصل اهي قديم رسالا ئي آهن، جن جي وسيلي سنڌي ٻولي ۽ ادب جي راهه ۾ ترقي ۽ خدمت ڪندڙ عالمن ۽ شاعرن جو پتو پوي ٿو ته انهن ڪهڙي نموني ۾ سنڌي ادب جي نشو و نما ۾ نمايان حصو ورتو، ۽ سنڌن طرزِ تحرير جو نمونو ڪهڙو هو. ساڳئي وقت اها به خبر پئجي سگهي ٿي ته جدا جدا دؤرن ۾ ڪهڙي قسم جي عبارت جو رنگ ۽ ڍنگ هو، ۽ ان ۾ ڪهڙيءَ ريت ڦيرو ايندو رهيو. اهڙي قسم جي مختلف ادبي ۽ لساني مُنجهيل ڳالهين تي روشني پوي ٿي ۽ انهن ذريعي ان قسم جا ڪيترائي مسئلا حل ٿي سگهن ٿا.

(۱) سرسوتي:

حافظ خيرمحمد اوحدي صاحب سنڌي ادبي رسالن جي سلسلي ۾ لکي ٿو ته سنہ ۱۸۹۶ع ۾ سنڌ گورنمينٽ جي تعليم کاتي طرفان "سنڌ سڌار" نالي هڪ پندرهن روز رسالو ڪڍيو ويو، جنهن جو مقصد ماڻهن ۾ تعليم جو چاهه پيدا ڪرڻ هو. حافظ صاحب ان رسالي کي سنڌي زبان جو پهريون رسالو سڏي ٿو. (۴) مگر مير شفيع محمد علوي صاحب "سرسوتي" کي سنڌ جي پهرين مخزن ڄاڻائي ٿو. علوي صاحب سنڌ گزيٽيئر جي حوالي سان لکي ٿو ته ۱۸۶۹ع ۾ سنڌ سرڪار جي تعليم کاتي طرفان "سنڌ سڌار" نالي هڪ اخبار جاري ڪئي ويئي، جنهن جو مقصد اهو هو ته سنڌ ۾ نئين ٺاهيل سنڌي صورتخطيءَ کي صحيح نموني ۾ استعمال ڪري، ان ۾ هڪجهڙائي پيدا ٿئي. (۵) سنڌ گزيٽيئر جي حوالي مان ظاهر آهي ته "سنڌ سڌار" رسالو نه، بلڪ اخبار هئي. (٦) ساڌو هيرانند ۽ مرزا صادق علي بيگ ان جا ايڊيٽر هئا. سنہ ۱۸۸۴ع ۾ سنڌ سرڪار ان اخبار کي "سنڌ سڀا" نالي هڪ خانگي اداري جي حوالي ڪيو. سنہ ۱۸۹۰ع ۾ ساڌو هيرانند "سنڌ سڀا" جي طرفان هڪ سنڌي رسالو **"سرسوتي"** نالي سان جاري ڪيو. ديوان ڏيارام گدومل ان رسالي جو مددگار هو. **هيءُ رسالو سنڌي زبان جو سڀ کان پهريون علمي ۽ ادبي رسالو هو، جو سنڌ جي سرزمين تان جاري ٿيو.** (۷) (۸)

"سرسوتي" رسالو حيدرآباد مان نڪرندو هو، ساڌو هيرانند هن رسالي جو ايڊيٽر هو. ساڌو هيرانند سنڌ ۾ انگريزن جي دؤر ۾ انگريزي ۽ سنڌي صحافت جي باني مان هو. هن رسالي سنڌ جي ماڻهن ۾ نئين جديد تعليم لاءِ ڏاڍو چاهه پيدا ڪيو. هن رسالي ۾ ملڪي، سماجي، تعليمي ۽ ادبي سرگرمين جي احوالن سان گڏ ادبي مضمون ۽ شعر ڇپجندا هئا. هن رسالي ان دؤر ۾ سنڌ جي موزون شاعريءَ کي فروغ ڏنو. هيءُ رسالو سورنهن صفحن تي نڪرندو هو. سنڌ جي وڏن شاعرن جهڙوڪ: آخوند محمد قاسم هالائي، سيد فاضل شاهه، غلام محمد شاهه "گدا"، مير علينواز علوي، مولوي هدايت الله "مشتاق"، حافظ حامد، محمد شاهه "مجتبائي"، محمد ابراهيم "صوفي" وغيره جا بهترين شعر ۽ نظم هن رسالي جي زينت هوندا هئا. (٩)

(٢) معاون:

هندستان جي عليڳڙهه جي علمي ۽ تعليمي تحريڪ کان متاثر ٿي سنڌ ۾ "انجمن محمدي" جي سهاري هيٺ سنه ١٨٧٥ع ۾ ڪراچي سنڌ ۾ حسن علي آفنديءَ "سنڌ مدرسة الاسلام" جو بنياد وڌو، ۽ سنڌ جي مسلمانن ۾ جديد انگريزي تعليم ۽ سياسي بيداري پيدا ڪرڻ لاءِ "معاون" نالي سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ رسالو سنه ١٨٩٠ع ڌاري جاري ڪيائين. هن رسالي سنڌي مسلمانن جي ذهنن ۽ خيالن ۾ ڪافي انقلاب آندو، جنهن جا ڏاڍا سٺا نتيجا نڪتا. (١٠)

(٣) مدرسه:

مرحوم حسن علي آفنديءَ جي علمي ۽ تعليمي تحريڪ کي سنڌ اندر ڪامياب بنائڻ لاءِ ١٨٩٠ع ۾ مرحوم مولوي الهه بخش "ابوجهي" "مدرسه" نالي رسالو سنڌي زبان ۾ جاري ڪيو، جنهن جو ايڊيٽر مولوي صاحب پاڻ هو. هن رسالي سنڌي مسلمانن ۾ بيداري آندي "سنڌ مدرسة الاسلام" جي تعليمي پاليسين ۽ پروگرامن سان گڏ علمي، ادبي ۽ تاريخي مضمون شايع ٿيندا رهندا هئا. هيءُ رسالو سنڌ گزيٽ پريس ڪراچيءَ مان شايع ٿيندو هو.

(٤) ديس سڌار:

هيءُ رسالو سنه ١٨٩٤ع ۾ ڪراچي سنڌ مان جاري ڪيو ويو. هن رسالي ۾ ادبي، معلوماتي ۽ اخلاقي نموني جا مضمون ڇاپيا ويندا هئا. (١١)

(٥) سناتن ڌرم پرچارڪ پتر:

سنه ١٩٠١ع ۾ ڪراچيءَ مان هندن "سناتن ڌرم پرچارڪ پتر" نالي هڪ رسالو جاري ڪيو. هيءُ رسالو صرف هندو طبقي تائين محدود هو. هن رسالي ۾ ڇپجندڙ مضمونن جي سنڌي صورتخطي "عربي-سنڌي" هئي، مگر ان ۾ هندي ۽ سنسڪرت جا ڳاٽي ٻڌا لفظ استعمال ٿيل هوندا هئا. هيءُ رسالو سنڌ ۾ اٽڪل چاليهن ورهين تائين ساندهه هليو. (١٢)

(٦) ڊي- جي- سنڌ ڪاليج مسيلني:

ديوان ڏيارام گدومل ۽ ديوان ڏيارام ڄيٺمل جي ڪوشش ۽ سعي سان سنه ١٨٨٧ع ۾ "ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج" جو ڪراچيءَ ۾ بنياد پيو ۽ سنه ١٩٠١ع ۾ ان جي سهاري هيٺ "ڊي- جي- سنڌ ڪاليج مسيلني" نالي هڪ مخزن جاري ڪئي ويئي. هن رسالي جو ايڊيٽر ساڌو ٽانورداس واسواڻي هو. هو پاڻ ان ڪاليج ۾ پروفيسر هو. هن مخزن ۾ ان دؤر جي وڏن عالمن ۽ اديبن جا مضمون پوندا هئا. هيءَ مخزن سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ نڪرندي هئي ۽ سنه ١٩٤٧ع تائين سنڌ ۾ باقاعدي هلي. هن مخزن جي چونڊ مضمونن جو مجموعو پروفيسر لعل سنگ اجواڻيءَ "ويچار" نالي هڪ الڳ ڪتاب ۾ ڇاپيو. (١٣)

(٧) اخبار تعليم:

سنڌ سرڪار جي تعليم کاتي طرفان سنه ١٩٠٢ع ۾ "اخبار تعليم" نالي هڪ رسالو جاري ڪيو ويو. پهريائين هيءُ رسالو سماهي هو ۽ ٣٢ صفحن تي نڪرندو هو، جو قيصريه پريس حيدرآباد ۾ ڇپيو هو. بعد ۾ هن کي ماهوار رسالو بنايو ويو ۽ ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد سنڌ مان شايع ڪيو ويندو هو. هيءُ رسالو ساڌو هيرانند جي ياءُ ديوان تاراچند شوقيرام، پرنسپال ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جي سهاري هيٺ نڪرندو هو. (١٤) محمد صديق "مسافر" پڻ هن رسالي جو ايڊيٽر ٿي رهيو هو. هن رسالي ۾ سنڌي زبان، سنڌي صورتخطيءَ جي صحيح استعمال، سنڌ جي تاريخ ۽ مضمون لويسيءَ جي ترقيءَ لاءِ بلند پايه مضمون شايع ٿيندا هئا. هيءُ رسالو سنڌ ۾ سالن جا سال هليو ۽ سنڌي ادب جي ڪافي خدمت ڪندو رهيو. (١٥)

(٨) مدرس ماهوار:

سنه ١٨٨٥ع ۾ خانبهادر حسن علي آفنديءَ "سنڌ محمدن ائسوسيئيشن" جو بنياد رکيو، جنهن جو مقصد هو ته سنڌ جي مسلمانن ۾ تعليم کي عام ڪيو وڃي. انهيءَ انجمن جي سهاري هيٺ سنه ١٩٠٤ع ۾ "مدرس منٿلي" جي نالي سان هڪ رسالو ڪڍيو ويو. هن رسالي جي فاضل ايڊيٽرن مان مولوي الهه بخش "ابوجهو" ۽ مولوي عبدالرحيم فقير هئا. بعد ۾ شمس الدين "بلبل" ۽ مولانا نورنگ زاده هڪ ٻئي پٺيان هن رسالي جا ايڊيٽر ٿي رهيا. هن رسالي ۾ ان دؤر جي عالمن ۽ اديبن جا سنڌي زبان جا معياري ۽ معلوماتي مضمون پوندا هئا. (١٦) هيءُ رسالو ١٣ صفحن جو هوندو هو.

(٩) تحفهٔ احباب:

هن دؤر جي شاعرن ۾ محمد هاشم "مخلص" وڏو ڪمال درجي وارو شاعر هو. مزاحيه نگاري ۽ هجو لکڻ ۾ کيس وڏو درڪ حاصل هو. سن ١٩٠٤ع ۾ ٺٽي جي مشهور عالم علامه اسدالله شاه "فدا" جي مدد سان "مخلص" مرحوم حيدرآباد سنڌ مان "تحفهٔ احباب"

نالي سان ماهوار ادبي رسالو جاري ڪيو. ان دؤر جي انگريز سرڪار جي خلاف طنزيہ مضمون لکڻ ڪري ”مخلص“ قانوني عتاب هيٺ آيو ۽ پاڻ روپوش ٿي خانہ بدوش زندگي گذارڻ لڳو. جوڌپور، بيڪانير ۽ ناگپور رياستن ۾ ”حڪيم ناصر علي“ جي فرضي نالي سان روپوشيءَ جي حياتي گذارڻ لڳو. (١٧)

(١٠) بهار اخلاق:

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو تہ ويهين صديءَ جي پهرئين ڏهاڪي ۾ محمد هاشم ”مخلص“ هڪ قابل مذاقي ۽ طنزي مصنف هو. سن ١٩٠٥ع ۾ ”بهار اخلاق“ نالي رسالو حيدرآباد ضلعي جي ٽنڊي شهر مان علامہ سيد اسدالله شاهہ ”فدا“، مصنف ”هديہ اسديہ“ جي سرپرستيءَ هيٺ نڪرندو هو. هن جي باري ۾ پڻ چوڻ ۾ اچي ٿو تہ محمد هاشم ”مخلص“ پنهنجي گمناميءَ واري زندگيءَ ۾ هن جو ايڊيٽر هو. هن رسالي ۾ معياري، علمي ۽ ادبي نثر ۽ نظم ڇپجندو هو. (١٨)

(١١) جعفر زٽلي:

سن ١٩٠٩ع ۾ رئيس غلام محمد ڀرڳڙيءَ جي مدد سان محمد هاشم ”مخلص“ ’جعفر زٽلي‘ جي نالي سان هڪ رسالو ٽنڊي مان جاري ڪيو. هيءُ رسالو پريميئر اسٽيم پريس حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپبو هو. هيءُ رسالو سنڌي زبان جي مزاحيہ ۽ طنزيہ ادب جو نمائندہ دفتر هو. هن رسالي جو گمنام ايڊيٽر ماستر عبدالرحيم ”شائق“ هو. چون ٿا تہ ماستر عبدالرحيم ”شائق“، ”مخلص“ مرحوم جو ڀائٽيو ۽ نائي هو.

(١٢) ڪچڪول:

هيءُ رسالو پڻ محمد هاشم ”مخلص“ جي ايڊيٽريءَ هيٺ نڪرندو هو. سن ١٩٠٩ع ڌاري پريميئر اسٽيم پريس حيدرآباد سنڌ مان شايع ڪيو ويندو هو. هيءُ رسالو ١٣ صفحن تي مشتمل هوندو هو. هن رسالي ۾ بہ ”مخلص“ پنهنجي ظرافت ۽ شعر و شاعريءَ جا وڏا جوهر ڏيکاريا.

(١٣) الاسلام:

سال ١٩١٣ع ۾ علمي، ادبي، ديني ۽ اسلامي تعليم جي تبليغ ۽ اشاعت جي سلسلي ۾ سنڌي زبان ۾ ”الاسلام“ نالي هڪ ماهوار رسالو ڪراچيءَ مان جاري ڪيو ويو. هيءُ رسالو ٣٢ صفحن جو نڪرندو هو ۽ ڪراچيءَ جي حميديہ پريس مان شايع ڪيو ويندو هو. مولانا حڪيم فتح محمد ”صغير“ سيوهاڻي ان جو سرپرست هو. هن رسالي جو ايڊيٽر محمد عبداللطيف هو. مخدوم محمد صالح ڀٽي پڻ ڪجهہ وقت لاءِ ماستريءَ جي اوائلي دؤر ۾ هن رسالي جو ايڊيٽر ٿي رهيو هو. هن رسالي ۾ اعليٰ درجي جا اسلامي، علمي، ادبي ۽ معلوماتي مضمون شايع ٿيندا هئا. محمد هاشم ”مخلص“، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولوي محمد عثمان نورنگزادہ ۽ ٻين ڪهنہ مشق شاعرن ۽ اديبن جون علمي ۽ معياري تحريرون هن رسالي ۾ ڇپجنديون رهنديون هيون.

(١٤) سک جو سنيهو:

حڪيم ڏنراج مل هاسانند پنجابي شڪارپوري علم طب کي سنڌ ۾ عام ڪرڻ لاءِ سن ١٩١٥ع ۾ "سک جو سنيهو" نالي هڪ رسالو شڪارپور سنڌ مان جاري ڪيو. حڪيم ڏنراج مل، شڪارپور جي "اسرار صحت" دواخاني جو مالڪ هو. (١٩)

(١٥) ڌرم درشن:

هامارام سندرداس پمناڻي سن ١٩١٥ع ۾ "ڌرم درشن" نالي هڪ سنڌيءَ ۾ ماهوار رسالو ڪراچيءَ مان جاري ڪيو هو. هن جو اصل نالو "ست سنگ ولاس" هو، جيڪو بعد ۾ "ڌرم درشن" جي نالي سان سڏجڻ ۾ آيو. (٢٠)

(١٦) صحيفهٔ قادري:

سن ١٩١٦ع ۾ رانيپور (خيرپور رياست) جي مشهور عالم دين حڪيم محمد صادق "صحيفهٔ قادري" نالي سنڌيءَ ۾ هڪ ماهوار رسالو جاري ڪيو. هن رسالي ۾ ديني علمن سان گڏ علم و ادب ۽ سنڌ جي تاريخ جي باري ۾ پڻ مضمون شايع ٿيندا هئا. سنڌ جي مشهور عالم، اديب ۽ محقق مولانا دين محمد "وفائي" پنهنجي علمي، ادبي ۽ تحقيقي مضمونن جي شروعات هن رسالي سان ڪئي هئي.

(١٧) سک ينگ مئلس اسوسيئيشن جو ماهوار رسالو:

سن ١٩١٧ع ۾ هن تنظيم پاران ڪراچيءَ مان هڪ سنڌيءَ ۾ رسالو جاري ڪيو ويو، جنهن ۾ صرف ڌرمي مضمون شايع ڪيا ويندا هئا ۽ قربانيءَ جون ڪهاڻيون ڏنيون ويندیون هيون. (٢١)

(١٨) الڪاشف:

سنڌ جي لاڙڪاڻي شهر مان سن ١٩١٨ع ۾ مولانا دين محمد "وفائي" سنڌيءَ ۾ هڪ مذهبي رسالو "الڪاشف" جي نالي سان جاري ڪيو. هيءُ رسالو سنڌ ۾ ڪيتري عرصي تائين هلندو رهيو. هن رسالي ۾ گهڻو ڪري مذهبي مضمون شايع ٿيندا هئا.

(١٩) الحافظ:

سن ١٩١٩ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان حافظ حيات شاهه "الحافظ" نالي هڪ ماهوار رسالو ڪڍيو. هيءُ رسالو ڪراچيءَ جي حيدري پريس مان ليٿو ۾ شايع ڪيو ويندو هو. هن ۾ مذهبي، تاريخي ۽ علم و ادب تي مضمون پولدا هئا ۽ هيءُ رسالو ١٦٥ صفحن تي نڪرندو هو. مواد جي لحاظ کان هيءُ رسالو هڪ بلند پايہ جو رسالو هو. منجهس سنڌ جي وڏن عالمن ۽ شاعرن جا مضمون ۽ شعر ڇاپيا ويندا هئا.

(٢٠) ملان سکول مخزن:

سنہ ١٩٢١ع کان سنڌ جي "ملان مڪتبن" لاءِ هڪ ماهوار مخزن جاري ڪئي وئي. هيءُ رسالو ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جي پاران هڪ تعليمي رسالي جي صورت ۾ شايع ڪيو ويندو هو.

هن مخزن جي پاليسي پڻ ساڳي "تعليم اخبار" رسالي واري هئي. هيءُ رسالو ڪمشنر پريس ڪراچيءَ مان شايع ٿيندو هو.

(٢١) اخلاقي تعليم:

ديوان ڏيئومل محبوبراءِ سنہ ١٩٢١ع ۾ "اخلاقي تعليم" جي نالي ٻاراڻو ماهوار رسالو ڪڍيو. هن رسالي ۾ صرف ٻارن جي معيار جو سنڌي ادب پيش ڪيو ويندو هو. ٻاراڻي ادب ۾ هيءُ رسالو تمام اهم هو ۽ سنہ ١٩٣٧ع تائين برابر هليو.

(٢٢) روح رهاڻ:

سنڌ جي مشهور اديب، قومي ۽ ملڪي خدمتگار، صوفي ۽ ٿياسافسٽ سرگواسي جيٺمل پرسرام گلراج، ٿياسافي ۽ تصوف جي پيغام کي عام ڪرڻ لاءِ "روح رهاڻ" نالي سنڌي زبان ۾ هڪ ماهوار رسالو سنہ ١٩٢٣ع ۾ جاري ڪيو. مرزا نادربيگ هن رسالي جو نائب ايڊيٽر هو. هن رسالي ۾ قرآن، گيتا، تصوف، ويدانت، ٿياسافي ۽ روحانيت جي باري ۾ چڱا معياري مضمون شايع ٿيندا رهندا هئا. سال ١٩٤٢ع تائين باقاعدگيءَ سان هلندو رهيو. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سنڌس پٽ اهو ساڳيو رسالو بمبئي (ڀارت) مان ٻه ڪجهه وقت ڪڍندو رهيو.

(٢٣) گلدستو:

"بزم مشاعره" لاڙڪاڻي جي سهاري هيٺ سنہ ١٩٢٣ع ۾ "گلدستو" نالي هڪ ماهوار رسالو جاري ڪيو ويو. هن رسالي ذريعي موزون شاعري ڪافي ترقي ڪئي، ۽ منجهس عمدا ۽ معياري مضمون پڻ شايع ٿيندا رهندا هئا.

(٢٤) شيوا:

سال ١٩٢٣ع ۾ مهراج سنپورام، شيام سندر پريس شڪارپور سنڌ مان "شيوا" نالي سنڌيءَ ۾ هڪ رسالو ڪڍيو. هن رسالي ۾ اڪثر مذهبي، اخلاقي، علمي ۽ ادبي مضمون شايع ڪيا ويندا هئا.

(٢٥) ودِيا:

سال ١٩٢٣ع ڌاري حيدرآباد سنڌ مان ديوان نرملداس ڏرمداس گربخشاڻي "وديا" نالي هڪ ماهوار رسالي جي شروعات ڪئي. هن رسالي ۾ اڪثر سنڌي ليکڪن جون ڪهاڻيون شايع ٿينديون هيون.

(٢٦) سندر ساهت:

سال ١٩٢٤ع ۾ ديوان ميلارام واسواڻي حيدرآباد سنڌ مان "سندر ساهت" نالي رسالو جاري ڪيو. هن رسالي ۾ ديسي آکاڻين جا ترجما شايع ٿيندا هئا. ميلارام صاحب سنڌيءَ ۾ هڪ ٻيو رسالو ٻه ڪڍندو هو، جو "گل ڦل" جي نالي سان ادبي دنيا ۾ مشهور هو.

(٢٧) سنڌ شيوڪ :

ساهتي پرڳڻي جي قديم تاريخي شهر نوشهرو فيروز جي رهواسي ديوان تولارام ٻالاڻي سن ١٩٢٣ع ڌاري "سنڌ شيوڪ" نالي رسالو ڪڍيو. پهريائين هيءُ رسالو ماهوار هو، پر پوءِ ان کي هفتيوار بنايو ويو. تولارام ٻالاڻي پرائمري استاد هو ۽ سنڌيءَ ۾ شاعري ڪندو هو. سندس تخلص "عاجز" هو.

(٢٨) ترقي :

ساهتي پرڳڻي جي موري شهر جي قاضي خاندان مان مرحوم مولوي عبدالخالق "خليق" مورائيءَ سن ١٩٢٤ع ۾ ڪراچيءَ مان "ترقي" نالي سنڌيءَ ۾ هڪ ماهوار رسالو جاري ڪيو هو. هيءُ هڪ قومي، مذهبي، اخلاقي ۽ تبليغي نوعيت وارو رسالو هو.

(٢٩) عندليب :

سال ١٩٢٤ع ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي 'نئون ديرو' ڳوٺ مان ميان ولي محمد پٺو "اسير"، "عندليب" نالي سان هڪ ماهوار رسالو ڪڍندو هو.

(٣٠) ڦليلي :

حيدرآباد سنڌ جي ڏيارام گدومل ڪاليج مان سن ١٩٢٤ع ۾ انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ "ڦليلي" جي نالي سان رسالو ڪڍيو ويو. هن رسالي ۾ سنڌ جي بهترين ڪهاڻيڪارن جون ڪهاڻيون ۽ بلند پايه جا مضمون شايع ٿيندا هئا. سن ١٩٤٥ع ۾ هن رسالي جو ايڊيٽر مسٽر خوشيرام واسواڻي هو. هن وقت اهو ئي ڪاليج "گورنمينٽ ڪاليج" جي نالي سان قائم آهي ۽ هن ڪاليج مان "ڦليلي" جي ساڳي نالي سان هر سال ڪاليج مخزن نڪرندي رهندي آهي.

(٣١) الجامع :

اسلامي تعليم ۽ تبليغ جي سلسلي ۾ مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي ايڊيٽريءَ هيٺ سال ١٩٢٥ع مطابق ١٣٣٣هه ۾ الوحيد پريس ڪراچيءَ مان "الجامع" نالي سنڌيءَ ۾ رسالو شايع ڪيو ويندو هو. هن رسالي ۾ اسلامي تصوف، اسلامي عقيدن ۽ معاشري جي اصلاح جا مضمون ڇپجندا رهندا هئا.

(٣٢) ٻاراڻيون ٻوليون :

پروفيسر نارائڻداس ملڪاڻي سن ١٩٢٦ع ۾ "ٻارائيون ٻوليون" نالي هڪ رسالو ڪڍيو. هيءُ رسالو خاص ٻارن ۾ ادبي رجحان پيدا ڪرڻ لاءِ جاري ڪيو ويو. هن رسالي ۾ ٻارن جي ڏالوَ جو ادب ڇپجندو هو.

(٣٣) ٻارن لاءِ آکاڻيون :

پروفيسر نارائڻداس ڀمڀاڻي سال ١٩٢٦ع ڌاري هڪ باتصوير رسالو ٻارن لاءِ جاري ڪيو. هن رسالي ۾ وندرڻ ۽ نصيحت آميز آکاڻيون ڇپيون هيون.

(٣٤) البلاغ المبين:

هن رسالي جو ايڊيٽر خاڪسار صاحبداد خان هو. سال ١٩٢٦ع ۾ هيءُ رسالو ٺهلرام ڇيترام گروناڻڪ پريس شڪارپور مان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. هيءُ رسالو خالص مذهبي ۽ ديني تبليغ جو رسالو هو. هن ۾ مذهب، اسلام ۽ اسلامي تاريخ تي مضمون شايع ڪيا ويندا هئا.

(٣٥) مطالبهء حق:

هيءُ رسالو پڻ مولانا صاحبداد خان سن ١٩٢٦ع ۾ شڪارپور سنڌ مان جاري ڪيو. هيءُ ٢٣ صفحن جو رسالو هوندو هو ۽ ريلومل اليڪٽرڪ پريس شڪارپور مان شايع ڪيو ويندو هو. هن رسالي ۾ مذهبي، تاريخي ۽ اصلاحي مضمون ڇپبا هئا.

(٣٦) نصرت حق:

سن ١٩٢٦ع ۾ مولانا صاحبداد خان هيءُ رسالو سنڌ جي آريہ سماجن جي خلاف ستيارٿ پرڪاش جي جواب ۾ جاري ڪيو هو. مولانا صاحب جو هيءُ رسالو الحنيف پريس سلطان ڪوٽ مان ٤٦ صفحن تي ڇپجي پڌرو ٿيندو هو. هن رسالي ۾ زياده تر آريہ سماجن جي خلاف جواب ڏنل هوندا هئا ۽ ان سان گڏ مذهبي، تاريخي ۽ اخلاقي قسم جا مضمون بہ ڇپجندا هئا.

(٣٧) الحزب:

سن ١٩٢٧ع ۾ سنڌ جي نامور اديب، محقق ۽ صحافي مولانا دين محمد ”وفائي“ هيءُ رسالو لاڙڪاڻي مان جاري ڪيو. هن رسالي جو ايڊيٽر محترم پير علي محمد شاهہ راشدي هو. مرحوم مولانا غلام محمد گراميءَ جي قول موجب هيءُ رسالو سکر مان نڪرندو هو.

(٣٨) توحيد:

مولانا دين محمد ”وفائي“ سال ١٩٢٧ع ۾ ”توحيد“ نالي سنڌيءَ ۾ هڪ رسالو جاري ڪيو. هيءُ رسالو الوحيد پريس ڪراچيءَ مان شيخ عبدالسلام اڏارام شايع ڪندو هو. هن رسالي جي اشاعت جو مقصد پهريائين صرف ديني تبليغ جو هو، پر بعد ۾ ان کي علمي ۽ ادبي رسالو بنايو ويو.

(٣٩) گلستان:

ساهتيہ جو مشهور اديب منوهرداس ڪوڙومل حيدرآباد سنڌ مان سال ١٩٢٨ع ۾ ”گلستان“ نالي رسالو ڪڍندو هو. هيءُ رسالو سماهي هو. هن رسالي ۾ سنڌي زبان جا عمدا ۽ معياري مضمون پوندا هئا.

(٤٠) سماج:

سال ١٩٢٨ع ڏاري سوامي گووندانند سکر مان ”سماج“ نالي سنڌيءَ ۾ رسالو ڪڍيو. (٣٢)

(۴۱) الراشد:

سال ۱۹۲۸ع ۾ سنڌ جي ممتاز عالم، اهل قلم ۽ باڪمال صحافي جناب پير علي محمد شاهه راشديءَ "الراشد" نالي هڪ مخزن اخباري نموني ۾ سکر مان جاري ڪئي. منجهس اعليٰ درجي جا تاريخي ۽ معلوماتي مضمون ۽ شعر ڇپجندا هئا. (۲۳)

(۴۲) المنار:

سکر مان "المنار" نالي هڪ ماهوار ادبي رسالو سن ۱۹۳۰ع ۾ جاري ڪيو ويو. هن رسالي جو پهريون ايڊيٽر ميان عبدالرحيم "آزاد" هو، (۲۴) ۽ حافظ عبدالحميد هن رسالي جو پرنٽر ۽ پبلشر هو، ۽ آخر ۾ هو خود رسالي جو ايڊيٽر ٿيو. محترم پير علي محمد شاهه راشدي ۽ محترم پير حسام الدين راشدي هن رسالي جا خاص لکندڙ هوندا هئا.

(۴۳) ڦلواڙي:

سن ۱۹۳۰ع ۾ امرلعل هنگوراڻي "ڦلواڙي" نالي سنڌي زبان ۾ هڪ رسالو جاري ڪيو. هن مخزن ۾ سنڌ ۾ بهترين لکيل ڪهاڻيون شايع ٿينديون هيون. "ادو عبدالرحمان" هنگوراڻي جي مشهور ڪهاڻي پهريائين "ڦلواڙي" ۾ شايع ٿي هئي. اها ڪهاڻي بعد ۾ انگريزي زبان ۾ ترجمو ٿي، ڀارت ۾ ڇپي. (۲۵)

(۴۴) علمي دنيا:

سن ۱۹۳۰ع ۾ مولانا عبدالرزاق "علمي دنيا" نالي هڪ رسالو ڪراچيءَ مان ڪڍيو. هن رسالي ۾ مذهبي، علمي ۽ ادبي مضمون پوندا هئا. مولانا عبدالرزاق ان ساڳي سال ۾ "ڪاميابي" نالي رسالو ب ڪراچيءَ مان جاري ڪيو هو.

(۴۵) الاسلام:

سلطان ڪوٽ ضلعي سکر سنڌ مان سال ۱۹۳۰ع ۾ مولانا صاحبداد خان هڪ ماهوار رسالو "الاسلام" نالي جاري ڪيو. هن رسالي ۾ خالص مذهبي نموني جا مضمون شايع ٿيندا هئا.

(۴۶) الهمايون:

سال ۱۹۳۰ع ۾ مولانا صاحبداد خان "الهمايون" نالي هڪ رسالو جاري ڪيو. ۲۴ صفحن جو هيءُ رسالو ديال سنگ پرنٽنگ پريس شڪارپور سنڌ مان ڇپرو ڪيو ويندو هو. هن رسالي ۾ مذهبي ۽ اسلامي مضمون شايع ڪيا ويندا هئا.

(۴۷) گلستان:

مسٽر رام پاونداس موٽواڻي "ٻالڪن جي ٻاري" جي سهاري هيٺ سن ۱۹۳۰ع ڌاري لاڙڪاڻي سنڌ مان "گلستان" نالي هڪ ٻاراڻي ادب جو رسالو جاري ڪيو. هن رسالي ۾ ٻارن جي دلچسپيءَ جون ڪهاڻيون ۽ ٽوٽڪا ڇپيا هئا.

(۴۸) سنڌو:

سال ۱۹۳۲ع ۾ سنڌ ۾ سنڌي زبان ۽ ادب جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ هڪ تحريڪ هلي. انهيءَ تحريڪ جي شروعات مسٽر ٻولچند راجپال صاحب ڪان ٿي. مسٽر ٻولچند "ميان" جي ڳوٺ تعلقي شڪارپور جو وينل هو ۽ چڱو سرنديءَ وارو هو. هن صاحب پنهنجي دولت جو ڪافي حصو "سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمت" لاءِ خرچ ڪيو. هن سنڌي زبان ۾ "ماڊرن ريويو" انگلش ۽ "چاند" هندي رسالي جي طرز تي "سنڌو" جي نالي سان هڪ علمي و ادبي مصور ماهوار رسالو شڪارپور سنڌ مان جاري ڪيو. (۳۶) هن رسالي جا شروعاتي لکندڙ هندو اديب هئا، مگر بعد ۾ مسلمان عالمن، اديبن ۽ شاعرن به ڀرپور حصو ورتو.

"سنڌو" رسالي سنڌي زبان ۽ ادب جي وڏي خدمت ڪئي آهي. هن رسالي جا مکيه ٽي دؤر آهن: پهريون دؤر ۱۹۳۲ع کان ۱۹۴۰ع تائين شمار ٿئي ٿو. هن دؤر ۾ سنڌو رسالي ۾ علمي، ادبي، تاريخي ۽ معلوماتي مضمون ۽ عمدا شعر شايع ٿيندا هئا. سنڌ جا اديب ۽ شاعر هن رسالي ۾ پنهنجا مضمون ۽ شعر ڇپائڻ ۾ فخر محسوس ڪندا هئا. اديبن جي هڪ ڳڙيل جماعت، جنهن ۾ هندو ۽ مسلمان ٻئي شامل هئا، ان رسالي لاءِ هميشه بهترين ۽ عمدا قيمتي مضمون لکندا هئا. مسٽر ٻولچند راجپال رسالي جي ترتيب ۽ ان جي سٽاءَ جي خوبين کي برقرار رکڻ ۾ گهڻي ڪوشش ورتي. "سنڌو" جو ٻيو دؤر سن ۱۹۴۱ع کان ۱۹۴۵ع تائين ليکجي ٿو. هن دؤر ۾ "سنڌو" جو اهو پهريون ظاهري ۽ باطني شان گهٽ ٿي ويو. ڪاغذ جي گرانيءَ سبب "سنڌو" جا صفحا گهٽايا ويا ۽ لکڻ وارن ۾ به اهو اڳيون جذبو ۽ آمنگ باقي نه رهيو. (۳۷) "سنڌو" جو ٽيون دؤر ۱۹۴۶ع کان ۱۹۴۷ع وارو دؤر ڳڻجي ٿو. هن دؤر ۾ علمي ۽ ادبي مضمونن جي بجاءِ سياسي چڪتاڻ وارا اختلافي مضمون ۽ شعر منجهس پوڻ لڳا. ۱۹۴۷ع ۾ هيءُ رسالو آخر بند ٿي ويو. انهيءَ آخرين دؤر ۾ "سنڌو" جو ايڊيٽر ماڌوداس هو. هن صاحب جو گهڻو رجحان سياست طرف هو. "سنڌو" سنڌي زبان ۽ ادب جي لازوال خدمت ڪئي، جا نه وسرڻ جهڙي آهي.

(۴۹) گلزار:

سال ۱۹۳۲ع ڌاري محمد صديق ميمڻ "گلزار" نالي هڪ رسالو حيدرآباد سنڌ مان ڇپائي جاري ڪيو. هن رسالي ۾ علمي، ادبي ۽ مذهبي مضمون شايع ڪيا ويندا هئا.

(۵۰) رتن:

مسٽر چوهڙمل ۽ پارومل گلاجي سال ۱۹۳۴ع ۾ "رتن ساهتيه منڊل" جي طرفان "رتن" نالي هڪ ماهوار رسالو جاري ڪيو. هن رسالي سنڌي ادب جي دامن ۾ ڏاڍا معياري ۽ عمدا ڪتاب، ناول ۽ ڪهاڻيون ڏنيون، جي "سنڌي زبان ۽ ادب جا بهترين شاهڪار سمجهيا وڃن ٿا.

(٥١) مبلغ:

هن رسالي جو ايڊيٽر سنڌ جو مشهور عالم ۽ قومي ڪارڪن مولوي عبدالحق رباني لصرپوري هو. سال ١٩٣٥ع مطابق ١٣٥٤هه ۾ "مبلغ" نالي هڪ رسالو عباسي اليڪٽرڪ ليٿو پريس، فريئر روڊ ڪراچيءَ مان ڇپائي پڌرو ڪندو هو. هن رسالي ۾ اعليٰ درجي جا مضمون، مذهبي، تاريخي ۽ اصلاحي هوندا هئا.

(٥٢) نورالاسلام:

سنڌيءَ جي مشهور عالم، شاعر ۽ صحافي مولوي نورمحمد نظامانيءَ سال ١٩٣٩ع ڌاري حيدرآباد سنڌ مان "نورالاسلام" نالي هڪ ماهوار رسالو جاري ڪيو هو. مولوي صاحب "طيرآ ابابيل" ۽ "مرغ فلڪ" نالي ٻه سنڌيءَ ۾ رسالا ڪڍيا هئا. انهن رسالن جو اڪثر مذهبي رنگ هو.

(٥٣) آشيانهِ ادب:

سن ٣٦-١٩٣٥ع ڌاري آغا بدرالدين درانيءَ "آشيانهِ ادب" جي نالي سان هڪ علمي ۽ ادبي رسالو ڳڙهي ياسين ضلعي سکر مان ڇپائي پڌرو ڪندو هو.

(٥٤) قرآني:

مولوي عزيزالله ساند هن رسالي جو ايڊيٽر هو. سن ١٩٣٩ع ڌاري عباسي اليڪٽرڪ ليٿو پريس ڪراچيءَ مان ڇپايو ويندو هو. هيءُ رسالو مذهبي نوعيت جو هو ۽ انهيءَ قسم جا بهترين مضمون منجهس ڇپجندا هئا.

(٥٥) معارف:

مولوي عبدالخالق ڪنڊياروي هن رسالي جو ايڊيٽر هو. سن ١٩٣٦ع ۾ ڪرشنا ليٿو پريس سکر مان ڇپائي پڌرو ڪندو هو. هن رسالي ۾ مذهبي، علمي، اخلاقي ۽ تاريخ اسلام تي عمدا مضمون شايع ڪيا ويندا هئا.

(٥٦) مخلص:

سنڌ جي مشهور شاعر ۽ اديب مرحوم محمد خان "غني" سال ١٩٣٨ع ۾ "مخلص" نالي هڪ رسالو ٽنڊو سنڌ مان جاري ڪيو.

(٥٧) ڪهاڻي:

مسٽر ڄڳت آڏوانيءَ سن ١٩٣٩ع ۾ "ڪهاڻي" نالي هڪ رسالو سنڌي زبان ۾ جاري ڪيو. هن رسالي ۾ بهترين ادب ڇپجندو هو. طبعزاد ۽ ترجمو ٿيل ڪهاڻيون شايع ٿينديون هيون. رسالي جي ڇپائي ۽ ترتيب ڏاڍي دلڪش هوندي هئي. منجهس تصويرون به ڏنيون وينديون هيون.

(٥٨) مجاهد:

مولوي محمد شفيع سن ١٩٣٩ع ۾ ڪراچيءَ مان "مجاهد" نالي هڪ مذهبي رسالو جاري ڪيو. هيءُ رسالو هڪ سال هلڻ کان پوءِ مالي مشڪلاتن جو شڪار ٿي بند ٿي ويو.

(٥٩) قولستان:

بهاري لال ڇابڙيا سال ١٩٣٩ع ۾ ڪراچيءَ مان "قولستان" نالي هڪ رسالو ڪڍيو. پاڻ خود سنڌيءَ ۾ بهترين ڪهاڻيون لکندو هو.

(٦٠) ساقي:

سنه ١٩٤٠ع ۾ مسٽر امرلعل هنگوراڻي "ساقي" نالي هڪ ماهوار ادبي رسالو جاري ڪيو. هن رسالي ۾ سنڌس ئي لکيل سنڌي ڪهاڻيون شايع ٿينديون هيون. "ادو عبدالرحمان" سنڌس بهترين ڪهاڻي، پهو دفعو هن رسالي ۾ ڇپي هئي.

(٦١) پارت جيون:

سال ١٩٤٠ع ۾ ڇيتانند لعلواڻيءَ "پارت جيون" نالي هڪ رسالو ڪراچيءَ مان ڪڍيو. هن رسالي ۾ قومي ۽ سماجڪ ڪهاڻيون شايع ڪيون وينديون هيون.

(٦٢) آشا:

مسٽر ديارام سنپاڻيءَ سنه ١٩٤١ع ۾ "آشا" نالي ڪراچيءَ مان هڪ رسالو جاري ڪيو. هن رسالي ۾ سنڌي ڪهاڻيون ۽ ننڍڙا ڪتاب ڇپايا ويندا هئا. هيءُ رسالو سنڌي ادب جي ڪافي ورهيه خدمت ڪندو رهيو.

(٦٣) اديب سنڌ:

سنڌ جي موزون شاعريءَ ۾ غزل جي صنف کي ترقي وٺائڻ جي سلسلي ۾ لاڙڪاڻي مان سنه ١٩٤٢ع ۾ "جمعيت الشعراء" سنڌ جي سهاري هيٺ "اديب سنڌ" رسالو جاري ڪيو ويو. هن رسالي جو پهريون ايڊيٽر ماسٽر جمع خان "غريب" هو. ڪانئس پوءِ غلام احمد "نظامي" رسالي جو ايڊيٽر ٿيو. "نظاميءَ" جي وفات ڪان پوءِ رئيس ضياءُ الدين "بلبل" مرحوم رسالي جو مهير ٿيو. هن رسالي سنڌي زبان ۽ ادب جي وڏي خدمت ڪئي. منجهس طرحي مشاعري سان گڏ مقالا، مضمون ۽ افسانا پڻ شايع ڪيا ويندا هئا. سنڌي ادب ۾ "سنڌوءَ" ڪان پوءِ هن رسالي ۾ معياري ۽ صحتمند تنقيدي ادب شايع ٿيندو هو. هيءُ رسالو قادريه پريس لاڙڪاڻي مان ڇپجي پڌرو ٿيندو هو.

(٦٤) پارت جيون:

سنه ١٩٤٣ع ۾ مسٽر ايم. آر. مائيداساڻي "پارت جيون" نالي هڪ ماهوار سنڌي رسالو ڪراچيءَ مان جاري ڪيو. هن رسالي ۾ گهڻو ڪري سنڌس ئي لکيل بهترين ڪهاڻيون شايع ٿينديون هيون.

(٦٥) گلستان:

سنه ١٩٤٤ع ۾ ٻارن جي لاءِ خاص ادبي رسالو "گلستان" نالي ڪراچيءَ مان جاري ڪيو ويو. هن رسالي جو ايڊيٽر ديوان پوڄراج "دادا" هو. هن رسالي ۾ ننڍن ٻارن جي

ڏالوَ جا مضمون، شعر ۽ نصيحت آموز ڪهاڻيون ڇپجنديون هيون. "دادا" ڪان پوءِ رام پاوَنداس موٽواڻي ۽ ڪماري پاروتي هن رسالي جا ايڊيٽر ٿي رهيا.

(٦٦) مهراڻ:

سال ١٩٤٠ع ۾ سنڌ سرڪار علامہ ڊاڪٽر دائود پوٽي کي سنڌ جي تعليم کاتي جو ڊائريڪٽر مقرر ڪيو. هن صاحب جي تعليم کاتي ۾ وڏو آفيسر مقرر ٿي اچڻ سان سنڌي ادب ۾ گهڻو واڌارو ٿيو. ڊاڪٽر صاحب سنڌي زبان جي واڌاري لاءِ ان وقت جي سنڌ سرڪار کي راضي ڪيو. ان وقت جي سنڌ جي تعليمي وزير محترم جي- ايم- سيد جي نيڪ ڪوشش سان "بورڊ آف ڪنٽرول فار سنڌي لٽريچر" (موجوده سنڌي ادبي بورڊ) قائم ٿيو. هن بورڊ جي ذريعي سنڌي لغت، سنڌي زبان جا ناياب ۽ معياري ڪتاب ۽ ٻين ٻولين جي عمدن ڪتابن ڇپائڻ جو ڪم شروع ڪيو ويو. ساڳئي وقت بورڊ هڪ ماهوار رسالو "مهراڻ" جي نالي سان جاري ڪيو.

سال ١٩٤٦ع ۾ "مهراڻ" باقاعدگيءَ سان جاري ڪيو ويو ۽ پورا ٻه سال هيءُ رسالو هر مهيني باقاعدگيءَ سان نڪرندو رهيو. هيءُ رسالو الوحيد اليڪٽرڪ پريس، گانڌي روڊ ڪراچي مان ڇپجي پڌرو ٿيندو هو. سال ١٩٤٦ع ۾ جنوري کان جون تائين گڏيل پرچو نڪتو ۽ پوءِ بند ٿي ويو.

سال ١٩٥٥ع ۾ "مهراڻ" وڏي اهتمام سان بورڊ طرفان ٻيهر دوباره جاري ڪيو ويو ۽ اڄ سوڌو ٽماهي ٿي باقاعدگيءَ سان نڪرندو رهي ٿو. "مهراڻ" جو اصل نالو مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي جو ٿي تجويز ڪيل هو. هن رسالي سنڌي زبان، ادب ۽ تاريخ-سنڌ جي وڏي خدمت ڪئي آهي. منجهس اعليٰ درجي جا علمي، ادبي، فني ۽ تحقيقي مضمون ۽ مقالا شايع ٿيندا رهن ٿا. شاعريءَ جون به سڀ صنفون پيش ڪيون وڃن ٿيون. ڪهاڻيون، افسانا ۽ ناٽڪ پڻ اعليٰ پايي جا ڇپجندا رهن ٿا. "مهراڻ" جي ادارت سان وقت جا وڏا وڏا عالم وابسته رهيا آهن، جهڙوڪ: لالچند امرڏنومل، ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، مولانا دين محمد وفائي، عثمان علي انصاري، محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، محمد عثمان ڏيپلائي، مولانا غلام محمد گرامي، شمشيرالحيدري، امداد حسيني، ۽ "ناشاد". هن وقت "مهراڻ" جي ايڊيٽوريل ڪميٽي علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ سيد شاهہ محمد شاهہ "شاد" تي مشتمل آهي ۽ ان جو ايڊيٽر انچارج نفيس احمد شيخ (ناشاد) آهي.

(٦٧) اڳتي قدم:

سنڌي ادب ۾ ترقي پسند ادب جي تحريڪ ٻي مهاڀاري لڙائي کان پوءِ وجود ۾ آئي. هن ادبي تحريڪ ۾ اڪثر هندو نوجوان اديب هئا. ترقي پسند ادب جي لکندڙن سنہ ١٩٤٧ع ۾ "اڳتي قدم" جي نالي سان هڪ رسالو جاري ڪيو. هن رسالي جو ايڊيٽر شيخ مبارڪ علي "اياز" هو. هيءُ رسالو ٿورو وقت هلي بند ٿي ويو.

(٦٨) نئين دنيا:

ترقي پسند اديبن جي طرفان سن ١٩٤٧ع ۾ ”نئين دنيا“ نالي هڪ رسالو ڪڍيو ويو. هن رسالي جو ايڊيٽر گوبند مالهي هو. هيءُ رسالو ڪراچيءَ مان نڪرندو هو ۽ هن وقت به اهو ساڳيو رسالو ڀارت مان سنڌيءَ ۾ نڪرندو رهي ٿو. هن رسالي ۾ صرف ترقي پسند نوجوانن جا افسانا، ڪهاڻيون ۽ شعر شايع ٿيندا هئا. هن رسالي افساني ۽ شاعريءَ جي نئين صنفن کي ڏاڍو زور وٺايو. نوجوان ترقي پسند اديبن جي طرفان ”پرهه ڦٽي“ نالي سان به ڪراچيءَ مان هڪ رسالو نڪرندو هو. هن رسالي جي به ساڳي پاليسي هوندي هئي. ٣٨]

(٦٩) تعمير:

سال ١٩٤٧ع ۾ ڪراچيءَ مان ”تعمير“ نالي هڪ ماهوار ادبي رسالو نڪرندو هو. هن رسالي جو ايڊيٽر ”معمار“ سنڌي هو.

(٧٠) آفتاب:

پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جا هندو اديب ۽ شاعر گهڻي قدر وطن ڇڏي ڀارت هليا ويا، سنڌ جا وڏا مرڪزي اشاعت گهر بند ٿي ويا ۽ ڪجهه وقت لاءِ سنڌي ادب کي وڏو نقصان رسيو. انهيءَ دور ۾ ڪراچيءَ مان سال ١٩٤٨ع ۾ ”آفتاب“ نالي هڪ ماهوار رسالو لعل محمد ”لعل“ جي ڪوشش ۽ سعي سان جاري ٿيو. هن رسالي جي جاري ٿيڻ سان سنڌ جي اديبن، شاعرن ۽ عالمن کي سنڌي زبان ۽ ادب جي حالتن کي سازگار بنائڻ ۾ وڏو وجهه مليو. مواد جي لحاظ کان هن رسالي جو معيار بلند هو. مرحوم غلام محمد گرامي به هن رسالي جو ڪجهه وقت ايڊيٽر ٿي رهيو هو.

(٧١) عصرنو:

سال ١٩٤٨ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان لال بن يوسف جي ايڊيٽريءَ هيٺ ”عصرنو“ نالي رسالو جاري ٿيو. هن رسالي ۾ سنڌي زبان جا معياري مضمون ۽ شعر شايع ڪيا ويندا هئا.

(٧٢) حقيقت اسلام:

قاضي عبدالرزاق جي ايڊيٽريءَ هيٺ سال ١٩٤٨ع ۾ هيءُ رسالو جاري ٿيو. هيءُ ماهوار رسالو سنڌي زبان ۾ اسلامي تعليم جو مبلغ هو.

(٧٣) مؤذن:

سنڌ جي مشهور صحافي ۽ عالم مولانا خير محمد نظامائي سن ١٩٤٨ع ۾ ”مؤذن“ نالي رسالو جاري ڪيو. هيءُ پڻ مذهبي رسالو هو.

(٧٤) انسان جي دنيا:

سال ١٩٤٩ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان ”انسان جي دنيا“ نالي هڪ ادبي رسالو جاري ڪيو ويو. هن رسالي جو ايڊيٽر مولانا غلام محمد گرامي هو.

(۷۵) عرفان لطيف:

”عرفان لطيف“ نالي هڪ ماهوار ادبي رسالو ۱۹۴۹ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان مرحوم مولانا غلام محمد گراميءَ جي ايڊيٽريءَ هيٺ جاري ڪيو ويو.

(۷۶) عام راهه:

سن ۱۹۴۹ع ۾ سنڌ جي برک اديب، عالم ۽ محقق جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سرپرستيءَ هيٺ نڪرڻ شروع ٿيو. هن رسالي جو ايڊيٽر سيد سردار علي شاهه ”ذاڪر“ هو. هن رسالي جو علمي ۽ ادبي لحاظ کان بلند معيار هو، مگر ٿورو وقت هلي بند ٿي ويو.

(۷۷) نئين زندگي:

پاڪستان سرڪار جي مرڪزي حڪومت سن ۱۹۵۰ع ۾ سنڌي زبان ۽ ادب کي ترقي ڏيارڻ لاءِ ”نئين زندگي“ نالي سنڌيءَ ۾ هڪ رسالو جاري ڪيو. ”پاڪستان پبليڪيشن“ طرفان نڪرندڙ هن رسالي سنڌي زبان ۽ ادب جي وڏي خدمت ڪئي آهي. هن رسالي جو ايڊيٽر مولانا عبدالواحد سنڌي هو، جنهن پنهنجي پاڪنفسي ۽ دل جي خلوص سان سنڌي ادب جي خدمت ڪئي. محترم سنڌي صاحب جي اها ڪيل خدمت سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هميشه ياد رهندي. ”نئين زندگي“ رسالي ذريعي سنڌي ادب، ثقافت، تاريخ ۽ شعر و شاعريءَ کي اجاگر ڪيو ويو آهي. سنڌي صاحب کان پوءِ محترم شمشيرالحيدري هن رسالي جو ايڊيٽر ٿي رهيو ۽ هاڻي هن وقت محترم عبدالجبار ”عابد“ لغاري هن رسالي جو ايڊيٽر آهي. هن رسالي ذريعي سنڌي ادب جي بهترين لکندڙن کي سنڌ وارن سان روشناس ڪرايو ويو آهي.

(۷۸) سارنگ:

سن ۱۹۵۲ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان ”سارنگ“ نالي هڪ ماهوار رسالو ڪڍيو ويو. هن رسالي جو ايڊيٽر مسٽر سراج الحق هو. هيءُ رسالو ٿورو وقت هلي بند ٿي ويو.

(۷۹) ٻرهم قلي:

هيءُ رسالو ۱۹۵۲ع ڌاري حيدرآباد سنڌ مان جاري ڪيو ويو. محترم محمد قاسم ”شاذ“ سندس ايڊيٽر هو. هن رسالي ۾ افسانا، مضمون ۽ شعر ڇپجندا هئا.

(۸۰) طالب المولي:

سن ۱۹۵۳ع ۾ بزم ”طالب المولي“ دادو طرفان ”طالب المولي“ نالي سان هڪ علمي ۽ ادبي رسالو ڪڍيو ويو. هن رسالي جو ايڊيٽر سنڌ جو ڪهنه مشق بزرگ شاعر ماسٽر جمع خان ”غريب“ هو. علمي لحاظ کان هيءُ هڪ معياري رسالو هو.

(۸۱) فردوس:

سنڌ جي قديم تاريخي شهر هالا مان سنڌي زبان ۾ ”فردوس“ نالي هڪ رسالو جاري ڪيو ويو. سنڌي زبان ۾ هيءُ رسالو پنهنجي نوعيت وارو پهريون رسالو هو. هن رسالي ۾

علم ۽ ادب، شعر و شاعريءَ سان گڏ فلم بين نوجوانن جي وندر لاءِ پڻ مواد ڏنو ويندو هو. فلمي ۽ غير فلمي تصويرون پڻ ڏنيون وينديون هيون. هن رسالي جو ايڊيٽر سنڌ جو مشهور شاعر ۽ اديب مرحوم عبدالرحمان "انجم" هالائي هو. محترم "سليم" هالائي به هن رسالي جو ڪجهه وقت ايڊيٽر ٿي رهيو هو. هن رسالي جو "شاعر نمبر" سنه ١٩٥٤ع ۾ ڪڍيو ويو، جو هڪ دستاويزي يادگار آهي.

(٨٢) قليچ:

سنه ١٩٥٥ع ۾ اداره "قليچ" حيدرآباد سنڌ طرفان "قليچ" نالي هڪ رسالو جاري ڪيو ويو. هن رسالي جو ايڊيٽر مرزا اسد بيگ "اسد" هو. هيءُ رسالو پنجتني پريس حيدرآباد مان ڇپجي پڌرو ٿيندو هو. هن رسالي ۾ زياده تر ڇپيل مواد مرزا قليچ بيگ جي اڻ ڇپيل مضمونن جو هوندو هو. علمي لحاظ کان هيءُ هڪ معياري رسالو هو.

(٨٣) موحد:

سال ١٩٥٥ع ۾ "موحد" نالي هڪ مذهبي رسالو مير پورخاص مان جاري ٿيو. هن رسالي جو ايڊيٽر سنڌ جو مشهور عالم ۽ قومي ڪارڪن مولانا عبدالحق رباني نصرپوري هو. هن رسالي سنڌ جي مسلمانن ۾ اسلامي تعليم ڦهلائڻ جي سلسلي ۾ چڱو ڪم ڪيو.

(٨٤) گلدستو:

خيرپور ميرس مان سنه ١٩٥٥ع ۾ هيءُ رسالو ماستر غلام حسين ميمڻ جي ايڊيٽريءَ هيٺ جاري ڪيو ويو. هيءُ هڪ علمي ۽ ادبي رسالو هو.

(٨٥) ادا:

سال ١٩٥٥ع ۾ نوابشاهه جي نوجوان ترقي پسند اديبن ۽ شاعرن "ادا" نالي هڪ سنڌي رسالو جاري ڪيو. پهريائين هيءُ رسالو پندرهن روزه هو، پر پوءِ ان کي ماهوار بنايو ويو. هن رسالي جو ايڊيٽر محترم گل محمد چنه "سنڌي" هو. هن رسالي ۾ نهايت ئي اعليٰ درجي جا مضمون، شعر ۽ ڪهاڻيون شايع ٿينديون هيون. هن رسالي ذريعي ڪيترائي نوان اديب ۽ شاعر سنڌي ادب ۾ نروار ٿيا، جهڙوڪ: قمر "شهباز"، امر جليل، گل محمد چنه "سنڌي"، "برده" سنڌي، "نظر" سنڌي، ۽ بنده راقم وغيره.

(٨٦) نئين ڪيٽي:

هيءُ رسالو ١٩٥٥ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان شايع ٿيندو هو. هن رسالي ۾ زرعي مسئلن سان گڏ علمي، ادبي، سائنسي، طب ۽ علم نباتات جي باري ۾ نهايت ئي عمدا ۽ معياري مضمون شايع ٿيندا هئا. سنڌي زبان ۾ اهڙي قسم جو هيءُ پهريون رسالو هو. هن رسالي جي شايع ٿيڻ ڪري سنڌ جي زراعت کي وڏي همٿ ملي.

(۸۷) روح ادب:

هيءُ رسالو سنڌ جي علمي ۽ ادبي جماعت اداره "روحِ ادب" طرفان سن ۱۹۵۵ع ۾ حيدرآباد مان جاري ڪيو ويو. مخدوم "طالب المولي" صاحب هن جماعت جو سرپرست هو. رسالي جو ايڊيٽر مرحوم محمد خان "غني" هو. هن رسالي ۾ علمي، ادبي، اصلاحي، ديني، تاريخي ۽ تنقيدي مضمون شايع ٿيندا هئا. هن رسالي جا ٻه سٺا دستاويزي نمبر نڪتا، جهڙوڪ: رسول نمبر ۽ شاهه نمبر.

(۸۸) رهنما:

هيءُ رسالو "بزم رهنما" نوابشاهه جي سهاري هيٺ سال ۱۹۵۵ع ۾ جاري ڪيو ويو. هن رسالي جو ايڊيٽر عبدالرحمان "انجم" هالائي هو. مسٽر محمدعمر راڄپر ان جو سرپرست هو. هن رسالي جو رنگ ۽ ڍنگ "فردوس" رسالي وارو هو. هيءُ رسالو هڪ سال هلڻ کان پوءِ بند ٿي ويو. (۳۹)

مٿي بيان ڪيل رسالن کان سواءِ سنڌ ۾ ٻيا به ڪيترائي رسالا ۱۹۵۵ع کان پوءِ به نڪرندا رهيا آهن ۽ اڄ تائين نڪرندا رهن ٿا. اسان هن مضمون ۾ تقريباً هڪ صدي جي سنڌي رسالن جو ذڪر ڪيو آهي. دراصل سنڌي ادب جي وڌڻ ۽ ويجهڻ ۾ سنڌ جي ادبي رسالن جو وڏو هٿ رهيو آهي. هن کان پوءِ سن ۱۹۵۵ع کان پوءِ جي دور جي رسالن جو سير حاصل احوال ڪنهن ٻي ادبي محفل ۾ پيش ڪيو ويندو.

اشارا ۽ واڌارا

(۱) مير شفيع احمد علوي: "ٻهرين سنڌي مخزن" (مقالو)، "مهراڻ جا موتي"، پاڪستان پبليڪيشن، ڪراچي ص ۲۰۵.

(۲) (الف) ايضاً (ب) ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي نثر جي تاريخ"، حيدرآباد سنڌ، ڇاپو ٻهريون ص ۹.

(۳) محمد صديق ميمڻ: "تاريخ سنڌي ادب"، ج ۲، ص ۱۵، ڇاپو سال ۱۹۵۱ع.

(۴) حافظ خير محمد اوحدي: "سنڌي صحافت جي مختصر تاريخ" (مضمون)، 'سکر جي سوکڙي'، سنڌي ادبي سوسائٽي، اسلاميه ڪاليج سکر، ۱۹۶۸ع، ص ۵.

(۵) مير شفيع احمد علوي: "ٻهرين سنڌي مخزن" (مقالو)، 'مهراڻ جا موتي'، پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي، ص ۲۰۵.

(۶) "سنڌ صوبي جو گزيٽيئر"، ج ب حصو ٻهريون، ڪراچي ضلعو، بمبئي ۱۹۲۷ع، ص ۳۳.

(۷) (الف) مير شفيع احمد علوي: "ٻهرين سنڌي مخزن" (مقالو)، 'مهراڻ جا موتي'، پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي، ص ۶-۲۰۵.

(ب) پيرومل مهرچند آڏواڻي: "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، ج ٢، ص ٥٧٨.

(ج) ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي نثر جي تاريخ"، ص ١١.

(٨) (الف) منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، ص ٢٣٥.

(ب) ڪريم بخش خالد: "سنڌ سڌار" کي ١٨٨٤ع ۾ سنڌ جو پهريون رسالو ڪري ڄاڻايو آهي، ليڪن "سنڌ سڌار" رسالو نه، بلڪ انهيءَ نالي سان هڪ انجمن هئي، جنهن جي حوالي "سنڌ سڌار" اخبار ڪي ڏنو ويو هو. مرزا صادق علي بيگ ۽ ساڌو هيرانند ان جا ايڊيٽر هئا. "سنڌ سڌار" به رسالو نه هو.

(٩) ڪريم بخش خالد: "سنڌي صحافت"، حبيب پبليڪيشن سکر، ١٩٥٥ع.

(١٠) محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب "معاون" رسالي کي اخبار ڪري لکيو آهي، مگر "معاون" رسالو هو. (ڏسو "سنڌي نثر جي تاريخ"، ص ١٠)

(١١) مير شفيع احمد علوي: مضمون ايضاً، ص ٢٠٦.

(١٢) حافظ خيرمحمد اوحدي: مضمون ايضاً، ص ٨.

(١٣) منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، ص ٢٤٢ ۽ ٢٥٢.

(١٤) ايضاً، ص ٢٥٢.

(١٥) حافظ خيرمحمد اوحدي: مضمون ايضاً، ص ٨.

(١٦) (الف) منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، ص ٢٥٤.

(ب) مير شفيع احمد علوي: مضمون ايضاً، ص ٢٠٦.

(١٧) حافظ خيرمحمد اوحدي: مضمون ايضاً، ص ٨.

(١٨) منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، ص ٢٥٥.

(١٩) ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ: "ايڊيٽر نامو" (مقالو)، ششماهي 'سنڌي ادب' ١٩٧٩، سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو سنڌ، ص ٣٠.

(٢٠) ايضاً، ص ٩٣.

(٢١) منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، ص ٤٣.

(٢٢) سوامي گووندانند جو اصل نالو جوهر طوطي مل هو. هڪ سياسي ۽ سماجي ورڪر هو.

(٢٣) محترم پير علي محمد راشديءَ سکر مان سن ١٩٢٤ع ۾ "ستاره سنڌ" نالي اخبار جاري ڪئي هئي، هيءَ اخبار پڻ مخزن جي نموني ۾ نڪرندي هئي، ۽ ادبي حلقن ۾ ڏاڍي مقبول هئي، هن مخزن جا 'بهار نمبر' ۽ 'عورت نمبر' خاص مشهور ۽ ادبي ۽ علمي نمبر آهن.

(٢٤) ميان عبدالرحيم "آزاد"، خيرپور رياست جو چيف جج پڻ ٿي رهيو هو.
(٢٥) منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، ص ٥٢.
(٢٦) لطف الله بدوي مرحوم: "سنڌي ادب جا گذريل پنجويهه ورهيه" (مضمون) 'مهراڻ جا موتي'، پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي، ص ١٦٥.
(٢٧) (الف) ايضاً، ص ١٦٥ ۽ ١٦٨. (ب) منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، ص ٢٧٦.
(٢٨) غلام محمد گرامي مرحوم: "سنڌي ليٿو گرافي" (مضون)، ٽماهي 'مهراڻ' ١-١٩٦٤، ص ٨١-١٨٠.
(٢٩) نمبر ٦٨ کان ٨٨ تائين رسالن جا سنه وار نالا مرحوم "گرامي" صاحب جي مضمون تان ورتا ويا آهن.

نوٽ: "نشان راهه" سنه ١٩٥٥ع ۾ سکر مان نڪرندو هو.
"شاگرد" نالي رسالو شيخ حفيظ ڪراچيءَ مان ڇپائي پڌرو ڪندو هو.
"خوبصورت دنيا" نالي هڪ ماهوار رسالو تنڌي الهيار مان ڀڳوانداس راڳهاڻي سنه ١٩٤٥ع ۾ ڪڍندو هو.

ضميمو

رسالن جي لسٽ

● آشا (٦٢)
آشيانهءِ ادب (٥٣)
آفتاب (٧٠)
اخبار تعليم (٧)
اخلاقي تعليم (٢١)
ادا (٨٥)
اديب سنڌ (٦٣)
اسان جي دنيا (٧٤)
اڳتي قدم (٦٧)
الاسلام (١٣)
الاسلام (٤٥)
البلاغ المبين (٣٤)
الجامع (٣١)
الحافظ (١٩)
الحزب (٣٧)
الراشد (٤١)
الڪاشف (١٨)
المنار (٤٢)
الهمايون (٤٦)
● بهار اخلاق (١٠)
● ٻارائيون ٻوليون (٣٢)
ٻارن لاءِ آڪاڻيون (٢٣)
● ٻارت جيون (٦١)
ٻارت جيون (٦٤)
● تحفه احباب (٩)
ترقي (٢٨)
تعمير (٦٩)
توحيد (٣٨)

● پرهه قتي (٧٩)
● جعفر زٽلي (١١)
● حقيقت اسلام (٧٢)
● ديس سدار (٤)
● ڊرٻ درشن (١٥)
● ڊي - جي - سنڌ ڪاليج مسلني (٦)
● رتن (٥٠)
رهنما (٨٨)
روح ادب (٨٧)
روح رهاڻ (٢٢)
● مارنگ (٧٨)
ساقي (٦٠)
سرسوتي (١)
سُک جو سنيهو (١٤)
سيک ينگ مئنس ائسوسيئيشن جو ماهوار رسالو (١٧)
سماج (٤٠)
سناتن ڌرم پرچارڪ (٥)
سندر ساهت (٢٦)
سنڌ شيوڪ (٢٧)
سنڌو (٤٨)
● شيوا (٢٤)
● صحيفه قادري (١٦)
● طالب المولي (٨٠)
● عام راه (٧٦)
عرفان لطيف (٧٥)
عصرلو (٧١)
علمي دنيا (٤٤)
عندليب (٢٩)
● فردوس (٨١)
● قلواري (٤٣)
قليلي (٣٠)
قولستان (٥٩)
● قرآني (٥٤)
قليچ (٨٢)
● ڪچڪول (١٢)
ڪهاڻي (٥٧)
● گلدستو (٢٣)
گلدستو (٨٤)
گلزار (٤٩)
گلستان (٣٩)
گلستان (٤٧)
گلستان (٦٥)
● مبلغ (٥١)
مجاهد (٥٨)
مخلص (٥٦)
مدرس ماهوار (٨)
مدرسه (٣)
مطالبه حق (٣٥)
معارف (٥٥)
معاون (٢)
ملاسڪول مخزن (٢٠)
موحد (٨٣)
مؤذن (٧٣)
مهراڻ (٦٦)
● نصرت حق (٣٦)
نوراسلام (٥٢)
نئين دنيا (٦٨)
نئين زندگي (٧٧)
نئين ڪيتي (٨٦)
● وديا (٢٥)

ڊاڪٽر نواز علي "شوق"

سنڌي مشاعرا - ورهاڱي کان اڳ

تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته ساسانين کان مغلن تائين ايشيا جي هن حصي، يعني هاڻوڪي پاڪستان ۽ هندستان ۾ شعرفهمي درٻاري ۽ سماجي زندگيءَ جو هڪ لازمي جز هئي. هيءُ اهڙو فن هو، جنهن سان بادشاهه توڙي سنڌن رعيت هر طرح حظ حاصل ڪندا رهندا هئا. مشاعره جي رسم الهيءَ ذوق و شوق جو بهترين مظاهرو چئي سگهجي ٿي. مشاعرن جو خاص مقصد اهو هو ته ٿوري وقت ۾ عوام سان گهڻا شاعر واقف ڪرايا وڃن ۽ شاعريءَ جون شاهڪار شيون محفوظ ٿي سگهن. پر افسوس جو بعد ۾ "آهه" ۽ "واهه" جي داد بيداد ڪري ڇڏيو ۽ ان غلبي سبب مشاعرو هڪ اجتماعي ذوق جي تسڪين ۽ تنظيم ڪرڻ بجاءِ هڪ تماشو ۽ تفريح بڻجي ويو. اهوئي سبب آهي جو اڄ مشاعرن جو زوال ٿي رهيو آهي. تنهن هوندي به ان حقيقت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي ته مشاعرن ذريعي شعر و شاعري جي اشاعت جو زبردست ڪم ورتو ويو.

جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي ته مشاعرا شعر و شاعريءَ جي واڌاري ۽ سڌاري ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. شاعر پنهنجي شاعرن جي مقابلي سبب شعر لکڻ ۾ وڌيڪ محنت ڪن ٿا. ان کان علاوه شاعر فطري طور داد و تحسين جو طالب رهي ٿو، تنهنڪري هو وڌيڪ داد و تحسين حاصل ڪرڻ لاءِ وڌيڪ محنت کان ڪم وٺن ٿا. هو پنهنجو ڪلام ٻڌائڻ سان گڏوگڏ ٻين شاعرن جي ڪلام مان به حظ حاصل ڪن ٿا. اهڙن موقعن تي استاد شاعرن جي صحبت به نصيب ٿئي ٿي. صلاح و مشورو ۽ ترميم و اصلاح وغيره جون سهوليتون به ميسر ٿين ٿيون. اهڙيءَ ريت شاعريءَ جي ترقي ٿئي ٿي. سنڌ تي انگريزن جي تسلط سبب فارسي زبان جي اهميت گهٽجڻ لڳي. اڳ فارسي دفتري زبان هوندي هئي، پر انگريزن فارسي بجاءِ انگريزيءَ کي دفتري زبان بنايو، جنهنڪري فارسي جي علمي ۽ ادبي حيثيت اڳ واري نه رهي. سنڌ جا شاعر فارسيءَ ۾ شعر چوڻ فخر سمجهندا هئا، پر سنڌن شاعري گهڻي ڀاڱي روايتي شاعري هئي. هو اڳ واري گهڙيل راهه جا راهي هئا. غزل ۽ مثنوي، جيڪي فارسيءَ جون مقبول صنفون آهن، سي سنڌ جي عروضي شاعرن جون محبوب صنفون آهن.

انگريزن جي دور ۾ سنڌي صورتخطي ٺهي. ڇپائيءَ جو سلسلو شروع ٿيو، اخبارون شايع ٿيڻ شروع ٿيون. اخبارن مشاعرن کي ترقي وٺرائي. ڪراچيءَ مان شايع ٿيندڙ اخبار 'مفرح القلوب' ۾ فارسي مشاعرن جو سلسلو شروع ٿيو، جنهن سبب فارسي شاعريءَ جي روايت کي ڪجهه قدر تقويت ملي.

حيدرآباد شهر ۾ سيد فاضل شاهه ۽ قاضي امام علي صاحب جي ڪوشش سان فارسي گو شاعرن جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون. فارسي مشاعرن جي بناوٽي ۽ روايتي رنگ کان سنڌ جا شاعر به بچي ڪين سگهيا. جڏهن 'مفرح القلوب'، سنڌي مشاعرن کي زور وٺرايو، تڏهن 'سنڌ سڌار'، 'مجمع محمدي'، 'آڪيل سنڌ'، 'معين الاسلام'، 'معاون الاسلام' ۽ 'الحقيقت' سنڌي مشاعرن کي مشهور ڪيو ۽ سنڌ جي شاعرن کي سنڌي عروضي شعر چوڻ تي آماده ڪيو. مطلب ته سنڌ جي اخبارن مشاعرن کي خوب زور وٺرايو ۽ مشاعرن ذريعي ڏينهون ڏينهن شاعرن جو تعداد وڌندو رهيو. پر ان دور جا شاعر مير سانگيءَ، حافظ حامد ۽ ڪن ٻين ٿورن شاعرن کان سواءِ، جي گهڻو ڪري روايتي شاعر هئا: اهي شاعر جي مير سانگيءَ کان عمر ۾ وڏا هئا، تن مان خليفو گل محمد گل هالائي پهريون صاحب ديوان شاعر هو، جنهن غزل ذريعي مقامي ماحول جي ترجماني ڪئي. پر هن ڪٿي ڪٿي اهڙا ته غريب ۽ ثقيل لفظ استعمال ڪيا آهن، جن غزل جي نازڪ صنف جي سونهن ختم ڪري ڇڏي آهي. ان کان علاوه جن شاعرن غزل جي صنف کي محبوب سمجهي طبع آزمائي ڪئي، تن ۾ آخوند محمد قاسم، غلام محمد شاهه گدا، حاجي فضل محمد ناتر حيدرآبادي، فاضل شاهه فاضل، حافظ حامد ٽکڙائي ۽ غلام مرتضيٰ شاهه مرتضائي مجتبائي ۽ عبدالقادر بيدل شڪارپوري جا نالا وڏي اهميت رکن ٿا.

خليفو گل جڏهن هن دور جو سرواڻ هو ته آخوند قاسم ۽ غلام محمد شاهه گدا وري استادالشعراءِ ليکيا ٿي ويا. گدا ۽ قاسم جي شاعري روايتي فارسي رنگ ۾ رڱيل نظر ايندي. سندن ڪلام ۾ فارسي اصطلاحن ۽ تشبيهون عام نظر اينديون. هنن زير اضافت کي به بيڌڙڪ استعمال ڪيو، نه صرف ايترو بلڪ سنڌي غزلن ۾ عربي ۽ فارسي مصراعن کي به بنا جهل پل عام جام استعمال ڪندا رهندا.

مير عبدالحسين خان سانگي نه صرف پاڻ هڪ اعليٰ غزل گو شاعر هو، پر سندس صحبتن، مشاعرن ۽ ادبي رهائين سبب ڪيترائي غزل گو شاعر پيدا ٿيا. مير سانگيءَ جي دور کي محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي غزل جو وچون دور سڏيو آهي ۽ ان دور جا هيٺيان نمائندا شاعر ڄاڻايا اٿس: مير عبدالحسين سانگي، ميون محمد يوسف عرف ميون وڏل حيدري سعيد پوري، مير امير علي خيرپوري، مير گل حسن خان (ڪنڊرن جو) خيرپوري، منشي رسول بخش "رهي"(۱)

---

(۱) خانبهادر رسول بخش "رهي" اصل ياڳناڙي جو ويٺل هو، فارسي زبان جو نامور شاعر ۽ صاحب ديوان هو. سنڌي زبان ۾ به شعر چيو اٿس. مرزا احمد علي قلاتي جو گهاٽو [illegible]

مير غلام علي سبز پوش ٺٽوي، مرزا قليچ بيگ، سرائي ميان امام علي خدمتگار، مرزا دوست محمد دوست، مرزا پيدل بيگ پيدل، آغا فتح علي شاهه، آخوند فقيرمحمد عاجز حيدرآبادي، مير عليناز علوي شڪارپوري، مير الهه بخش شهوائي، معروف، ميان محب علي نانارو محب حيدرآبادي، سيد صاحبڏنو شاهه سجاده نشين درگاهه ٻلڙي، پير علي گوهر شاهه اصغر، حافظ عبدالله معذور ميرپور ساڪري وارو. اِن ڪان سواءِ ٻيا ڪيترائي سنڌي ماستر به شعر و شاعريءَ سان شوق رکي سخن جي مشق ڪندا رهيا، پر اهي نه ته شاعريءَ جي فن جا ماهر هئا، ۽ نه سندن فڪر ۾ ڪا گهرائي هئي، ۽ نه وري منجهن تخيل جي بلندي. انهن مان ڪي ته صاحب ديوان به بڻجي ويا، پر غزل ۾ ڪا ترقي ڪري نه سگهيا، اهو حال ڏسي مرتضائي ٺٽوي فرمايو ته:

سوڪي ٿي شاعري ۽ ويو قدر شعر جو

سيڪو رکي ٿو دفتر ديوان ڪيترا (١).

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، سانگي واري دؤر جي غزليه شاعريءَ بابت لکيو آهي ته:

(١) مجموعي طور سان، هيءُ موزون شاعريءَ جو ٿئون آسرنڊڙ دور هو جنهن ۾ خاص طرح سنڌي غزل جي آبياري ٿي.

(٢) سنڌي غزل، فارسي غزل جي عڪس جي صورت ۾ ظاهر ٿيو. قالب ۽ هيئت، محاڪات ۽ مضامين، بديع ۽ معاني ۾ فارسي غزل وارو روايتي رنگ سنڌي غزل تي غالب رهيو.

(٣) زبان ۽ اسلوب بيان جي لحاظ سان، فارسي الفاظ ۽ اصطلاح، بندشون ۽ ترڪيبون لئين موزون سنڌي شاعري جي خاص خصوصيت رهيا. خالص سنڌي اسلوب بيان طرف ڪن ٿورڙن شاعرن قدم وڌايو.

(٤) مشاعرن جي ذوق ۽ اخباري شهرت سببان شاعرن جي گهڻائي ٿي. "آمد" بدران "آورد" جو دؤر شروع ٿيو؛ ۽ سنڌي غزل ذهني ڪوشش ۽ ڪاوش ذريعي تڪلف ۽ تصنع جي لباس ۾ نمودار ٿيو.

(٥) انهن لاڙن جي مدنظر سنڌس وڏن معاصرن ۽ همعصر شاعرن جي پيٽ ۾ سانگي جي انفرادت جو قدري اندازو لڳائي سگهجي ٿو(٢).

دوست هو، ٻئي گڏجي طبع آزمائي ڪندا هئا. هڪ غزل ۾ هڪ مصرع مرزا صاحب چوندو هو ته ٻي مصرع رَهي چوندو هو. هو جڏهن خيرپور ۾ وزير هو، تڏهن حڪيم فتح محمد سيوهاڻي سندس مدح ۾ هڪ قصيدو لکي ڪٺي ويو هو، جنهن جي هڪ مصرع هي آهي:

رهي ميداند آن راهيکه در شعرو سخن باشد

سندس فرزند غلام سرور مغل سنڌي غزل جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي.

(١) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: "ڪليات سانگي"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ١٩٧٩ع. ص ٣٠، ٤١.

(٢) ايضاً ص ٦٢، ٦٣.

مير سانگي فارسي طرز کان هٽي، سنڌي غزل ۾ هڪ انقلاب آندو. هن رسمي ۽ روايتي شاعريءَ کان پاسو ڪري، پنهنجن ئي جذبن کي سچائيءَ سان پيش ڪيو. هن غزل کي فارسي ماحول مان ڪڍي، خالص سنڌي ماحول سان روشناس ڪيو: هن ڏارين ڳالهين کان ڏڪار ڪري پنهنجيون ڳالهيون پيش ڪيون. درياهه جا نظارا، شڪار جون ڳالهيون، ملير ۽ مارن جون ڳالهيون سهڻي نموني پيش ڪيون: ان ڳالهه جي گواهي "ڪليات سانگيءَ" مان چٽي ريت ملي سگهي ٿي.

اها حقيقت آهي ته غزل ۾ سنڌي طرز جي شروعات خليفي گل کان ٿي، جنهن کي مير سانگي عروج تي پهچايو. سانگي کان پوءِ پين ڪن ٿورن شاعرن جي غزل ۾ نيٺ سنڌي ماحول نظر اچي ٿو، نه ته اڪثر شاعرن جو ڪلام فارسي رنگ ۾ رڱيل نظر ايندو.

جيئن ته مير سانگي کي شعر و شاعريءَ تمام گهڻي دلچسپي هئي، تنهڪري شعر و شاعريءَ کي ترقي وٺرائڻ لاءِ پاڻ وٽ مشاعرن جون محفلون منعقد ڪرائڻ لڳو. ان دور جا مشهور شاعر جهرڪ غلام محمد شاهه گدا (جو مير سانگي جو استاد هو) ميون وڏل حيدري، حاجي فضل محمد ماتم، مرتضائي ٺٽوي ۽ ٻيا ڪيترائي شاعر انهن مشاعرن ۾ شريڪ ٿي پنهنجو ڪلام ٻڌائي داد و تحسين حاصل ڪندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڪو شاعر پنهنجو تازو غزل ٻئي شاعر ڏانهن لکي موڪليندو هو، ۽ کانئس 'جوابي غزل' جي طلب ڪندو هو. اهو شاعر ڪيس جواب ۾ ساڳئي بحر ۽ ساڳئي قافيه رديف تي غزل لکي موڪليندو هو. مير سانگي جي دور ۾ اهڙا ڪيترائي واقعا نظر اچن ٿا. مرزا صاحب (قليچ) گدا شاهه سان گڏ سانگيءَ جي ڪيترن مشاعرن ۾ شرڪت ڪئي ۽ ڪيترن غزلن تي گڏجي طبع آزمائي ڪيائون. مثلاً:

ساٿا ڪري نه مار، سڄڻ تون ذري ذري،
پاٿا نه ڪر پيارل مون کي پري پري.
... الخ (قليچ)

—

آءُ اي عجيب منهنجا تون مون وٽ ذري ذري
پيارا تون هڪڙو پل نه ٿي مون کان پري پري.
... الخ (گدا)(۱)

ان کان علاوه شعر ۾ ئي شاعر کان جوابي غزل طلب ڪندا هئا:

"مخلصا" ڏي گدا جو جلد جواب،
بي بول منهنجو هي غزل آهي.

هن هيٺ ان قسم جي مشاعرن جا ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا:

---

(۱) رشيد احمد لاشاري: "ڪليات گدا" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ سال ۱۹۵۷ع ص ۸.

سيد غلام محمد شاهه گدا، مير عبدالحسين سانگي ۽ مير امير علي جنونجي (خيرپور وارو) پاڻ ۾ گهرا دوست هئا. مير سانگي وٽ جيڪي مشاعرن جون محفلون ٿينديون هيون، تن ۾ هو پنهنجي طبع جا خوب جوهر ڏيکاريندا هئا. هتي هڪ اهڙي مشاعري ۾ چيل ٽنهي باڪمال شاعرن جا نموني طور ڪجهه شعر پيش ڪيا وڃن ٿا:

مير سانگي:

آئي ادلبر جي ٿيم شادي ادا،
منهنجي اڄ ٿي خانه آبادي ادا.
وامق و فرهاد ۽ مجنون ڪون پوءِ،
مون وسائي ورهه جي وادي ادا.
وه 'گدا' ڪي ياد آهي سا طريق،
جيڪا آهي طرز استادي ادا.
واه 'ماتم' بي گمان شيرين سخن،
شاعر خوش حيدرآبادي ادا.
دختر رز سان ڪيو 'ماتم' نڪاح،
جلد ٿيندو هو به اولادي ادا.

گدا:

دلبرن جي عين بيدادي ادا،
شائقن جي واسطي شادي ادا.
چوند ان مجنون ڪي عاقل چوان،
جنهن وسائي ورهه جي وادي ادا.
آهه 'ماتم' منهنجو مونس باليقين،
هردو آهيون حيدرآبادي ادا.
واه واه ان جو غزل هو بي بدل،
هن زمين جي ان ڪئي آبادي ادا.

مير امير علي:

بند عشقش آهه آزادي ادا،
سڪ سڄڻ جي عين آبادي ادا.
دختر رز سان ٿيو جنهن جو نڪاح،
ان جي گهر ۾ آهه نت شادي ادا.
'دوست' ۽ 'ماتم'، 'گدا'، 'عبدالحسين'،
هي ته آهن شعر جا عادي ادا.

آءُ انهن سان دم هڻان ڪيئن شعر ۾؟
منهنجي هي تصنيف آهه سادي ادا.
شعرگوئي ۾ آهن ڪامل ڪبار،
تن جو شيوو آهه استادي ادا.

آخوند قاسم ۽ سيد فاضل شاهه پڻ هڪٻئي کي غزل لکي موڪليندا هئا ۽ انهن جي جواب ۾ ’جوابي غزل‘ جي طلب ڪندا هئا. هتي آخوند قاسم جي هڪ اهڙي غزل جا چند شعر پيش ڪيا وڃن ٿا.

سون رعونت رقيب جي دشوار،
ربناه اجعله حارقاً في النّار.
آهه دنيا وني عروس عجيب،
نازنين ناز نات واري نار.
لوچ احسن عمل سڻو مرهچ،
ڪڪ جي ڪين آهه جوڙ جوار.
قرب ڪارڻ قريب ڪر ’قاسم‘،
دمبدم دُرّ ڏيان دل ۾ ڏار.

ان جي جواب ۾ سيد فاضل شاهه جيڪو غزل لکي موڪليو هو، ملاحظه فرمايو ان غزل جا چند شعر:

ناز نازڪ نه ڪر نظر نه نهار،
مفت موهيو ڪر ڪهڻ جي ڪار.
تير طرحين ڪئي ترارئون تيز،
محض مشتاق محب مست ۾ مار.
فيض جا تون فقير ’فاضل‘ کي،
ڏان ڏاتار ڏيج ڏيدار.

هيٺئر آخوند قاسم جو هڪ غزل ملاحظه فرمايو:

بهار آيو گلن ڪيا منجهه چمن نت ناز نيرنگي،
خوشي ڪان بلبلن للڪار سان لاتي خوش آهنگي.
ٿيا سازن سرودن جا چڱا ساسان چوڏاري،
پڙي مزڪار موسيقار جي فهرست فرهنگي.
ڪئو رَتُ روپ رسُ هاڻي، هوا سان ساه سيباڻي،
ولين ڪان پرت جي پيچن، وڻن سان واه دل ونگي.

وسڻ جو مينهن ڪيو سعيو، وڃي بستان برسايو،
پکين جي چاھ چھ چھ جي هلي هئي هاءِ هر رنگي.
طرب جي تار کي چوري عجب تڪ تور ۾ توري،
ترانـي تـال سؤ سر ۾ وڄائـي چنگ تـو چنگي.
کليو گـؤنـتـو ۽ ڪٿهار، عباسي، رتـن ريحان،
ڪلنگو ڪيتڪي لسريـن نـرگس زعـفـران رنـگي.
عجائب سهس مک عـودي بنفشي نسترن زنـبـق،
هـزاري ڪئي هزارين هيچ گلشن ۾ گـران سنگي.
وٺي تي واھ هي مـوسم تـہ ان ۾ واسطي عالم،
وڃي بيشڪ نظاري باغ جي ڪان تن سندي سنگي.
نئين نـزهت ڏيـکاري ارغـوان سوسن سمن سنبل،
ٿيو گلزار گونا گـون گلن ڪان فـرش اڙرنـگي.
عجب موسم سـفـرح ٿا رهن بي ضبط پڻ جنهن ۾،
هـزاريـن جنگجو جهونجهار جـولانـگير ۽ جنگي.
زمين سيراب گلشن سـبـز ۽ صحرا زمـرد گـون،
وتـن خـنـدان خـرم خـوش سـدا عياش اڙہنگي.
نچڻ تي راس رس ۾ هـر طـرف بـاحلقِ داؤدي،
پـڌائـن پـول طـرحين تال سُرگت ۾ پدي سنگي.
سچا سيد سـدر سائين تـون عالم عـرض اونائين،
ڪرم فرماءِ 'قاسم' تـي نـوازيـن شال هي ننگي.

آخوند قاسم جي ان غزل جي جواب ۾ سندس همعصر فضل علي خان 'خيالي' هيءُ غزل لکي موڪليو هو.

صبا فـراش فـردوسي وڇايو فـرش خـوشـرنـگي،
گلن جا هـر طـرح نازڪ نمونا نـقـر نـورنـگي.
چمن ۾ چاڳـلا راڳي رباب و عـود چنگ و دف،
وڄـائـن واھـہ يڪتارا يـگانـا يـار يڪـرنـگي.
هـوا خوش معتدل موسم طـراوت بخش طيب افـزا،
وڻـن ۾ ٻـور ٿيا ٻـهـہ ٻـهـہ انار و ليما نارنگي.
پريان بارش چلها چـورش سـوايـو سبز ٿيو گلشن،
سويـن سالوس ڪن طائوس ڇيهن جـي چنگاچنگي.

جهجهو ڪيو جوت جلوو جاء نوراني نظارو خوش،
ڇٽايو چانڊني ميدان فرضي فرق فرسنگي.
لباس احمر ڏڪيو لالہ عجب لبلات پاتا پيچ،
چنبيلي جي تہ چٽڪي سان چلي ڪنهن جي نہ همسنگي.
مدامي موتيو موچار پوپون ڪن ڳچي گل هار،
پري رخسار جوپندار زينت زيب اورنگي.
ڪان جو ڇهچٽو انبوہ موچارو مزو مرغوب،
ڏسي موهوم دل ڪان دور ٿئي في‌الفور دل تنگي.
مچائي مطربن طرب‌المجالس جي طرح تازي،
ملهاري ميگهہ سورٺ ساز آلاپين سارنگي.
اناالمضطر بچائج پاڄهہ سان مدني مٿا مشفق،
خدارا دم پسين دشمن دپايو زير پازنگي.
’خيالي‘ خادم‌الخلفا اوهان جي آل تان صدقو،
سلامت ٿو منگي ايمان ازل کان ناميا ننگي.

اهي غزل جڏهن ’فصيح‘ پڙهيا تہ ڪانئس رهيو نہ ٿيو: هن بہ انهن پنهي شاعرن جي جواب ۾ پنهنجو هڪ غزل لکي موڪليو. ملاحظہ فرمايو ’فصيح‘ جو غزل:

بهار آيو، لٿا اولا، جهٽريا ٿي جهور ۾ جهنگي،
ٿئي سرسبز ٿيا صحرا، ڪلي ٿيا خوب خوشرنگي.
ٿيون گلشن ۾ گلزاريون، ٽڙن ٽانگر سنديون ٽاريون،
نيمن نرگس مٿي ناريون، نهاري نيڻ نيرنگي.
ڏسي ڦٽني سندا ڦندا، عجائب ٿيا بنه بندا،
ڪرن خيري مٿان خندا، زري زنبق زري زنگي.
لڏي لالہ ليا پائي، قدح ڪي چؤطرف چائي،
حسودن جو جگر گهائي، ڏئي تن داغ دل تنگي.
ڪلون ڪوليون ڪنڍارن، مٿا موتيا مٿي نارن،
پري ٿي زعفران پارن، نچي ٿي ناز مان ننگي.
هٿي رو گل زر افشاني، سمن سوسن نڪو ثاني،
منجهي نت محو ٿو ماني، ڏسي هي رنگ اڙرنگي.
چمن چؤطرف ٿيو گل گل، پيو هيڪار جو هل هل،
پڌي بلبل سندو غلغل، جلي ويا جوش ۾ جنگي.

ڳچي ڳانا بڌيو قمريون، جهنجون ٿي ڪان هٿن جهمريون،
پڙهن ٿيون ناهه مان نمريون، تنبي ڪن تال تيلنگي.
پسي هي خوب خوشحالي، چمن ۾ ڇهڙتي چالي،
لٿي لولن سندي لالي، سڙي ويا سوز ۾ سنگي.
'فصيحا' فرض فرمالي، اها پرويز پنهاني،
ڪري وٺي فڪر ۾ فاني، ڪيئي فرهاد فرهنگي.

رسول بخش 'رهي' هڪ غزل لکي 'فصيح' ڏانهن موڪليو؛ ۽ ڪانئس جوابي غزل جي گهُر ڪئي. 'فصيح' سندس گهُر پوري ڪندي، هڪ جوابي غزل ڪيس ڏياري موڪليو. ملاحظه فرمايو رسول بخش 'رهي' جو غزل ۽ سندس غزل جي جواب ۾ 'فصيح' جو جوابي غزل:

رسول بخش 'رهي' جو جواب طلب غزل.

ناهي ڪو ثاني مٺي منٺار جو،
ناهه ڪو همسر سڄي سالار جو.
خود خدا مادح سندس قرآن ۾،
ڇا ڪندو ڪو وصف تنهن مختيار جو.
احد ۽ احمد ۾ ناهي فرق ڪجهه،
ميم هڪ باعث ٿيو جنسار جو.
درد ڪان دانهون ڪيان ٿو دم بدم،
ڏي ادا قاصد نياپو يار جو.
جان بلب آهي گناهن ڪؤن 'رهي'،
ڪر شفاعت لڳ خدا بدڪار جو.
شاعرن مان ڪو ڏي مون کي جواب،
آهه ٿيندس گولو سندس گفتار جو.

'رهي' جي جواب ۾ 'فصيح' جو جوابي غزل:

ڏي صبا آئي سنيهو يار جو،
دوست دلبر، دل گهرئي دلدار جو.
ٿو وجهان فالون نهاريان چؤطرف،
ڪو لنوين ڪانگل پرينءَ جي پار جو.
روز شب جيئن درد مان دانهون ڪريان،
تيئن مچي ٿو مچ اندر آزار جو.
هوت لاءِ هرهر هنجون هاري ڪيوم،
ورد تجري تحتها الانهار جو.

هجر جي هاڃي ڪيو مون کي هلاڪ،
ڪو دلاسو دوست جي ديدار جو.
ڪا اڄ منهنجي مسيحا جي خبر؟
حال ڪونهي بره جي بيمار جو.
جي اچي هيرا پري پرتؤن پڇي،
تنهن تي اهر احسان هڪ هڪ وار هو.
ٿي فنا في الله فرقت ۾ 'فصيح'،
ناهه ڪو واقف انهيءَ اسرار جو.

فضل علي خان 'خيالي' هڪ جواب طلب غزل لکيو هو، جنهن جي جواب ۾ محمد يوسف 'مسڪين' هينئون غزل لکي موڪليو هو:

اي مني بادِ سحر ڪو ڏي نياپو يار جو،
مرحبا فرّخ مسير، ڪو ڏي نياپو يار جو.
ياد جنجي ۾ وڃن هرهر رڳون طنبور جان،
تن ڪٿي ٿي ڪا پچر، ڪو ڏي نياپو يار جو.
عندليبن ڪالهه خوش الحان سان ٿي بوليو،
سبز ٿيا سڀ دشت و در، ڪو ڏي نياپو يار جو.
دائودي، زنبق ۽ موتئي باغ ۾ ڪيو ڇهڇٽو،
خوش درختن ڪيا عشر، ڪو ڏي نياپو يار جو.
آئيا ڏينهڙا بهاري، چؤ سڄڻ ايندا ڪڏهن؟
هاڻ مسڪين ڪر خبر، ڪو ڏي نياپو يار جو.

ساڳئي بحر ۾ ملاحظه فرمايو ميان لطف الله 'لطف' جو هڪ غزل:

اڄ هلي ڏس حال هيڪر بره جي بيمار جو،
ڪونه ڏس ويڄن ڏنو هن عشق جي آزار جو.
هن مرض جي جانچ ۾ ويڄن ڪيا ڪي وس وڏا،
پر بين هرگز نه ڪنهن پر پرو هن پار جو.
خواب ۾ مون کي تصوّر هو تهين جي وصل جو،
ورنه ڇا قدرت ڪريان اظهار هن اسرار جو.
رات پروانــي شمع کــي جا ٻڌائي ماجرا،
سو مگر هو سوز مون بيدل دلِ افگار جو.
مرحبا مون سان ڪيائين هر نشي ۾ بي‌خبر،
جڻ چڙهي پئي لوڙ گهوڙا ۽ ڪٽڪ قندار جو.

سِرُ گهرين تان اِه حاضر، چو تہ تنهنجو حڪم آه،
عاشقن جـي ڪاڻ ساجن جـڻ سَمَن سرڪار جـو.
ڪو سڄڻ منهن ۾ تُنهين جي هو تجلو نور جـو،
هڪ نظر سان جنهن نهوڙي هوش نيو هوشيار جـو.
'لـطـف' تنهنجي لطف جـو آهـي سـدا اميدوار،
مـهـر مان تنهن کي اچـي بهرو ڏيو ديـدار جـو.

نـڪڙ جي سرزمين علم و ادب جو مرڪز رهي آهي، جتي ڪئي اديب ۽ شاعر پيدا ٿيا. نـڪڙ جي شاعرن مشاعرن جون محفلون منعقد ڪرائي، سنڌي عروضي شاعريءَ کي وڏي تقويت پهچائي. ميون وڏل حيدري سعدپوري، سيد احمد علي شاهہ ماتلوي، پير بيدل شاهہ نورائي ۽ ٻيا ڪي شاعر وقت بوقت اچي مشاعرن جي محفلن ۾ شريڪ ٿيندا هئا. شروع ۾ حافظ محمد هارون دلگير، پير حاجي محمد اسماعيل جان روشن، پير حاجي عبدالستار جان، سيد شاهنواز شاهہ، قاضي محمد دائود ۽ قاضي محمد ابراهيم ادبي محفلن جو پايو وڌو، جنهن تي پوين شاعرن هڪ اعليٰ ادبي عمارت تعمير ڪئي. ان جو مثال "تذڪره شعراء نـڪڙ" جي صورت ۾ موجود آهي. ان زماني ۾ حيدرآباد ۾ بہ هڪ بزم مشاعره قائم ٿي چڪي هئي، جنهن جو دفتر ميمڻ محلہ لڳ مارڪيٽ روڊ تي هوندو هو، جتي حيدرآباد ۽ ٻاهران جا شاعر اچي شريڪ ٿيندا هئا.

فاضل شاهہ (وفات ١٩٠٠ع) سنڌي مشاعرن کي گهڻو زور وٺرايو. محترم سيد حسام الدين راشدي صاحب لکي ٿو تہ "ان کي وجہ سے حيدرآباد مين شعر و سخن کا چرچا رها. مشاعرے انهي کي کوششون سے منعقد هوتے تهے. قاضي امام علي پاٽائي بهي جو اس وقت تحصيلدار تهے، ان کے دوست اور شعر و سخن کے دلداده تهے. انهي کے مکان پر مشاعرے منعقد هوا کرتے تهے" (١)

پروفيسر محبوب علي چنہ پنهنجيءَ ڪتاب "سنڌي ادب جا جديد رجحانات" ۾ لکيو آهي تہ "...... ليڪن حيدرآباد ۾ سيد فاضل شاهہ جي شخصيت جو وجود عجيب و غريب نتيجن جو حامل هو، ٻاڻ ۾ (ان دور جي شاعرن جي) طنز ۽ شاعرانہ مزاح جي بہ ڏي وٺ ٿيندي رهي. جنهن آخرڪار، مشاعري جي شڪل اختيار ڪري ورتي. مرحوم امام علي پاٽائي (جو مرحوم علامہ آء. آء. قاضي جو والد هو) هي مجلسون سنڌس قيامگاهہ تي ٿي منعقد ٿيڻ لڳيون...(٢).

اوائل ويهين صديءَ جي ادبي ماحول تي نظر ڊوڙائڻ سان معلوم ٿيندو تہ عروضي شاعريءَ کي زور وٺرائڻ ۾ لاڙڪاڻو سڀ کان وڌيڪ نمايان نظر ايندو. سنہ ١٩١٥ع ۾ اتان جي شاعرن

---

(١) سيد حسام الدين راشدي، "سنڌي ادب." (اردوءَ ۾) پاڪستان پبليڪيشن، ص ٩٢.
(٢) پروفيسر محبوب علي چنہ "سنڌي ادب جا جديد رجحانات." اداره صالح سيريز، حيدرآباد سنڌ. سال ١٩٧٤ع، ص ٥٤.

"بزم ادب" جو بنياد وڌو، جنهن جي سهاري هيٺ ماهوار مشاعرا ٿيڻ لڳا. مشاعرن کي عام ڪرڻ ۽ شعر و شاعريءَ جو شوق وڌائڻ لاءِ لاڙڪاڻي جي نامياري علمي ۽ ادبي قادري خاندان جي ڪن ادب دوست سڄڻن، سنڌي عروضي شاعريءَ جي سکيا ۽ اشاعت خاطر هڪ رسالو جاري ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. آخر ۱۹۲۳ع ۾ لاڙڪاڻي مان 'گلدستهٔ سنڌ' نالي هڪ ماهوار رسالو جاري ڪيو ويو. ان رسالي ۾ مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندڙ شاعرن جو ڪلام شايع ٿيندو هو. قادري خاندان مان ميان غلام سرور فقير، ميان غلام عباس جوش ۽ ميان علي محمد قادري هن ڏس ۾ قابل قدر ڪوششون ڪيون. ويتر ڪين حاجي محمود خادم جهڙو باذوق باصلاحيت ۽ باهمت ساٿي ملي ويو، پوءِ ته مشاعرن جو ذوق شوق ڏينهون ڏينهن وڌڻ لڳو. سڄي سنڌ مان شاعر لاڙڪاڻي ڪاهي ايندا هئا ۽ پنهنجي ڪلام سان سامعين کي نوازيندا هئا. جيڪڏهن ڪي شاعر ان موقعي تي ڪنهن مجبوريءَ سبب پهچي نه سگهندا هئا ته ڏنل طرح تي ڪلام جوڙي ٽپال رستي موڪلي ڏيندا هئا. مشاعرن جون ڪارروايون ماهوار گلدستهٔ سنڌ کان علاوه هفتيوار 'الحقيقت' ۾ پڻ شايع ٿينديون هيون.

ان دؤر ۾ شاعر گهڻو ڪري غزل پڙهندا هئا. ڪي شاعر مخمس يا مسدس جي صورت ۾ نظم ئاهيندا هئا، ڪي قطعه به پڙهندا هئا، پر سڀ کان وڌيڪ غزل جي صنف مقبول هئي. اهو مشغلو صرف لاڙڪاڻي تائين محدود نه رهيو: پر سنڌ جي ٻين ڪيترن ئي شهرن ۾ مشاعرا ٿيڻ لڳا. باليشاهه اسٽيشن ويجهو تعلقي ميهڙ جي هڪ ڳوٺ ناري شريف ۾ پڻ مشاعرن جون محفلون ٿينديون رهيون. انهن محفلن مچائڻ ۾ مشهور شاعر، اديب ۽ صحافي مرحوم جمع خان غريب ۽ سيد محمد تقي شاهه حنفي(۱) جو وڏو هٿ هو. اتي "بزم غريب" قائم ڪئي ويئي جنهن جي سهاري ماهوار مشاعرا ٿيڻ لڳا، جتي آسپاس جا شاعر ۽ ڪڏهن ڪڏهن ٻاهريان شاعر به اچي شريڪ ٿيندا هئا: ۸- جنوري ۱۹۳۵ع تي هڪ نعتيه مشاعرو ٿيو هو، ان جي مصرع طرح هيءَ هئي:

"ري خدا ڄاڻي نه ڪوئي عظمتِ حضرت رسول"

ان مشاعري ۾ ٻين شاعرن کان علاوه ننڍل ضلع جيڪب آباد جو مشهور شاعر قادر بخش 'بشير' به شريڪ ٿيو هو: مسدس نعت مان ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا:

ري خدا ڄاڻي نه ڪوئي عظمتِ حضرت رسول،
رحمت العالمين ٿـي رحـمـتِ حضرت رسول،
مصطفيٰ جـي ٿـي صفت والليل ۾ ياسين ۾،
آمتين مان ٿـي پـلاري آمتِ حضرت رسول.

---

(۱) حنفي ان دؤر جو چڱو شاعر هو، مسدس متعلق تارڪ فقير فرمايو آهي:
سيدِ حضرت تقي، حنفي تخلص خوش سخن،
شاعرِ عالي دماغ ۽ عاقلِ اهلِ ڪمال.

ان کان علاوه ميهڙ ۾ "بزم بلبل" جي سهاري هيٺ مشاعرا ٿيندا رهندا هئا. انهن مشاعرن جو روح روان مرحوم شمس‌الدين "بلبل" جو فرزند ميان ضياءالدين "ضيا" هولدو هو. انهن محفلن ۾ لاڙڪاڻه ۽ دادو جا شاعر وڏي ذوق شوق سان اچي شريڪ ٿيندا هئا.

۱۹۲۲ع ۾ قادر بخش بشير جي ڪوششن سان سنڌس ڳوٺ ميرپور پرڙي، تعلقي ٺل ۾ بزم مشاعره قائم ڪئي ويئي. انهن مشاعرن جا روح روان بشير ۽ عبدالڪريم گدائي هئا. هر مهيني طرحي مشاعرا ٿيندا رهندا هئا. آڪٽوبر ۱۹۲۵ع ۾ هيئين طرح تي مشاعرو ٿيو هو.

"مائل رهين سدائين بيداد جي طرف"

ساڳئي سال ڊسمبر مهيني ۾ ٿيندڙ مشاعره جي طرح هن ريت هئي.

ارمان! ٿيو نـه جانان جو ديدار ڪنهن طرح:

ان طرح تي بشير مرحوم جيڪو غزل لکيو هو، تنهن مان ڪجهه شعر نموني طور پيش ڪجن ٿا:

آه و فغان ۾ ساري وئـي زندگـي تـه پـي،
"ارمان ٿيو نه جانان جو ديدار ڪنهن طرح"،
صـد حيف شاهه خوبان جو دل ڪسي وري،
ـاٿي نـه ٿئين ڏڪـن ۾ مددگار ڪنهن طرح،
پـرنـور مهتا ڪر اگـڻ هـي بشير جـو،
توکان سواءِ نه ٿيندو اي دلـدار ڪنهن طرح.(۱)

سنڌ جي مشهور شاعر غلام احمد نظامي جي ڪوششن سان سنه ۱۹۲۳ع ۾ هڪ ادبي مجلس قائم ڪئي ويئي، ان جو مرڪز 'اخوان هال' هو، جيڪو شڪارپوري محلي ۾ واقع آهي. بزم ادب جو باني ۽ روح روان غلام احمد نظامي مرحوم هو، اوستہ محمد رمضان اولادي، اوستہ سليمان چٽن، عبدالحليم عاجز، ڊاڪٽر محمد صديق خاڪي، اوستہ حاجي، سيٺ حاجي محمد رمضان مشفق، عبدالرحيم غمگين ۽ حبيب‌الله فڪري سنڌس پانهن پيلي هئا.

"ان دور ۾ مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، شيخ عبدالله عبد، نور محمد نمائو، ماستر هارون امير ۽ علي محمد مسڪين مشاعرن ۾ خاص طور حصو وٺندا هئا. سنڌ مان جيڪي شاعر بذات خود نه اچي سگهندا هئا، سي پنهنجو ڪلام موڪليندا هئا، تن ۾ ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل، حاجي محمود خادم، جمع خان غريب، قادر بخش بشير، حافظ محمداحسن ۽ سيد اظهر گيلاني جن جو ذڪر باعث مسرت آهي."(۲)

جيئن ته ان دور ۾ گهڻو ڪري غزل لکيو ويندو هو ۽ غزل جي معنيٰ ئي آهي عورتن سان ڳالهيون ڪرڻ: تنهنڪري اها شاعري خط و خال، گل و بلبل، هجر و فراق جي طويل راتين ۽ آه و فغان جي مضمونن سان پرپل هوندي هئي. خمخانئه عشق جي رنگين محفلن ۾ شاعر،

(۱) ديوان بشير (قلمي) مملوڪ ڊاڪٽر نواز علي شوق، ص ۴۲.
(۲) حبيب‌الله فڪري، "تحفه ڪراچي"، اپريل ۱۹۵۶ع

ماڻهو جي نگاهِ ڪرم جا منتظر نظر ايندا هئا؛ شعر ۾ رقيب روسيه ڪي گاريون ڏيڻ ۽ محبوب جي جورو جفا جو ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهيو ويندو هو. پر آخر هن بزم قومي بيداري طرف ڌيان ڏنو ۽ ان جو مثال نظامي مرحوم جا ٻه مجموعا 'بياض نظامي' ۽ 'رياض نظامي' آهن. هتي نظامي مرحوم جي هڪ مخمس جو بند پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ هو شاعرن کي مخاطب ٿي فرمائي ٿو:

عشق جو ۽ حسن جو هاڻي فسانو ڏي ڇڏي،
۽ خيالي ڪوڙ وارو ڪارخانو ڏي ڇڏي،
بلبل و گل جو بنائڻ تون ترانو ڏي ڇڏي،
نظم ڳاهڻ ۽ ٻڌائڻ عاشقانو ڏي ڇڏي،
شاعريءَ سان ملڪ ۾ ڪو جوش پيدا ڪر جدا.

ان بزم ۾ شعرگوئيءَ کان سواءِ اڪثر مجلسن ۾ مختلف موضوعن تي تقريرون ٿينديون هيون، مقالا پڙهيا ويندا هئا، فيچر ۽ ڊراما پڻ اسٽيج ڪيا ويندا هئا.

جنوري ١٩٣٤ع ۾ بزم ادب جي ڪن سرگرم ڪارڪنن قليچ لٽريري سوسائٽي نالي ادبي جماعت قائم ڪئي. مارچ ١٩٣٤ع ۾ سوسائٽي طرفان مرحوم مخلص جي يادگيريءَ ۾ هڪ طرحي مشاعرو زير صدارت مخدوم‌الشعراء حاجي محمود صاحب خادم منعقد ڪيو ويو. مقامي شاعرن کان علاوه ٻاهرين شاعرن به ان طرح تي پنهنجو ڪلام وڏي تعداد ۾ موڪليو.

١٩٣٩ع ۾ محفل ادب نالي هڪ ادبي جماعت ان ئي محلي ۾ وجود ۾ آئي. ان بزم طرفان به مشاعرا ٿيندا رهيا، جن ۾ پرسرام ضيا، محمد جمن هالو، محمد حسين آتش، عبدالله وڪڻ گهڻو حصو وٺندا هئا.

بزم ادب ڪراچي طرفان ڪيئي مشاعرا ٿيا. هڪ مشاعرو ٢١ آڪٽوبر ١٩٣٣ع تي 'اخوان هال' ڪراچي ۾ منعقد ٿيو هو جنهن جي طرح هن ريت هئي:

"مزو انگور جو ميخوار کان پڇ" (١)

١٨ نومبر ١٩٣٣ع ۾ جيڪو مشاعرو اخوان هال ۾ ٿيو، ان جي مصرع طرح هيءَ هئي:

"اي فداءِ قوم و ملت نوجوان بيدار ٿي."

اهڙيءَ طرح اخوان هال ۾ ادبي مجلسون ٿينديون رهيون، جتي ڪراچي کان علاوه ٻاهر جا شاعر به اچي شريڪ ٿيندا هئا.

١٨- نومبر ١٩٣٣ع ۾ جيڪو مشاعرو ٿيو، ان جي طرح هئي:

"هي زندگي اسان جي مثلِ حباب آهي"

---

(١) ان طرح تي تارڪ فقير هڪ طويل غزل لکي موڪليو هو.

ان طرح تي بشير جيڪو نظم پڙهيو سو ملاحظ فرمايو:

بيشڪ شهر ڪراچي دنيا جو باب آهي،
اڄ شاد جنهن ۾ هرڪ ڏس شيخ و شاب آهي.
پر چو طبع اسان جي هت خوش نٿي گذاري-
هردم اسان جي آڏو سالت جلاب آهي.
ڪونين جي ڪڙائي، بيزار ڪيو اسان کي-
ڪانول ۽ ڪاسني بس عرق گلاب آهي.
خوراڪ خوش لڳي ٿي هرگز نہ هوٽلن جي-
ڪوڙو ڪارو سون لئي پختو ڪباب آهي.
آب و هوا جي خاطر آياسون هت ڪراچي-
پر هت اچا زياده حالت خراب آهي.
واپس وري وڃون ٿا پنهنجي وطن عزيزو-
هائي هتي رهڻ ۾ ڪهڙو ثواب آهي.
يارن ۽ دوستن کي سڀ کي سلام چئجو-
اڄ موڪلائي سڀ کان عالي جناب آهي.
خط جي جواب ۾ ڪا سُستي ڪجو نہ هرگز-
واجب اوهان کي ڏيڻو واپس جواب آهي.
ايندڙ مشاعره تي شايد اچي نہ سگهندس-
'هيءَ زندگي اسان جي مثل حباب آهي.'

ڳوٺ ملڪاڻي ضلع دادو ۾ ١٩٣١ع ڌاري بزم احسن قائم ڪئي وئي، جا اڄا سوڌو قائم آهي. هن بزم جو صدر شروع کان ڪهنه مشق شاعر حافظ احسن رهيو آهي. هن بزم طرفان ماهوار مشاعرا ٿيندا رهندا هئا، جنهن ۾ ويجهڙائيءَ جا شاعر اچي شريڪ ٿيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڪي ٻاهريان شاعر پنهنجو ڪلام موڪلي ڏيندا هئا، جو ان موقعي تي پڙهيو ويندو هو. مرحوم هدايت علي "نجفي" تارڪ هر مشاعره لاءِ پابنديءَ سان ڪلام موڪليندو رهندو هو.

مشهور شاعر ڪشنچند "عزيز" پنهنجي يادگيرين ۾ لکي ٿو تہ "ڪيس ٽين درجي انگريزي کان ئي شاعرانہ ماحول مليو. قاسم ۽ بشير ڪيس پنهنجا ۽ پراوا شعر پڙهائي محظوظ ڪندا هئا: هن جهون ان دؤر جي مشهور شاعر واصف سان چڪريون لڳنديون هيون. حيدرآباد ۾ ميرچندائي گهٽيءَ، سانول شاهہ جو پڙ، نانهين جو پڙ ۽ واڍن جو پڙ مشهور هنڌ هوندا هئا. نهائين ۽ واڍن جي پڙن جي مسجدن ۾ شعر و سخن جون محفلون ٿينديون

رهنديون هيون. آخوند قاسم ۽ فاضل شاهہ گذاري ويا هئا، باقي مرحوم عاجز ۽ مرحوم حافظ بہ اتي ئي رهندا هئا، جي شعر جون محفلون مچائيندا رهندا هئا. اهي سڀ متانت ۽ فضيلت وارا هئا. ڪنهن جي مجال جو سندن ڪچهريءَ ۾ ڪو گستاخي ڪري يا ڪا اجائي بيهودي ڳالهہ ڪري. سندن سنگت ۽ صحبت عبرت نما ۽ سبق آموز هئي. هُو سخن چوندي ۽ ٻڌندي وقتي هڪ ٻئي تي چوٽون بہ ڪندا هئا، تہ داد بہ ڏيندا هئا، مگر اهڙي سليقي سان جو اڳلو خوش ٿئي ۽ نہ رنجيدو" (ا)

شڪارپور شهر ۾ آغا صوفي ۽ ٻين شاعرن جي ڪوشش سان مشاعرا ٿيندا هئا. مئي ۱۹۳۳ع ۾ سنڌي ساهت سميلن جي موقعي تي هيٺين مصرع طرح تي مشاعرو ٿيو هو.

"ٻڌين ٿو ڪين ڇا ٻوڙا اچي رڳ سان تن تن تي"

۱۹۳۴ع ۾ هيءَ طرح ڏني وئي هئي:

"خُدا پيدا ڪئي ساري خدائي يار جي خاطر"

ٻين مشاعرن جون طرحون هيٺين ريت هيون:

گلرخن سان آ محبت ڪجهہ نہ ڪجهہ.

—•—

سج چڙهي آيو سٺي ات ننڊ مان بيدار ٿي.

—•—

رخ مهتاب سهڻي تي اسان جي دل فدائي آ.

سنڌي ساهت سميلن جي سنڌي مشاعرن ۾ نہ صرف شڪارپور جا مشهور شاعر حصو وٺندا هئا، پر ٻاهريان شاعر بہ انهن محفلن ۾ شريڪ ٿي، پنهنجو ڪلام پڙهندا هئا. اهڙيءَ ريت شڪارپور شهر ۾ بہ مشاعرن جي شمع روشن رهي ۽ جنهن جي جوت سنڌي عروضي شاعريءَ کي خوب چمڪايو.

سنہ ۱۹۳۴ع ۾ جيڪب آباد ۾ هڪ بزم مشاعره جو بنياد وڌو ويو، جنهن جو صدر غلام سرور مغل ۽ سيڪريٽري حافظ خيرمحمد اوحدي هئا. هن بزم جي سهاري هيٺ اوحدي صاحب ۽ مرحوم مغل جي ڪوشش سان ڪيئي مشاعرا ٿيا، جيڪي گهڻي ڀاڱي ڪامياب رهيا. اهي مشاعرا مرحوم غلام سرور مغل جي پاڙي ۾ هڪ يتيم خاني ۾ ٿيندا هئا. دراصل اتي ڪو يتيم خانو ڪونہ هو، پر هڪ ديني مدرسو هو، تنهن جي ڪشادي ايوان ۾ مشاعرن جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون، پر ان جڳهہ کي يتيم خانہ چيو ويندو هو.

(ا) "نئين دنيا" بمبئي، "عزيز پرچو": سيپٽمبر ۱۹۷۱ صفحو ۹

هن بزم جو پهريون مشاعرو سال ١٩٣٤ع ۾ ٿيو. اهو مشترڪ مشاعرو هو، جنهن ۾ سنڌي ۽ اردو ٻنهي زبانن جي شاعرن شرڪت ڪئي. انهن شاعرن ۾ مولانا عبدالوهاب صاحب اوستہ محمد وارو جيڪو پنهنجي دور جو وڏو عالم هو، سو اچي شريڪ ٿيندو هو. شڪارپور جو مشهور شاعر، اديب ۽ ڊراما نگار آغا صوفي به اچي هن بزم جي مشاعرن ۾ پنهنجو ڪلام پڙهندو هو.

حاجي محمود خادم جي جڏهن ڪراچي بدلي ٿي ته اتي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي سان سندس ملاقاتون ٿيڻ لڳيون. جيئن ته ٻئي سنا اديب ۽ شاعر هئا تنهن ڪري هنن پنهنجي ذوق جي تسڪين ۽ ادب جي واڌاري خاطر پاڻ ۾ صلاح ڪري ڪراچي ۾ هڪ ادبي انجمن قائم ڪئي جنهن جي سهاري هيٺ ماهوار مشاعرا ٿيندا هئا. اهي مشاعرا گهڻو ڪري ڪنهن عنوان تي ٿيندا هئا، شاعرن کي بحر وزن ۽ قافيہ رديف وغيره جي آزادي هوندي هئي.

سنڌي زبان جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ پهرين آڪٽوبر ١٩٣٣ع اچر ڏينهن حڪيم فتح محمد جي جاءِ تي علم دوست هندن ۽ مسلمانن جي هڪ گڏجاڻي ٿي، جنهن جي صدارت حاجي محمود خادم ڪئي. ان گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ اديبن ۽ شاعرن سنڌيءَ کي عام فهم بنائڻ بابت پنهنجا خيال هڪ ٻئي جي آڏو رکيا. حڪيم فتح محمد صاحب سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ ۾ رهندڙ هندن مسلمانن جي هڪ گڏيل وٿ ۽ شراڪتي ملڪيت ثابت ڪري هن ڳالهه تي زور ڏنو ته ٻوليءَ مان هڪدم مسلمانڪي هندڪي نڪرڻ گهرجي. ٻولي اهڙي چالو ڪجي جا مسلمان لکن، ته هندو سمجهن ۽ هندو لکن ته مسلمان سمجهن. جدا جدا نمونن ۾ ٻولي لکڻ ۽ ڳالهائڻ سبب به هندو مسلمان هڪ ٻئي کي سمجهي نہ سگهيا آهن. آخر حڪيم صاحب جي رٿن ۽ سڀني جي پسنديءَ سان رٿيل سوسائٽيءَ جو نالو 'سنڌي سڌار سوسائٽي' رکيو ويو، جنهن جا عهديدار في الحال ڪم هلائڻ لاءِ هيٺيان صاحب يڪراءِ چونڊيا ويا:

پريزيڊنٽ: حڪيم فتح محمد سيوهاڻي.
وائيس پريزيڊنٽ: مسٽر جي-اين ناگراڻي، ۽ حاجي محمود صاحب لاڙڪاڻوي.
سيڪريٽري: مسٽر گوپي رام رکياڻي.
جوائنٽ سيڪريٽري: ميان عبدالله عبد.

سوسائٽي جا مقصد ۽ مدعا:

(١) سنڌي ٻوليءَ جي سڌاري، واڌاري ۽ عام فهم بنائڻ لاءِ هر طرح جي ڪوشش ڪرڻ.
(٢) ڪراچيءَ ۾ هڪ مرڪزي سنڌي لائبريري برپا ڪرڻ، جنهن ۾ اڳين ۽ هاڻوڪن هندو ۽ مسلمان مصنفن جا سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتاب عام ماڻهن جي پڙهڻ لاءِ موجود ڪرڻ ۾ ايندا.
(٣) سنڌي ٻوليءَ جي هڪ پوري ۽ وڏي لغت تيار ڪرڻ.

(۴) اڳين ۽ هاڻوڪن شاعرن جي شعر تي سمالوچنا ۽ تنقيد ڪرڻ ۽ علم عروض جي ساهميءَ ۾ پوري ۽ اڻپوري ڪي جاچڻ.
(۵) اڳوڻن ۽ هاڻوڪن لکندڙن جي ليکن ۽ ڪتابن تي رايا ڏيڻ ۽ علم معانيءَ جي ڪسوٽيءَ تي ڪَري ۽ کوٽي جي پرک ڪرڻ.
(٦) علم معانيءَ تي ڪتاب لکڻ، جنهن تي اڳ سنڌيءَ ۾ ڪو به ڪتاب لکيل ڪونهي.
(٧) نظم ۽ نثر لکندڙن جي حياتين جا احوال گڏ ڪري ڇپائڻ.
(٨) موجوده گرامر جي ڪتابن کي نظر ۾ رکي، نئون گرامر تيار ڪرڻ.
(٩) مٿين مقصدن جي پورائي ۽ پٽيرائي لاءِ هڪ رسالو جاري ڪرڻ، جو ميمبرن کي مفت ڏيڻ ۾ ايندو" (١).

هن سوسائٽي سنڌي ادب جي خدمت ڪرڻ ۾ وسان ڪين گهٽايو. هن مجلس ۾ اهڙا مخلص ڪارڪن شامل هئا، جن کي صحيح معنيٰ ۾ علم ادب جي سڌاري ۽ واڌاري جو وڏو شوق هو. اهي سڀ مخلص ڪارڪن وقت بوقت گڏجاڻيون ڪندا رهندا هئا، جتي سنڌي ادب جي ترقيءَ لاءِ نه صرف سهڻيون تجويزون سوچيندا هئا، پر انهن تي عمل ڪرڻ جي به هرممڪن ڪوشش ڪندا هئا. هن سوسائٽيءَ کي ادب دوست سڄڻن جو سهڪار حاصل هو، تنهڪري هن جي سهاري هيٺ ڪيترائي شاندار مشاعرا ٿيا ۽ اهڙي ريت سنڌي مشاعرن کي وڏي ترقي حاصل ٿي.

سنڌي سڌار سوسائٽي جي ڪوششن سان پهريون مشاعرو ڪراچيءَ ۾ ٿيو، جنهن ۾ "مصرع طرح" بجاءِ "عنوان" ڏنو ويو. ان مشاعره جو عنوان هو: قادر جي قدرت. اهو مشاعره ڪراچي اڪيڊمي جي هال ۾ ٿيو، جنهن جي صدارت سيٺ غلام علي چاڳلا ڪئي. ان مشاعره بابت عبدالله عبد مرحوم لکي ٿو ته "انهيءَ مشاعره کي جيڪر ڪانفرنس ڪٺي چوان، هال ۾ هندو ۽ مسلمان ايترا اچي گڏ ٿيا، جو هال تنگ ٿي نظر آيو. ۽ محبت اها، جو نه گوڙ نه تڪرار. اسٽيج تي هڪ پاسي جيڪڏهن الوحيد جو ايڊيٽر وفائي موجود آهي، ته سنڌ پرسان هندو جو ايڊيٽر هيرانند به ويٺو آهي، ۽ هو طويل قامت انسان "سنسار سماچار" جو ايڊيٽر به انهن سان ڳالهين ۾ مشغول آهي. ڪير چوندو ته هي هڪٻئي جا حريف آهن. اخباري دنيا ۾ پلي هڪٻئي جا مخالف هجن، پر هن پليٽ فارم تي ته بلڪل پائر ٿا معلوم ٿين" (٢).

هن سوسائٽي جي سهاري هيٺ پيا به مشاعرا ٿيا. هڪ ڊي- جي ڪاليج ۾، هڪ ٿياسافيڪل هال ۾ ۽ هڪ خالقڏنو هال ۾: جي سڀ ڪامياب رهيا. انهن مشاعرن ۾ ڪي شاعر پاڻ اچي شريڪ ٿيندا هئا، ته ڪي وري ڪلام موڪلي ڏيندا هئا، جو اتي پڙهيو ويندو هو. اهڙيءَ طرح سامعين ڪيترن ئي شاعرن جو ڪلام ٻڌي سگهندا هئا.

---

(١) هفتيوار "الحقيقت" لاڙڪاڻو، ٧- آڪٽوبر ١٩٣٣ع.
(٢) اياز قادري: "ميٺيءَ لڌو مانُ"، رشيد انڊ سنس ڪراچي، سال ١٩٧۴ع، ص ۴٥.

ان زماني ۾ محمد هاشم مخلص، حاجي محمود خادم ۽ عبدالله عبد جا تنقيدي مضمون اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندا هئا. خادم صاحب رسالي 'اديب سنڌ' ذريعي نوآموز شاعرن جي ابتدائي غلطين ڏانهن ڌيان ڇڪائيندو هو.

عبدالله عبد مرحوم جي ڪوشش سان سال ۴۲-۱۹۴۱ع ۾ اسلاميه اسڪول نوآباد ڪراچي ۾ انجمن روح ادب سنڌ جو بنياد پيو. هر هفتي ادبي نشستون ٿينديون هيون، جتي گهڻو ڪري نوآباد ڪراچي جا شاعر اچي ڪٺا ٿيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڪو ٻاهريون شاعر به اچي شريڪ ٿيندو هو ۽ ڪڏهن ٻاهريان شاعر پنهنجو ڪلام موڪلي ڏيندا هئا، جو اتي پڙهيو ويندو هو.

هن ڪان اڳ، مختلف ادبي جماعتن طرفان ٿيندڙ مشاعرن جو اجمالي احوال ڏنو ويو آهي. هيٺ "آل سنڌ ادبي ڪانفرنسن" جي مشاعرن جو مختصر احوال ڏنو وڃي ٿو.

پهرين ادبي ڪانفرنس:

سال ۱۹۲۱ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ سڏائي ويئي هئي، جنهن جي صدارت شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ مرحوم ڪئي. ڪانفرنس جي استقباليه ڪاميٽيءَ جو صدر ميان علي محمد قادري هو ۽ سيڪريٽري ميان احمد علي صاحب پرنسپال لاڙڪاڻه مدرسه هو. ڪانفرنس جا سرگرم ڪارڪن حاجي محمود خادم، ميان علي محمد قادري ۽ نوازعلي نياز هئا. ان وقت جي ڪليڪٽر مسٽر حامد علي، بزم مشاعره جي سلسلي ۾ ڪارڪنن جي تمام گهڻي مدد ڪئي. ان ڪانفرنس جي مصرع طرح هيءَ هئي.

"ستارو منهنجي قسمت جو اوهان جي مهرباني آ"

هن مشاعره ۾ تمام گهڻن شاعرن شرڪت ڪئي، ۽ مشاعره ڪامياب رهيو. هن ڪانفرنس ۾ سنڌي زبان جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ ڪجهه ٺهراءَ پڪراءِ بحال ڪيا ويا.

فقير هدايت علي تارڪ ان طرح تي هڪ طويل غزل لکيو هو. ان غزل جا چند بيت نمولي طور پيش ڪجن ٿا:

ستارو منهنجي قسمت جو اوهان جي مهرباني آهه،
محبت تو سندي مون لاءِ عمرِ جاوداني آهه.
جمالِ يار جو جلوو ٿيو پيدا مظاهر مؤن،
انهيءَ ديدار ۾ عشاق جي خوش زندگاني آهه.
ڏٺم حق" اليقين سان ناهه ٻيو موجود الا هو،
اگر سيرِ زمين آهي يا سيرِ آسماني آهه.
شرابِ عشق جو پيتم ته پيو سيڪي ويو وسري،
نه ذوقِ عشق و عشرت آهه، نه شوقِ ڪامراني آهه.

فنا ڪيو عشق سون کي حال حلا" جي اندر اهڙو،
اناالحق چئي، چڙهڻ سوريءَ مٿي ڇڻ شادماني آهه.
لباسِ فقر جي راحت نه آهه پوشاڪ دُنيءَ ۾،
جو تختِ خاڪ آڌوتين جي لئي تختِ ڪياني آهه.
جتين کي روز شب اثبات حق جي آرزو آهي،
انهن اڳيان نه ڪجهه مُوڙي ڪرامت آهه نه ڪاني آهه.
اسان سي رند ساغر نوش آهيون مست متوالا،
جو ميخاني اندر، شغلِ شرابِ ارغواني آهه.
فنا جي هيچ ۾ آخر اچي اعزاز دنيا جو،
اميري يا وزيري يا خطابِ خانداني آهه.
موحد آهه هي تارڪ هٿي نعرو تو منصوري،
نه پروا ڪنهن جي نفرت جي، نه خواهش قدرداني آهه.

ٻي ادبي ڪانفرنس:

هيءَ ڪانفرنس ١٩٢٥ع ۾ حيدرآباد ۾ منعقد ٿي، استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر شمس العلماء مرزا قليچ بيگ هو ۽ سيڪريٽري حاجي محمود خادم هو.

هن مشاعري جي طرح هيءَ هئي.

"چشم موسيٰ کي ۽ حسرت رهجي وئي ديدار جي"

هن مشاعري ۾ محمد هاشم مخلص، محمد بخش واصف، حافظ حيات شاه، مرزا فاضل، ميان غلام سرور فقير ۽ ٻين گهڻن شاعرن شرڪت ڪئي.

ٽين ادبي ڪانفرنس:

١٩٣٢ع ۾ شڪارپور ۾ سنڌ ساهت سميلن ٿي، جنهن جي صدارت پروفيسر چيتمل پرسرام ڪئي. استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر مرزا غلام مصطفيٰ صاحب هو ۽ جنرل سيڪريٽري آغا غلام نبي صوفي هو. مشاعري جي طرح هئي:

"تنهنجو عارض مهِ تابان، تنهنجو رخ نيرِ انور"

هن سميلن ۾ گهڻن ئي شاعرن شرڪت ڪئي. خاص طور اتر سنڌ جي شاعرن جو تعداد گهڻو هو، جن مان نياز، جوش، عاشق، بيوس، صوفي، رام، ناظر، خادم، بشير ۽ گدائي جا نالا قابل ذڪر آهن. هن ڪانفرنس ۾ سنڌي زبان جي ترقيءَ لاءِ ڪي ٺهراءُ بحال ڪيا ويا ۽ سنڌ کي بلوچستان مان ملائڻ لاءِ ٺهراءُ پاس ڪيا ويا.

چوٿين ادبي ڪانفرنس:

چوٿين ڪانفرنس ١٩٤٢ع ۾ ڪراچي ۾ منعقد ٿي، جنهن جي صدارت ڪشنچند "بيوس" ڪئي. استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر مسٽر چيتمل پرسرام هو ۽ سيڪريٽري هري دلگير هو. مشاعري جي طرح هن ريت هئي:

"مورتي تنهنجي کي مـن مندر ۾ استاپن ڪندس"

هن ڪانفرنس ۾ هڪ نئين ۽ مزيدار ڳالهه ٿي: اها هيءَ هئي ته پهريون ڀيرو ڪانفرنس جي صدر جي سرگس ڪڍي ويئي، جنهن ۾ هندو توڙي مسلمان اديب ۽ شاعر شامل هئا. هن ڪانفرنس جي موقعي تي سنڌ جي مختلف هنڌن کان گهرايل قلمي نسخن جي نمائش ڪئي ويئي. ان موقعي تي سنڌ مان ڪافي شاعر ڪٺا ٿيا. ان طرح تي قادربخش بشير جيڪو غزل لکيو هو، سو هندن توڙي مسلمانن تمام گهڻو پسند ڪيو. ان غزل جي خوبي اها آهي تہ ان ۾ بشير مرحوم جيڪي قافيا استعمال ڪيا آهن، سي گهڻو ڪري هندي آهن: نہ صرف قافيا، پر ٻولي بہ گهڻي ڀاڱي هندي استعمال ڪئي اٿس. ساهي جيڪي انسان جا پنج دشمن ڪام، ڪروڌ، لوڀ، موهہ، اهنڪار ٻڌايا آهن، بشير انهن مان هرهڪ تي هڪ هڪ بيت لکيو آهي. نموني خاطر شعر پيش ڪجن ٿا:

مـورتـي تنهنجي مان مـن مندر ۾ استاپن ڪندس،
جوت تنهنجي مان ڏيو دل جو پيو روشن ڪندس.
لـوڀ لالـچ ۾ نـہ من کي مبتلا ڪڏهن ڪندس،
خاڪ جي مٽ ٿي ڪري سونو نـہ سنگاسن ڪندس.
هٺ هزارن کي هٺي هيٺو ڪيو هڪدم "حقير" (۱)
ان ڪري دلدار جي در رات ڏينهن رودن ڪندس.

پنجين ادبي ڪانفرنس:

۱۹۴۴ع ۾ سنڌي سڌار سوسائٽي جي سهاري هيٺ ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻي ۾ منعقد ٿي. هن ڪانفرنس جو صدر خانصاحب محمد صديق ميمڻ هو، پر اوچتو سندس طبيعت ناساز ٿي پيئي، تنهنڪري ڪانفرنس جي صدارت ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل ڪئي. استقباليہ ڪميٽيءَ جو صدر عبدالوهاب ناظر ۽ جنرل سيڪريٽري حاجي محمود خادم هو. مصرع طرح هيءَ ڏني ويئي هئي:

"منهنجي دنيا هن لٽي ٿي، مان مگر خاموش هوس"

هن ڪانفرنس ۾ سنڌي-اردو مشترڪ مشاعرو ٿيو. اردو طرح هئي:

"ميري دنيا لٽ رهي تهي، مين مگر خاموش تها"

---

(۱) ان زماني ۾ بشير جو تخلص حقير هو، جو پوءِ هن علامہ ڊاڪٽر دائود پوٽي جي چوڻ تي بدلائي بشير تخلص اختيار ڪيو. ڳالهہ هيئن آهي تہ هڪ ڀيري قادربخش علامہ صاحب سان ملڻ ويو. هن پنهنجي نالي جي سيلپ (چٺڪي) ڏياري موڪلي، جنهن تي قادر بخش، "حقير" لکيل هو. علامہ صاحب چورائي موڪليو تہ "هو ڪنهن حقير سان ڪونہ ملندو." قادر بخش مرحوم ان ئي وقت تخلص بدلائي 'بشير' اختيار ڪيو ۽ ڊاڪٽر صاحب سان ملاقات ڪيائين.

ان وقت جي ڪليڪٽر هاشم رضا هن ڪانفرنس کي ڪامياب بنائڻ ۾ گهڻي مدد ڪئي، تنهن ڪري هيءَ ڪانفرنس هر طرح ڪامياب رهي.

هن ڪانفرنس ۾ مختلف شهرن کان شاعر حضرات آيل هئا، جن مان مرزا افضل بيگ، مرزا اجمل بيگ، محمد خان غني، آغا گل حسن گل، محمد بخش واصف، حافظ حيات شاهه، جمع خان غريب، غلام احمد نظامي جا نالا قابل ذڪر آهن. هن ڪانفرنس ۾ جيڪي تقريرون ٿيون، شعر ۽ مقالا پڙهيا ويا، سي سڀ ڪتابي صورت ۾ ڇپرايا ويا.

لاڙڪاڻي جي هڪ شاعر واحد بخش عاشق (۱) جا ٻه شعر پيش ڪجن ٿا:

نور جان سون ٿي نهاريو پاڙن ڏي پيار مان،
پائرن تي پٽ ڪاڏو مان ڪڙو خاموش هوس،
رعب هن جي حسن جو يا ساڻ ليمون ڪوش (۲) هوس،
"منهنجي دنيا هن لٽي ٿي، مان مگر خاموش هوس".

ڇهين ادبي ڪانفرنس:

۱۹۴۵ع ۾ دادو ۾ منعقد ٿي. هن ڪانفرنس جو صدر ضياءالدين ايس. بلبل هو. استقباليه ڪاميٽيءَ جو صدر ماستر جمع خان غريب هو ۽ جنرل سيڪريٽري حافظ احسن چنه هو. مصرع طرح هئي:

"اسان جو بخت خوابيده وري بيدار ٿي ويندو"

هن ڪانفرنس ۾ ٻه گهڻن ئي ادبين ۽ شاعرن شرڪت ڪئي. مشاعره ۾ فقير هدايت علي تارڪ جي شاگرد رشيد دادن فقير جو ڪلام تمام گهڻو پسند ڪيو ويو. هن ڪالفرنس جو مختصر احوال اديب سنڌ رسالي ۾ شايع ٿيل آهي.

ستين ادبي ڪانفرنس:

۱۹۴۶ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ سنڌ سڌار سوسائٽيءَ جي سهاري هيٺ منعقد ٿي. ڪانفرنس جو صدر شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽه مرحوم هو. استقباليه ڪاميٽيءَ جو صدر ميان غلام عباس جوش قادري ۽ سيڪريٽري مسٽر عبدالفتاح وڪيل هو. طرح مصرع هيءَ هئي:

"ڪو زمانو هو جو مون تي ناز هو تلوار کي"

---

(۱) عاشق، دراصل پاڻ شاعر ڪونه هو: پيا ڪيس مزاحيه شعر لکي ڏيندا هئا ۽ هو مشاعرن ۾ پڙهي پاڻهن کي ڪلائينده هو.

(۲) ليمون ڪوش ان وقت جو مشهور ڊاڙيل هو.

هن ڪانفرنس ۾ ڪيترن ئي شاعرن پنهنجا شعر پڙهائي، پڙهڻ وارن کان داد حاصل ڪيو. آخر ۾ راڳ رنگ جي محفل سان ماڻهن کي مسرور ڪيو ويو.

هن ڪانفرنس جي ان ڪري وڏي اهميت آهي جو هن ڪانفرنس جي موقعي تي 'جمعيت‌الشعراء سنڌ' قائم ڪئي ويئي، جنهن جي سهاري هيٺ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ڪيتريون ئي ادبي ڪانفرنسون ۽ مشاعرا ٿي چڪا آهن، ۽ اهو نيڪ سلسلو اڃا سوڌو جاري آهي.

جمعيت‌الشعراء جون ڪانفرنسون عروضي شاعريءَ جي ترقيءَ لاءِ قابل تعريف آهن. نه صرف جمعيت طرفان هر سال مشاعرن جون محفلون مچائڻ جو رواج پيو، پر شاعريءَ کي ترقي وٺرائڻ لاءِ سال ۱۹۴۱ع ۾ 'اديب سنڌ' رسالو پڻ جاري ڪيو ويو. ان رسالي معرفت نون شاعرن کي عروض متعلق سمجهاڻي ڏني ويندي هئي. ان دور جا شاعر هڪبئي تي خوب تنقيدون ڪندا هئا. اهڙيءَ طرح شاعرن ۾ تنقيد جو شعور وڌيو، ۽ سندن رهبري ٿيندي رهي. پر اهي تنقيدون ڪڏهن ڪڏهن دل‌آزاريءَ جو سبب بڻجنديون هيون. ان سلسلي جا مقالا جيڪڏهن ڪٺا ڪيا وڃن، ته جيڪر شاعريءَ تي تنقيد بابت سٺو مواد جمع ٿي وڃي.

جمعيت‌الشعراء سنڌ طرفان جيڪي ڪانفرنسون ڪوٺايون ويون، تن سان جيڪڏهن هرهڪ جو هتي احوال ڏنو ويندو ته هيءُ هڪ طويل مقالو بڻجي ويندو، تنهنڪري هتي صرف ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته هن جمعيت سنڌي زبان ۽ ادب جي جيڪا خدمت ڪئي آهي، سا قابل قدر آهي.

آخر ۾ اهو چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ ڪونه ٿيندو ته لاڙڪاڻي کي ان سلسلي ۾ مرڪزي حيثيت حاصل رهي آهي. خاص طور قادري خاندان جي ادب پرور بزرگن پنهنجي اوطاق تي مشاعرن جون محفلون منعقد ڪرائي علم دوستيءَ جو وڏو ثبوت ڏنو. ان کان علاوه هفتيوار اخبار 'الحقيقت' ذريعي انهن مشاعرن جون ڪارروايون ان دور ۾ پري پري تائين ماڻهن کي معلوم ٿينديون رهيون ۽ ان سان گڏوگڏ ان دور جو ادبي ذخيرو 'الحقيقت' جي فائلن ۾ محفوظ ٿي ويو. 'الحقيقت' جي فائلن ۾ ان قسم جو تمام گهڻو احوال محفوظ آهي. هتي صرف نموني خاطر هڪ مثال پيش ڪجي ٿو، جو سال ۱۹۳۲ع جو چوٿون مشاعرو هو. ان جي ڪارروائي هفتيوار الحقيقت لاڙڪاڻي ۾ شايع ٿي هئي. ان مشاعري جي ڪارروائي ڪجهه هن ريت هئي:

"سال ۱۹۳۲ع جو مشاعرو نمبر ۴ تاريخ ۱۰ برسات هئڻ سبب تاريخ ۱۱-جولاءِ سن ۱۹۳۲ع وقت ساڍي ۹ بجه کان ڏيڍ بجه تائين بصدارت جناب بهادر محمدايوب‌خان جنهن ۾ مندرجه ذيل حاضر صاحبن جي فهرست مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته گذريل جلسن کان ڪيترو نه وڌيڪ هي جلسو ڪامياب ٿي گذريو.

ٻاهر جي معزز حضرات مان سيٺ محمد رفيق صاحب غازي، مولانا نظرعلي صاحب ۽ پير حسام الدين صاحب راشدي نائب مدير 'سنڌ زميندار' سڪر قابل ذڪر آهن.

شهر جا معزز صاحب ۽ شائقين حضرات تمام گهڻي انداز ۾ موجود هئا. مهتمم مشاعره ميان غلام عباس صاحب جلسه جو بندوبست اليڪٽرڪ جي پکي وغيره ۽ شربت پاڻيءَ سان نهايت اعليٰ درجي جو رکيو.

سنڌي اشعار

۱. جناب حاجي ميان علي محمد صاحب قادري:

چشم مئي گون ماه روبان بيخودي جو جام آ،
جونڪ ان جي سان دل مخمور صبح و شام آ.
تنهنجي ڪعبي منهنجو هردم ٿو ڪيان طواف مان،
عشق ساڪي هي ٻڌايو صدق جو احرام آ،
ڏي پياڪن باده نوشن عيدارن ڪي مدام،
مغفرت جي مئي سان ساقي تو پريو جو جام آ،
زاهدا ڇڏ زهد وٺ ڪجهه باده خوشيءَ جو مزو،
فصل گل ساقي سمن بر باده گلفام آ،
دل ربا محبوب ساقي شان خوبان نازنين،
خاص محبوب خدا بيشڪ محمد جام آ،
باده عشق محمد جي ڪئي مخمور دل
'قادري' عشق بتان ۾ مفت ٿيو بدنام آ.

۲- جناب غلام سرور صاحب "فقير":

جنهنجي لب تي روز شب مئي ناب جو پر جام آ،
تنهنکي سد کهڙي ته ڪهڙي گردشِ ايام آ،
عشق چرچو ناهه هٿ آهي حياتي تان ڏئڻ،
دل لڳي ڪنهن سان ته گويا موت جو پيغام آ،
رخ ۽ تنهنجا زلف، ٻئي تشبيه صدين آهه ڳڏ،
صبح هي آهي، شب ديجور جي هو شامُ آ،
چو وجهين ٿو دام بي صيّاد ڦاسائڻ جي لئي،
مرغِ دل لئي تنهنجي تارِ زلف تارِ دام آ،
ڪين منتڪش دلِ سوزان ٿيندي شمع جي،
داغ دل شام غريبان لئي چراغِ شام آ،

ڪين ناقص ٻئو ڪامل دم هٿن سان اي 'فقير'
ڪين اڪسير آهه سڏبو ڪشتو جيڪو خام آ.

٣- ميان غلام عباس صاحب 'جوش'

ڏي سنيهو اي صبا دلبر کي جو گلفام آ،
گلبدن گلگون قبا گلرو ۽ گل اندام آ،
حسن سهڻن جي تي هرگز دل کي مائل ڪين ڪر،
دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ،
زلف مشڪين منهن منوّر جي تصوّر ۾ اي 'جوش'،
والضحيٰ وليل سانگي ورد صبح و شام آ.

٤- ماستر رامچند صاحب 'رام'

جو مرن مائهن ۽ ملڪن ۾ متو ماتام آ،
ياد شايد ڪربلا جو پيو اچي قتلام آ،
تا پين مشتاق مئي خانہ منجهان وه جون وئيون،
سر رکڻ آئي اڏي تي عشق جو انجام آ،
عشق وارن جي محبّت آهه عزرائيل سان،
"دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ".
شاهہ دلدل، دادلا، مشڪل ڪشا، خيبر شڪن،
'رام' پوچاري ٻئي ٻڻ رام تنهنجي رام آ.

٥- جناب ميان علي حيدر صاحب 'حيدري':

تنهنجي فرقت ۾ سڄڻ دل کي نہ ڪجهہ آرام آ،
تيو پيا مون لاءِ محشر صبح توڙي شام آ.
حيدري مشڪل جو هرگز ڪين ڪر ڪجهہ فڪر تون،
سو ڪندو حل تنهنجو مشڪل جو تنهنجو همنام آ.

٦- جناب مولوي محمد عظيم صاحب 'شيدا':

هجر تنهنجي ۾ هميشه منهنجي لئي ماتام آ،
پلڪ توڙيءَ دلربا مون کي نہ ڪو آرام آ،
نزع ۾ مون کي ڏسي دلبر چيو "ارمان آ"
"دل لڳي جنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ،
بي وفا گل بي بقا سان پنهنجي دل 'شيدا' نہ لاءِ،
پنهنجي دل ڏي الهہ کي جنهنجو پيارو نام آ،

٧- جناب ميان جان محمد ’گلشن‘:

يادگيري يار تنهنجي منهنجي دل ۾ جام آ،
ملڻ هجان ٻر ياد توکي هي خيالِ خام آ،
دام گيسو ۾ ڦاسائي دل کي قابو تو ڪيو،
تيغ ابرو سان وري اڄ تو ڪيو قتلام آ.
دل لڳائڻ کي نہ چرچو تون سمجهہ ’گلشن‘ ادا،
”دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ“.

٨- جناب حافظ محمد صاحب ’احسن‘:

ٻر زبان مون کي سڄڻ تنهنجو سدائي نام آ،
بس ايهوئي ورد منهنجو صبح توڙي شام آ.
ڏاگهہ تي مومل چڙهي، سهڻي ٻڏي درياهہ ۾،
”دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ“.
مون چيو، ”دلبرا وسارج ڪين هي احسن غلام“،
هن چيو، ”مون کي هميشہ ياد تنهنجو نام آ“.

٩- جناب مانڌوداس صاحب مانڌو:

خوش نصيبان اڄ صنم جي وصل جو انجام آ،
چو تہ جانان جو مليو مدت کان خوش پيغام آ.
عشق ٻهڻ کان گهران يارو خدا جي تو پناهہ،
دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ.
باغ جوين مان چني ’مانڌو‘ وتو ڪو ناهہ گل،
مفت هن مسڪين مٿان چوريءَ سندو الزام آ.

١٠- جناب ماستر حبيب الله صاحب ”آزاد“:

تو بنا دلبر پيارا ڪهڙو ڏس ماتام آ،
آهہ زاري، بيقراري، مون کي صبح و شام آ!
سچ چيو تي يار مون کي هيئن سڏي پرسان ڪري،
”دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ“.
بي وسي علمي ڏسي مون کي تا سي بيوس سڏن،
منهنجي هستي بزم ۾ لاچار تہ ڏهين رام آ.

١١- جناب ميان فيض محمد صاحب ’فيض‘:

دردِ فرقت کان عزيزو ڪين ڪجهہ آرام آ،
جو تصور سيمتن جو دل ۾ صبح و شام آ.

سير ۾ درياءَ جي ٻڏندي ڇيو سهڻي ٿي هيئن،
"دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ".
درد فرقت کان ڪري فرياد زاري 'فيض' ڪيئن،
ڇو دلِ مضطر کي قابو زلف جو ٻيو دام آ.

۱۲- جناب ميان ممتازعلي صاحب ممتاز:

دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو عشق جو پيغام آ،
عشق جو آغاز گويا عشق جو انجام آ.
اي فلڪ ڇا ٿو پڇين مون کان مقامِ ڪُوئي دوست،
عرش اعليٰ جي بہ منزل جنهن جي زيرِ بام آ.
هن ۾ جي 'ممتاز' توکي آهہ آسيشدِ وفا،
پو تہ سمجهان ٿو وري تنهنجو هي سودا خام آ.

۱۳- جناب پرڀداس صاحب 'وفا':

هي محبت جو پريل ساقي جي هٿ ۾ جام آ،
جنهن کيو ساغر کي ڀر آ، تنهن ڏنو آرام آ.
تنهنجي مون کي تيز زن تيرِ نگه ساري وڌو،
طائرِ دل کي وڌو تو زلف جو کو دام آ.
ٿا ٿيون سهڻا ستمگر بي وفا تون دل نہ لاءِ،
"دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ".

۱۴- جناب ماستر رازق ڏنو صاحب 'سائل':

حسن انور ۾ سدا نورِ محمدﷺ جام آ،
خود دلِ عاشق جو خالقِ عاشقِ اسلام آ.
موتوا قبل انت موتوا عشق جو پهريون آ شرط،
"دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ".
گنج پنهنجي مان خدا جو حصو سائل کي ڏيو،
هي خدا جو سڀ جو تنهنجو اصل کان انجام آ.

۱۵- جناب ميان رفعت علي صاحب قلندر:

صبح رو جي ابرو هيئان صبح جا سجدا ڪيم،
نزد ڪاڪل جي ارادو ٿيو لمازِ شام آ.
سان رقيبن جي جماعت کان جدا آهيان سدا،
جنگ ۾ ناهي جيڪو تنهن کي ڇون وريام آ.

۱٦- جناب مولوي شفيع محمد صاحب 'هاتف':

"دل لڳي ڪنهن سان تہ گويا موت جو پيغام آ"،
پر نہ يارو موت هي پڻ آخر الانجام آ.
موت هن ۾ جو مئو سو آهہ زنده تا قيام،
مُوتوا قبل الموت سمجهہ ڏس اشارو عام آ.
عشق جو آخر نتيجو ٿيو وڇوڙو نا وصال،
واہ قسمت 'هاتفا' ڏس بخت ٿيو ناڪام آ.

۱۷. حاجي محمود "خادم" (سيڪريٽري بزم):

رخ ۽ زلفن جو تصوّر مون کي صبح و شام آ،
ڪفر سان گڏ منهنجي دل ۾ الفتِ اسلام آ.
مون چيو، "دل لايان توسان"، هن چيو، "ڪجهہ
هوش رک"،
"دل لڳي ڪنهن سان تہ سمجهو موت جو پيغام آ".
ڪو سڏي مجنون ٿو مون کي، ڪو سڏي وحشي چريو،
گرچہ سڏ سڀني کي آ محمود منهنجو نام آ.

ايندڙ مشاعرو

تاريخ ۳۱- جولاء ۱۹۳۲ع آچر رات ۹ بجہ رات کان هيٺين طرح تي ٿيندو.
(طرح ڏيندڙ: جناب حضرت غازي صاحب)
(اردو) "شب وصل کيا مختصر هوگئي".
(قافيہ) مختصر (رديف) تي وئي:

ان زماني جي مشاعرن جو ماحول سٺو هوندو هو. هوٽنگ جو ايترو رواج ڪونہ هو. اڄ جهڙي شوراشوري ۽ گوڙگهمسان ڪونہ هوندو هو، تنهنڪري اهي محفلون پروقار ۽ شاندار لمولي ٿينديون هيون. انهن محفلن ذريعي ڪيترائي شاعر پيدا ٿيا ۽ ڪيترن ئي شاعرن جي ڪلام ۾ پختگي آئي. مطلب تہ مشاعرن ذريعي خصوصاً جمعيت الشعراءِ جي محفلن سنڌي عروضي شاعريءَ کي وڏي ترقي وٺرائي.

مختصر تہ سنڌي شاعريءَ کي ترقي وٺرائڻ خاطر بيون ادبي انجمنون پڻ پاڻ پتوڙينديون رهيون، جن جو احوال مٿي اچي چڪو آهي.

سنڌي نثر توڙي نظم کي ترقي وٺرائڻ ۾ سنڌ جي ادبي مجلسن ۽ سنڌ ڪارڪنن جو برابر وڏو هٿ رهيو آهي، پر هن سلسلي ۾ سنڌ جي اخبارن ۽ رسالن جون خدمتون سارا هہ جوڳيون آهن، خاص طور 'گلدستہ سنڌ'، 'اديب سنڌ' ۽ 'الحقيقت' هن سلسلي ۾ بہ قدم اڳي

آهن. پر هفتہ وار 'سنڌ زميندار سکر' ماهوار "سنڌو" بہ هن سلسلي ۾ پاڻ ملهايو آهي. سنڌ جي مشهور شاعر قادر بخش بشير جو نظم پهريون پيرو هفتيوار "سنڌ زميندار" ۾ ۱۳- ڊسمبر ۱۹۲۲ع واري اشاعت ۾ شايع ٿيو. ان نظم جا ٿي شعر پيش ڪجن ٿا:

چا ڀڏايان حال دنيا جو اوهان کي يار اچ،
مهر ماڻهن مان وئي ۽ يار ٿيا اغيار اچ،
وقت عشرت جي گهٽا دم ٿا هڻن ياري سندو،
پر مصيبت ۾ وڃن ٿا دور ٿي دلدار اچ،
ڏوهہ ڪنهن تي ڪين ڏي ۽ صبر ڪر تون اي 'بشير'،
ٿي وئي سيني جي آهي هاءِ ڪج رفتار اچ،

اهو ساڳيو نظم مارچ ۱۹۲۶ع ۾ 'گلدستہ سنڌ' ۾ شايع ٿيو. ان ساڳي اخبار يعني "سنڌ زميندار" ۾ بشير جا ڪيترائي اصلاحي نظم شايع ٿيا، مثلاً ۲۴- جون ۱۹۲۴ع ۾ سندس هڪ نظم شايع ٿيو، جنهن جو عنوان هو "خوشامد". اهڙيءَ ريت ۱۲ جولاءِ تي نظم غرض ۽ ۲۷- جولاءِ ۱۹۲۷ع ۾ نظم بعنوان "ترقي تجارت ۾" شايع ٿيو.

'سنڌ زميندار' کان علاوه روزانہ 'الوحيد'، 'دعوت اسلام' سکر، 'صداقت' شڪارپور، هفتہ وار 'الجماعت' شڪارپور، هفتہ وار 'پيغام صلح' ڳڙهي ياسين، هفتہ وار 'الحنيف' شڪارپور، ماهوار 'توحيد' ڪراچي، ماهوار 'گلستان' ڪراچي، ماهوار 'اخبار تعليم' حيدرآباد، ماهوار 'تحفہ احباب' حيدرآباد، ماهوار 'جعفرزٽلي' حيدرآباد، هفتہ وار 'مرغ فلڪ' حيدرآباد، 'الحافظ' حيدرآباد، 'سنڌ سڌار' حيدرآباد، هفتہ وار 'بيداري' ڪراچي، وغيره ۾ وقت بوقت ان دور جي شاعرن جو ڪلام ڇپجندو رهندو هو. ڪن رسالن ۾ مصرع طرح ڏني ويندي هئي، جنهن تي شاعر پنهنجو ڪلام تيار ڪري ان رسالي کي لکي موڪليندا هئا.

"بهار اخلاق" ۽ "تحفہ احباب" رسالن ۾ اڪثر مصرع طرح تي طبع آزمائي ٿيندي هئي. اهڙين قلمي مجلسن ۾ ميان امام بخش خادم پوري ريت بهرو وٺندو هو. سندس هيٺيون غزل "تحفہ احباب" جي هڪ اهڙي مشاعري جو يادگار آهي:

بي اثر ناهي ادا، آهہ و فغان اهل درد
درد ۽ غم سان ڀريل آ داستان اهل درد

"بهار اخلاق" جي اهڙي مشاعري جو هيٺيون غزل سندس بيو يادگار آهي:

شڪر لک لک رب جا، جو طالع بيدار آهہ
گنج دل ۾ نقد عشق. سيد الابرار آهہ"(۱)

---

(۱) لطف الله بدوي: "ڪليات خادم"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، سال ۱۹۵۸ع، ص ص ۴۹، ۵۰

مشاعرن جون طرحون:

ان دور ۾ جيڪي طرحي مشاعرا ٿيندا هئا، تن جون طرحون گهڻوڪري عشقيه هونديون هيون، هن هيٺ ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا:

بزم مشاعره لاڙڪاڻه ۲ جون ۱۹۳۳ع

مصرع طرح:

”نه بعد مرگ ڪڏهن آيو منهنجي تربت تي.“

بزم مشاعره حيدرآباد سنڌ، ۶ جون ۱۹۳۷ع

مصرع طرح:

”نه پهلو ۾ ئي دل آهي نه دل ۾ آرزو باقي“

بزم احسن ملڪاڻي: ۱۰ مئي ۱۹۳۳ع

مصرع طرح:

”عاشق ڪان يار تو ڪي ڪهڙو حجاب آهي“

بزم مشاعره حيدرآباد سنڌ: ۱۴ اپريل ۱۹۳۷ع

مصرع طرح:

”آب دائو جو ڪيو بيمار جو تو يار بند“

بزم مشاعره حيدرآباد سنڌ: ۲ مئي ۱۹۳۷ع

”شب فرقت جي اي مولا سحر ڪر“

بزم مشاعره ڪراچي: ۲۱ آڪٽوبر ۱۹۳۳ع

مصرع طرح:

”مزو انگور جو ميخوار ڪان پڇ“

ڪراچي ۽ ٻين شهرن ۾ ٿيندڙ مشاعرن ۾ ڪڏهن ڪڏهن غير عشقيه طرحون به ڏنيون وينديون هيون. مثال طور ۱۶ ڊسمبر ۱۹۳۳ع ۾ ڪراچي ۾ ٿيندڙ مشاعره ۾ هيئين طرح ڏني وئي:

”قلب مان ڪينو ڪيڊي هڪ ٿي ويو هر حال ۾“

ڪراچيءَ ۾ ’سنڌ سڌار سوسائٽي‘ طرفان جيڪي مشاعره ٿيندا هئا، تن ۾ مصرع طرح ڏيڻ بجاءِ ڪو عنوان مقرر ڪيو ويندو هو ۽ شاعر حضرات ان عنوان تي نظم لکي ايندا هئا. اهڙيءَ ريت غزل جي شاعرن ۾ نظم لکڻ جو شوق پيدا ٿيو. ان سوسائٽيءَ جي سهاري هيٺ ۳۰ اپريل ۱۹۳۳ع ۾ ”قرباني“ عنوان مقرر ڪيو ويو هو. اهڙي ريت ”مردانگي“ ”برسات“ ”عالم جي ناپائداري“ ۽ ”قادر جي قدرت“ وغيره جي عنوانن تي مشاعرن جون محفلون ٿيون، جن ۾ شاعرن خوب حصو ورتو ۽ سهڻا نظم پيش ڪيا. مثال لاءِ فقير هدايت علي تارڪ جو نظم پيش ڪجي ٿو، جو هن سنڌ سڌار سوسائٽيءَ جي ۳۰ اپريل ۱۹۳۳ع واري مشاعري لاءِ لکيو هو:

نظم قرباني

جڳائي ملڪ ۽ ملت جي خاطر سر جي قرباني،
ٿيوي من سا قبول خالق تو ڪمتر جي قرباني
وطن تي قوم تي يارو ڪرڻ گهرجي اسان کي،
ٿي دل و جان آل مال وسيم جي ۽ زر جي قرباني
اسان جي ٿيندي عالم ۾ عيان ثابت سچائي سڀ
ڪنداسين راهه ملت ۾ ڪٿي جي گهر جي قرباني
اسان کي آهه سيکاريو سبق اسلام هي دل سان،
ڪريو منجهه وات حق جي چيز خوش بهتر جي قرباني
يلا جي ڪو خوشامد ۽ ريا سان ڪجهه ڪندو صدقو
ته ڪين منظور ٿيندي تنهن ريا پرور جي قرباني
خدا قرباني هر ڪنهن جي اگهائي پنهنجي در تي ٿو،
وٺي هڪ جهڙي آهه آقا جي ۽ نوڪر جي قرباني
اسان ڪنهن کي مڃئون ڪنهن کي نه ٿا پنهنجي جهالت کان،
خدا تان ڪين موٽائي ٿو ڪنهن ڪافر جي قرباني
هو ابراهيم کي ارشاد قرباني سندو رب کان،
اتان هن پنهنجي ڪٺي دل بند پٽ نينگر جي قرباني
سخن ليکيء جو عالم کي چوڻ روئي ريا جي ريء،
اها دنيا ۾ ٿي تارڪ سخن گستر جي قرباني.

جمال ميراڻي (قسط -٢)

منڇر جا پکي

[مهراڻ ١-٢/ ١٩٨٠ع، ص ٢٢٨ سان لاڳاپيل]

(١٩) ڏيليهر

سنڌ جي مشهور ۽ ننڍي وڏي جي چاتل سڃاتل پکڙي آهي. سنڌ جا ماڻهو فقيريائي به سڏينس. نه رڳو منڇر جي ڪنڌيءَ ۽ ڪک ۽ ڪاني تي ويهي جيت جڻيو کائي گذر سفر ڪري پر هنڌين ماڳين ٻنيءَ ٻاري جي ٻانيءَ، شاخن ۽ واڙن جي ڪپن ۽ ڍبن ڍنڍن تي موجود هوندي آهي ۽ درياءَ سنڌ جي هر پيٽ ۽ ڪناري تي چوٽي ٻانيءَ سانگي پيئي ٻولي ٻوليندي آهي ۽ لامارا ڏيئي لهندي آهي. جهٽ جهٽ ڪان پوءِ پڙڪو کائي اٿندي ۽ مٿان لمندي لات لوندي وتندي. قد پورو پنو، ڪانوَ کان ٿورو ڪڙو. چوته ننگون وڏيون اٿس. بت ۾ بنهه هلڪي ۽ هيٺي، هوا جو هلڪو جهونڪو اچي ته به ويچاريءَ کي لوڏيو وجهي. ٽنگون صفا سنهيون جهڙيون تيلي جون. پني مٿان هلڪي ناسي. مٿو ڪارو، ڳچيءَ تي ڪنن وٽان ٻنهي پاسي اڌ تائين اڇا پٽا ۽ نڙي به ڪاري، پنج پري به ڪاري.

رات پئي ۽ هن جيتامڙيءَ جو سک ڦٽو. ننڊ ۽ آرام حرام، مجال جو ڪٿي اک ٻوٽي. سڄي رات وارا وارا ڏيئي پئي اڏامندي ۽ سُتن کي پيئي جاڳائيندي. ڏاڍهن به اهڙي درديلي ۽ دل واري اٿس جو پاڻ دليون به پگهاريو ڇڏي. درد واريءَ دل جا ته چاڪ چڪايو ڇڏي. ڪيترن ئي سرت وارن ۽ سياڻن کي جاڳايو سبحان جي سيوا ڪرڻ جي ياد ڏياري. سنڌس ٻاجهاري ٻوليءَ ۾ مون کي ته هيءَ صدا ٿي سجهي ته "اٿي ڌڻي ياد ڪر"، "اٿي ڌڻي ياد ڪر" "اٿي ڌڻي ياد ڪر" ۽ هن ڏانهن کان بنهه بس نه ڪري، جيسين ڪا لهر نه لوڏيس ۽ پساهه پورا نه ٿينس. هن جون جاڳايل ۽ سبق سيکاريل ڦٽيل دليون پڪ ساڻ ڪنهن غوث ۽ قطب جون هونديون. شل هي جيتامڙو جڳ جڳ جئي ۽ ستا آٿاريندو رهي.

هيءَ به چون ته عالم جي ڏاڍي اون اٿس. سو اتفاق جي ڪٿي جهٽ گهڙي ساهي پٽڻ لاءِ رات جو سمهي ته ٽنگيءَ پر، پير مٿي ڪري ته مٿان آسمان ڪري ته پير ڏئي جهلي وٺيس. ويچاري ڪمزور پکڙي! جنهن ڌرتيءَ تي رهي ٿي، اتي جي مخلوق جو ڪيڏو نه اوسيڙو اٿس، واقعي فقير آهي!

(٢٠) ڦدي

جيءَ جهرڪيءَ جيڏو، پر جيڏي پاڻ اوڏوئي پيچ ماڻ. هن ۾ ٻہ ٻہ-ٽي ذاتيون آهن. ھڪڙي عام تہ اڇي ڪاري چٽامڙي ٿئي. پيٽ اڇو ۽ ٽنگون جهرڪيءَ جهڙيون سنهيون ڪاريون. چهنب بہ هوبهو جهرڪيءَ جي چهنب جيڏي ۽ ڪاري. ماديءَ جا ساڳيائي رنگ، پر ڇٽا ڪونہ ٿين. ٻي وري پيلي ٿئي، پيٽ بہ پيلو، پر پرن مٿان ڪارا ليڪا ٿينس. چڱي نئي سهٽي ٿئي. اڏامندي پچ ڪولي يا ٽيڙي اڏين جيئن لهرن مٿان ٿي تري. ويندي هيٺ مٿي ٿيندي، سڌو ڪڏهن بہ ڪانہ اڏامي. ڀت پت ڪري ٻوليندي آهي، پر رڳو اڏامڻ ويل. ڪاٺي پيٺي جيت جڻيا، پر اول جا سنهڙا ڪوڏ ۽ جيت ڪاٺڻ گهڻو وڻندا اٿس.

سنڌ ۾ ”ڏوبياٽي“ بہ ڪوٺينس. هيءَ ويچاري اها تہ ڏوبياٽي ڪانہ آهي جا ميرا لٽا ڌوئي اجرا ڪري ڏئي، پر هر کيڙ ۽ کهٽ ۽ تڙ تي موجود رهندي آهي، تنهنڪري اهو نالو پنجي ويو اٿس. ڪي تہ وري ”ٽيڏي“ بہ چونس. ڪنپ ايڏا مٽيا ڪونہ اٿس، تنهنڪري پاڻيءَ ۾ ڪونہ تري. پاڻيءَ ۾ ڪکن ۽ ڪانن ۽ گاهہ وغيرہ تي ويهندي آهي، نہ تہ گهڻو ڪري ڪپرن ۽ ڪنڌين تي مڙهہ مقام اٿس. آکيرو پٽ تي نر مادي ٻئي گڏجي ٺاهين. وسي رسي سنڌ ۾ ۽ سنڌ پنهنجو پراڻو ديس اٿس. ماٺت ڪشمير، هماليہ، بنگال ۽ سيلون ۽ هندستان ۾ بہ اٿس. پڇا ڪپرن ۽ ڪنڌين تي پاڻيءَ جي وٽ سان ڪري، آنا وڏ ۾ وڏ چار لاهي.

(٢١) ڪلگري

بت ۾ ڳيري جيڏي، پر نموني ۾ بلڪل جدا. رنگ تيز اڇو ڪارو چٽڪمرو. چهنب ڏيڍ انچ کن ڊگهي، ڪاري ۽ صفا ڦهري ۽ قاتل. اکيون بنهہ تکيون ۽ ڏاڍڻ. پاڻيءَ جي مٿين تهہ کان اندر بہ مڇي تاڙيو وٺي. ڪنڌيءَ تي ڪنهن ڪ پر ويهندي يا پاڻيءَ يا ڪپر تي پيل ڪنهن ڊنگر يا لئي لاٺي تي. ڪو سڌو اڪڙو يا ونجهہ پاڻيءَ ۾ ڪتل ڏنائين تہ ان جي چوٽيءَ تي وڃي پير جمائي ويهندي. نڊي مڇيءَ لاءِ تہ جهڙي عزرائيل. ٻک لڳيس تہ بازن کان بچڙي. اٿندي اڏامندي ۽ پاڻيءَ جي مٿان ٽيهارو چاليهارو فوٽن تي ڪنيڙاٽين جي زور تي هڪ هنڌ ٽڪ بڌي بيهندي ۽ شڪار تاڙي ايندي هيٺ لهندي ۽ امالڪ زور سان پاڻيءَ ۾ گهت هڻندي، چيڪو ٽي ويندو، جڻ ڪنهن زور سان پاڻيءَ ۾ پٿر هنيو. بنا ويرم پٽڪو ڏيئي ٻاهر نڪرندي تہ مڇي چهنب ۾ هونديس ۽ وڃي پاسي تي ويهي پٽي سٽون چاڙهي ماري کائيندس. گهڻو ڪري وار خالي اصل ڪونہ وڃيس. جي داءُ نہ لڳس تہ وري ٽورو ڀرپرو وڃي پيهر مٿان لنوڻ شروع ڪندي ۽ ساڳي ڪار ڪندي- واهيري جي ويل گهڻو ڪري ڪنڌيءَ تي سڪل ڊنگر يا سائي وڻ تي اچي ويهندي ۽ ڏينهن جا ڏينهن انهيءَ هڪ ئي هنڌ تي ٽڪاڻو هوندس، جيسين وڃي ڪو ٺاهہ نہ پويس. پڇا اپ ڪپرن هنڌن تي پاسن ۾ ٻٽ کوٽي ان ۾ ڪک رکي

ڪندي اهي. آنن لاهڻ جي مند مارچ کان جولاءِ تائين اٿس. پنج ڇهه رنگ جا آنا لاهي.

رهي ڪري به سنڌ ۾ ئي وڏي ويجهي به هتيئي، گهڻو ڪري ٽي ڪن ذاتيون اٿس، عام ڪنگري سنڌ کان سواءِ هندستان، يورپ، اتر آفريڪا ۽ سڄي ايشيا ۾ به ٿئي.

(۲۲) ڳاڙهيل

ڪنگريءَ جيڏو ۽ ڪنگريءَ جهڙو پر رنگ ۾ رنگا رنگي، پٺي ڳوڙهي فيروزي، ۽ پيو سارو بدن ڪارو نامي، رنگ صفا چٽا ۽ چلڪيدار، چهنب نارنگي ۽ ٽنگون ۽ پير ڳاڙها، اکيون نيريون، ڪنگريءَ وانگر لنوي لڏي. شڪار ڪرڻ ڪونه اچيس، ڪنهن ڍنگر يا وڻ جي ٽاريءَ تي وينو شڪار تاڙيندو ۽ اڏامي پاڻيءَ ۾ گهت هٽي مڇي وٺندو. ويٺي ۽ اڏئي ڪنگريءَ مان ذرو نه لاهيندو پر رنگن ۾ ڪنگري کان سهڻو ۽ ڪٿر ڪنيل اٿس. هرڪو ورور ڏئي پيو هن جي سونهن ڏسندو ۽ ساراهه ڪندو. منڇر ۾ به ٿئي ۽ هر پاڻيءَ واري هنڌ پيو چوٽي پاڻيءَ سانگي ڏسجي. ڏيهي آهي. ڏکيا سکيا ڏينهن هتيئي گهاري.

(۲۳) ڪيلو

ڏيهي پکي آهي. هر مند ۾ منڇر ۾ موجود ۽ گهڻو ڪري وڏي پاڻيءَ ۾ وچ تي پيو ترندو آهي. جڏهن اڏامندو ته سرڻ جيئن پيو لامارا ڏيندو ۽ پاڻيءَ ۾ رکو پير پسائي وري مٿي ٿي ويندو آهي. منزلون هڻڻ ۽ طوفانن سان آمهون سامهون اڏامي مقابلي ڪرڻ ۾ پڙ آهي. سوين ڪوهه اڏامندو ته سهڪندو ئي ڪونه. اچ لڳنديس ته اڏامندي ئي پاڻيءَ ۾ چهنب هڻندو پاڻيءَ ڍڪ پريندو ويندو. هي جڏهن ولر ڪري اچ ڪري اڏامندو آهي ته ڏاڍو سهڻو لڳندو آهي. هن ۾ ننڍا ۽ وڏا به چار ذاتيون ٿين. گهڻن وڏن ڪين جو مٿو ڪارو ٿئي، ڪني ميرانجهڙا، چهنب ننڍي پر مٿين چاڙيءَ جي نوڪ ورڪاڏل جيئن منوءَ جي ٿئي. رنگ ڳاڙهو پيٽ اڇو ٿئيس، ٽنگون ننڍيون، پير بدڪ جي پيرن وانگر ڳنڍيل پر ننڍا سهڻا، وڏي ۾ وڏو سرڻ جيڏو ۽ ننڍو به اهڙوئي ٿئي. هن جا پر ابابيل جي پرن وانگر پهرين تاريخ جي چنڊ وانگر يا ڪمان وانگر گولائيءَ تي ٿين، پڇ پورو پنو يعني سرڻ جي پڇ جيتروئي، ويهندو ته قد بت ۾ به سرڻ جيئن پيو لڳندو. اڏامڻ ويل سرڻ جيئن پرَ جهلي روَ ۾ نه ويندو آهي، پر لاڳيتو ڪنڀڙاتيون هڻندو ويندو آهي. وچولي درجي واري ڪيني جا پرَ مٿان هلڪا چٽامڙا ٿين. منڇر يا درياءَ جا ماڻهو هن ڪي ماري پين پکين ڪي مارڻ لاءِ هن جو ڪنڊو(۱) به ٺاهيندا آهن.

---

(۱) ڪنڊو- ڪوبه پکي ماري هن جي کل پيٽ کان چير ڏئي جتن سان لاهيندا آهن، جيئن ڪچي، پرَ ۽ ڪوبه حصو خراب نه ٿئيس. پوءِ ڪاٺ جو هڪڙو ڪچيءَ ۽ مٽي سميت پکيءَ جهڙو پيرو ٺاهيندا آهن ۽ وچ ۾ مٽي وجهڻ لاءِ خال ڪندا اٿس ۽ منهن کان اکين لاءِ ٽنگ به ☞

ڪانئيندو مڇي اهي، جيڪا اڏامندي لامارا ڏيئي پاڻيءَ مان جهليندو آهي. تنهن جي موسم سري ۽ وچولي ۾ رهندو آهي، پر جڏهن گهٽي ڪاڙهي جي بند اچي ته لاڙ جي پاسي وڃي پاڻيءَ جا پاسا وٺي. هن جا سات سمنڊ جي پاسي ته ٻنهه گهٽا ٿين. سمنڊ ۾ ته ڪيترا ڏينهن طوفانن جي سامهون وچ ۾ اڏامي ويندو آهي ۽ اڏامڻ جو عشق پورو ڪري واپس ڪناري ڏانهن وري ايندو آهي. ٻچا سمونڊ وٽ سان واريءَ تي آنا لاهي ڪندا آهن.

(٢٤) ڪيڏائي

ڪيني جي ٻڻ مان آهي، پر قد بت ۾ ڪي ڪبوتر کان وڏيون، ڪي ڪبوتر جيڏيون ته ڪي ٻنهه ننڍيون. شڪل شباهت ۾ هوبهو ڪيني جهڙيون. ڪن جو مٿو ڪارو، ڪن جو اڇو، چهنب ڳاڙهي، پير صفا پدمڙا، ڪن جي پنجڙ پري ڪاري ٻه ٿئي. ور ور ڏئي پئي لامارا ڏيندي ۽ اڏامندي ٿي پاڻيءَ ۾ رکو چهنب هڻي مڇي جهلي قوت ڪندي. نظر هن جي ٻه ڏاڍي تيز آهي. هن جا ولر ٻه سون هزارن ۾ ٿين. ڪڏهن مٿي ڪنڌيءَ تي يا پٽن تي ويهندي ته ڪڏهن پاڻيءَ ۾ پيٽ ڪوڙي پئي ترندي ۽ تڙڪندي. ڪيني وانگر هيءَ ٻه اڏامڻ ۽ تيز هوائن سان مقابلو ڪرڻ جي ڪوڏي آهي. ذري اوپاري پئي ويندي ته ذري لهواري. جيئن واچ وڄندي تيئن "چري ڪيئن، چي: ويرؤن ويرؤن وڄ." سنڌوءَ جي پٽن تي ٻه اچ ڪيو ويٺي هوندي يا اوپاري لهواري پئي لامارا ڏيندي. ٻچا هيءَ ٻه واريءَ تي پاڻيءَ جي وٽ سان آنا لاهي ڪندي آهي. سنڌ پنهنجو ڏاڏاڻو ۽ ناناڻو ڏيهه اٿس. هتي ڪا اوپري ۽ پرديسڻ ڪانهي.

(٢٥) ڪانئرو

رنگ جو ڪوئلن جهڙو ڪارو، البت پيٽ ميرانجهڙو، قد بت بدڪ کان ٿورو هلڪو، پير بدڪ وانگر، چهنب ۾ انچ ڪن سنهي ڪاري، سٺين. چاڙيءَ جي نوڪ ڪلونڙي وانگر هيٺ وريل، ڳل ۽ ڳراڙو اڇو، ٻچ ڪولائيءَ تي ڪارو پر چٽو. مڇي پڪڙڻ جو وڏو ماهر آهي. پاڻيءَ ۾ ترندو ته رکو ڪجهي ٻاهر هونديس، باقي بت پاڻيءَ ۾ اندر. ترڻ جو ٻه اهڙو تکو جڻ پيرن ۾ لانچ جو پکو لڳل هجيس. پاڻيءَ ۾ اونهو ٽٻي هڻي وڃي مڇي پڪڙيندو ۽ اڌ فوٽ تائين ٻه مڇي ور چڙهيس ته ٻه لوڏا ڏئي اڌ مٿو ڪري ڳرڪائي ويندس. مڇيءَ جو ٻه اهڙو تکو ماري آهي جو پري کان خبر پونديس ته مڇي ڪٿي گهٽي آهي ته اتي وڃي چڙهائي ڪندو. ڪٿي ڪا واهوندي هوندي ۽ وهڪري تي مڇي اوپاري ٽپندي هوندي ته هي

چڏيندا اٿس، پوءِ پکيءَ جي ڪل ان تي چاڙهي پکي ٺاهيندا آهن ۽ اهو هوبهو پکي لڳندو آهي. ماري پوءِ جتي پکي لهندا آهن ته اهو مٿي ۾ پائي پاڻيءَ ۾ گهڙي آهستي آهستي پکين ڏانهن ويندا آهن، ۽ ان کي پاڻيءَ ۾ ٻه اهڙيون گهمتاريون ڏيندا ويند آهن جڻ ڪو پکي ترندو وتي ۽ اهڙيءَ طرح يا هٿ سان يا بندوق سان يا اوائلي دؤر ۾ سيگ گز سان پکي ماريندا هئا.

ٻلاڙو ٻه اتي وڃي ٻُسُل چُنبيندو ۽ ڪنڌ پيو ڪڇندس ۽ ٽوٻ ٽوٻان لايو بيٺو هوندو. ڊڄُ ٿيندس ته ڪنڌيءَ تي يا ڪنهن وڻ تي پيٽاريءَ تي ويهي پاڻ سڪائيندو. لڳي ويامي سنڌ ۾ ۽ آهي ٻه هتي جو ڏيهي پکي. ٻچا هيءُ ٻه وڻن جي مٿان آکيرا ٺاهي ڪري. گوشت ۾ گهٽي ڇٽ اٿس، تنهنڪري ماڻهو ڪونه مارينس. پر ويلي وقت سان سنڌو درياءَ جا ماڻهو هن جو ٻه ڳنڍڻ ڪندا آهن.

(٢٦) ڪلهو

ڪانئري جي ذات مان آهي، پر گهڻو زبرو ٿئي. رنگ ۽ نمونو هوبهو ڪانئري جهڙو ۽ ڪنڌ، پر ٽڙي اڇي ٿئيس ۽ ٽنگن جا سنڌن وٽان ڪڇ اڇا ٿينس، اکيون سايون ۽ سهٽيون، ڪم ٻه ساڳيا، هن جا ولر گهٽا گهٽ ٿين ۽ هرهنڌ ٻه نه هوندو آهي، گهڻو ڪري منڇر ۽ ٻين وڏين ڍنڍن ۾ يا سنڌو درياءَ تي جتي ڪنڌ ڪوڇي ۾ ڪارو پاڻي هجي اتي ٿئي. لڙائي پاڻيءَ ۾ نه ڪانئرو ۽ نه ڪنيو لهي، جو ته لڙ ۾ ڪجهه نظر ئي ڪونه اچيس. شڪار هيءُ ٻه ڪانئري وانگر ٽٻي هڻي ڪري، مٿيو ۽ سؤڪو گهڻو ٿئي، تنهنڪري پاڻيءَ ڪان نڪتي ٽوري اس لڳيس ته وات پٽي چپ ڪيڏي ۽ پر لاڙي پيو سهڪندو، اونهاري ۾ ڪاڙهو تپائيس ته لاڙ منهن ڪيو وڃي. سري يا وچولي ۾ هن جا ٻچا ڪنهن ڪونه ڏٺا آهن، ممڪن آهي ته لاڙ ۾ ڪنهن ٻيلي جي پر لڳندو ويامندو هجي. سنڌ جو ڏيهي پکي آهي، پاڻيءَ پر رهندڙ هرڪو چائيس سڃاڻيس، گوشت گهڻو ڪڪو اٿس پر تڏهن ٻه منڇر ۽ درياءَ وارا کائينس

(٢٧) ڪڪڙو

ڪانئري ۽ ڪنيي جي ذات مان آهي ۽ شڪل شباهت ۽ رنگ وغيره ۾ ٻه ڪانئري ۽ ڪنيي جهڙوئي ٿئي. قد بت ۾ ڪانئري ڪان ڳرو ۽ ڪنيي ڪان ڇڱوئي هلڪو آهي، رنگ مٿان ڪڪو ٿئيس، ڳراڙو ۽ ڳل اڇا، گهمي ڦري ڪانئرن ۽ ڪنين جي ولرن سان ۽ ڪرت ۽ ڪار ٻه ساڳي ڪري. پنهنجي ذات وارن ۾ ڇگوئي سهڻو ٿئي، جيئن "انڊن ۾ ڪاڻو" ڪنيي والگر هن جا ولر ٻه هر پاڻيءَ واري هنڌ ڪونه ٿين، جتي راهو هنڌ هوندو ۽ ڪاري پاڻيءَ ۾ مڇي جام هوندي، اتيئي ڪر ڪنيو پيو ترندو ۽ ٽٻيون هڻي مڇي ماريندو. منڇر وارا رُ ڪائي ۾ هن جو ٻه ٻوڙ ڪن، پر مارو اٿس مڇيءَ تي، سو گوشت مان ڪڪ جي ڇٽ ڪپيو وڃي. پر لاچار رهو پاڻي ڪنس، ٻچا هيءُ ٻه ٻيلن ۾ دٻن جي وٽ سان وڻن تي ڪري.

(٢٨) سري

نه اوڙي جي نه ٻاڙي جي، نه سات جي نه سڳر جي، اوبل نه سويل پٺي پاڻي ولوڙيندي ۽ مڇي ماري ڪائيندي. اهڙو ٽوبو پکي ڪو ورلي هوندو، ساهي ايڏي ڍڳهي اٿس جو سمجهبو ته هيٺ وڃي ڪنهن دڙي يا ڍنگر ۾ ڦاٿي ۽ دم نڪري ويس، پر ڏسبو ته سوين ٻره پنڌ هٽي وڃي ڪٿان جو ڪٿي لڪتي آهي. مڇي جهلي ٻاهر ايندي ته جهٽڪو ڏياري مٿي

اڇليندي‌س ۽ وري ڇهنب سان جهتي وٺندي‌س ۽ اهڙيءَ طرح ٻه چار گهرا ستون چاڙهي ماري پوءِ ڳڙڪائي ويندي‌س ۽ ٻچي اڇلڻ ۽ جهپڻ جو واهه جو ڏانءُ اٿس.

ڪانئري، ڪنيي ۽ ڪڪڙي جي ويجهي مائٽيائي آهي، رنگ روپ ۾ ٻـ ذات وارن جهڙي، پر ڳچي ڏيڍ فوٽ کن ڊگهي ۽ سنهي اٿس. تنهنڪري انهن مڙلي ڪان سونهن ۾ سرس ۽ سوائي ٿئي. بت ۾ ڪڪڙي ڪان ٿوري ڳري ۽ ڪنيي ڪان هلڪي آهي. ترندي ته پنا ٻه پاڻيءَ ۾ اندر هوندس. گهڻو ڪري ويجهي ڇڪ ۾ نبيون هٺندي وڏندي ويندي، جيسين ڪا اڏامڻ جي خاص ضرورت محسوس نه ٿئيس.

ايڏا وڏا ولر هن جا ٻه ڪونه ٿين، پر ته ٻه ويهارو ٽيهارو کن ولر ۾ ٿئيس. هونءَ ٻه ڪانئري، ڪنيي ۽ ڪڪڙي سان گڏ ٻـ وتندي گهمتاريون ڏيندي، شڪار ڪندي. هن ڪان شڪار جهلڻ ۾ ٻه تيز آهي. سنڌ ۾ سدائين رهي ۽ ڪانئري ۽ ڪڪڙي وانگر ڍچا ٻـ گهاٽي جهنگ يا ٻيلي ۾ ڊٻن جي کپ سان وڻن تي آکيرا ٺاهي ڪري. سنڌوءَ تي رهندڙ پکين جا خاص ماري هن ڪي ٻه ڪنڌي سان شڪار ڪري ٻوڙ ڪندا آهن، پر گوشت هن جو ٻه چٽارو ٿئي، تنهنڪري شوق سان شڪار هن جو ٻه ڪونه ڪن.

(٢٩) ڪونج

پرين جي پيامبر ۽ پانڌيڙو، سدا سهڻي، جهڙي ماڙيءَ ۾ مومل. ڪر مٿي ڪٺي ٻيهندي ته قد تي ساڍا ٽي فوٽ کن ٿيندس. ڇهنب تي انچ کن ڊگهي نوڪدار سنهڙي ڳاڙهسري، اکيون ڇيرايون ڪجليون ڪاريون، مٿي تي پويان وينگس واريون اڇيون ڪاريون چوٽيون، جنهن کي جُتَ چون. اکين ڪان ڪَن ڏانهن اڇا پٽا. ڳچي نڙيءَ ڪان آرهه تائين ڪارسري. آرهه تي ٻه ڪارسرا چونرا لڙڪيل ٿينس. پٺيءَ تي سرمائي پشم جهڙا نازڪ ڇونرا. ٽنگون سنهيون، ڳاڙهسريون ٻه فوٽ کن ڊگهيون. پير ننڍا پدمڙا ڳاڙهسرا. بدن چمڪندڙ خاڪي ڪبوترائون. پنج پري ڪاري. سنڌ ۾ ڪنهن ناريءَ جي سونهن جي وڏي چڙهي ساراهه ڪندا ته چوندا ته فلاڻي اهڙي سهڻي آهي جهڙي "ڪونج". بس جهڙي آهي سهڻي، اهڙائي اٿس لڇڻ سهڻا. هن جي دانهن ۾ اهڙو سوز آهي جو جيڪڏهن ڪنهن جا مٺا پيارا رُٺل يا وڇڙيل هوندا ۽ سرءُ ۾ ڪونج مٿان اچي ڪرڪي ته هنيون جهجهي پوندو ۽ ڳوڙها ڳڙي پوندا. هيءَ مٿي ٻه اهڙي محبت جي ماريل آهي، جو ايندي ته رڙندي ايندي ۽ ويندي ته رڙندي ويندي. ولر ڪان وڇڙي ته محشر مچائي ڏيندي. وٽبي سٽبي، ڪِرندي ڪِرڪندي، 'ڪُرُ ڪُرُ' ڪندي رهندي ۽ جتان وڇڙي هوندي، وارا ڏيو پٺي اتي لهندي ۽ هنيون ڦاڙيو پٺي دانهون ڪندي. سات ۽ سڳر ڇڏڻ ته بس موران نه سڪي آهي. مار ۾ ته مشڪل سان اچي ۾ جي قضا سان ڪنهن هڏڙيءَ ڪي ڪنهن ماريءَ ماري وڌو ته سيئي اچي مٿانئس سر ڏينديون. مرندي مري وينديون، سجو سات لتجي ويندن، پر سنگت ڇڏي واپس وڃڻ جي وائي ئي نـ واريديون. هن جو اهو

حال ڏسي سگهنن جي اها وائي وات هوندي تہ بس صفا ابوجھ اُوڳو پکي آهي، پر يار! نينهن نڀائي جاڻي ۽ پرت پڄائي جاڻي!

اڏامندي آهي تہ گهڻو ڪري مٿي چڙهي ۽ لامون ٺاهي وي (V) جو نمونو ٺاهي اڏامندي آهي ۽ ڪڇ ڪپل پنڌ ڪان پوءِ گهيرو ٺاهي ڦيرو ڪندي آهي ۽ مٿي چڙهندي يا لهندي ڪرڪندي رهندي آهي. ڪيتري ئي مٿي چونہ هجي، پر سندس آواز زمين وارن جي ڪنن تي ضرور پوندو.

سنڌ سان پراڻو پيار اٿس ۽ هر سال پنهنجي ٻاجهاري ٻوليءَ سان اچيو سنڌ کي سلام چوي ۽ پراڻا پيار ياد ڏياري. سياري جا چند مهينا سنڌ ۾ رهي، مارچ ڌاري پنهنجي ماڳ موٽيو وڃي، پر ويندي بہ ستل سور جاڳايو وڃي.

ترڪستان، اوپر سائبيريا ۽ مانشوريا (Manchuria) ۾ لڳي، ويامي وڃيو پنهنجي ماڳ مئي ۽ جون جي مهينن ۾.

[باقي آئنده]

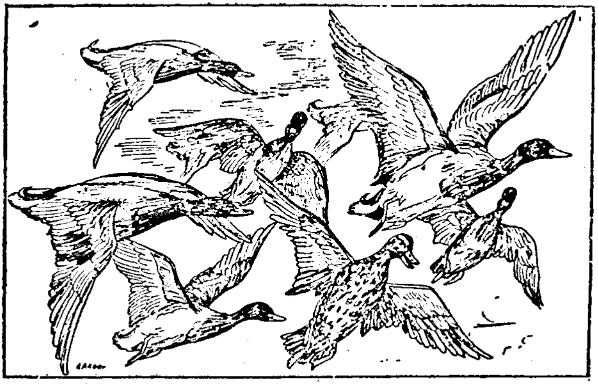

كئپٽن ڊاڪٽر محمد زمان شيخ (قسط-٢)

سنڌ ۾ طب — صدين جي آئيني ۾

[مهراڻ ١-٢/١٩٨٠ع، ص ٢٤٣ مان لاڳاپيل]

جيستائين سنڌ ۾ طب جي تاريخ جو لاڳاپو آهي تہ اها پڻ تهذيبي ۽ تمدني قدرن وانگر شروعات ۾ مبهم نظر اچي ٿي. سنڌ ۾ طب جي وجود ۾ اچڻ جا ڪجهہ چٽا شروعاتي اهڃاڻ موئن جي دڙي جي تاريخي کنڊرن مان ظاهر ٿين ٿا. دنيا جي تاريخ ۽ آثار قديمہ جي کنڊرن جي مطالعي کان پوءِ هر ملڪ جي تهذيب ۽ تمدن بابت جيڪي حقيقتون هٿ آيون آهن، تن ۾ اهوئي قبائلي رنگ جهلڪي ٿو، جيڪو سڌريل دور کان اڳ هرهنڌ هو. ساڳي ڳالهہ سنڌ جي بابت ڪري سگهجي ٿي. ظاهر آهي تہ سنڌ بہ باقي دنيا کان الڳ ٿلڳ ڪانہ رهي هوندي. طب جي شروعات هر هنڌ ساڳي هئي، چاهي اهو مصر هجي، عراق هجي، هند هجي يا سنڌ.

ٻين علمن وانگر طب جي علم جي شروعات بہ وهمي معلومات سان ٿي ۽ تمدن جي ترقيءَ سان گڏ هن ۾ ترتيب ۽ تهذيب جي شان پيدا ٿيندي وئي. جالينوس، بقراط جي ڪتاب 'الايمان' جي شرح ۾ طب جي شروعات لاءِ لکيو آهي تہ ان لاءِ طبيبن، مورخن ۽ محققن جا ٻہ گروه آهن:

(١) اهو گروه، جنهن جي راءِ ۾ طب تمام قديم آهي ۽ انسان سان گڏ ان جو وجود آيو، ڇاڪاڻ تہ هي علم هر دور ۾ انسان لاءِ ضروري هو. (٢) ٻيو گروه طب کي حادث قرار ڏئي ٿو. ان جا بہ رايا آهن. ٻهريون تہ هي فن تجربي ۽ قياس سان پيدا ٿيو. ٻيو تہ طب جو فن وحي الهام جو نتيجو آهي. بقراط آخري گروه سان واسطو رکندڙ هو. جالينوس بہ 'تفسيرالعهد' ۾ ساڳي الهام جي ڳالهہ ڪري ٿو. افلاطون بہ پنهنجي ڪتاب 'ايساستا' ۾ اسقليبوس کي الهامي مڃي ٿو. يهودين جو خيال آهي تہ هن علم کي خدا حضرت موسيٰ تي نازل فرمايو. مجوسين جو پڻ خيال آهي تہ زردشت تي جن ڇٽن قسمن جي علمن جا ڪتاب نازل ٿيا، تن مان طب بہ هڪ آهي. هندو بہ آيورويدڪ کي وحي ۽ الهام جو سرچشمو سمجهن ٿا. (ان جو مفصل احوال باب ٤ ۾ ايندو) 'صائبي' جو رايو بہ اهو آهي. اهو علم سندن عبادت گاهن

مان جاري ٿيو، پر ’فيلن‘ ۽ ’ٿاسلس‘ ان علم کي انساني ڪوشش جو نتيجو سمجهن ٿا. اسلام وحي ۽ الهام کي طب ۾ نٿو مڃي، پر ابو جابر ان کي الهامي سمجهندي ڪيترا دليل ڏنا آهن ۽ موفق الدين اسعد بن الياس مطران، پنهنجي ڪتاب ’بستان الاطبادرروضہ اوليا‘ ۾ مغربيءَ جي دليلن کي رد ڪيو آهي. ابن خلدون ان علم کي تحقيق ۽ ڪوجنا سان لاڳو ڪيو آهي. قرآن پاڪ ۾ جابجا قياس و نظر جو ارشاد ٿيو آهي. حضور جن ڏانهن جيڪي علاج منسوب آهن، انهن کي مستقلاً ’طب نبوي‘ قرار ڏنو ويو آهي، چو تہ حضور جن صلعم جي هڪ حديث آهي تہ ”اِذا ڪانَ الشيُ مِنْ اَمرِ دُنيا فَاَنْتُم اَعْلمُ و اِذا ڪانَ مِنْ اَمرِ دِينڪُمْ فَاَلَيَّ“. [يعني جڏهن دنياوي ڳالهہ ہولهہ هجي تہ توهان مون کان وڌيڪ ڄاڻو ٿا، پر جڏهن ڪا ديني ڳالهہ هجي تہ آءٌ توهان کان بهتر ڄاڻان ٿو].

طبي ۽ ارضي تخمينا ان جي خلاف آهن تہ تهذيب ۽ تمدن کان اڳ جو دور ڪو مرضن کان آجو هو. اها راءِ ظاهر ڪئي وئي آهي تہ اڄ کان ١٦٠٠،٠٠٠ سال اڳ بہ جراثيم موجود هئا، جڏهن تہ سر آرٿرڪيٿ جي تخميني مطابق انسان ٽي لک پنجاهہ هزار سالن کان هن ڌرتيءَ تي آباد آهي. انهيءَ مان روسوءَ جي پوئلڳن جو چوڻ غلط ٿو ثابت ٿئي تہ سڌاري ۽ شهريت کان اڳ جو دور بيمارين کان آجو هو. ڪن ڪوٺي لڌل قديم جانورن جي هڏين ۾ ڳوڙهيون مليون آهن. سن ١٨٩١ع ۾ ڊاڪٽر ڊوبانس ٽريسيل جاوا ۾ هڏيون (هڪ کوپڙي، هڪ ران جي هڏي ۽ ٻہ ڏند) ڪڍيون، اهي سر آرٿرڪيٿ مطابق بن مانس (Ape Man) جون هيون، جيڪو سادا ٽي لک سال کن اڳ جو هو. ان جي ران جي هڏيءَ ۾ هڪ وڏي ’زائده عظيم‘ (هڏيءَ جو وڌي وڃڻ، جيئن، گهڙسوارن ۾ ٿيندو آهي) جو نشان مليو ٿو. آثار قديمہ جي کوٽاين مان ماڻهن ۽ جانورن جون جيڪي هڏيون لڌيون ويون آهن، تن مان ڪن اهڙين بيمارين جي خبر پوي ٿي جهڙوڪ هڏين جي سوزش، سنڌن جي سوڄ، پٺيءَ جي سلهہ، ٻني جي ڪنڊي جو وريل هجڻ وغيره. جيتوڻيڪ انهن ’ماڻهن‘ جي هڏين ۾ مرضن جو نشان لڌو ويو آهي، پر پراڻي پٿر واري سيپتا ۾ جراحيءَ جو ڪو نشان ڪونہ مليو آهي.

ان کان پوءِ اٽڪل ٩٠٠٠ سال ق-م- اوڀر ۾ نئين پٿر واري سيپتا جي شروعات ٿي. اتر اولهہ يورپ ۾ وري اها ٢٠٠٠ سال ق-م- تائين هلي، جنهن کان پوءِ ڪانسيءَ جي دور (Bronze Age) جو آغاز ٿيو. نئين پٿر واري دور ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ وڍ ڪٽ جي آپريشن جي وجود ۾ اچڻ جي خبر پوي ٿي. اهو آپريشن هو کوپڙيءَ ۾ سوراخ ڪرڻ، جيڪو گهڻو ڪري گول هو. ڪنهن ڪنهن کوپڙيءَ ۾ اهو چورس بہ هو. ان جي ماپ سئيءَ جي سوراخ کان ٻن انچن تائين ماپي وئي آهي. اهي مرد، عورتن ۽ ٻارن ٽنهي جي کوپڙين ۾ لڌا ويا آهن. هڪ ئي کوپڙيءَ ۾ ڪيترائي سوراخ پڻ هئا. اهي سوراخ انهن سوراخن کان سواءِ هئا، جيڪي

عام کوپڙين ۾ هوندا آهن. اهو آپريشن آخر ڇو ڪيو ويندو هو؟ سرجن اڄ تائين اهڙو آپريشن ڪندا آهن. اهو انهن مريضن تي ڪيو ويندو آهي جن جي کوپڙي ڪنهن حادثي ۾ ڀڃي پئي يا جيڪڏهن ڪن سببن ڪري دماغ جو دٻاءُ وڌي وڃي. هاڻي انهن قديم کوپڙين مان ڪي چند ٿي آهن، جن جي هڏي ڀڳل هجي، ان ڪري ضرور ڪي ٻيا سبب هوندا، جن جي ڪري کوپڙيءَ ۾ سوراخ ڪيا ويندا هوندا. دراصل ان دور جي حياتيءَ ۾ جادو ۽ منترن جو مکيه حصو هو. ڪي دماغي ۽ نفسياتي بيماريون وري جنن ۽ ڀوتن ڏانهن منسوب ڪيون وينديون هونديون. اهڙو اعتقاد اڄ تائين انسان جي ڀهراڙين ۾ موجود آهي. انهيءَ وقت جا جراح ضرور چاهيندا هوندا تہ اهو جن يا ڀوت ٻاهر ڪڍجي، جنهن جي لاءِ اهو سوراخ ڪيو ويندو هوندو. ٻيو سبب هي ٿو ڏسجي تہ مرگيءَ جي هڪ قسم ۾ کوپڙيءَ جي هڪ سيخ جي ڪري جيڪا دماغ تي داٻ وجهندي آهي، دماغي دورا پوندا آهن. هاڻي جيڪڏهن ان کوپڙيءَ جي حصي کي اتان ڪڍي ڇڏجي تہ دورا پوڻ بند ٿي ويندا. ٿي سگهي ٿو تہ انهيءَ وقت ۾ ڪنهن مريض سان ائين ٿيو هجي ۽ پوءِ اهڙو علاج هر قسم جي دماغي بيمارين لاءِ اختيار ڪيو ويو هجي. ان آپريشن جو ٽيون سبب هي ٿي سگهي ٿو تہ نئين پٿر واري سيتا ۾ ڪي ماڻهو کوپڙيءَ مان نڪتل گول هڏا اچليندا نہ هئا، ڇو تہ اهي ڳچيءَ ۾ تعويذ وانگر ٻڌل هئا. ٿي سگهي ٿو تہ دنيا جو 'پهريون آپريشن' علاج لاءِ نہ پر احتياطي آپاءَ طور ڪيو ويندو هجي.

غرض تہ انساني ارتقا جي تاريخ، جيڪا عالمن ۽ آثار قديمہ جي ماهرن بيان ڪئي آهي، سا ٻڌائي ٿي تہ لکين سال اڳ جڏهن انسان تي اڃا علم ۽ شعور جو سج طلوع نہ ٿيو هو، انسان اونداهين غارن ۽ گهاٽن جهنگن ۾ جانورن سان گڏ اگهاڙو ۽ پيٽ بکيو هو، تڏهن سندس غلط سلط سوچ، اڻ گهڙيل ۽ منتشر جذبا، سمجهہ ۽ پرولڙ جا هاڪا ٽڙڪا کيس مجبور ڪندا هئا تہ هو موسم جي انتها ۽ ان کان پيدا ٿيندڙ مرضن جي لاءِ نمائين نگاهن ۾ پيدا ٿيل سوال کي سلجهائڻ جي ڪوشش ڪن. سمجهيو وڃي ٿو تہ اول جڏهن انسان تي مرض حملو ڪيو هوندو تہ سُور جي ڪري عجيب ۽ غريب ڪيفيت ۽ مصيبت سان واسطو پيو هوندس. هو ڏينهن جو سورج ديوتا ۽ رات جو چنڊ تارن جي سامهون سر بسجود ٿيو هوندو ۽ پنهنجي ڪيل (يا نہ ڪيل) گناهن جي معافي ورتي هوندائين. اڳ هُو جنهن بہ شيءَ کي غير معمولي سمجهندا هئا، ان کي پوڄڻ شروع ڪندا هئا، پوءِ جڏهن هن جي درد ۾ آرام آيو هوندو تہ انهن جو اعتقاد ٿي ويو هوندو تہ اهي ئي سندن مسيحا آهن. جڏهن ڪان مرض جي تڪليف پيدا ٿي، تڏهن ڪان خبيث روحن ۽ جادوءَ جو تخيل پيدا ٿيو ۽ پوءِ جادوءَ ذريعي علاج شروع ٿيو. ڪاهنن ۽ مذهبي پيشوائن ڪان دم جهاڙ ڪرائي ويندي هوندي. اڳاٽي زماني جي وحشي قومن مرضن جي سببن کي هيٺين ڇهن حصن ۾ ورهايو:

(۱) جنن ۽ ڀوتن ۽ مافوق الفطرت (غئبات) جي اثر سبب
(۲) جادو
(۳) خبيث مڙده روحن جي اثرن ڪان
(۴) ديوتائن جي ناراضگيءَ ڪان

ڪيترن ئي ڀوئتي ڀيل ملڪن ۾ مرضن جا سبب اڄ تائين اهي ساڳيائي سمجها وڃن ٿا، جهڙوڪ: آفريڪا، ڏاڪٽو آمريڪا، بنگال، سيام، برما، جاوا، بورنيو. سنڌ جون ٻهراڙيون به ان کان بچيل ڪونه آهن. ويندي انگلنڊ جهڙي ملڪ ۾ به ڏائڻ ڊاڪٽر (Witch Doctors) اها تائين مشهور آهن. اتي مرضن جو علاج ٽوڻن ڦيڻن ۽ تعويذن سان اڄ تائين ٿي رهيو آهي. اڳ جادو ۽ مذهب ڪي جدا جدا شيون ڪونه هيون. اهو ممڪن آهي ته اڳوڻا ويد اصل ۾ 'جادوگر' ئي هجن ۽ سندن طب علاج جي معقول طريقي کان عاري هجي.

ان سان گڏوگڏ دوائن (جڙي ٻوٽين) سان علاج شروع ٿيو، ان جا ڪي سبب هوندا. غئبات جي لاءِ سمجهيو ويو هوندو ته اهي بدبودار ۽ ڪَوڙن دوائن کان ڀڄندا هوندا. پوءِ ڏٺو ويو هوندو ته ڪنهن خاص دوا ڏيڻ سان ڪو خاص مرض واقعي دور ٿئي ٿو. پوءِ اها دوا ان مرض لاءِ رائج ٿي وئي هوندي. ان طرح اڌ پوري ۽ غير معقول قسم جي طب شروع ٿي هوندي. جانورن کان به ماڻهن علاج ڪرڻ سکيو. مثال طور حيوان زخمي ٿيڻ بعد پنهنجي ڦٽن کي پيا چٽيندا آهن، جيڪو 'تڪميد' جو هڪ طريقو آهي. ڪجهه طريقا وري تجربي سان مفيد ثابت ٿيا هوندا، مثلاً ڪيني ۽ رڪيل ڪاڌي ڪائڻ کان پوءِ پيٽ خراب ٿيو هوندو ۽ التي اچڻ سان طبيعت ٺيڪ ٿي هوندي. پوءِ التي مفيد ڄاڻائي هونداڻون ۽ اهي دوائون جي التي آڻن ٿيون، طب ۾ شامل ڪيون هونداڻون. ڪني ۽ رڪيل ڪاڌي کي وري خراب ڄاڻايو هونداڻون. ساڳي طرح آس ۾ گهڻو هلڻ سان مٿي ۾ سور ۽ ڪمزوري محسوس ڪئي هونداڻون ته سخت سرديءَ ۾ وري زڪام ۾ مبتلا ٿيا هوندا ۽ اڳتي جي لاءِ سخت آس ۽ سخت ٿڌ کان پرهيز ڪئي هونداڻون. ڪي دوائون اتفاقاً معلوم ٿيڻ هوندن ته ڪن جي لاءِ چوڻ آهي ته اهي خوابن (الهامن) جي شڪل ۾ نازل ٿيون.

(باقي ايندو)

حوالا

نوٽ: باب نمبر ۲ جي ترتيب ۾ هيٺين ڪتابن تان مدد ورتي وئي آهي:
(۱) هسٽري اينڊ ري ڪنسٽرڪشن آف طب: از مرزا علي احمد مغل
(۲) ڪتاب طب اسلامي: از حڪيم محمد يحييٰ.
(۳) ڪتاب العلاج، جامع الحڪمت جلد اول. تاليف: حڪيم محمد حسن قريشي
(۴) اي شارٽ هسٽري آف ميڊيسن: از چارلس سنگر ۽ اي-ايشورٿ انڊرووڊ

غلام محمد لاکو

ڇا دريا خان ۽ مبارڪ خان ٻه الڳ شخص آهن؟

ويجهڙائيءَ ۾ سنڌالاجي "ارغونن ۽ ترخانن جي تاريخ" نالي هڪ ڪتاب انگريزيءَ ۾ ڇاپيو آهي (۱). هي ڪتاب ايم- ايچ صديقي صاحب تاريخ معصوميءَ جي ترجمي ۽ شرح سان بطور ڊاڪٽريٽ ٿيسز جي مئنچيسٽر يونيورسٽيءَ ۾ پيش ڪيو آهي. فاضل مؤلف، مير صاحب جي غلطين جي اصلاح ڪندي، پنهنجي طرفان ڪتاب تي ڍاڍا قيمتي حاشيا لکيا آهن. بهرحال هڪ حاشيي اندر صديقي صاحب "سما دؤر" جي هڪ سورمي، جنهن جو اصلي نالو 'قبوليو' هو، جيڪو پوءِ 'دريا خان' نالي ۽ 'مبارڪ خان' لقب سان مشهور ٿيو، تنهن بابت لکيو آهي ته:

"Darya Khan and Mubarak Khan are clearly two different persons"(۲).

ان بعد پنهنجي راءِ کي صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ ٽي رايا ڏنا اٿس:

(۱) مبارڪ خان، ڄام نندي جو وزير هو، جيڪو هڪ دفعي شاهه بيگ سان وڙهيو هو، (طبقات III، فرشته ۽ ماثر رحيمي II).

(۲) سنڌس ذڪر فيروز جي وقت ۾ نه ٿيو آهي، شايد اڳ مري ويو هجي؟

(۳) تاريخ طاهري مبارڪ خان ۽ دريا خان جو الڳ الڳ ذڪر ڪيو آهي (۳).

مناسب آهي ته پهرين فاضل مؤلف جي ٽنهي نقطن جو جدا جدا جواب ڏجي ۽ بعد ۾ صحيح صورتحال لاءِ مجموعي اپياس ڪجي.

(۱) فاضل مؤلف ٻڌائي ٿو ته مبارڪ خان، ڄام نندي جو وزير هو ۽ هڪ دفعي شاهه بيگ سان وڙهيو هو. هت اسين جنگ جي ممڪنه سال ۽ سنڌي قيادت بابت تفصيلي بحث ڪنداسين. هن اپياس ڪندي هن معاملي جي پڻ ڇنڊڇاڻ ٿيندي ته مبارڪ خان ۽ ڄام نندي جي وچ ۾ ڪو سماجي ناتو يا واسطو به هو يا هو صرف سنڌس درٻاري وزير ۽ امير هو؟ اچو ته تاريخ جا ورق اٿلايون. مقامي مورخن سان قانع ۽ مير معصوم نندي جي دؤر ۾ سبيءَ تي ٿيل حملي جو ذڪر ڪيو آهي. تازين ڪوجنائن جي آذار تي هيءُ معلوم ٿيو آهي ته هيءَ يلغار ۸۹۲هه ڌاري ٿي ۽ سنڌي قيادت ان بعد پيدا ٿيل صورتحال تي ۸۹۵هه

ڏاري مڪمل قابو پاتو(۴). حقيقت ۾ هن حملي بابت طبقات، ساثر ۽ فرشتہ جي صاحبن رڳو ويهي ڏڪا هنيا آهن. اهي اقتباس مڪلي نامي جي حاشيي تي ڏسي سگهجن ٿا. هنن ليڪن مبارڪ خان کي صرف "يکي از امراء جام ننده" لکيو آهي، تہ ٻئي طرف سنڌ جا تقريباً سڀ مورخ کيس "پسر خوانده جام ننده" لکن ٿا.

اچو تہ تاريخ معصوميءَ جو سهارو وٺون ۽ حقيقت جي ڇاڻ حاصل ڪريون. هي ڪتاب 'چچ نامه' بعد، سنڌ جي تاريخي آڳاس لاءِ بنيادي ڪتاب آهي؛ جيڪو سنڌ اندر لکيو ويو. مير محمد معصوم جو هي ڪتاب، جتي ڪيترين خوبين سان ڀرپور آهي؛ اتي ڪجهہ تاريخي غلطين جو حامل بہ آهي. هت اسين هن تاريخ مان بہ اقتباس ڏسنداسين تہ مذڪوره حملي ۾ سنڌي قيادت ڪهڙي جوڙي جي هٿ ۾ هئي؟ هي ٻہ اقتباس اصل ۾ هڪ واقعي ڏي اشارو ڪن ٿا، پر لکيل جدا جدا موقعن تي آهن.

(i) [جام نظام‌الدين جي حڪومت جي پوين ڏينهن ۾ شاهہ بيگ جي لشڪر قندار کان اچي اڪوڙي، چانڊڪي ۽ سيديجي ۾ ڦر ڪئي. جام هڪ وڏو لشڪر مغلن جي فساد بند ڪرڻ لاءِ چاڙهي موڪليو، جن جلوگير لالي مشهور ڳوٺ وٽ اگهہ وٺي سخت لڙائي ڪئي. انهيءَ لڙائيءَ ۾ شاهہ بيگ جو ڀاءُ قتل ٿي ويو ۽ ٻيا شڪست کائي قندار موٽي ويا ۽ جام نظام‌الدين جي حياتيءَ ۾ وري سنڌ ۾ نہ آيا.] (۵)

هت سوال ٿو اڀري تہ سنڌي قيادت ڪنهن ڪئي ۽ ٻيو تہ ابوالمحمد هڪ دفعو سنڌ ۾ هٿان موت جو مزو چکي وري محض ان لاءِ ٻيو جنم وٺي آيو تہ هو پنهنجو پلاند ڪري؟ تعجب آهي تہ مير معصوم ساڳئي واقعي کي، ايندڙ صفحن ۾ ڏاڍو منجهائي لکيو آهي. بهرحال هت سنڌي قيادت لاءِ ڀڻ جواب ملي ٿو.

(ii) [نيٺ سنڌ جي فتح ڏانهن رخ رکيائون ۽ ٻيهر وڃي ڪوٽ ماڇين ۽ چانڊڪي ۾ ڦرلٽ ڪيائون. انهيءَ سال ٺٽي جي حاڪم جام ننڍي جو پٽيلو دريا خان اوچتو وڏو لشڪر وٺي سبي ويو. شاهہ بيگ انهن ڏينهن ۾ زرهي ۽ سيستان ڪاهي ويو هو. مغلن ۽ سنڌين جي وچ ۾ سخت لڙائي لڳي، جنهن ۾ ابوالمحمد مرزا شهيد ٿي ويو. روزي بيگ ۽ ٻيا ٿورا ارغون ۽ هزاري جا ماڻهو، جيڪي ٻوٺي رهيل هئا، تن انهيءَ جنگ ۾ مقابلو ڪيو ۽ سنڌي لٽي واپس موٽي ويا.] (٦)

ٻنهي اقتباس ۾ مير صاحب لڙائيءَ ۾ شاهہ بيگ جي ڀاءُ جي قتل جو اشارو ڪيو آهي ۽ مغلن جي شڪست توڙي سنڌين جي فتح جو کليو اقرار ڪندي هي تسليم ڪري ٿو تہ جام ننڍي جي دور حڪومت ۾ ارغونن کي وري سنڌ تي حملي جي جرئت نہ ٿي. خبر نہ آهي تہ چاليهن صفحن وڌيڪ لکڻ بعد مير کي ڪهڙو خيال ٿيو يا وري ارغونن سان ڪنهن ناتي نباهڻ جو خيال پيش آيو، جو ابوالمحمد "شهيد" بہ سڏيو، ارغونن مقابلو ڪيو ۽ سنڌين وري

شڪست ڪائي نتي ڏي پونيان پير ڪيا!! ڏک صرف هيءُ آهي تہ تازي دور ۾ اير- ايچ صديقي صاحب پڻ ڀهرئين اقتباس کي نظرانداز ڪندي، ٻئي اقتباس جي تقليد ڪري، سنڌين لاءِ "Retreat" لفظ استعمال ڪيو آهي(٧).

حقيقت ۾ هيءُ هڪ ٺي واقعو آهي، جنهن کي مير معصوم خبر نہ آهي تہ ڇـو دوباره لکڻ وقت منجهائي ڇڏيو آهي؟ بهرحال واقعي جي دهرائڻ سان هي خبر چڱيءَ طرح پڌري وڻي تہ ڄام نندي جي دور ۾ سبيءَ تي جيڪو حملو ٿيو، ان جي قيادت ڪنهن ڪئي؟ صاف ظاهر ٿيو تہ مبارڪ خان جو ذڪر شاهہ بيگ جي ويڙهہ جي سلسلي ۾ صديقي صاحب ڪيو آهي؛ دريا خان بہ اهوئي آهي ــ نہ ڪي ٻيو ڪو شخص دريا خان آهي. قانع جي لکڻ موجب 'دريا خان' سندس سلطاني نالو ۽ لقب 'مبارڪ خان' هو. هي شخص صرف ڄام نندي جو وزير نہ هو، بلڪ سندس پٽيلو پڻ هو(٨). هي دريا خان ڪو هتي ختم نہ ٿيو؛ پر فيروز جي دور ۾ پڻ سنڌ جي سلطنت جو وزيراعظم هو ۽ آخر ۾ ارغونن سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. هيٺ تفصيلي بحث ۾، پڻ جيڪي "اقتباس" معصوميءَ مان ڏنا: تن جو واسطو تہ دريا خان سان آهي؛ پر اهي لکيا ويا آهن فيروز جي دور لاءِ. اسين هاڻي ٻئي نقطي ڏي اچون ٿا.

(٢) هت سوال ٿو آتي تہ ڇا مبارڪ خان فيروز جي دؤر کان اڳ مري ويو هو؟ اسان مٿي ثابت ڪيو آهي تہ سبيءَ ۾ سنڌي فوج جي قيادت ڪندڙ مبارڪ خان عرف دريا خان هو؛ جيڪو ڄام نندي جو منهن ٻوليو پڻ هو.

اڇو تہ ٿوري دير لاءِ Retreat جو سهارو وٺي هي فرض ڪيون تہ مبارڪ خان هن ڀاڄ ۾ مارجي ويو هو. پر مبارڪ خان جي مدفن واري چؤديواري جي ڏاکڻي پيٽ تي لڳل ڪتبو پڌائي ٿو تہ هن سنڌي سورمي هن ويڙهہ ۾ مغلن تي سوڀ پاتي هئي. ڪتبو هن ريت آهي:

" هٰذ المقام بامرخان‌الاعظم مبارک‌خان بن سلطان نظام‌الدين شاه بن صدرالدين شاه بن صلاح‌الدين شاه بن سلطان رکن‌الدين شاه. و هو المظفرعلي مغلان الهروي و القندهار."

--(مڪلي نامه، ص ١١١)

ياد رهي تہ اوڀارين ديوار تي لڳل ڪتبي ۾ سنہ ٨٩٥هہ نمايان آهي؛ جنهن مان هي اندازو ڪيو ويو آهي تہ مغلن ۽ سنڌين جي وچ ۾ هي فيصلہ ڪن لڙائي مذڪوره سال ۾ ٿي گذري. سو اسان جو هي تصور بہ غلط نڪتو. مبارڪ خان جي قبر تي هڪ ڪتبو لڳل آهي جنهن مان صاف ظاهر آهي تہ، هي سنڌي جوڌو بستري موت نہ مئو هو؛ پر وطن تان ريتي رت کي قربان ڪري سنڌ تي ٿيل حملي جي مدافعت ڪندي شهيد ٿيو. ملاحظہ ڪريو ڪتبو:

يا الله

هٰذا مرقد المعطر

للخان الاعظم

شهيد مبارک خان

ابن سلطان نظام‌الدين (حاشيہ مڪلي نامہ، ص ١٠٢)

اگر نندي جي دؤر ۾ مبارڪ خان شهيد ٿيو هجي ها تہ يقيناً مغليہ تاريخدان هن واقعي کي وڏي شانَ مانَ سان لکن ها، پر اسان جي نظر مان ڪابہ اهڙي تاريخ نہ گذري آهي، جيڪا هي ٻڌائي تہ مبارڪ خان نندي جي دؤر ۾ مري ويو يا مارجي ويو. سڀ مؤرخ هن تي متفق آهن تہ مبارڪ خان عرف دريا خان ۹۲۷ھ ۾، فيروز جي دؤر ۾ شاهہ بيگ سان وڙهندي ساموئي جي ميدان تي شهيد ٿيو. ان ڪري هي چوڻ تہ مبارڪ خان فيروز جي دور کان اڳ ۾ مري ويو، محض خام خيالي آهي.

(۳) ٽئين نقطي ۾ فاضل مؤلفَ چوي ٿو تہ تاريخ ’طاهري دريا خان ۽ مبارڪ خان جو الڳ الڳ ذڪر ڪيو آهي. اچو تہ ان بابت طاهريءَ جي چند ڇاڻ ڪيون. مندرجات ڪتاب ۾ ’طبقه دويم‘ اندر جن موضوعات جي فهرست آهي، ان ۾ هڪ مضمون جو عنوان آهي ”تربيت داشتن جام نندہ دريا خان را کہ از لکهدير گرفته“. اڳتي مصنف جڏهن صفحي چوونجاهہ تي هن موضوع بابت قلم کاهي ٿو، تڏهن بہ عنوان ساڳيو لکي ٿو. البتہ تفصيل ۾ ويندي صرف ايترو لکي ٿو تہ جام نندي، لکدير کان غلام زادو ”قبولئي“ نالي ورتو ۽ سٺي تربيت بعد کيس ”مبارڪ خان“ خطاب ڏنائين (۹). موضوع مان خبر پئي ٿي تہ مصنف کي اصل حقيقت جي باري ۾ پوري پوري ڄاڻ هئي. پر جيئن تہ پاڻ پنهنجي ڪتاب کي آخري طرح مرتب نہ ڪري سگهيو (۱۰). ان ڪري دريا خان ۽ مبارڪ خان بابت صحيح ۽ واضح بيان بہ لکي نہ سگهيو ۽ معاملو گڏيل رهجي ويو.

ان کان علاوه عقلي دليل بہ هي آهي تہ عنوان تي آيل دريا خان جيڪو لکدير کان ورتو ويو ۽ خصوصي تربيت ڏيئي سوئي مبارڪ خان بہ آهي تہ دريا خان بہ ــ تہ ڪي ديوان کان لکدير نالي مبارڪ خان بہ ورتائين ۽ لکدير نالي دريا خان بہ! بهرحال تاريخ کي پڙهڻ بعد ازخود معلوم ٿيو وڃي تہ نہ طاهرمحمد دريا خان ۽ مبارڪ خان بابت الڳ الڳ باب ڏنا آهن ۽ نہ وري سندن علحده تفصيل ڏنو ويو آهي.

هاڻي اچو تہ مختلف تاريخي ماخذن، مڪليءَ جي مقام توڙي اوڏيهين ۽ ويهين صديءَ جي مؤرخن جا رايا ۽ بيان مطالعو ڪري، دريا خان ۽ مبارڪ خان بابت پنهنجي بحث جي پڄاڻيءَ تي پهچون. هت اسين ٻن انگريز ليکڪن برٽن ۽ ميجر هيگ جو خاص طرح سان اڀياس ڪنداسين.

(الف) معصوميءَ کان تحفة الڪرام تائين:

تاريخ معصومي، ۱۰۰۹ھ/ ۱۶۰۰ع

چچ نامو جيتوڻيڪ سنڌ جي تاريخ جو پهريون ماخذ آهي، پر هيءُ ڪتاب صرف عرب فتوحات تائين محدود آهي. ميرمحمد معصوم جو ’تاريخ معصومي‘ سنڌ جي تاريخ جو ٻيو ماخذ آهي، جيڪو سنہ الدر لکيو ويو. هي ڪتاب عربن جي فتح کان ڪري سنڌ جي مغليہ غلاميءَ

ثائين؛ ڏيهي حالتن تي سٺي روشني وجهي ٿو. مير صاحب ڪتاب اندر شاهه حسن جي معاصر بزرگن جو تذڪرو جدا ڪيو آهي، جن مان مخدوم بلال، قاضي قادن ۽ شاهه حيدر سنائي مک آهن. پر افسوس جو بخل کان ڪم ورتي درياخان بابت ٻه اکر لکڻ جي تڪليف، ميرصاحب کان نه پڳي. بهرحال ميرصاحب جي مٿي ڏنل ٻنهي اقتباس کي نظر ۾ رکي؛ هيٺ اسين سنڌ جي هن سورمي بابت سنڌس ٻه ٻيا اقتباس به پڙهون:

(۱) "نيٺ سنڌ جي فتح ڏانهن رخ رکيائون ۽ ٻيهر وڃي ڪوٽ ماڇين ۽ چانڊوڪ ۾ ڦرلٽ ڪيائون. انهيءَ سال ٺٽي جي **حاڪم ڄام نندي جو پٽيلو** درياخان اوچتو وڏو لشڪر وٺي، سيوهڻ ويو".

(۲) "**ڄام نندي جو پٽيلو درياخان**، ڄام فيروز کي ٺٽي ۾ ڇڏي، وڏو لشڪر ساڻ ڪري، لڙائي لاءِ نڪتو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ اهڙي سخت لڙائي لڳي جنهن جي شرح کان قلم جي زبان قاصر آهي". (۱۱)

آهي ڪو فرق؟ اهوئي درياخان جيڪو نندي جي دؤر ۾ سڀيءَ جي ويڙهه ۾ شريڪ ٿيو ۽ سنڌس هٿان ابوالمحمد قتل ٿيو ۽ اهوئي درياخان فيروز جي دؤر ۾ به شاهه بيگ کي سامهون ٿيو ۽ وڏي ڳالهه ته مير صاحب سبيءَ جي حملي کان ڪري ساموئيءَ جي ويڙهه تائين؛ کيس ڄام نندي جو وزير ۽ امير نه، بلڪ پٽيلو سڏي ٿو.

دبيگلار نامه ۱۰٦۷هه-۱٦۰۸ع:

ادراڪي بيگلاري، درياخان بابت لکي ٿو، "ڄام فيروز ٽيرهن ورهيه حڪومت ڪئي هئي، ته اوچتو نواب شاهه بيگ ارغون زبردست لشڪر ساڻ ڪري سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ جبل لڪاڙي سنڌونديءَ اڪري ساموئي شهر ۾ درياخان سان اچي جنگ ڪيائين، جو ڄام نظام الدين جي وقت جو هڪڙو بهادر ۽ سخي سردار هو. آخر درياخان مغلن جي لشڪر وٽ قيد ٿي پيو ۽ قتل ٿي ويو. (۱۲)

تاريخ طاهري ۱۰۳۰هه-۱٦۲۱ع:

مير طاهرمحمد جي هن ڪتاب ۾ درياخان عرف مبارڪخان بابت آيل اصل حقيقت جي اک ۾ چنبڇاڻ ڪئي وئي آهي. سنڌ جي هن سورمي بابت هيٺ به اقتباس هن ڪتاب مان ڏجن ٿا، جيڪي هن بحث جي ڏس ۾ تمام گهڻي اهميت رکن ٿا:

(۱) مبارڪخان جي پوزيشن بابت طاهرمحمد لکي ٿو، "به از فرزندان و اقربا او رامي دانست و مي ديد".

(۲) پوءِ جڏهن ڄام نندي وفات ڪئي، تڏهن حڪمران ته فيروز ٿيو پر حقيقي بار سنڌس منهن پولئي پٽ مبارڪخان عرف درياخان جي سر تي هو؛ جنهن کي مٿي آيل جملي

موجب ڄام ننهنجن پٽن ۽ عزيزن کان بہ وڌيڪ سمجهندو هو. اقتباس هي آهي، ”و فيروز بجاي پدر گشت، روباد بار آن نهال بر بار، پرورده پدر يعني دريان‌خان آورد“.(۱۳)

تاريخ مظهر شاهجهاني ۱۰۴۴هہ-۱۶۳۴ع:

جيتوڻيڪ ميرڪ يوسف هي ڪتاب شاهجهاني دوُر بابت لکيو آهي؛ البت ڪٿي ڪٿي سمن، ارغونن ۽ ترخانن جي دور بنسبت اشاراتي مواد بہ مليو وڃي. درياخان جو ذڪر ڪندي مصنف لکي ٿو، ”سنڌ جي والي ڄام نندي (ڄام نظام‌الدين) جي زماني ۾ چاڪلي نالي هندو وزير کي ڄام نظام جي پٽيلي درياخان سان گڏي سيوهڻ موڪليو ويو هو، جنهن هٿي اچي باراني ڀائيءَ تي وهنڊڙ ساوه (ساوي) واري واه کي وهايو هو“.(۱۴)

ترخان‌نامہ ۱۰۶۵هہ-۱۶۵۴ع:

سيد ميرمحمد لکي ٿو، ”درياخان پسر خوانده ڄام نندہ ڄام فيروز را در تهته گذاشته با لشکر با محاربه در آمده بين‌الفريقين آتش قتال و جدال برا فروخت و جنگي چنان در پيوست که از شرح آن زبان قاصر است“.(۱۵)

مٿين اقتباسن مان هي معلوم ٿئي ٿو تہ، چئن ئي مؤرخن جا درياخان بابت ساڳيا خيال ۽ جذبا بہ هڪجهڙا آهن. مقصد ساڳيو ۽ تقريباً لفظي صنعت‌گيري بہ يڪسان آهي. درياخان نندي جو نہ رڳو امير-وزير هو پر سندس پياري ۾ پيارو ۽ پٽيلو پڻ هو. هنن مؤرخن مبارڪخان ۽ درياخان جي الڳ هجڻ يا هڪ هجڻ واري مسئلي کي نہ تہ ايتري اهميت ڏني ۽ نہ وري ان جي ضرورت ئي سمجهي آهي. قانع پهريون مؤرخ آهي، جنهن نہ رڳو هن معاملي جي اهميت محسوس ڪئي؛ پر ان متعلق ضروري ڇنڊڇاڻ ڪرڻ بہ لازمي سمجهي.

تحفة‌الڪرام ۱۱۸۱هہ-۱۷۶۷ع:

ٺٽي جي علمي ماحول ۾، قانع جهڙي اهم قلمڪار تحفة‌الڪرام جهڙو شاهڪار ڪتاب لکيو. هيءُ پهريون مؤرخ آهي، جنهن‌کي مبارڪخان ۽ درياخان جي هڪ هجڻ واري مسئلي تي ڳوڙهو ويچار ڪرڻو پيو. ان ڪري هن مسئليءَ جو اپياس بہ ڪيو تہ مختلف تاريخن کي بہ پڙهيو. اهوئي سبب آهي جو هن بزرگ جي تاريخ جو حوالو پوين سڀني مؤرخن، بنا ڪنهن هٻڪ جي ڪنيو آهي. سندس ڪتاب ۾، اسان جي موضوع بابت مکيہ اقتباس هي آهن:

(۱) ”سندس بادشاهيءَ جي پوين ڏينهن ۾، ”شاه بيگ“ جي لشڪر قندار کان اچي، اڪڙي، چانڊوڪي، سنڌيچه ۽ ڪوٽ ماڇيءَ جي ڳوٺن کي ڦريو. سندس پويان، درياخان، سيويءَ ٽائين ڪاهي ويو ۽ سخت لڙائي ڪري، شاه بيگ جي ڀاءُ ابوالمحمد مرزا کي ڪهي، فتح سان موٽي آيو“.

(ii) "ڪانئس پوء "ڄام فيروز" ولد ڄام نظام الدين تخت تي ويٺو. هيءُ ننڍيءَ عمر جو هو، تنهنڪري ڄام نظام الدين جي وصيت موجب، سندس استاد ۽ مدارالمهام ڄام نظام الدين جو پٽيلو "دريا خان" مقرر ٿيو."

(iii) "مطلب ته ڄام ڪيس پٽ سڏيندو هو ۽ فوت ٿيڻ کان پوء پنهنجو پٽ ڪيس سپاري ويو هو." (١٦)

ان بعد قانع جو هي اقتباس ڏجي ٿو، جنهن ۾ هن مبارڪ خان ۽ دريا خان جي هڪ هجڻ بابت، تفصيل ۾ ويندي لکيو آهي: "قبوله أبدار لکهدير جام آب آورد، خسي در والداخته تا جام بتاني آب خورد. و گفت: خس بجهة آن انداخته که جام در ين حرارت دفعة آب نخورد، مباد زيان يابد! اين لياست وي، مطبوع طبع جام افتاده، از لکهدير هما نجا گرفته دريا خانش خواند. و بمعائنه جوهر ذاتي ترتيب يافته، عنقريب بمرتبه بلند تصاعد نموده بر دلشاد و زير و ساير امرا تفوق يافته مدارالمهام و امير الامرا گرديده، مبارک خان خطابش شد." (١٧)

هن اقتباس موجب لکدير نالي وزير کان ڄام ننڍي 'قبولئي' نالي ڇوڪرو ورتو. سندس لقب 'مبارڪ خان' ۽ نالو 'دريا خان' رکيائين. دلشاد وزير کان به مرتبي ۾ گوء کڻي ويو ۽ اميرالامراء پڻ مقرر ٿيو. معاملو سچو صاف ٿي ويو، ۾ اسين هاڻي بحث جي پڇين پاڱي تي پهچي ويا آهيون.

(ب) مڪليءَ تي:

پنهنجن عزيزن، قريبن ۽ اهل اولاد سميت مڪليءَ تي دريا خان شهيد، پنهنجي ٺهرايل قبرستان ۾ دفن ٿيل آهي. هي قبرستان سمن سلطانن جي مقبرن جي اولهه ۾ واقع آهي. هتي موجود ڪتبا اسين اڳ ۾ ڏئي چڪا آهيون. جيتوڻيڪ ڪتبي ۾ درياء خان اکر ڪٽي ٻه لکيل ڪونه ٿو ڏسجي، تڏهن به جيئن اصل حقيقت هئي ته مبارڪ خان ۽ دريا خان هڪ ئي شخص جا ٻه نالا آهن: انڪري مير قانع جڏهن تحفةالڪرام ۾ سنڌي مشاهيرن جو ذڪر ڪندي، سنڌ جي هن سورمي بابت لکيو، تڏهن بنا ڪنهن هٻڪ جي موضوع جو عنوان "دريا خان" رکيو. لکي ٿو: "٩٢٧هه ۾ شاهه بيگ جي لشڪر هٿان شهيد ٿيو. مڪليءَ ۾ دفن ٿيل ۽ اهل الله جي زيارتگاه آهي (١٨)." شمس العلماء مرزا قليچ بيگ به هن ڏس ۾ ٻه-ٽي سٽون لکيون آهن، "سن ٩٢٧هه ۾ شاهه بيگ جي لشڪر هن کي ماريو. مڪليءَ تي رکيل آهي (١٩)."

حاصل ڪلام ته تاريخ جا بنيادي ماخذ، قديم آثار، توڙي ان جا ڳس ۽ پيچرا دريا خان ۽ مبارڪ خان جي هڪ هجڻ جي تصديق ڪن ٿا. بحث جو آخرين حصو ١٩ ۽ ٢٠ صديءَ جي مکيه مورخن جي بيانن تي مشتمل آهي.

(ج) اوڻيهين ۽ ويهين صديءَ جي مکيه محققن جا رايا:

ياد رهي ته فاضل مولف محترم اير-ايچ صديقي صاحب کي پنهنجي ڪتاب جي تياريءَ ۾، جن انگريز ليکڪن کان مدد وٺڻي پئي آهي، تن ۾ ڪوزنس، برٽن ۽ هيگ جا نالا

نمايان آهن. خاص طرح ان وقت جڏهن ڪيس ڪنهن پراڻي ڦاٽل واهه يا ماڳ تواري ڦٽل شهر بابت تشريح ڪرڻي پئي، ته هڪدم سنڌس هٿ "سنڌو ماتر جي دو آبي وارو ملڪ"، "آثار قديمه سنڌ" ۽ "سنڌ ۽ سنڌو ماتر ۾ وسندڙ قومون" ۾ پيا. صديقي صاحب اگر ميجر هيگ جو مطالعو غور سان ڪري ها ته هو ڪڏهن به اهڙي تاريخي غلطي نه ڪري ها.

رچرڊ برٽن:

"جام نندي ڪي ٻار ڪين ٿيندو هو، تنهن ڪري هن گود جي هڪ ٻار وٺڻ جو خيال ڪيو. هڪڙي ڏينهن شڪار ڪندي ڏٺائين ته هڪ ريڊار جو ٻار وڻ هيٺان سميو پيو آهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ انهيءَ ڪي جاچيندو رهيو. ڏٺائين تہ ٻار جي مٿان ڇانوَ ٿي ڇانو بيٺي آهي. سمجهيائين ته هيءَ غيب جي نشاني آهي ۽ ٻار وڏيءَ ڳالهه وارو ثابت ٿيندو، تنهن ڪري هن ڪي ڪٺي گود ۾ ورتائين ۽ نالو رکيائينس دولهه درياءَ خان. خان ساماٹندي ئي نالو ڪيو. گهڻائي بهادريءَ جا ڪم ڪيائين ۽ سنڌ جي آسپاس وارا ملڪ فتح ڪيائين. آخر قندار وٺڻ جو ارادو ڪيائين ۽ ان ۾ به ڪامياب ٿيو."(٣٠)

ميجر هيگ:

ميجر هيگ جو رايو آهي ته حملي ڪي منهن ڏيڻ لاءِ جام نندي، درياءَ خان جي اڳواڻيءَ ۾ لشڪر موڪليو، جنهن ڪي هاڻي "مبارڪ خان" جو لقب پڻ ڏنو ويو هو.

ڏسو ته سڀ ڏاريون محقق به ڪيئن معاملي جي تهه تائين پهچي ويو. ڪوزنس به اسان پڙهيو آهي، هن دريا خان بابت چند سٽون 'سنڌ جي تاريخ' واري باب ۾ ڏنيون آهن. اسين مذڪوره جملا 'آثار قديمه سنڌ' تان حاشيي ۾ ڏئي رهيا آهيون."(٣١)

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ:

"......جڏهن جام کي اها حقيقت معلوم ٿي، تڏهن هن جي سياڻپ پسند آيس ۽ انهيءَ مهل پنسا ڏيئي هن جي ٻانهن لڪدير ڪان ورتائين ۽ درياءَ خان نالو ڏنائينس. سکهو ٿي وڏي درجي ڪي پهتو، بلڪ دلشاد وزير ڪان به لنگهي ويو ۽ مدارالمهام ۽ اميرالامرا ٿيو ۽ "مبارڪ خان" خطاب مليس."(٣٢)

شمس العلماء ڊاڪٽر داؤد پوٽو:

تعليقات معصوميءَ ۾: تحفة الڪرام جي سند تي لکي ٿو، "درياءَ خان، جنهن ڪي مبارڪ خان جو لقب مليل هو."(٣٣)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ:

تعليقات تاريخ طاهريءَ ۾ رقمطراز آهي، "کودکي بنام 'قبوليه' اورا بلقب 'دريا خان' و بعد ازان به خطاب 'مبارڪ خان' سرفراز گشته، بلکه جام نظام الدين ويرا پسر خود خوانده."(٣٤)

پير حسام الدين راشدي

دريا خان ابتدا ۾ هڪ لاوارث ڇوڪرو هو، بادشاهه منجهس ڪارڪردگيءَ جا جوهر ڏٺا، پاڻ وٽ آڻي سنڌس پرورش ڪيائين ۽ اعليٰ پيماني تي تربيت ڪري، معمولي ملازم جي درجي

تان چاڙهي ڪيس وزير اعظم جي عهدي تائين وڃي رسايو. سنڌ جي فوجن جي سپهه سالاري به سندس سپرد هئي. "مبارڪ خان" ۽ "خان اعظم" جا خاصا خطاب ڏيئي، سندس مرتبو بلند ڪري آخر ۾ ڪيس پنهنجي فرزنديءَ سان سرفراز ڪري عروج ۽ اقبالمنديءَ جي آخري منزل تي پهچايائين." (٢٥)

رحيمداد خان مولائي شيدائي:

"قبولئي نالي ڇوڪرو، جو پنهنجي سمجهه، ايمانداري ۽ وفاداريءَ ڪري، پهريان مبارڪ خان ۽ پوءِ دريا خان جي لقب سان ممتاز ٿيو، تنهن تي ڄام نندي کي ايترو ته پروسو هو، جو حڪومت جي وڏن اهم معاملن ۾ به دريا خان کان مشورو وٺندو هو." (٢٦)

مولانا اعجازالحق قدوسي:

"هن (ڄام نندي) ڪيس ان وقت ئي 'دريا خان' جو لقب ڏنو. زماني جي رواج موجب ڪيس اعليٰ تعليم ڏيارايائين. غير معمولي صلاحيتن ڪري دلشاد وزير کان به گوءِ کٽي ويو. آخر ۾ وزيراعظم ٿيو ۽ "مبارڪ خان" لقب مليس." (٢٧)

پڄاڻي:

هتي اچي اسان جي هن بحث جي پڄاڻي ٿئي ٿي. اميد آهي ته صاحب تاريخ ۽ صاحب مطالع بزرگ معاملي جي اصليت ۽ حقيقت جي تهه تائين پهچي چڪا هوندا. آخر ۾ صرف هي چئبو ته 'مبارڪ خان' ۽ 'دريا خان' هڪ ئي شخص آهي، نه ڪي ٻه شخص، جيئن صديقي صاحب جو رايو آهي. اسان جي هن سنڌي جوڌي جو نالو اوائل ۾ 'قبوليو' هو، جيڪو پوءِ 'دريا خان' نالي ۽ 'مبارڪ خان' توڙي 'خان اعظم' جي خاص لقبن سان مشهور ٿيو(٢٨). سما دؤر جو هي سورمو شاهه بيگ ارغون سان سنڌ جي آزادي ۽ عزت خاطر لڙندي ٩٢٧هه/١٥٢٠ع ۾ شهيد ٿي، 'سنڌ جي قومي تاريخ' ۾ هميشه لاءِ امر ٿي ويو.

حوالا

(١) M. H. Siddiqui 'History of Arghuns and Tarkhans' Sindhology 1972 A. D.

(٢) Ibid.

(٣) Reference No (3).

(٤) ڏسجي ٿو ته حملي مورخن جي هن حملي بابت جدا جدا راءِ آهي. سلطان حسين بايقرا (وفات ٩١١هه) جي دؤر ۾ لکيل وانٽ پيپر بنام "فتح نامه بلاد سند" (٨٩٢هه) جي دستياب ٿيڻ بعد هن متعلق بلڪل نئين صورتحال سامهون اچي ٿي. امير ذوالنون ٨٨٤هه کان سلطان بايقرا پاران قنڌار جو والي هو. (معصومي ص ١١٩) سلطان جي هدايتن تي، ذوالنون سبي ۽ شال تي فوج ڪشي ڪئي، جيڪي ان وقت سنڌ ۾ شامل هئا. فوج ڪشيءَ ۾ ارغونن کي عارضي

ڪاميابي تي. ذوالنون فتح ڪيل علائقن تي پنهنجي پٽ ابوالمحمد کي گورنر مقرر ڪيو. هي واقعو ٨٩٢هه جو آهي (حاشيه 'مڪلي نامه' ص ١٨٣ از راشدي). هي خبر جڏهن سنڌ پهتي ته مبارڪ خان عرف دريا خان سبيءَ تي ڪاهي ويو. سنڌي لشڪر ڪامياب ٿيو ۽ محمد مارجي ويو (معصومي ص ١١٣ ۽ ١١٥، تحفة الڪرام ص ١٣٦). هن فتح جو سال ٨٩٥هه آهي (ترخان نامه، نسب نامه F، ۽ ڪتبو حاشيه 'مڪلي نامه'، ص ١١١).

(٥) مير معصوم "تاريخ معصومي" ص ٤-١١٣، سنڌي ترجمو مخدوم امير احمد، بورڊ ايڊيشن.

شاهه بيگ آزاد حاڪر طور، ننڍي جي دور ۾ سنڌ تي حملو نه ڪيو. ٩١٠هه ۾ بابر جو ڪابل هٿ ڪرڻ (معصومي ص ١٣٨). ٩١٣هه ۾ امير ذوالنون جو قتل (ص ١٤٢ معصومي) ۽ ٩١٥هه ۾ اسماعيل صفويءَ جو خراسان تي مضبوط قبضو (ص ١٤٤ معصومي)؛ اهڙا لاڳيتا واقعات آهن جن شاهه بيگ کي مجبور ڪيو ته هڪدم هتان ڪوچ ڪري، ڪو پيو ملڪ وسائڻ گهرجي (ص ١٤٤ معصومي) عين ان مهل ڪيس ٺٽي مان سنڌي سلطنت ۾ اختلافن جون رپورٽون به ملي رهيون هيون. ان بعد هن سنڌ تي مستقل نگاهه رکي.

(٦) حوالو ٥، ص ١٥٢.

(٧) Reference No (2), Appendix (B) and Page 19, F. Note- I

(٨) تائيد لاءِ ڏسو "تحفة الڪرام" ص ١٣٦، سنڌي ترجمو مخدوم امير احمد بورڊ ايڊيشن.

(٩) مير طاهرمحمد "تاريخ طاهري" ص ٥-٥٤، ايڊٽ ڊاڪٽر بلوچ، بورڊ ايڊيشن.

(١٠) Ed: N. A. Baloch 'T. Tahri', Introduction P 14-16 Board edition.

(١١) حوالو (٥)، ص ٤-١٥٢.

(١٢) ادراڪي بيگلاري: "بيگلار نامه" ص ٢ ۽ ٣، از محمد صديق ميمڻ، ١٩٤٧ع.

ياد رهي ته سنڌ اندر، سنڌ بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ قدامت جي لحاظ سان هي ٽئين نمبر تي اچي ٿو. هن ڪتاب جو سنڌي اختصار محمد صديق ميمڻ، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد پاران ١٩٤٧ع ۾ شايع ڪيو ويو هو. (ڇپيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي ص ٢٩٥) اسان سنڌي ايڊيشن 'سنڌ يونيورسٽي سينٽرل لائبريري' مان استفادي لاءِ ڪنيو. تازو، سنڌي ادبي بورڊ اهو ڪتاب شايع ڪيو آهي. اصل فارسي نسخي کي محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ايڊٽ ڪيو آهي.

(١٣) حوالو (١٠) ص ٧-٥٥.

(١٤) ميرڪ يوسف "تاريخ مظهر شاهجهاني" ص ٢٨٣، از نياز همايوني، بورڊ ايڊيشن.

(١٥) سيد ميرمحمد "ترخان نامه"، ص ١٩ ۽ ١٨، ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي، بورڊ ايڊيشن.

(١٦) ميرعلي شير قانع "تحفة الڪرام" ص ١٣٦، ١٣٧ ۽ ١٤١، سنڌي ترجمو.

(١٧) علي شير قانع "تحفة الڪرام" ص ١٠٩ ۽ ١١٠، ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي بورڊ ايڊيشن.

(١٨) حوالو (١٧)، ص ١٤١.

(١٩) مرزا قليچ بيگ "قديم سنڌ" ص ٢٤٩، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٦ع.

(٢٠) (i) رچرڊ برٽن "سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون"، ص ١٢١ ۽ ١٢٢، از حنيف محمد صديقي. (ii) ڪراچيءَ وارو انگريزي ايڊيشن، ص ١٣٠، ايڊٽ ايچ- ٽي- ليمبرڪ.

(٢١) هينري ڪوزنس "The antiquities of Sindh" ۾ لکي ٿو:

"...but being a minor, an officer of the court, and adopted son of Jam Nindo, Daryakhan, was constituted regent, and managed all public affairs (p. 32).

(٢٢) حوالو (٢٠) ص ٢٤٨.

(٢٣) حوالو (٦) تعليقات، ص ٣٦١.

(٢٤) حوالو (١٠)، ص ٣١٠.

ڊاڪٽر صاحب تعليقات معصومي (اردو) ۾ هن موضوع تي قدري تفصيل سان لکيو آهي. (ص ٤٨٧ ۽ ٤٨٨).

(٢٥) قانع علي شير "مڪلي نامه" ص ٩٦، ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٧ع.

(٢٦) مولائي شيدائي "جنت السند" ص ٣٥٩، سال ١٩٥٨ع سنڌي ادبي بورڊ.

(٢٧) اعجاز الحق قدوسي "تاريخ سنده" جلد اول ص ٤٧٧-٨. مرڪزي اردو بورڊ، لاهور.

(٢٨) دريا خان جي تفصيلي سوانح لاءِ ڏسو اسان جو مقالو "دريا خان شهيد - سوانح ۽ مدفن" الرّحيم مارچ - اپريل ١٩٧٩ع شاهه ولي الله اڪيڊمي، حيدرآباد سنڌ.

مددي ڪتاب

(1) M.H. Sidiqui: 'History of Arghuns and Tarkhans of Sindh' Sindhology 1972 A.D

(2) Burton: 'Sindh and the races that inhabit in the valley of Indus' ed: Lambrick Oxford Karachi.

(3) Major Haig: 'The Indus delta country' Indus Publications Karachi, 1972 A.D

(4) H. Cousens: 'The Antiquities of Sind' Oxford edition, 1975 A.D

(٥) برٽن: 'سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون' مترجم: محمد حنيف صديقي، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٧١ع.

(٦) مير معصوم: 'تاريخ معصومي' مترجم: امير احمد مخدوم، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٩ع.

(٧) ايضاً، اردو ايڊيشن (مترجم اختر رضوي)، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٩ع.

(۸) ڊاڪٽر غلام علي الانا: 'ڇيهه سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي'، سنڌ الاجي ۱۹۷٦ع.
(۹) مرزا قليچ بيگ 'قديم سنڌ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو'، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹٦٦ع.
(۱۰) سيد ميرمحمد 'ترخان نامه' ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹٦۵ع.
(۱۱) طاهر محمد 'تاريخ طاهري' ايڊٽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹٦۴ع.
(۱۲) ادراڪي بيگلاري 'بيگلار نامه' محمدصديق ميمڻ، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد ۱۹۴۷ع.
(۱۳) مولائي شيدائي 'جنت السنڌ'، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۵۸ع.
(۱۴) قانع علي شير 'تحفة الڪرام' اميراحمد مخدوم، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۵۷ع.
(۱۵) ايضاً، (فارسي ايڊيشن) ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۷۱ع.
(۱٦) قانع علي شير 'مڪلي نامه' ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹٦۷ع.
(۱۷) قدوسي اعجازالحق 'تاريخ سنده' جلد اول، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور.
(۱۸) ابونصر محمد خالدي 'تقويم هجري و عيسوي'، اردو بورڊ، ڪراچي ۱۹۷۴ع.
(۱۹) ميرڪ يوسف 'تاريخ مظهر شاهجهاني'، مترجم: نياز همايوني، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۷۹ع.

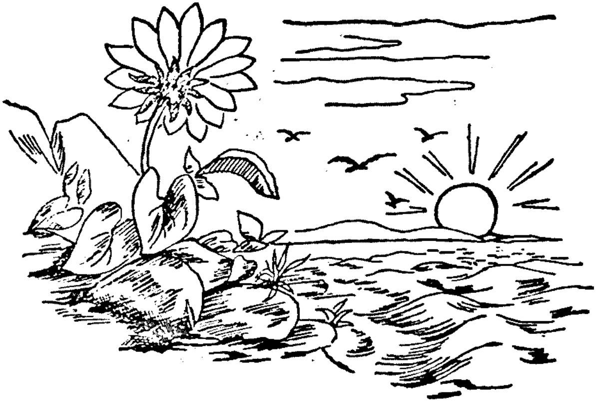

میر حاجي محمد بخش خان ڏالپور (قسط: ۲)

سومرا قوم جو حسب نسب

(سومرا يا سميري جي جواب ۾)

(مهراڻ نمبر ۳-۴/۱۹۷۹ع، ص ۲۱۸ سان لاڳاپيل)

حضور پاڪ جن جو ارشاد آهي ته منهنجي اُمت جو اختلاف رحمت آهي. هن حديث جي حيثيت چاهي ڪهڙي به هجي مگر هن مان مراد آهي علم جي جستجو ۽ تحقيق جو اختلاف آخر مقصد آهي ته مختلف تحقيق لاءِ جيڪي به ڪوششون ٿين ته انهن کي برو نه چئجي تاڪ آخر ۾ هڪ صحيح مقصد تي پهچڻ آسان ٿئي.

منجهيل علمي ۽ تاريخي مسئلي ۾ آخر ته صحيح تحقيق ۽ اختلاف راءِ ظاهر ڪرڻ بعد ئي، ڪنهن هڪ مسئلي تي، متفق ٿي سگهبو. مگر ضرورت هيءَ آهي ته ايمانداري ۽ مقرر اصولن موجب ان تي تحقيق ڪئي وڃي ۽ تحقيق ۾ ذاتي رجحانن کي پاسيرو رکجي.

سنڌ جي سومرن متعلق تاريخ ۾ مواد تمام گهٽ ۽ ٽڙيل پکڙيل آهي ۽ سومرا قوم جي پنهنجي راءِ کي ته بلڪل وساريو ويو آهي. جو ته ان متعلق جو ڪجهه مواد آهي، ان کي لڪايو وڃي ٿو ۽ ان تي اڪثر محقق قلم کڻڻ ئي ڪونه ٿا، بلڪ جيڪا راهه آسان ڏسن ٿا يا جيڪو رستو کين پسند اچي ٿو، اوڏانهن هليا وڃن. مگر ان کي ضرور تسليم ڪبو ته منجهيل مسئلي تي لکڻ کپي ۽ خوب لکڻ کپي ته جيئن مختلف راءِ گڏجي ڪنهن صحيح حل تي پهچي سگهن.

مضمون ۽ جوابي مضمون ۾ تنقيد کان گهبرائڻ نه گهرجي، ليڪن ذاتي حملو نه ڪرڻ کپي ۽ نه وري علمي تحقيق ۽ تنقيد کي پاڻ ڏانهن منسوب ڪرڻ کپي.

سومرن متعلق فقط هڪ آڪاڻي نما تاريخي ڪتاب تاريخ طاهري يا ان تان ورتل ڪتابن ۾ ۽ ڪن انگريزي ڪتابن ۾ احوال ڇپيل آهي ته سومرا هندوا صل ۾ راجپوت نسل آهن، جنهن جي مدلل تاريخي تحقيق ساڻ اسان ان جو جواب ٿي سمجهون، جيڪو رسالي مهراڻ ۾ شايع ڪرايو آهي، ناظرين کي اهو ضرور پڙهڻ گهرجي.

هر وقت ۽ هر دور ۾ لکندڙن جو پنهنجو زوبو رهيو آهي. ڪو دور هو ته هر سنڌي قبيلو عربن سان پنهنجو نسل ملائڻ فخر سمجهندو هو. ان بعد ئي نج سنڌي ٿيڻ لاءِ عرب قبيلن کي به زوريءَ سنڌي اصل ۽ هندو نسل سان ملائڻ فخر سمجهيو وڃي ٿو. پر ڪن

صاحبن تہ اڳا ٻہ وک وڌائي وڌي. بلوچن مان ڪن صاحبن قديم تهذيب جي وارث ٿيڻ جي شوق ۾ پاڻ کي اشوري ۽ ڪلدانيہ جي حڪمرانن سان شجرو ملايو تہ ڪن صاحبن وري ان کان وڌيڪ پراڻي تهذيب سوميرين سان سومرن کي ملائي وڌو تہ ڪي وري چاوڙن مان پڻي ۽ پڻين فونيشين تهذيب ۾ گهوڙڻ جي ڪوشش ڪئي.

آخر لکندڙ تہ پنهنجا رايا لکي ويا مگر هر تجزيہ تہ تاريخ نہ آهي نہ وري اسان جون لکتيون ڪو قومن جي تهذيب ۽ روايت کي ميساري سگهنديون. اسان فقط سامان مهيا ڪري رهيا آهيون، ڪو نہ ڪو رازو ملي ويندو جو عمارت تعمير اچي ڪندو. حاصل مطلب تہ ڳالهہ هئي سومرن ۽ سميريہ جي. مان هن وقت سومرن جي نسل تي بحث ڪونہ ٿو ڪيان. هتي فقط ان ڳالهہ جو تحقيقي جائزو وٺڻو آهي تہ آيا سومرا "سميري" آهن يا نہ. ان ڏس ۾ محترم جناب محمد موسيٰ وڪيل جيڪو مقالو لکيو آهي سوميري يا سومرن متعلق، ان جي تاريخي ۽ تحقيقي حيثيت ڇا آهي؟

تحقيق ۾ هڪ ڳالهہ ضرور ڌيان ۾ رکڻ جهڙي آهي تہ اسان هڪ ٻہ ڪتاب ڏسي جو ڪجهہ مقالہ يا مضمون لکون ٿا ان جو حوالو ڏيون ٿا: ان لکڻ ۾ غلط نہ آهيون ڇو تہ مقالہ لکڻ بعد اسان جي ڪنهن حد تائين جوابداري اُن صاحب تي آهي جنهن جو اسان حوالو ڏيون ٿا، مگر ساڳئي وقت اسان جي حيثيت بہ ان ماڻهوءَ جهڙي آهي جيڪو صاحب ڪو فرهنگ يا خواص الادويہ ڏسي، ان مان ڪا دوا ناهي وجهي پوءِ فائدو ڪري يا نہ ڇو تہ اسان سند يافتہ يا تعليم يافتہ طب موجب ڊاڪٽر نہ آهيون جيڪو دوائن جي خواص ۽ بيمارين جو ماهر آهي. هن جي تشخيص ۽ تحقيق سيني حالتن ۽ تجربن تي محيط آهي. هن جي وسيع علم سان ڪواناڙي هرگز برميچي نہ سگهندو، چاهي هو ڪهڙي بہ محنت ڪري.

محترم محمد موسيٰ صاحب صد مبارڪباد جو مستحق آهي جنهن منجهيل مسئلي تي قلم کنيو آهي ۽ تحقيق جو دروازو کوليو آهي ۽ جنهن خلوص محبت سان قلم کنيو اٿن، اميد آهي تہ ان خلوص سان تحقيق کي قبول بہ ڪندا.

جناب محمد موسيٰ سومري صاحب شروع ۾ اظهار ڪيو آهي تہ سومرن تي ڏند ڪٿائن ۽ روايتن موجب تحقيق ڪئي وئي آهي. پاڻ اهو بہ فرمايو اٿن ۽ اهو بہ لکيو اٿن تہ سند تي بہ تاريخي تحقيق نہ ڪئي وئي آهي ۽ نالي وارن بدران ڪن محققن تي تنقيد بہ ڪرڻ فرمائي اٿن ۽ اهو بہ لکيو اٿن تہ ڪين عرب مؤرخن ۽ سياحن جي لکڻ تي بہ اعتراض آهي. هو اسلامي يا عرب سان نسل ملائڻ تي بہ معترض آهي تہ وري مصنف ايلٽ جي سومرن کي هندو اصل ۽ آريہ نسل کي بہ غير معتبر ٿا سمجهن. اسان جو محمد موسيٰ صاحب جي خدمت ۾ دستہ بستہ عرض آهي تہ قبلا اوهان کي ڇوهہ چنڊڻ ۽ ٻين نظرين کي غلط سڏڻ جو هرڪو حق آهي ڇو تہ هر شخص پنهنجي راهہ جو مالڪ آهي، مگر اهو بہ ضروري نہ آهي تہ هر شخص اوهان جي بنان دليل ۽ بنان ردقد جي اوهان جي راهہ کي صحيح سمجهي.

تحقيق جا ٻه چند اصول آهن. حوالو ڪا شيء نه آهي، جيترو ان ڪتاب جي صحت بابت مڪمل طرح معلوم نه ٿئي. هر سوال جو جواب ٻه آهي. ٻهرين ته اوهان ان تحقيق ڪئي تاريخي رد قد ڏيو پوءِ پنهنجي تحقيق پيش ڪيو ۽ ان جا ثبوت پيش ڪريو. رڳو چوڻ سان ته عرب تاريخدان ۽ سياح ٻه غلط ته ايلٽ ٻه غلط ته پوءِ صحيح ڇا رهيو. نه هو غلط آهن نه فقط اوهان جي لکڻ سان قبول نه آهن. رد ٿي نٿا سگهن.

سومرن جي نسل تي اڄ تحقيق ڪري رهيو آهيان. سومرن ۾ اصلي ۽ قديم قوم جو نظريو هي آهي ته هو عرب نسل مان آهن. ٻيو نظريو ته هو هندو اصل ۽ راجپوت نسل آهن. ٽيون جديد نظريو جيڪو اوهان صاحب ۽ شيخ سومار بدين وارو پيش ڪري رهيا آهيو ته سومرا اصل ۾ سميري آهن ۽ سنڌ مان عراق ويا وري اتان شايد هت آيا. چوٿون نظريو ٻه آهي جنهن کي فروغ ملي نه سگهيو جو اهو اسان جي شوقيه تاريخدانن جي نظر مان نه گذريو ورنه يار ان تي ٻه طبع آزمائي ضرور ڪن ها، جيڪو مولانا عبدالحليم شررصاحب پيش ڪيو هو ته سومرا، سامري نسل مان آهن جو يهودي هو.

جيئن مون مٿي عرض ڪيو آهي ته مان سومرا نسل تي تحقيق ڪري رهيو آهيان. ان متعلق مقالي جو هڪ حصو رساله سه ماهي مهراڻ جي ٣-٤/١٩٧٩ع ۾ ٻه شايع ٿيو آهي. موصوف جي نظر مان اهو ڪونه گذريو آهي توڙي جو اجا ٻه قسطون رهيل ٻه آهن، تاهم ان ۾ مون استدعا ٻه ڪئي هئي ته اگر ڪنهن صاحب کي اعتراض هجي يا ڪو مسئلو هجي ته مون کي سمجهائي ڏيڻ جو موقعو ڏين. اڄ سومرا يا سميرين تي ٻه لکان ها مگر صاحب موصوف پاڻ مقالو لکي وڌو ته اسان ٻه ان تي تنقيد ڪرڻ جو حق رکون ٿا. ان بعد ٻه صاحب موصوف کي تسلي نه ٿئي ته لکي، چو ته ان طرح نئي تحقيق جو دروازو کلندو. اهو آسان آهي ته يڪلخت اسان ٻه صاحب موصوف وانگر چئون ته سندس مقالو ٻه مفروض راين تي لکيل آهي. پنج هزار سال بعد جي راه کي اسان قبول نٿا ڪريون ته اسان لاءِ آسان آهي؛ مگر ڏکي جو جواب ڏکو نه ٿيندو. اسان خود سندس سوال جو جواب دليل سان ڏينداسين تاڪه تحقيق جو دروازو کلي ۽ ميدان وسيع ٿئي.

اسان پهريائين اعتراف ڪيون ٿا ته اسان نه عالم نه فاضل، نه ڊگري يافته عالم نه پيشه ور يا شوقيه تاريخدان، سنوان سدا سنڌ جا بلوچ. جو ڪجهه اسان سمجهون ٿا اهو لکنداسين. غلط يا صحيح جو فيصلو وقت ۽ عوام الناس ڪندي پر يقين رکو ته اسان جو ان ۾ ڪو به فائدو نه آهي ته سومرا سميري ٿين يا عرب يا راجپوت يا سامري بني اسرائيل. اسان جو ڪجهه صحيح سمجهنداسين آهو لکنداسين. اسان جي راه تحقيق جي تابع آهي. اسان کي ڪو به ذاتي شوق يا رايو نه آهي ته سومرا ڪير آهن؟ سومرن جي حڪومت يا قبضو مظفرڳڙهه، ملتان، رياست بهاولپور، سنڌ گجرات جي ڪنهن نه ڪنهن حصي تي ڪونه ڪو وقت پئي رهيو آهي. انهن جي ٥٠٠ سال حڪومت رهي آهي، پر قوم يا حڪمرانن ڪو به ڪتاب يا تاريخ ڪونه ڇڏيو

آهي، يا زماني ۽ وقت گم ڪري ڇڏيا آهن. پوءِ مصنفن جو تہ برابر ہر قوم بہ ان ۾ شامل رهي. وڏ ۾ وڏ قوم ہويان آڪاڻيون ڇڏيون آهن، جيئن دودو-چنيسر، عمر-ماروي، مومل-مينڌرو جنهن جي هڪ روايت ٻيءَ سان نٿي ملي. اوهان تاريخن کي بہ بنا سبب جي رد ڪري رهيا آهيو، تہ پوءِ سومرن جي تاريخ لاءِ ماخذ ڇا رهندو؟ عراق جا سميري؟ آخر عراق وڃڻو آهي ڇا؟ اسان بلوچ ٻاهر جا آيل آهيون. نئون پيڙهيون هت گذري ويون آهن، هاڻي تہ مرڻ بہ مادر وطن سنڌ ۾ آهي. اوهان جا بزرگ جي هت رهيا تہ الهن جي سنڌ جي تاريخ ڪيئن لکندا.

قديم تاريخ و تهذيب کي سمجهڻ لاءِ ٻہ-ٽي نقطہ سمجهڻ نهايت ضروري آهن. (۱) هڪ قوم يا نسل يا قبيلہ جو قيام (۲) ڪنهن ملڪ ۾ وسڻ يا رهڻ ۽ ان تي نالو پوڻ (۳) معاشري ۽ تهذيب جو ارتقا مدغم ٿين. جيڪڏهن هي اصول سمجهي ورتا تہ محمد موسيٰ صاحب جو منجهيل مضمون بہ آسانيءَ سان سمجهي سگهنداسين.

نسل: نسل بابت مشرق ۽ مغرب جا جدا جدا نظريہ آهن. مغرب وارا چار نسل مڃين ٿا جيئن موسيوسيني ليس (فرانسيسي) جي ڪتاب (سلسلہ تاريخ ملل قديم) جو پارسي ترجمو مرزا محمد علي خان ذڪاءُ الملڪ ڪيو جنهن تان اردوءَ ۾ ترجمو سيد محمود اعظم فهمي ڪيو ۽ انجمن ترقي اردو وارن ۱۹۲۱ع ۾ ڪيو. ان موجب نسل چار آهن:

۱. سفيد نسل: هن جو رنگ ۽ چمڙو سفيد، نڪ ۽ چپ سنهڙا، وار نرم ۽ قدري چليدار، ڏاڙهي گهاٽي. هي ماڻهو يورپ، مغربي ايشيا ۽ اتر آفريڪا ۾ رهن ٿا.

۲. زرد يا پيلو رنگ: هنن جو رنگ ۽ چمڙي زرد ۽ اکيون ڪي قدر ننڍيون ۽ اندر پيل، وار سخت ۽ ڏاڙهي گهٽ ٿئي ٿي. چيني، جاپاني، مغل ۽ ترڪ هن اسل مان آهن. هي ماڻهو ايشيا جي ڏکڻ ۽ اوڀر ۾ رهن ٿا.

۳. سياه نسل: هنن جو رنگ ۽ چمڙي سياه، نڪ ويڪرو، چپ ٿلها، وار سخت ۽ آڱ وانگر ٿلها آهن. هي ماڻهو آفريڪا ۾ رهندا آهن.

۴. ترمچي يا سرخ نسل: هنن جي بدن جو رنگ ٽامي وانگر ٿيندو آهي. عضون جي ترتيب زرد رنگ وارن سان ملي ٿي. آفريڪا جا قديم رهندڙ هن نسل مان آهن.

امام المورخين علامہ ابن خلدون پنهنجي ڪتاب تاريخ انبياء ۾ جنهن کي انتظام الله شهابي اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ مطبع سعدي قرآن محل مقابل مولوي مسافرخانہ ڪراچيءَ وارن ۱۳۷۵ھ ۾ شايع ڪيو، اهو صفحہ ۲۰ تي لکي ٿو تہ:

”جملہ عالم جو ابو آدم ثاني حضرت نوح عليه السلام آهي. توريت مقدس ۽ ٻين انساب جي عالمن (ان وقت) جو اتفاق آهي. نوح جي ٽن فرزندن کان دنيا جا تمام نسل هليا يافث، سام ۽ حام. تاريخ طبري موجب سام ابوالعرب آهي، يافث ابوالروم ۽ حام ابوالحبش آهي.

بعض هيئن بہ چون ٿا تہ سام ابوالعرب فارس و الروم، يافث ابوالترڪ و الصقاليہ (سلا و نسل) وياجوج ماجوج ۽ حام ابوالقبط و السودان و البربر. بهرحال هي وڏو قصو آهي. هن ۾ گهڻا ۽ مختلف رايا آهن، في الحال اِتي ڇڏيون ٿا.

محمد موسيٰ صاحب جي لکيت مان ائين معلوم ٿو ٿئي تہ سوميري سنڌ کان عراق ڏانهن ويا هئا. هائي ڏسڻو هي آهي تہ اهي سوميري ڪير ۽ ڇا هئا، ڪڏهن ۽ ڇو ايڏانهن ويا؟ پريان بہ سوميري رهيا هئا يا نہ؟

ڪتاب Myth of Babylonia and Assyria by Donald A. Mackenzie (Printed in Great Britain) نهايت محققانہ ڪتاب آهي. هن ۾ سوميرن جي نسل ۽ وطن تي بہ دل کولي بحث ڪيو ويو آهي. هن باب ۾ اسان عمومي طرح ذهني حياتيءَ جو ذڪر انهن ماڻهن جو ڪنداسين ۽ انهن جي ڏند ڪٿا ۽ آکاڻين ڪي مناسب نموني بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسين جيڪي ميسوپوٽيميا اچي رهيا. مگر پڙهندڙن کي ياد ڏياريون ٿا تہ انهن جي اشاري بازي خصوصاً قديم وقت جي اچا تائين پوريءَ ريت معلوم نہ آهي. تخمينہ رُوءِ جيڪي تاريخون ۽ سنہ لکيا ويا آهن ۽ ڏنا ويا آهن، اڪثر يورپي ۽ آمريڪي ماهرن لکيا آهن. اوائلي بائبلان جي سوميرن جي تاريخ ۴۰۰۰ سال قبل مسيح ڌاري شروع ٿئي ٿي. اڪاد جي ساراغون ڦهليو ڦوليو. ۲۶۵۰ ق. م ۽ حمورابي ۲۰۰۰ ق. م ۽ جيڪڏهن مصر واري وڏايل دستور موجب تہ ۵۵۰۰ ق. م ۽ ساراغون ۳۸۰۰ ق. م مگر گهڻن ۽ مشهور آثار قديمہ وارن هن راءِ کي رد ڪيو آهي. تازو جيڪو ظاهر ٿيو آهي ان موجب نئون نظر علم القاضي هن جي تائيد ٿو ڪري (صفحہ xxix) تاريخ جي سج جي طلوع کان اڳ قديم بائيبلان مختلف شهري رياستن ۾ ورهايل هو. جيئن مصر جي (گهراڻي) خانداني حڪومت کان اڳ هو ۽ اهي وري هڪ ڍلي اتحاد ۾ داخل هئا. اترين حصي وارن شهرن کي اڪاد ٿي چيو ويو تہ ڏکڻ وارن شهرن جي زمين کي سمر ٿي چيو ويو ۽ اها ورهاست نہ رڳو جغرافي طور تي هئي بلڪ نسلي طور تي هئي. اڪادي البت بعد جا آيل هئا ۽ آتر ۾ هنن سياسي غلبو حاصل ڪيو ۽ هنن جي هٿ ڪيل ايراضيءَ کي اري يا ڪري سڏيو ويندو هو ۽ سمر کي ڪينگي چيو ويندو هو. اهي ماڻهو سامي زبان ڳالهائيندا هئا ۽ آچار بہ الڳ پڳ اهي ڪندا هئا (صفحو ۱ ۽ ۲) هن مان معلوم ٿيندو تہ باوجود ان جي تہ اڪاد ۽ سمير ۾ الڳ ڪانهيد رسيون هيون ۽ نسل بہ بنهي جا الڳ الڳ هئا. مگر زبان جيڪا استعمال ٿيندي هئي سا هڪ هئي يعني ساميٽڪ زبان. هي ڊي- اي منڪنزي جو شخصي رايو نہ آهي بلڪ اڪثر مورخن ۽ محققن جي راءِ پڙهي پوءِ پڌائي ٿو. آرنولڊ- جي- ٽائن- بي هڪ جڳ مشهور مورخ ۽ محقق آهي. هن پنهنجو نامور ڪتاب (A Study of History) (مطالع تاريخ) ڇهن جلدن ۾ لکيو، جنهن جا ٽي جلد ۱۹۳۹ع ۾ شايع ٿيا، جيڪي ڪافي ضخيم هئا. عوام جي اسرار تي ڊي. سي. سمر ويل انهن جي تلخيص ۱۹۴۶ع ۾ تيار ڪئي جا ٻن سالن تائين

ٿائن جي زير غور رهي بعد ۾ اها شايع ٿي ۽ ان جو اردو ترجمو مولانا غلام رسول مهر ۱۹۵۷ع ۾ مجلس ترقي ادب لاهور مان شايع ڪرايو. ان جا ٻه جلد سون وت آهن. هڪ ۾ ۱۰۵۰ ۽ ٻي ۾ ٦١٥ صفحا آهن، تاريخ جي طالب علم ڪي هن جو مطالعو ضروري آهي. هو عراق جي قديم تهذيب بابت لکي ٿو ته "هي سلطنت عام سميريون ۽ اڪادين جي سلطنت (۲۲۹۸ ق.م) ۾ اراگون قائم ڪئي ۽ اموري جمورابي (۱۹۴۷ ق.م) ۾ هن جي قوت ۽ شان بحال ڪيو. جا اسان ان معاشري جي شناخت ڪري سگهون ٿا، جن ۾ سميرين ۽ اڪادين سلطنت عام هئي (صفحو ۷۴) جمورابي جنهن عظيم الشان تختين تي لکيل لئبرري لڌي آهي آهو به نسلاً سميري نه بلڪ امورابي هو. هائي ڏسو ته امورابي يا اموراٹي ڪير آهن.

پروفيسر فلپ ڪي هٽيء تاريخ شام اردو ترجمي ۾ لکي ٿو ته "ديار عرب کان آدم وڌڻ ۽ ذريعي معاش جي ڪميء سبب مختلف وقتن تي نسلي هجرتون ٿينديون رهيون آهن.

(۱) هجرت جا ۳۵۰۰ ق.م اوائلي معلوم هجرت جي سميري عراق جي آباديء تي چانئجي ويا ۽ مستقل آت رهيا ۽ سلطنت قائم ڪئي، جنهن کي تاريخ ۾ اڪادي سڏيو وڃي ٿو.

(۲) ٻي هجرت شروع واري هجرت کان قريباً ۱۰۰۰ سال بعد ۾ ٿي جنهن ۾ اموري شام ۾ ٿيا ۽ ٻين خطن ۾ پيا نالا ڏنا ويا آهن. خبر نه آهي سندن اصلي نالو ڇا هو. آيا اهو نالو کين همسايه سمير کان مليو (۶۵-۶۴).

محمد موسي صاحب جن ناراض آهن ته عرب سان کين ڇو ٿو ملايو وڃي. ۾ پاڻ جيڪو احوال پيش ڪيو اٿن تنهن جو به ڇيڙو نيٺ وڃيو عربن سان ملي، نه ڪي سميري نسل سان. اميد ته هن نقطي تي صاحب موصوف جن ضرور غور ڪندا.

سمير جو وطن اصل

شڪل: موازنه ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته سوميرين جي شڪل ڏاڙهي مڇون ڪوڙيل آهن. چهري جا هڏا ۽ نڪ مصرين ۽ يونانين سان زياده مشابهت رکن ٿا، بمقابل سامي نسل وارن جي. سوميري مٿين حصي جي بدن تي ڪپڙو ڪونه ڪندا هئا. هيٺين حصي تي گهاگهرو نما ڪپڙو ڍڪيندا هئا. زراعت سندن پيشو هو. پيڙين هلائڻ کان واقف هئا. هڪ روايت موجب "اردو" سندن قومي بندر هو. اڪادي سستميڪس به سميرين جي تهذيب اختيار ڪئي. ان تي گهڻو اختلاف آهي ته سوميرين جو اصل وطن ڪهڙو آهي ۽ ڪهڙي نسل مان آهن. مثلاً هڪ خيال هي آهي ته هو بنان ڏاڙهيء وارن منگولين مان آهن ۽ اهو شروع واري لڌل سنگتراشي مجسمن جي شڪلين کي ڏسي چيو ويو آهي. هنن جون اکيون به ترڇيون آهن. انهن مان هي نتيجو ڪڍيو ويو آهي ته قديم پارٿين سر زمين جي چيني ۽ سميرين جو وطن هڪ آهي، مگر بعد ۾ هن نظريه کي به رد ڪيو ويو. ان کان پوء لڌل پُتلن کي ڏسي چيو ويو ته سوميرين جون اکيون قديم مصرين ۽ ڏکڻ يورپ وارن جهڙيون آهن (صفحو ۳).

اسان جي خيال موجب ٻئي مجسمہ صحيح آهن، جيئن اسان اڳتي هلي سمجهنداسين تہ اصلي سميري اکر منگولن جهڙا آهن ۽ سنڌ مان ويا آهن تہ ڪ سان هو چينين جهڙا هوندا، جو تہ ان وقت دراوڙ سنڌ ۾ هئا. ڪ سان سميري دراوڙ هئا. بعد وارا مجسمہ يقيناً بهتر هئا، جو تہ اهي سيمٽيڪ نسل جا هئا، ان ڪري اهي مجسمہ مصر وارن جهڙا هئا. ڪي نشانيون ۽ آثار هنن جي مشابهت، هنگاري جي مگار ۽ ترڪن سان بہ آهن. هنن جو ويڪرو ۽ ڊگهو متو فن نسل جهڙو آهي.

ٻئي هڪ نظريہ موجب سوميرين کي ويڪري متي وارن اولهہ ايشيا جي ميدانن ۽ پوٺن ۽ کي هنن کي آرمينن ۽ ڪردن مان بہ شمار ڪن ٿا. وچ ايشيا جا ذريعہ سميرين جي تهذيب بابت جدا رايو رکن ٿا. رشين آثار قديمہ جي ماهرن جيڪي چين ۽ رشيا ۾ کوٽايون ڪيون آهن ۽ هنن صاف معلوم ڪيو آهي تہ هن وقت جو صحرا قديم زماني ۾ بلڪل وسندڙ ۽ گهاتو آباد هو، جنهن ۾ منتظم ۽ سڌريل انسان رهندا هئا، جتان اڏامندڙ واري ۽ پاڻيءَ جي گهٽتائيءَ سبب اتان هجرت ڪئي هوندي. Aneu (انيو) رشين ترڪستان ۾ کوٽائين ۾ بلڪل قديم تهذيب بلڪ ان کان بہ اڳ (Stone age) پٿر جي عهد جا ثبوت بہ مليا آهن. ٽانوَ جاميٽريڪل نموني جي نقش نگار سان سينگاريل آهن ۽ انهن ٺڪرن جي نقش و نگار سان مشابهت رکن ٿا، جيڪي ايلام جي تخت گاه سوسا ۾ مليا آهن، جيڪو بئبلان جي ڏنگ تي آهي. بفازڪوئي جيڪو ايشيا مائينر ۾ آهي، هتي قوم جو مرڪز هو. مختلف مليل شيون پڪڙيل شاهدي آهي تہ قديم نسلي وهڪرو وچ ايشيا مان نڪتو هو، جيڪي درجہ بدرجہ ٿامي واري دور ۾ اهي ايراضيون خالي ٿي ويون. انو (ڪنڌر) مان متيءَ جا باسڻ (منت ڪرڻ) وارا متيءَ جا پتلا مليا آهن. اهي سميرين جي انهن پتلن سان بلڪل مشابهت رکن ٿا، جيڪي هو مذهبي معاملن ۾ ڪم آڻيندا هئا. جيڪڏهن هنن مان نسلي مشابهت نہ بہ وڙون، تہ بہ اهو ضرور ڏيکاري ٿو تہ هنن ملڪن ۾ واپاري ناتا ضرور هئا. ايڏي دور مفاصلي تي سنڌ ڪاڇر جو اثر پهتو، جيڪو اسان تصور بہ نہ ٿا ڪري سگهون. اهو سڀ ڪجهہ تاريخ جي دور طلوع ٿيڻ کان سڀ ڪجهہ اڳ، ٿي گذريو آهي. مسٽر ولمپلي جو خيال آهي تہ سميرين ۽ مصرين جَوَن ڪڻڪ ۽ ڪجهہ گهريلو جانور هٿ ڪيا. پر مسٽر مئڪنزي ان کي قبول نہ ٿو ڪري. پروفيسر ايلٽ سمٿ پنهنجي ڪتاب Ancient Egyptions (page 41, ct seg) ۾ لکي ٿو تہ ٿامون پهرين قديم مصرين استعمال ڪيو. ان جي معنيٰ تہ سميرين هتان اهو انو ۾ پهتو. مصر جي سٺ صدين پراڻين مٽين سان جيڪي شيون هٿ ڪيون ويون آهن، انهن ۾ جَوَن جا تُهہ، جوئر ۽ ٽڻ وارن جانورن جا ٽڙيل پڪڙيل هڏا بہ مليا آهن، جيڪي ڪ سان رڍن، ٻڪرين ۽ انهن جانورن جا هوندا، جيڪي ٺيڪرن تي نقش ٿيل آهن. مئڪنزي چوي ٿو تہ زراعت جو فن پوري مصر ۾ هو. بنا شڪ جي چٽي سگهنداسين تہ ان ۾ سمير جو بہ حصو هو (صفحہ ٦).

سميرين تهذيب جي متعلق جيڪي مختلف رايا ڏنا ويا اهن تہ اها ٻاهر کان هت (ميسوپوٽيما ۽ عراق) آئي آهي، اهي سڀ خيالي آهن. ان قياس تي تہ هت اچانڪ عروج تي پهچي وئي، چو تہ ان جي جاهليت واري دور جو ڪو بہ نشان دجلہ ۽ فرات جي ڪنارن تي ڪونہ ٿو ملي: جيتوڻيڪ ڪو بہ قديم لکيت يا نقاشيءَ جو نمونو اڪاد ۽ سوميرين جي قديم ٿلن ويرانن مان ڪونہ مليو آهي، نہ ڪي ڪو ٻئي هنڌان مليو آهي، ان ڪري امڪان اهو ٿي رهي ٿو تہ قديم ٻٻلاني تهذيب مڪاني آهي. پروفيسر ايات سمٿ چئي ٿو تہ "ان خيال کان تہ سوميرين ڪي ٻئي ڪنهن هنڌان سومر ۾ آندل سمجهيو وڃي". هو وڌيڪ لکي ٿو تہ "وڏي حاضر جوابي ۽ ريڙهہ پيڙهہ بعد ڪيترن ئي محققن ان ڳالهہ جو اندازو ڪيو آهي تہ سميري ڪٿان ٻاهر کان آيا آهن، مگر ڪا بہ راءِ ان کان اڳتي بہ ٿي وڌي تہ هو ڪو پيڙهين کان هت آباد نہ هئا، جنهن وقت کان هو تاريخ ۾ طلوع ٿيا، اهو تہ سندن قديم نشان نہ ٿو ملي. اهو بي فائدي آهي، چو تہ سميري طبعي لحاظ کان پراڻي ياد ڪي سميٽڻ لاءِ اهڙا موزون نہ آهن، جهڙو درياءَ نيل جو چوڙ، مگر پيا ناڪاري اصول، تن مان ڪو بہ يقيني پتو نہ ٿو پوي تہ هو ڪو ٻاهران آيل آهن.

مشهور ماهر علم الانسان جو بہ اهو رايو آهي تہ سوميري مصر جي قبل گهراڻي جي حڪومتن کان اڳ جا مصري ۽ پونوچ سمنڊ وارا هڪ جنس آهن يا براڻون نسل مان آهن، جن جي اوپر واري شاخ هندستان تائين پهتي تہ بي شاخ اولهہ واري برٽش آئلس ۽ آئرلينڊ پهتي.

سميريا جي تباهيءَ جو هڪ مکيہ سبب مسٽر مڪنزي هينئن بہ لکيو آهي تہ عوام ڳرين ڍلن ۾ پيسجي رهيو هو. سميريا آفيسرن جي لشڪر هٿان لُٽجي رهيو هو جيڪي مشهور رشوتخور هئا. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ هنن تي بہ مصر وانگر ڪا باز پرس ڪانہ هئي. عظيم الشان لاڳاس جي تنظيم بي ايمانيءَ سبب جنڊي تي چڪي هئي جن تي انهيءَ جو مدار هو وغيره وغيره. ٻٻلاني (ميسوپوٽيميا) جي تهذيب تي مصر کان گهٽ مگر سوهن جي دڙي ۽ هڙپا کان ڍهوٺو وڌيڪ سواد لکيل آهي. ان تهذيب جي تہ هت جي آهي يا ٻاهر جي آيل آهي ان تي بہ مختلف خيال ۽ رايا آهن، جيڪي هندستان يا سنڌ سان نسلي رابطو ڏيکارين ٿا، آهي بلڪل اقليت ۾ آهن. اهو بہ يقيني ڪونہ آهي بلڪ رايا ۽ خيال پڌائين ٿا. اهڙ ڳالهہ جيڪا اسان جا دوست وساري ڇڏين ٿا سا آهي سميري نسل ۽ سميري تهذيب جو فرق. سميري نسل بعد اڪادي يا ڪلداني نسل جا ماڻهو ملڪ تي قابض ٿيا جي سامي نسل جا عرب کان آيل هئا. اهو سيد سليمان ندوي، ايلٽ سمٿ فلپ ۽ پروفيسر نولديڪي (جرمن) ۾ن ڪيترن محققن لکيو آهي. مغالطو ان ڪري ٿيو جو انهن اڪادين يا ڪلدانين بہ سميري تهذيب اختيار ڪئي تنهنڪري ملڪ جو نالو بہ سمير پئجي ويو. ان ڪري عام طور تي اسان جهڙا لکندڙ بہ سمر ملڪ ۽ سمر تهذيب سبب ڪلدانين کي بہ سمر سمجهي ويا. اسان جي سنڌ جو مثال وٺو: هت دراوڙ، آريہ، پارسي، يوناني، عرب، ارغون، ترخان، ڪلهوڙا ۽ بلوچ آيا

۽ حڪومتون بہ ڪيائون، مگر دير سان يا سويري سنڌ جي تهذيب اختيار ڪيائون. اڄ هڪ سنڌ جو رهاڪو بہ موئن جي دڙي ۽ هڙپا جي قديم ۽ سڌريل تهذيب تي فخر ڪري ٿو سگهي. ٻاهر ڪٿ ائين چوندو تہ اسان جو ملڪ قديم ترين تهذيب جو علمبردار آهي، مگر ائين ڪو نہ چئبو تہ هڪ عرب يا هڪ سيد يا هڪ بلوچ نسل بہ موئن جي دڙي ۾ رهندڙ قوم جو پڻ بنياد آهي.

ان طرح سميري نسل ۽ حڪومت تہ ختم ٿي ان بعد جيڪي ڪلداني آيا تہ هڪ نظر انهن تي بہ وجهون. جيتوڻيڪ سميرين کي اڪادين ختم ڪيو، مگر بعد ۾ مشهور قومون ڪلداني (اڪادي) ۽ اشوري حڪومتون وڏي دٻدٻي ۽ شان سان آريون ۽ وڏيون ۽ هڪٻئي کي ختم بہ ڪيو، پر نسلن عرب جون سامي نسل قومون هيون جي عراق ۾ هيون. حالانڪ ان ملڪ تي ٻيون قومون ۽ قبيلا بہ حڪمران رهيا جيڪي غير سامي هئا، مگر ايتري وڏي شان وارا نہ هئا يا مٿي سامي نسل جي ٻڌايل قومن کان سواءِ ٻيا سامي قبيلا بہ حڪومت جا ڌڻي ٿيا مگر اهي اسان جي موضوع کان ٻاهر آهن.

فاضل ليوس هينس پنهنجي ڪتاب "مت انسڊ ليجندر آف بئبلونيا ۽ اسيريا" صفحو ١٦، بحوالہ تاريخ مغربي پاڪستان رشيد اختر ندوي صفحي ٨٠ ۾ لکي ٿو تہ "عراق تي حملہ آور سامين (اڪادين) ان سميري تهذيب کي وڏي خوشيءَ ۽ رغبت سان پنهنجو ڪري ورتو جا انهن جي داخلہ وقت عراق ۾ چالو هئي. انهن نہ فقط سميري تهذيب قبول ڪئي بلڪ جا زبان هو ڳالهائيندا هئا، ان کي بہ سميري رسم الخط جو لباس پهرائي ڇڏيو.

افسوس اهو آهي تہ رشيد اختر ندوي ٻيا تہ ڪتاب مطالع ڪيا، مگر هڪ اهم ڪتاب H. H. Risely جو ڪتاب People of India جنهن علم الانسان ۽ ٻوليءَ جي سائنس تي سير حاصل بحث ڪيو آهي، جنهن ۾ سميرين جو لفظ بہ ڪونہ ٿو ملي. اگر رشيد اختر هي ڪتاب مطالع ڪري ها تہ سندس تحقيق اها ڪانہ بيهي ها جيڪي هن هن وقت ڪتاب ۾ لکي آهي نہ کي اهو چوي ها تہ دراوڙ سوميري هئا.

اڪادي

فاضل مڪنزي پنهنجي ڪتاب ۾ صفحي ١٠٩ تي لکي ٿو تہ جڏهن بہ ڪو پردو ٻئبلان جي تهذيب جي ڊرامي ۾ ظاهر ڪرڻ لاءِ کڄندو آهي تہ اسين ڏسندا آهيون تہ چڻ تہ ڊرامي جو پهريون پارٽ جنهن ۾ کي دل موهيندڙ نظارا هجن ڏسڻ کان رهجي ويا آهن. سوميري ۽ اڪادي آيا ۽ ويا مگر اهو ڪو سولو نہ آهي تہ اسان هن فرق کي سولائي سان ظاهر ڪري سگهون جيتوڻيڪ اڪثر سامي پنهنجي ڊگهين ڏاڙهين ٻاهر نڪتل نڪ ۽ ڊگهين عبائن ڪري سڃاڻپ ۾ ظاهر آهن. مگر کي تہ سوميرين کي اهڙو ويجهو آهن جو هو سوميرين جو عڪس پيا لڳن ۽ پنهنجي اصليت وڃائي ويٺا آهن. آخر وارا اڪادي پنهنجي سڃاڻپ ۾ ظاهر آهن

مگر ڏکڻ وارا اڪادي ظاهر ڪ آهن، مگر اهو چوڻ مشڪل آهي ته اهڙ شهر ملڪي نسل جي ماڻهن جي هٿن ۾ هو يا اهي جيڪي ٻاهران اچي آباد ٿيا. حڪومتون قائم ٿينديون هيون ۽ ختم ٿينديون هيون جيئن مصر جا گهراڻا يا حڪومتون آهيريون. قصا ڪهاڻين جا ٽڪرا اوچتو روڪجو وڃن جا ڳالهه اسان جي سمجهه ۾ اچي ان جي ضرورت معلوم ٿئي، موقعو روڪجو وڃي. نقط هڪ ڳالهه جي اسان کي پڪ آهي ته تهذيب ڪافي ترقي يافته هئي آتر خواهه ڏکڻ ۾.

منڪنزي صاحب صفحه ۱۱۴ تي لکي ٿو ته "اڪاد جي تهذيب ۲۸۰۰ ۽ ۳۰۰۰ قبل مسيح قائم رهي. مشهور بادشاهه سرغون، جنهن کي سڪندر اعظم سان مشابهت ڏني وڃي ٿي، اهو اڪادي هو." صفحه ۱۲۴ ۽ ۱۲۵ تي آهي ته "سميرين جي مشهور شهر لاگاس کي ويران ڪندڙ جو نالو لوگل زگيسي هو. هن جملي سميرين ملڪ تي بہ حڪومت ڪئي. نسلاً هيءُ اڪادي هو. هن جو پٽ سرگون اول بعد ۾ حڪمران ٿيو." گويا جنهن سميري تهذيب يا سيميٽڪ هئا، ان طرح ساڳي تهذيب وارا ساڳيا نسل نہ هئا.

اسان مقالو لکي رهيا آهيون نہ ڪي ڪتاب، انڪري ڪٿ ڪٿ ممڪن آهي تہ ربط نہ بہ رهيو هجي، چو تہ سمنڊ کي ڪوزي ۾ بند ڪرڻو آهي. ۾ جناب محمد سوسي صاحب جيڪي حوالا ۽ مثال ڏنا آهن، سي سمير نسل سان واسطو نہ ٿا رکن. اهي اڪثر اڪادي، ڪلداني ۽ اسوريہ جا آهن، جن جو نسل سميرين مان نہ آهي، ۾ عرب سامي آهن، جن کان صاحب موصوف دور ٿو پڇي. جيتري قدر اسان کي معلوم آهي: هن وقت دنيا جي تختي تي ڪوبہ اهڙو نسل نہ آهي جو سوميرين جي باقيات صالحات جي دعويٰ ڪري. ڪنهن شخص جي اڻ پوري تحقيق سان قومن جا نسل ڪونہ مقرر ٿي سگهندا آهن. رڳو اهي صاحب عراق جي نسلن ۽ تهذيب کي درجہ وار بيهارين ۽ تحقيق ڪن تہ انهن کي پنهنجي تحقيق جو احساس ٿي ويندو. هاڻي جيڪڏهن اهو مفروضہ مڃون تہ هو سنڌ مان اتي ويا تہ ڪڏهن ويا ۽ سنڌ ۾ مڪاني قبيلہ هو يا ٻاهر کان آيل هو؟ هتان تهذيب ڪٿي عراق ويا يا هتان وحشي هئا؟ يا اُت وڃي سڌريا؟ سنڌ ۾ بہ هو سوميري سڏيا ويندا هئا يا انهن جو پيو ڪو نالو هو؟ سنڌ ن نسل مان بہ ڪي هت رهيا يا سڀئي تيز تاڙي ڪٿي اوڏانهن ويا؟ اگر ڪي رهيا تہ انهن ٻاڻ کي ڇا سڏايو ۽ انهن جي باقيات ۾ هينئر ڪير آهن؟ جيڪڏهن ڪو صاحب اسان کي انهن سوالن جا جواب ڏئي تہ سوميرين جي نسل کي وضاحت جي حالت ۾ اسان تسليم ڪنداسين. جيتوڻيڪ هنن سوالن جا سنوان سڌا جواب ملڻ مشڪل آهن، تاهم دنيا جي تهذيب، جا هيلتائين دريافت ٿي چڪي آهي، اگر انهيءَ جو تقابلي جائزو ونبو تہ ڪجهہ نہ ڪجهہ تعين ٿي سگهندو. H. T. Lambrick مشهور مورخ ۽ محقق، جيڪو سنڌي ۽ بلوچي زبانن جو بہ ماهر هو ۽ سنڌ ۾ ڪافي عرصو نوڪري ڪئي اٿس، جنهن کان سنڌي ادبي بورڊ وارن هڪ ڪتاب نالي "Sind-before Muslim Conquest" لکائي انگريزي زبان ۾ ڇپايو آهي: حالانڪ ڪتاب ننڍو آهي، مگر منجهس ڪافي معلومات ڏنل آهي، تنهن سمير ملڪ جي تهذيب،

واپار ۽ سنڌ وارن سان ثقافتي تعلقات بابت ڪافي لکيو آهي. ان وقت سنڌ ۾ ڪول يا دراوڙ يا سنٿال يا سومير نسل جا هئا، ان بابت هن عام ڳهٽ لکيو آهي. البت سومير تهذيب ۽ سنڌ جي لاڳاپن بابت ڪافي مواد آهي، مگر اهو اڪثر سرغون اول اڪادي جيڪو سومير ۽ اڪاد جو بادشاه هو، ان کان بعد جو آهي. ان مان ثابت آهي ته سومير نسل جو سنڌ سان ڪوبه واسطو نه آهي.

لئمبرڪ صاحب سوميرين جو سنڌ مان سومير ۾ وڃڻ ۽ ات بنڪ وجهڻ جو قائل نه آهي، البت هو ان ڳالهه جو شبه ڏيکاري ٿو ته ممڪن آهي ته سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ هو ڪنهن هنڌ گڏيا هجن.

سنڌ جا اصلي رهاڪو

سنڌ متعلق به ڇڳو موچارو مواد آهي، مگر اصليت بابت ايترو زياده ۽ واضح نه مليو آهي، تاهم ان تي مختصر تبصرو ڪبو. محمد ادريس صديقي صاحب، جيڪو محڪمه آثار قديمه ۾ ٺي عهديدار آهي، جنهن وٽ سنڌ بابت بهتر مواد موجود هو، تنهن سنڌ متعلق ”وادي سنڌ جي تهذيب“ نالي ڪتاب بزبان اردو ۱۹۵۹ ۾ ڇپيو. هو لکي ٿو ته ”وادي سنڌ جي تهذيب جو اهو دور، جنهن کي هڙپا ڪلچر چيو وڃي ٿو، عراق ۾ سرغن يا سارگن جي اڪادي عهد جو همعصر هو. سارگن جو عهد تقريباً ۲۳۵۰ ق-م بيان ڪيو ٿو وڃي (صفحه ۱۴).

انهن ثابتين مان بهرحال هيءَ ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته وادي سنڌ ۽ مغربي ممالڪ ۲۳۰۰ سال ۱۷۰۰ ق-م جي درميان گهرو رابطو هو، يعني ڪم و بيش اهي ئي تاريخون وادي سنڌ جي تهذيب جون هيون (۲۳۹). صديقي صاحب موئن جي دڙي جي رهاڪن جي نسل جو به جائزو ورتو آهي. اهي لنڊل مورتون جيڪي (ڪانسي) يا پٿر جون آهن، انساني مجسمن تي مشتمل آهن. انهن ۾ موئن جي دڙي، هڙپه ۽ چنهون جي دڙي مان لنڊل انساني هڏن ۽ کوپرين جو به معائنو ڪيو ويو آهي. هيءَ تحقيقات سر جان مارشل E J H مئڪي، ڪرنل سيئول ۽ مسٽر گوها شايع ڪرائي آهي. ان مان پتو لڳي ٿو ته موئن جي دڙي ۾ چئن مختلف نسلن جون کوپريون مليون آهن. اهي اڌ کان وڌيڪ هڪ نسل جون آهن، جيڪي بحر رومي نسل سان تعلق رکن ٿيون. جنهن نسل بابت پروفيسر اسٽيورٽ پگٽ لکي ٿو ته موجوده وقت هي ماڻهو آئبيريا کان هند تائين ڦهليل آهن. هن جنس جا خصوصي نمونا فلسطين اندر نطولي دور ۾ به ملن ٿا. قبيل فراعنه دور جا ماڻهو هن نسل سان تعلق رکندا هئا. هن گروهه جا خالص ترين نمائنده عرب جي جزيري ۾ ملن ٿا. هندستان جي شمال ۽ اعليٰ ذاتين ۾ به ملن ٿا. هي مياني قد جا ۽ ڪي ڊگها به ٿين ٿا. رنگ سانورو ۽ زيتوني قسم جو بادامي به. کوپري ۽ چهرو بمبوتره، نڪ مٿي ڊگهو، وار ڪارا، اکيون وڏيون، ڪشاده ڪاريون ۽ بادامي به. لمبوتري مٿي وارا بحر رومي ماڻهو، ممالڪ سيالڪ اناؤ العبيد علي شهر وغيره ۽ مغربي ايشيا جي قديم ترين ڪاشتڪار آبادين ۾ هر جڳهه موجود هئا. العبيد جون کوپريون موئن جي دڙي جي کوپرين سان نمايان قرابت رکن ٿيون.

ڪرنل سيوَ جي اندازي مطابق وادي سنڌ ۾ ان نسل جي مردن جو قد ۵ فوٽ سوا چار انچ ۽ عورتن جي لمبائي چار فوٽ نوَ انچ ۽ سوا چار انچ ھڻ ٿئي. ۳ ڪوپرين پروٽولائڊ يا آسٽريلوي نسل جون مليون آھن. ھي ماڻھو ھت جا قديم يا اصلي باشندا ھوندا، ھي ننڍي قد جا ھئا ۽ ڪرنل سيئول جي اندازي موجب انهن جي لمبائي ۵ فوٽ ۱ انچ ھوندي ھئي. انهن جو رنگ گھاٽو ڪارو، وار ڪارا لھردار ۽ گھنڊيارو مٿو، ڊگھو نڪ، چپلھ ۽ چپ ٿلھا ۽ گوشت. ھن نسل جا ماڻھو اڄ بہ وسطي ۽ اولھہ ھند ۾ ملن ٿا ۽ برھمڻ انهن سان اڇوتن جھڙو سلوڪ ڪندا ھئا. منگول نسل جو صرف ھڪ سرُ مليو آھي ۽ ٻين لڏل ڪوپرين مان ھڪ کي يقين سان ۽ ٻن کي شڪ سان الپائيني قرار ڏنو ويو آھي (صفحو ۲۰۶ کان ۲۰۸).

وادي سنڌ جي نسل جي باري ۾ محققن ڪجھہ ٻيا بہ نظريہ قائم ڪيا آھن ۽ انهن موجب ڪين دراوڙ، بروھي، سميري، پاني (پڻي) اشور، رواتي، واھيڪي، داس ناڳي ۽ آريا وغيرہ بہ چيو ويو آھي. (وادي سنڌ جي تھذيب بحوالہ Vedic age 193) اڪثريت انهن محققن جي آھي جي ان نسل کي دراوڙ ٿا سمجھن ليڪن دراوڙ جو لفظ برصغير ھند و پاڪ ۾ غير آريائي زبان ڳالھائڻ وارن جملہ قومن لاءِ استعمال ڪيو ويو آھي، چنانچہ ان مان اھا ڳالھہ بخوبي سمجھہ ۾ اچي ٿي تہ دراوڙ نسلي گروہ کان وڌ لساني گروھن جو نالو آھي. چنانچہ ھتي جا اھي باشندا بہ دراوڙ سڏائين ٿا، جنهن کي بحر رومي نسل سان متعلق سمجھيو وڃي ٿو، جن جي باري ۾ خيال آھي تہ ھو ھندستان ۾ آرين جي آمد کان ڪئين ھزار سال اڳ داخل ٿي چڪا ھئا. بروھي دراوڙ زبان ڳالھائين ٿا، مگر ھو ترڪي ۽ ايراني نسل مان آھن ۽ نسلي لحاظ کان وسطي ۽ جنوبي (ڏکڻ) ھندستان جي دراوڙن کان نسلي طرح بلڪل مختلف آھن. ان ڪري خيال ڪري ٿو سگھجي تہ وادي سنڌ جا بروھي نہ ھئا.

سميري ماڻھن جي نسلي ڪيفيت جي باري ۾ اڃا ڪابہ قطعي ڳالھہ معلوم نہ آھي، البتہ موئن جي دڙي جي ماڻھن سان انهن جو ويجھو تعلق ھو ۽ ھي ڳالھہ تسليم ڪري سگھجي ٿي تہ وادي سنڌ ۾ ڪافي سميري آباد ھئا. پڻي ۽ ٻين قومن جي باري ۾ اڄ تائين ڪوبہ مضبوط دليل پيش نہ ڪيو ويو آھي تہ اسان مان انهن کي ڪنهن معلوم ڪيو. ان ڳالھہ تي بہ تقريباً سڀ محقق متفق آھن تہ وادي سنڌ جي تھذيب آرين جي برصغير ھند و پاڪستان ۾ اچڻ کان اڳ جي آھي. انھيءَ ڪري موئن جي دڙي وارن جو آريہ ھئڻ يڪسر غلط ۽ نسلي عصبيت جو ھڪ بڇڙو مثال آھي (صفحہ ۲۰۳ کان ۲۱۱).

ھڪ سميرين مان سمير ملڪ جا ماڻھو آھن جي اڪادي سامي نسل جا آھن نہ ڪي سميري قديم. اھي بہ واپار سانگي ھت اچ وڃ رکندا ھئا. اھي سرغون اول اڪادي جي وقت ۽ ان کان پوءِ. مگر ھن تھذيب جو مھاشيہ آريہ صاحبن سان ڪوبہ ذڪر يا واسطو نہ آھي.

اسان جي هڪ پاڪستاني مورخ ۽ محقق جو ذڪر ڪرڻ بہ ضروري آهي جو ناول نگار مان مورخ بڻجي ويو آهي. اهو آهي رشيد اختر ندوي صاحب جنهن "مغربي پاڪستان جي تاريخ" جلد اول لکيو آهي ۽ مرڪزي اردو بورڊ ٣٦- بي گلبرگ لاهور وارن ١٩٦٥ع ۾ ڇاپيو، ۽ ان وقت جي صدر پاڪستان محمد ايوب جي نالي منسوب ڪيل آهي. هن صاحب ڪافي محنت ڪئي آهي. فقط حوالي ۽ رابي پنهنجي راءِ ۽ خيال جا ورتا آهن، تاهم ڪتاب قابل مطالع آهي. مگر افسوس جو هينئر دستياب نہ آهي.

هن ڌرتي تي چار برفاني عهد گذريا آهن. رشيد صاحب پسري هسٽارڪ انڊيا مصنف رنگ آچاريہ صفحي ٣٧ جي حوالي سان ٦٤ صفحي تي لکي ٿو تہ:

"بهرحال عهد حجر اول يا پهرين برفاني عهد جي ماڻهن کي گذرئي ڪيترا ورهيہ ٿيا آهن. اهو جواب يقيني تہ ڪونہ آهي مگر علماء تاريخ جديد جو تخمينہ ٥ لک ٥٠ هزار سال کان وٺي ١٠ لکن تائين هئي. پٺي دور جا ٤ لک ٽئين دور جي ڏيڍ لک ۽ چوٿين دور جي ٥٠ هزار سال هو. انهن دورن مان گذري آخري دور ۾ گذريا. ان متعلق بروس فورٽ جو خيال آهي تہ گجرات ۽ ڪاٺياواڙ ۾ درياءَ سابرمتي کان جيڪي آثارقديم مليا آهن، ان مان معلوم ٿو ٿئي تہ حجر اول حجرنو ۾ خاص مفهوم هو (ونڊرڊيٽ وار انڊيا صفحو ١٠). فورٽ بروس تہ انهن جو زمانو تعين نہ ڪري سگهيو، البتہ رنگ آچاريہ ان کي ١٠ کان ماڊا ست سال قبل مسيح ۽ مسٽر باشم ان جي عمر ٦ سال بڌائي ٿو. انهي دور ۾ انسانن فصل پوکڻ ۽ اَنُ اُپائڻ سکيو. جانور پالڻ ۽ انهن کي هيرائڻ جو فن سکيو. اهي مٽيءَ مان برتن ٺاهڻ، پنهنجو لباس آڻڻ لڳا ۽ ڏاتن چاڻڻ کان اڳ هنن پٿرن مان اڳ کان بهتر اوزار ٺاهڻ شروع ڪيا ۽ اهڙا اوزار هرهند مان ٿا. انهن کي ٤٠٠٠ سال قبل مسيح متعين ڪري ٿو سگهجي. فاضل باشم صاحب جي خيال موجب هند ۾ پهرين منظم ڪاشت بلوچستان ۽ هيئين سنڌ ۾ ٿي، اتيئي مهران ڳوٺ بہ نهيا. (رشيد صفحو ٦٥ بحوالہ ويدڪ هند صفحو ٢٨٨ ۽ ٢٨٧). ان وقت زيرين سنڌ اِها نہ آهي جو هينئر لاڙ آهي چو تہ ات تہ ان وقت سمنڊ هو (مير).

ايچ- جي- ويلز جي نزديڪ پٿر جي دور کان بعد ٽامي جي دور کي ٨٠٠٠ سال ق-م رار ڏنو آهي. هي نوعمر دور ٨٠٠٠ ق-م کان ٦٥٠٠ ق-م تائين هليو. ان ۾ ماڻهن ٽامون ۽ پتل لڌو ۽ پڪين سرن جون جايون ٺاهي رهڻ لڳا (رشيد ص ٦٩).

رشيد اختر صاحب ايترا حوالا تہ ڏنا آهن جو اهي سڀ ڏيون تہ ڪتاب ٺهي پوي. هئو خود ان خيال جو آهي تہ دراوڙ ئي سميري آهن يا سميري دراوڙ آهن. پر سنڌ ۾ ٻاهر کان آيا آهن ۾ پاڻ ئي پنهنجي ترديد ڪري ٿو ۽ لا علميءَ جو اظهار ڪري ٿو تہ سميرين دراوڙ چو سڏايو. مگر جيڪي بہ حوالا ڏنا اٿس انهن جي اڪثريت سنڌ س ترديد ڪري ٿي. آخر مطلب اهو بينو تہ دراوڙ ۽ هتي جا اصلي ملي هڪ ٿيا ۽ دراوڙ سڏايائون. اهو زمانو سمير اول کان اڳ جو آهي. مگر هن ڳالهہ کي ڪوبہ محقق تسليم نٿو ڪري تہ سميرا سنڌ مان عراق ۾ ويا.

ڪنهن هڪ اڌ لکيو ته آهي ته به اهو ته سميري ٻاهر ڪان هت آيا نه ڪي هتان سمير ملڪ (عراق) ڏانهن ويا. مگر سوميرن جو نسل اسان جي خيال ۾ ته دراوڙن سان آهي نه وري هو سنڌ مان اوڏانهن ويا ڇو ته موئن جي دڙي مان لڌل مهرون ۽ اکر ڪنهن به صورت ۾ سميري رسم‌الخط جهڙا نه آهن ورنه اهي پڙهڻ ۾ اچن.

سردار خان گشڪوري

پيا ڪتاب عراقي تهذيب تي جديد محقق پڙهيا هجن يا نه، مگر سردار خان گشڪوري صاحب ايم- اي جو ڪتاب "Baloch Race" سندن نظرن مان گذريو هوندو. اعتراف ڪن يا نه ڪن، پر سندن دعوي سومرن ڪي سمرين مان هجڻ جي دعوي بعد جي آهي. سردار خان بلوچن جي نسل کي به وچي نمرود حاڪم عراق سان ملايو آهي ۽ جديد سومري محقق صاحب به سومرن کي سميرين مان سڏي، انهن جو نسل سامي نسل جي حاڪمن جا ناٽا ڏنا آهن، حالانڪ سميري سامي نه هئا. ان حساب سان ته گويا سومرا ۽ بلوچ اصل ۾ هڪ نسل جا ٿي پيا. مگر سردار خان جيڪي تحقيق ۾ غلطيون ڪيون آهن، اهي جديد سومري محقق به ڪئي آهي. سردار خان وري به ڪوڙا سچا حوالا ڏنا آهن. سومري صاحب ته اها تڪليف به گوارا نه ڪئي آهي. سردار خان به پنهنجي لکڻي کي ڄاڻي واڻي پراسرار رکيو آهي ته جيئن ڪو مٿس تنقيد نه ڪري. ان ڪري ٿي ڪيس سندس تمنا موجب ڊاڪٽريٽ جي ڊگري نه ملي، ڇاڪاڻ ته هن ڪتابن جي Bibliography يعني ڪتابن جي ياداشت نه ڏني. اگر ڏني به ها ته به جيئن ته پاڻ ڪتابن لاءِ اشارا ڪم آندا اٿس انڪري هن کي لازمي Abreviations ۽ اشاريه ڪتاب جو نالو فل ڏيڻو هو. اهي ٻئي ڪم سردار خان نه ڪري، ڪتاب کي پراسرار ته بنايو، مگر سندس صحت کي ڪيرائي وڌو. اسان جي نظر ۾ ته هن حوالن تان حوالا ورتا آهن، ڪجهه پنهنجي ڪماليت ڏيکاري آهي، جيئن اڪثر جديد محقق ڪندا آهن. ڪتاب ناقابل اعتبار بڻجيو وڃي، ڇاهي حوالا درست ٿي ڇو نه هجن. جڏهن ته اسان کي خبر ٿي له پوي ته حوالا ڪهڙي ڪتاب تان ورتو ويو آهي ته پوءِ ڪتاب جي ڇنڊڇاڻ ڇا تان ڪبي. انڪري سومرن کي سميرين سان ملايو يا بلوچن کي اولاد نمرود. اها فقط سندن ذاتي راءِ آهي نه ڪ تحقيقي مقالا يا مضمون. سردار خان به سومري محقق واريون غلطيون ڪري ويو آهي. شعوري يا لاشعوري هن پنهنجي ڪتاب ۾ ان جو اعتراف به ڪيو آهي. مثلا صفحه ۵ کان ۱۶ ڪڏهن بلوچن کي بيل- اوس سڏي خدا يا ديوتا پيو چوي، ڪڏهن هام بن نوح جي اولاد مان شجرو ڳاهيو نمرود يا بلوچ تو چوي. ان طرح سان بلوچ هيمائيٽڪ نسل جا آهن؛ شيدين يا حبشين کي ڀاءُ ته صفحه ۱۸ تي بلوچن کي سام بن نوح جي اولاد مان شمار تو ڪري ۽ ڪڏهن ڪلدانين مان به سمجهي ٿو ته ڪڏهن يا ڪشائن نسل جنهن مان هو بلوچن کي ظاهر تو ڪري. صفحه ۱۸ تي هن کي حام جو نسل ته صفحه ۲۱ تي سام جي نسل مان لکي ٿو.

صفحه ١٧-١٨ تي مري بلوچن کي عرب لکيو آهي. صفحه ١٩ تي مري حڪومت موجوده شام جي اتر ۾ ڏسي ٿو ته اها ٢٠٠٠ ق-م ۾ هئي، جيڪا ١٥٥٠ ق-م ۾ مشهور جمورابي مري حڪومت ختم ڪئي. اهڙيون سوين خرافات گشڪوري صاحب بيان ڪيون آهن. هت اسان کي بلوچن جي تاريخ يا گشڪوري صاحب تي تنقيد مقصود نه آهي. مقصد فقط اهو آهي ته جيڪڏهن ڪنهن صاحب سومرن کي سميرين مان شمار ڪيو ته ان جي حالت به گشڪوري صاحب جهڙي ٿيندي. ڇو ته عراق جي تهذيبن لاءِ تاريخ اڃا ڏندڪٿا جي حيثيت کان وڌي نه آهي. اڃا ان تي گهڻو ڪم ٿيڻو آهي. ڪم از ڪم جديد محقق صاحب پهرين ته عراقي تهذيب ۽ حڪومتن جي ابراضيءَ تي ڪم ڪن. سندن وقت حڪومت ۽ نسل جو تعين ڪن ته پوءِ خود ڏسندا ته سندن دعويٰ هڪ هنڌ نه بيهندي. ذرو پرزو ڪين جيڪو ملي ٿو سو به هر تهذيب ۽ هر نسل جي دؤر مان ورتل هوندا. چون چون جو مربو. يقيناً هو پنهنجي دعويٰ کي هڪ هنڌ قرار ڏئي نه سگهندا.

هرنامي جي دعويٰ ۽ دليل ان مان پنهنجا راءِ ناهڻ ۾ شروعات ته مغربي مؤرخن جو ڪمال آهي. هڪ مؤرخ بلوچ نالي راجپوت چوهاڻ قبيلا ۾ ڏسي جهت ڇٽي ڏنو ته بلوچ اصل ۾ راجپوت چوهاڻ آهن يا ٽر ۾ سرائي بلوچن لاءِ چيائين ته يا ته هي صحرائي عرب آهن يا وري راءِ سهارس جو اولاد پر اسان جي سنڌي مؤرخن به گهڻايو ڪونه. ڪاڪو پيرومل مهرچند آڏواڻي ان ۾ پيش پيش آهي. هو پنهنجي ڪتاب قديم سنڌ ۾ لکي ٿو ته ”آئرلئنڊ دراصل آريه لئنڊ آهي يعني آرين جو ملڪ. ايران جو حاڪم ڪسخرو چوي ٿو ته هن جو نالو ڪوي هرو آهي ۽ ڪيڪباد ڪوي ڪوات آهي. ڪيڪائوس اصل ۾ ڪوي آتش، گشتاشپ اصل ۾ ڪوي وشتاشپ آهي (صفحه ١٣٧) ڪاڪو ته مغل، پٺاڻ يا افغان ۽ بلوچن کي به آريه قديم مان لکي ٿو. سو جناب هي تحقيق نه آهي بلڪ ڏڪو آهي جو ڪڏهن لڳي ته ڪڏهن نه لڳي. هاڻي ڪو ههڙن ڪتابن تان ڪو حوالو وٺي پنهنجي تاريخ يا ڪتاب لکي ته هو تاريخ جي تنگ پيچيو وجهي. اهو صاحب ته محقق سڏائڻ جي شوق ۾ لکي ويو پوءِ پلي ڪوڙ ٿي چڙ نه هجي ۽ پلي پويان پيا ڪندا ڪيڻ ۽ ڦٽ چينين.

سر جان مارشل جنهن موئن جي دڙي جي باقاعده کوٽائي ١٩٢٢ کان ١٩٢٧ ۾ ڪئي سو پاڻ به ماهر هو ۽ ان وقت سڄي هندوستان جي آثار قديم جو ڊائريڪٽر هو.

هن سڄي کوٽائيءَ جي ڪم جو مڪمل احوال ٽن جلدن ۾ هو. هڪ جلد تصويرن ۾ آهي باقي ٻن جلدن ۾ هن کوٽائي، قدامت ۽ لڌل شين جو تفصيل سان بيان ڪيو آهي. ساڳي وقت هن عراقي ۽ مصر جي تهذيب مان لڌل شين جو موازنو به ڪيو آهي. هو هرگز اهو مڃڻ لاءِ تيار نه آهي ته ڪو موئن جي دڙي جي تهذيب يا نسل سميرين جو ساڳيو آهي. البت هنن سان واپاري ناتو ضرور هو. ۽ سميرين کي دراوڙ ٿو مڃي. هاڻي جي فرض به ڪيو ته

دراوڙ سميري آهن ۽ عراق کان آيا آهن ته هنن جو نالو ڇو بدلايو. اگر نالو به بدلايائون ته پوءِ هنن جي زبان ۽ مهرون ڇونه سميرين جهڙيون آهن ۽ ڇو پڙهڻ ۾ نه ٿيون اچن.

سمير يهودي

اهو نظريه ته سمير يهودين مان نڪتل آهن، اهو مولانا عبدالحليم شرر صاحب پيش ڪيو آهي. سردست اهو ڪتاب اسان نه ڏٺو آهي تنهنڪري اسان ان ڪتاب تي تبصرو ڪري نه ٿا سگهون، تاهم جو ڪجهه اسان کي معلوم ٿيو آهي، هن ريت آهي: جيڪو احوال اسان مقدس بائيبل يعني پراڻو ئون عهد بزبان سنڌي، بائيبل سوسائٽي آف انڊيا، پاڪستان ۽ سيلان، انارڪلي لاهور سنڌي زبان ۾ ١٩٥٤ع ۾ ڇاپيو. ان موجب حضرت سليمان جي وفات بعد قوم مان فقط هڪ فرقو يهودار صبعام سليمان جي بادشاهي قبول ڪئي باقي بني اسرائيل الڳ ٿي ويا. هنن بيت ايليا ۾ پنهنجو عبادتخانو قائم ڪيو ۽ يربعام بن نياط کي بادشاهه چونڊيو (بادشاهت باب ١٢ سجو صفحو ٦٩١ ۽ ٦٩٢.) يهودا جي بادشاهه آسا جي ستاويهين وره ۾ زمري، ترخه ۾ ست ڏينهن بادشاهي ڪئي. هاڻي ماڻهو جبتون جي سامهون منزل ڪري لٿا پيا هئا جو فلسطين جو شهر هو ۽ جيڪي لٿل هئا تن ٻڌو ته زمري منصوبو ڪيو آهي ۽ سندس بادشاهه کي به ماريو اٿس. تنهنڪري سڀني اسرائيلين انهيءَ ڏينهن لشڪرگاهه ۾ سپهه سالار عمري کي اسرائيل جو بادشاهه ڪيو. حاصل ڪلام ته زمري سڙي ويو، تنهن کان پوءِ اسرائيل جي قوم ٻن فرقن ۾ ورهائجي وئي. پر سڀني تي عمري غالب پئجي ويو. عمري ١٢ سال اسرائيل مٿان حڪومت ڪئي. هن سمر (ماڻهوءَ جي نالي) کان چانديءَ جا ٻه تنطار ڏئي سمريه جو ٽڪرو خريد ڪيو ۽ انهيءَ ٽڪر تي هڪڙو شهر اڏيو. جيڪو شهر اڏيائين انهيءَ ٽڪر تي مالڪ سمر جي نالي پٺيان سمريه نالو رکيائين (بادشاهت باب ١٦، آيت ٧ کان ٢٦ صفحو ٧٠٢ ۽ ٧٠٣). هن پراڻي عهدنامي ۾ سامريه جو ذڪر بارها آيو آهي. ان سبب جي ڪري هنن يهودين کي سامريه ڇبو ويو آهي. قلپ هتي پڌائي ٿو ته سرغون هڪ طرف ته اهي سڀ ماڻهو جلاوطن ڪري ڇڏيا جيڪي کيس ڪٽڪندا هئا ته ٻئي طرف جن اسرائيلين کي قيد ڪري وٺي ويو هو انهن جي جڳهين تي بابل، علام، شام ۽ عرب جي ماڻهن کي سامريه ۾ آباد ڪيو. نوان ماڻهو اسرائيلن سان خلط ملط ٿي ويا ۽ سڀني سامري سڏايو ۽ انهن جا مذهبي عقيده به يهودين سان مشترڪ ٿي ويا. ٤٣٢ ق-م عزرا ۽ نحمياه جلاوطنيءَ کان واپس آيا ۽ انهن نسلي پاڪيزگيءَ تي زور ڏنو. پنهي طبقن ۾ آخري مرتبه نفاق پئجي ويو ۽ عزرا ۽ نحميا وارن سردار ڪاهن جي هڪ پوٽي کي ان ڪري يروسلم مان پچائي ڪڍيو، جو هين هڪ سامري گورنر جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي. اهو پچايل نوجوان سامرين جو ڪاهن بنجي ويو ۽ ڪوه جويزيم ۾ انهن لاءِ هڪ هيڪل تعمير ڪرايو جو يروشلم جي هيڪل جو حريف آهي. ان زماني ۾ يهودين جي ڪتاب مقدس تورات جي ابتدائي ٥ ڪتابن تي مشتمل آهي. هي

قديم عبراني لفظن ۾ لکيل آهي. سامرين وٽ صيهون لم بلڪ جرنيرم مقام مقدس آهي. هن مان ڪي ۲۰۰ ڄڻا نابلس ۾ مقيم آهن، باقي غزه-قاهره ۽ دمشق ۾ رهن ٿا (تاريخ شام اردو از فلپ ڪي هٽي صفحو ۱۵۸).

عهد نامہ قديم سنڌي ترجمو مقدس بائيبل يعني پراڻو نئون عهد نامہ ۾ آهي تہ اخاب جي مرڻ کان پوءِ مواب اسرائيل کان باغي ٿيا. اخيزياه سامريہ ۾ پنهنجي ماڙي جي جعفري مان هيٺ ڪري پيو ۽ بيمار ٿي پيو. هن قاصد سڏائي ان کي چيو تہ وڃو ۽ عقرون جي معبود بعل زيبوب کان پڇا ڪريو تہ آءٌ هن بيماريءَ کان چڱو ڀلو ٿيندس يا نہ پر خداوند جي ملائڪ ايلياه تشبي کي چيو تہ اٿ وڃي سامريہ جي بادشاهہ جي قاصدن کي گڏج ۽ چوين تہ اسرائيل ۾ خدا ڪونهي جنو اوهين عقرون جي معبود بعل زيبوب کان ٿا پڇو (صفحو ۷۲۲). هن مان سامريہ ملڪ آهي جو فلسطين ۾ آهي. ٻئي هنڌ آهي تہ انهيءَ وقت بادشاهہ يهورام سامريہ مان نڪري سڀ اسرائيل گڏ ڪيا (صفحو ۷۲۶) ۽ ايشع چيو تہ اوهين خداوند جو ڪلام ٻڌو. خداوند هينئن ٿو فرمائي تہ سڀاڻي هن وقت ڏاري سامريہ جي در تي ميدي جو هڪڙو ماڻ هڪڙي شيڪل تي وڪامندو ۽ جَوَن جا ٻہ ماڻ هڪڙي شيڪل تي (صفحو ۷۳۷). هاڻي اخاب کي سامريہ ۾ ستر پٽ هئا (صفحو ۷۴۵). يهودا جي بادشاهہ يوآس جي ستيهن ورهيہ ۾ يهوداس بن يهوآخز سامريہ ۾ اسرائيل تي بادشاهي ڪرڻ لڳو ۽ سورهن ورهيہ بادشاهي ڪيائين (صفحو ۷۵۳) يهودا جو بادشاهہ عزرياه پنجاهن ورهيہ ۾ فقحياه بن مناهم سامريہ ۾ اسرائيل مٿان حڪومت ڪرڻ لڳو ۽ هن ٻہ ورهيہ بادشاهي ڪئي (صفحو ۷۵۸). هو سبع جي نائين ورهيہ ۾ اسور جي بادشاهہ سامريہ ورتو ۽ اسرائيلن کي قيد ڪري اسور ڏانهن وٺي ويو. انهن کي جوزان نديءَ تي خلج ۽ خابور شهرن ۾ ۽ مادين جي شهرن ۾ رکيائين (صفحو ۷۶۱). يعني اهي سامريہ جا يهود هئا جن کي آشوري حڪمران ميسوپوٽيميا ۾ وٺي ويا هئا ۽ صدين بعد اهي سامريہ يا سميري سڏائڻ لڳا، مگر هنن جو سميرين سان ڪو واسطو نہ هو. اگر ڪي مصنف هروڀرو سنڌ جي سومرن جو هنن سان لاڳاپو پيدا ڪري تہ اها سندس مرضي.

اسان جي نظر ۾ سنڌ جا سومرا نہ سمر نسل مان آهن نہ وري سميريا سامري يهودين مان. چو تہ سومرا اگر سنڌ مان سمير ويا تہ باقي سميرين چونہ سمير سڏايو. آخر هو جي نالو قائم نہ رکي سگهيا چو؟ اوچتو سومرن جي نالي ۾ سنڌ ۾ گهڻو پوءِ ظاهر ٿيا. باقي نالا ۽ ڪي مشابهتون غير سميرين يعني سامي يعني اڪادين، فونيشن، ڪلدانين، آمورين ۽ اشورين جا وٺي ائين چوڻ تہ سومرا ۽ سميرين هڪ ڳالهہ آهن، سو تہ تاريخ کان لاعلمي بلڪ مذاق ڪرڻ آهي.

قديم تهذيب جي لاءِ ائين چوڻ ۾ حق بجانب آهيون تہ انهن جو منبع هڪ آهي. جڏهن کان وٺي مختلف ملڪن جي آثارقديمہ وارن کوٽائيون ڪيون آهن ڪجهہ نہ ڪجهہ مشابهت قديم تهذيبن ۾ ضرور ملي ٿي. تہ ڇا ان مان اهو ثابت نہ ٿو ٿئي تہ اصل انسانذات هڪ شيءِ آهي؟ ڊاروِن جي ٿيوري ۽ باندر جو اولاد واري نظريہ جي هاڻي سائينٽيفڪ طريقي سان ٻہ نفي ٿي آهي.

هڪ هنڌ ڀاڱي ڊاڪٽر سورلي جو نظريہ قوميت سنڌ ۾ ٻڌائين ٿا تہ دراوڙن کان اڳ ڀيا موندا ٿيا دراوڙي ڇوٽان اپاڻي لوڪ پر اهو ٻڌائين ڪونہ ٿا تہ ڊاڪٽر سورلي ڪهڙي ڪتاب ۾ لکيو آهي. اگر صفحو نہ ڄاڻائين تہ گهٽ ۾ گهٽ ڪتاب جو نالو تہ لکڻ کپي. ان کان سواءِ ان مفروضہ تي ڇا ٻڌائي سگهبو. البت هن جو ڪتاب ”شاهہ عبداللطيف آف ڀٽ“ اسان جي سامهون آهي، ان جي Index ۾ لفظ دراوڙ يا اپاڻي ڪونہ لکيل آهي. لفظ سوميرن بہ فقط هڪ دفعو ڪم آندو ويو آهي.

اسان جو اهو مطلب هرگز نہ آهي تہ نوان لکندڙ تاريخ تي نہ لکن، ڀلي لکن ۽ خوب لکن، ڇو تہ اگر غلط لکيل هوندو تہ ان تي تنقيد ۽ مزيد تحقيق ٿيندي. جواب در جواب سان معاملو نيٺ ڇنڊڇاڻ ڇڙجي، هڪ رخ وٺندو. مگر ائين لکڻ تہ عقل ڪل آهيان، آئون ئي صحيح آهيان، منهنجي ڏنل رخ تي تحقيق ڪريو، ان کان نہ هٽو ورنہ اوهين ڪوڙا آهيو؛ اهو لکڻ صحيح نہ آهي ڇو تہ علم جي ڪا انتها نہ آهي. هر عالم پاڻ کي شاگرد ئي سمجهندو آهي.

مشهور محقق ميجر هينري جارج راورٽي، جيڪو ڪيترن ڪتابن جو مورخ، مصنف ۽ ترجمان آهي تنهن پنهنجي مقالي جيڪو ٣٥٥ صفحن تي مشتمل آهي. Mehran of Sind and its tributarries (درحقيقت هن جو مقالو صفحہ ١٥٥ کان شروع ٿئي ٿو) صفحہ ٣٦١ تي لکي ٿو تہ "A little history like a little learning is a dangerous thing" اسان بہ اها دعويٰ ڪونہ ٿا ڪيون تہ اسان جو ڪجهہ لکيو آهي اهو منديءَ تي ٺيڪ آهي، ليڪن ايترو ضرور چونداسين تہ عراق جي قديم تهذيب ڪا هڪ نہ پر گهڻيون هيون ۽ ڪيترن ئي مختلف نسلن هڪ ٻئي پويان بعض گڏو گڏ، جدا جدا حڪومتون ڪيون، بعض مذهب بہ مختلف هو، انهن کي الڳ الڳ ڪري لکجي. ڪو احوال ڪٿان تہ ڪا مورتي يا تختي جدا جدا نسلن جي وٺي سيني مان چونڊ ڪري هڪ ڪري لکي ناروا آهي.

سموري مقالہ ۾ فاضل مصنف اهو واضح ڪونہ ڪيو تہ سومرا آخر ڪهڙي دور يا سنہ ۾ سميرين مان بدلجي سومرا ٿيا. هو تہ صاحب موصوف ٻڌائي ويو آهي تہ ساڳي قوم سنڌ مان ويا تہ هت جو سومرا باقي رهيل سميرين مان آهن يا عراق مان هت جا سومرا باقي رهيل سميرين مان آهن يا عراق مان هت آيا آهن. اگر هن جا رهجي ويل آهن تہ جو انهن جي تاريخ يا ڪتاب يا ڏند ڪٿا نہ ٿي ملي. ڪا آکاڻي يا قصہ بہ نہ آهي تہ هو اسلام کان اڳ هت هئا. هڪ محققانہ ڪتاب مولانا قاضي مبارڪ اطهرپوري سنڌي عهد رسالت ۾ لکيو آهي تہ انوقت ستَ سنڌي قومون سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر بہ رهندڙ هيون پر انهن ۾ ڪٿ بہ سومرا قوم جو نالو ڪونہ ٿو ملي. تاريخ بلاذري بہ ڪن سنڌي قومن جو فتح وقت ذڪر ڪيو آهي، ان ۾ بہ سومرا يا سميري لفظ ڪونہ ٿو ملي. بنوسومرا لفظ آهي مگر اهي بہ بعد ۾ سي بہ

عراق ۾ هئا ۽ قريش هئا، نہ ڪي سميري. چچ نامہ ۾ اٽڪل ١٢-١٤ ذاتين ۽ پاڙن جو ذڪر آهي، پر سومرا يا سميريءَ جو ذڪر ڪونہ ٿو ملي. ڪي از ڪر ڪچ ۽ سنڌ ۾ ويندي ملتان تائين هو آت ڪونہ هئا. اگر بني ڪنهن هنڌ هئا تہ ڪي از ڪي اتي جي ڪتابن ۾ انهن جو احوال هجي تہ فاضل مصنف اسان جي رهنمائي ڪري سگهي ٿو.

دراوڙ جيڪي سوئن جي دڙي جي تهذيب جا مالڪ آهن، آريہ قوم ئي هنن کي برباد ڪيو. سنڌ ۾ ڪن قومن ۽ ذاتين کي شمار ڪيو وڃي ٿو، جن مان ڪن جي نشاندهي ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي پنهنجي ڪتابن سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ قديم سنڌ ۾ ذڪر ڪيو آهي پر نہ انهن ۾ نہ وري آرين جي قديم ڪتابن ۾ سومرا يا سميرين جو ذڪر ملي ٿو. اڄڪلهہ ڏکڻ هندستان ۾ دراوڙ ڪروڙن ۾ آهن انهن ۾ بہ سومرا يا سميري لفظ ڪونہ ٿو ملي. ڇا ان مان اهو ثابت ٿيو ٿئي تہ سومرا يا سميري اهو لفظ هت اندو پاڪ ۾ قائم رکي نہ سگهيا. ممڪن آهي تہ عراق ۾ هجن، ات اشوري تہ ملن ٿا جن مان سخريب بادشاهہ ٿي گذريو آهي، پر سمير تہ ات بہ ڪونہ آهي. پوءِ اچانڪ سومرا پيدا تہ سنڌ ۾ ٿيا پر سميرين تائين سنڌ ۾ Link ڪاڻ ٿسي ملي. ڇا ان کي اوهان تحقيق ٿا چئو؟ پر اوهان کي هروڀرو ڳنڍ پئي آهي تہ سنڌ ۾ هڪ بيت ملي ٿو ان کي ٻہ وجهو ورنہ اسان جي نظر ۾ سومرن جو اصلي ماخذ ديار عرب کان سواءِ نہ ملندو.

نہ ڪي سمير ۾ ساريون نڪي، ڪليريءَ ۾ ڪماند،
هاري ۽ ڏاند کهہ جاڻان ڪيهي ويا.

قديم نسلن جي بقايات

ڪتاب نالي ڪرد، ترڪ ۽ عرب مصنف سي. جي. ائنڊ سنس آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس نيويارڪ ٽورينٽو ١٩٥٧ع لکي ٿو تہ عراق جي ڪرڪڪ پرڳڻي، جو ڪردن جي علائقي ۾ آهي، آت هڪ قوم يا قبيلہ نسطوري عيسائي مذهب وارن ڪالدين جو بہ آهي جيڪي اٽڪل روءِ ١٥٠ لهر آهن (صفحو ٢٦٦).

ساڳيو مصنف موصل جي ڪردستان متعلق لکي ٿو "موصل جو آدم ڪرد آهي. قدرتي حدون هن ولايت جو ظاهر آهن تہ ٻاهرين ڌارين کي کهڙو حق آهي تہ هن جي دعوي ڪن. ترڪ، عرب، اسيرين يا آشوري دعوي ڪن ٿا تہ هنن جي آدم جا نيڊا حصا هن ۾ رهن ٿا (صفحہ ٣٠٢).

پهرين جنگ عظيم بعد، ترڪن جي حملي سبب ٨٠٠٠ اسورين عراق ۾ اچي پناهہ ورتي آهي (صفحو ٣٨٧).

مسلم ان عربيہ ائنڊ آفريڪا مصنف پروفيسر محمود بريلوي فيروز ائنڊ سنس لاهور ١٩٥١ع لکي ٿو تہ عراق ۾ ڪالدين جي آدمشماري ٩٨ هزار آهي (صفحو ٣٨).

ڪرد اِئنڊ ڊيٽرٽ ڪنٽري" ٻاءِ ڪئپٽن شيخ اي. وحيد لاهور ١٩٥٥ع. هو صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته:

"ڪردن بابت ته هو ڪهڙي نسل مان آهن، ڪهڻائي نظريه آهن، هو صاحب ٥٠٠ سال قديم پارس ڪتاب شرف نامه جي حوالي سان ٻڌائي ٿو ته ڪرد بخت نصر جو اولاد آهن (صفحو ١٢ ۽ ١٣) ياد رهي ته بخت نصر آشوري هو. مصنف جي نظر ۾ ڪسائي گهرائي جنهن ٤ سؤ سال بئبلان ۾ حڪومت ڪئي، اهي اصل ۾ ڪرد هئا (صفحو ٤٨ ٤٩).

ڊسمنڊ سٽيورٽ ۽ جان هئلاڪ پنهنجي ڪتاب "نيو بئبلان" ١٩٥٩ع اشورين ۽ ڪلدانين جو ذڪر ڪيو آهي جي هن وقت به عراق ۾ موجود آهن.

البت ڪرنل ايچ. آر. پي. ڊڪسن پنهنجي ڪتاب "عرب آف ڊيزرٽ" ١٩٤٩ع ۾ لکي ٿو ته سميري قوم ۾ Tattoo جو رواج هو يعني چهري تي نقش نگار ٺاهڻ، جيئن اڄ به سنڌ جي شيڊيولڊ ڪاسٽ (هريجن) قومن ۾ رواج آهي. خصوصاً ڀيل، ڪولهي ۽ مينگهواڙن وغيره ۾ آهي. اهڙيءَ طرح عراق جي ڏٻڻ واري علائقي جي رهندڙ مسلمان معاد قبيلا ۾ آهي. ان ڪري هو امڪان ڏيکاري ٿو تہ اهي معاد سميرين جو اولاد آهن ۽ هو صاحب ٻڌائي ٿو ته هتي تحقيق ڪرڻ دلچسپيءَ ڪان خالي نه آهي. (صفحو ١٦٣-١٧١ ۽ ٥٣٠).

سومرن ۾ چهرو چٽڻ خصوصاً مستورات ۾ رواج نه هو، نه آهي. جيتوڻيڪ هنن هندو راجپوتن مان شاديون به ڪيون هيون. ان ڪري سميرين جي هن رسم ڪان به سومرا وانجها آهن. جيڪڏهن بدن تي نقش چٽڻ سان قوميت جو معيار آهي ته سنڌ جا نيچ ذات جا هندو پڪ سان سميرين نسل جا ٿيندا. سومرن جو به ظاهر تہ هريجن سان ڪوبہ نسلي واسطو ٿو لڳي، باقي مؤرخن جي مرضي.

عربي ڪتاب الفهرست مصنف ابن النديم (متوفي ٣٨٠ هه) به پنهنجي وقت ۾ ڪلدانين ۽ اشورين جو ۽ سندن مذهب ۽ عقيدن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي هن وقت ۾ موجود هئا مگر هن پلجي به سميرين جو ذڪر نه ڪيو آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته سميري يا انهن جو باقيات ڪو هو ئي ڪونه. عراق ۾ اڄ به صابي مذهب جا ماڻهو موجود آهن. هو ڪلدالي نسل جا لکڻ ٿا. هنن جي دعويٰ آهي ته حضرت ابراهيم سندن هم قوم هو. (بلوغ العرب جلد ٣ اردو).

يهودي سامريه جو بائبل جي هڪ نسخه "دي نيو ٽيسٽيميٽ وٿ اوور ٥٠٠ السٽريشن ۽ ميپ ڇاپل آمريڪن بائبل سوسائٽي جي صفحه ٢. بي موجب سامريه جو علائقو جارڊن لڏي ۽ سمنڊ جي وچ ۾ يروشلم ڪان اتر طرف جو علائقو آهي. ان ۾ سامرا جو شهر به هو. مگر هي سامري يهودي آهن نه ڪي سميري.

نفيس احمد شيخ [ادبي خبرنامو]

پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس

هڪ مختصر جائزو

تاريخ ٢٥-٢٦ نومبر ١٩٨٠ع تي، اسلام آباد ۾ پاڪستان اڪادمي ادبيات جي ڪوشش سان ڪل پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس منعقد ٿي، جنهن جو افتتاح صدر مملڪت جنرل محمد ضياءالحق ڪرڻ فرمايو.

ڪانفرنس ۾ پاڪستان جي ڪنڊ ڪڙڇ مان آيل تقريبن ڇهن سون نمائندن شرڪت ڪئي، جن ۾ آزاد ڪشمير ۽ قبائلي علائقن جا اهل قلم پڻ شريڪ هئا. پاڪستان جي تاريخ ۾ غالباً اهو پهريون موقعو هو، جو ملڪ جي لکندڙن جو ايڏو وڏو اجتماع ٿيو هو.

سنڌ مان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر عطا محمد حامي، ڊاڪٽر اياز حسين قادري، مسٽر غلام رباني، مرزا اسد بيگ، پروفيسر محمد اسحاق ابڙو، مسٽر اسدالله ڀٽو، مسٽر بشير احمد شاد، مسٽر عبدالخالق بلوچ، مسٽر قاضي خادم ۽ بنده راقم شامل هئا.

اسلام آباد پهچڻ تي اڪيڊمي آف ليٽرس جي ڊئريڪٽر جنرل ۽ ڪانفرنس جي منتظم اعليٰ جناب مسيح الدين احمد صديقيءَ ۽ سنڌس رفيقن مهمانن جو گرمجوشيءَ سان استقبال ڪيو ۽ ڪين اسلام آباد هوٽل ۽ گورنمينٽ هاسٽل پهچايو، جتي سندن رهائش جو تمام سٺو انتظام ٿيل هو.

تاريخ ٢٥- نومبر تي، اسٽيٽ بئنڪ آف پاڪستان جي تاريخي هال ۾ صدر مملڪت جنرل محمد ضياءالحق، ڪانفرنس جو افتتاح ڪندي فرمايو ته اديبن کي ملڪ جي نظرياتي سرحدن جي دفاع ۾ پنهنجو ڪردار ڀرپور نموني ادا ڪرڻ گهرجي ۽ پنهنجو قلم اسلام ۽ پاڪستان جي خدمت لاءِ وقف ڪرڻ گهرجي.

صدر محترم فرمايو ته حڪومت اديبن جي تخليقي سرگرمين تي ڪنهن به قسم جي پابندي عائد ڪرڻ جو ڪوبه ارادو نٿي رکي، تاهم دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ ڪڏهن به ڪنهن کي ڇڙواڳي حاصل نه رهي آهي. حڪومت چاهي ٿي ته ملڪ جي تعمير نو لاءِ اديب پنهنجو تعميراتي ڪردار پوري آزاديءَ سان ادا ڪن.

صدر محترم ياد ڏياريو ته گذريل اڍائي سالن تي نظر ڊوڙائڻ سان خبر پوندي ته ملڪ ۾ مارشل لا جي باوجود حڪومت ڪنهن به لکندڙ کان نه سندس قلم کسيو آهي، نه ڪنهن اديب کي گرفتار ڪيو ويو آهي ۽ نه وري ڪنهن اهل قلم تي مقدمو هلايو ويو آهي. بعض لکندڙن سستي شهرت حاصل ڪرڻ لاءِ يا ڪن پنهنجي مقصدن جي حاصلات لاءِ اشتعال انگيز تحريرون لکيون، پر حڪومت انهن کي نظرانداز ڪري ڇڏيو.

صدر چيو ته حڪومت ڪڏهن به لکندڙن سان آمرانه روش اختيار نه ڪئي آهي، ڇو ته اهڙي رويه مان ڪڏهن به فائدو نه ٿيندو آهي.

صدر محترم اديبن تي زور آندو ته وقت اچي ويو آهي ته قلمڪار جي تخليقي قوت جو سرچشمو اسلام تي مبني نظريو بنجي.

ان موقعي تي صدر مملڪت اديبن جي مسئلن کي جاچڻ ۽ انهن کي حل ڪرڻ لاءِ محترم ڊاڪٽر بلوچ جي سربراهيءَ ۾ هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي ۽ اديبن جي بهبود فند ۾ ڏهن لکن رپين جي اضافي جو پڻ اعلان ڪيو.

صدر محترم جي صدارتي خطبي کان اڳ وزير تعليم جناب محمد علي خان هوتي خطبه استقباليه پڙهيو ۽ جناب عبدالعلي خان وفاقي سيڪريٽري تعليم صدر صاحب کي اڪيڊميءَ جا ڇپيل ڪتاب پيش ڪيا.

افتتاحي اجلاس ۾ مندوبين کان علاوه وفاقي وزيرن، مشيرن، مرڪزي حڪومت جي سيڪريٽرين ۽ اعليٰ عملدارن پڻ شرڪت ڪئي. افتتاحي اجلاس جي اختتام وقت اديبن طرفان جناب اشتياق حسين قريشي صدر محترم جي شڪريه ادائي ڪئي.

ان بعد صدر محترم ڪانفرنس ۾ آيل اديبن سان گڏ چانهه پيتي، ساڻن غير رسمي گفتگو ڪئي.

شام جو ڪانفرنس جو ٻيو اجلاس ٿيو، جنهن جو عنوان هو "اديب ۽ مملڪت". ان اجلاس جي صدارت وفاقي وزير تعليم جناب محمد علي خان هوتي ڪئي. ان ۾ محترم احمد نديم قاسمي، ڊاڪٽر پريشان خٽڪ، سليم احمد، ابوالخير ڪشفي، پروفيسر فتح محمد، محترم غلام رباني، امين راحت چغتائي ۽ مسٽر اسدالله پنهنجا مقالا پڙهيا.

ساڳي ڏينهن رات جو ٽيو اجلاس جناب جسٽس تنزيل الرحمان صدر اسلامي نظرياتي ڪائونسل جي صدارت ۾ ٿيو. ان ۾ "اسان جي ادب ۾ اسلامي اقدار جو احياء" جي موضوع تي ڊاڪٽر سيد محمد عبدالله، ڊاڪٽر ابوالليث صديقي، نسيم حجازي، پروفيسر احمد علي، مياڻ سيد رسول رسا ۽ ڊاڪٽر برهان احمد فاروقي پنهنجا مقالا پڙهيا.

٢٦- نومبر تي صبح جو "اديب ۽ معاشرو" جي عنوان تي ٽيون اجلاس ٿيو، جنهن جي صدارت ڊاڪٽر سيد محمد عبدالله ڪئي ۽ ان ۾ ڊاڪٽر عبادت بريلوي، رئيس امروهوي، وزير آغا، محمد نواز طائر، رضيه فصيح احمد ۽ مجتبيٰ حسين پنهنجا مقالا پڙهيا.

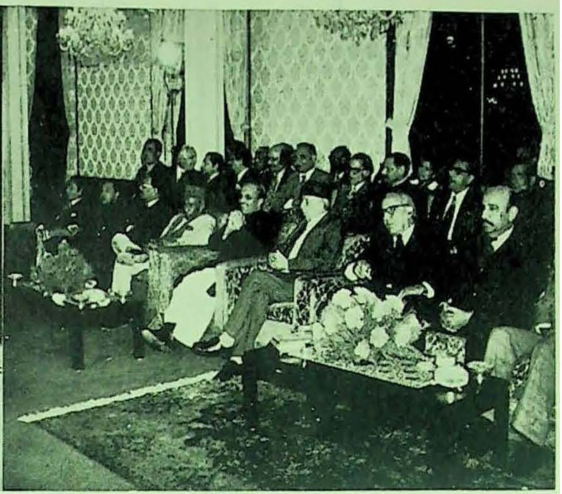

اهل قلم ڪانفرنس ۾ ”ايوان صدر“ ۾ ڪوٺايل مشاعري جو منظر. جناب مسيح الدين احمد صديقي، ڊائريڪٽر جنرل پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس مشاعري جي ڪارروائي هلائي رهيو آهي.

اهل قلم ڪانفرنس ۾ سنڌي اديب جناب غلام رباني، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ پروفيسر محمد اسحاق ابڙو ۽ ٻيا اديب صاحبان ڪانفرنس هال ۾ داخل ٿي رهيا آهن.

خاطر غزنوي ۽ خواتين مندوبين.

شام جو آخري اجلاس ٿيو، جنهن جي صدارت ڊاڪٽر محمد افضل، چيئرمن يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن، ڪئي. ان جو موضوع هو: ”تعليم ۽ تخليقي ادب“. ان اجلاس ۾ پروفيسر شريف ڪنجاهي، ڊاڪٽر شمس الدين صديقي، جملہ هاشمي، انجم اعظمي ۽ ظهير فتحپوري پنهنجا پنهنجا پيپر پڙهيا.

ٻہ روزه اهل قلم ڪانفرنس ۾ متعدد ٺهراءَ پاس ڪيا ويا، جن ۾ افغان مسلم ڀائرن سان همدرديءَ جو اظهار ڪيو ويو، نظام اسلام جي قيام لاءِ ورتل ڪوشش لاءِ صدر محترم جي خدمات کي ساراهيو ويو ۽ ملڪ جي قومي زبان ۽ ٻين سمورين علائقائي زبانن جي ترقي ۽ ترويج لاءِ مثبت تجويزون منظور ڪيون ويون.

ڪانفرنس جي اختتام تي، ٢٦- نومبر، رات جو صدر موصوف اديبن جي اعزاز ۾ ”ايوان صدر“ ۾ عشائيہ ڏنو، جنهن ۾، ڪانفرنس ۾ شريڪ اديبن سان گڏ وزيرن ۽ سيڪريٽرين ۽ ٻين اعليٰ عملدارن شرڪت ڪئي.

ان موقعي تي پڻ صدر صاحب اديبن سان غير رسمي طور مليو، جنهن جو اهل قلم حضرات جي دلين تي نهايت خوشگوار اثر ٿيو.

عشائيہ کان پوءِ حفيظ جالندريءَ جي صدارت ۾ مشاعري جي هڪ پروقار محفل منعقد ٿي، جنهن جو اختتام نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي نعت شريف تي ٿيو.

ٽئين ڏينهن تي، ڪانفرنس جا مندوبين پنهنجن پنهنجن شهرن ڏانهن روانا ٿيا.

ڪانفرنس کي ڪامياب ڪرڻ جي سلسلي ۾ مرڪزي وزير تعليم محترم محمد علي خان آف هوتي، مرڪزي سيڪريٽري تعليم جناب عبدالعلي خان ۽ اڪادمي ادبيات پاڪستان جي ڊائريڪٽر جنرل جناب مسيح الدين احمد صديقي، انٿڪ محنت، خلوص ۽ محبت سان رات ڏينهن ڪم ڪيو ۽ پاڪستان جي ڪنڊ ڪڙڇ مان آيل اديبن ۽ نمائندن جون دليون کسي ورتيون ۽ سندن خدمت چاڪريءَ ۾ ڪنهن بہ قسم جي ڪسر ڪانہ ڇڏي. سمورا مندوبين مٿين صاحبن ۽ سندن عملي، خاص طرح محترم ارشاد علي شاهہ صاحب، اسسٽنٽ ايڊيوڪيشنل ايڊوائيزر جي حسن سلوڪ جي تعريف ڪري رهيا هئا.

اهل قلم ڪانفرنس جهڙا باوقار قومي اجتماع، مختلف علائقن جي اهل قلم دانشورن کي هڪ ٻئي سان ملڻ ۽ تبادلہ خيالات جو موقعو فراهم ڪن ٿا. انهن اجتماعن وسيلي قومي وحدت کي استحڪام ملي ٿو، جيڪو هڪ نظرياتي مملڪت لاءِ نهايت ضروري آهي.

اميد ڪجي ٿي تہ هي ڪانفرنس فقط ”نستند، گفتند، برخاستند“ تائين محدود نہ رهندي، پر انهن دور رس نتيجن جي عملي شڪل اختيار ڪندي، جن جي حاصلات لاءِ ان جو اهتمام ڪيو ويو هو.

اها ڪانفرنس خود ملڪ جي اديبن لاءِ ڀڻ فائديمند ثابت ٿيندي ۽ سندن مسئلن کي حل ڪرڻ جي سلسلي ۾ موثر ذريعو ثابت ٿيندي، خاص ڪري، ان سبب ڪري، جو صدر محترم طرفان مقرر ڪيل ڪاميٽيءَ نهايت مثبت تجويزون ڏنيون آهن. ڪاميٽيءَ جي سربراهه جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سوليل ڪر جي مفاد ۾ ۽ اديبن جي بهبوديءَ لاءِ ڪاميٽيءَ کي وسيع ڪري، ان کي هن طرح تشڪيل ڏني.

(١) پروفيسر مسيح الدين احمد صديقي. (٢) احمد ندير قاسمي. (٣) محمد طفيل. (٤) جميل هاشمي. (٥) ڊاڪٽر پريشان خٽڪ. (٦) ڊاڪٽر جميل جالبي. (٧) ڊاڪٽر سيد محمدعبدالله. (٨) شان الحق حقي. (٩) محترم غلام رباني. (١٠) پروفيسر محمد نواز طائر. (١١) ملڪ محمد رمضان. (١٢) صهبا لکنوي. (١٣) اسدالله ڀٽو. (١٤) امجدالاسلام امجد. (١٥) ڊاڪٽر معزالدين. (١٦) ڊاڪٽر شريف المجاهد. (١٧) پروفيسر خاطر غزنوي. (١٨) ڊاڪٽر صابر آفاقي.

مٿينءَ ڪاميٽيءَ، اديبن جي مشترڪ مسئلن تي غور ڪرڻ بعد، هيٺينءَ ريت، سفارشون مرتب ڪيون.

١. جيڪي قلمڪار پنهنجون لکڻيون خود شايع ڪرڻ چاهين، انهن کي ڪاغذ رعايتي اگهن تي فراهم ڪيو وڃي. ٻيءَ صورت ۾ انهن کي تجارتي ناشرن جي استحصال کان بچائڻ خاطر سندن ڪتاب اڪيڊمي آف ليٽرس ڇاپي ۽ ان لاءِ اڪيڊميءَ کي ڪهربل وسيلا ميسر ڪري ڏجن.

٢. مصنفن جي رائلٽيءَ جي شرح قانوني طرح مقرر ڪئي وڃي.

٣. ڪاپي رائيٽ ائڪٽ ۾ ترميم ڪئي وڃي، جيئن مصنفن کي وڌيڪ تحفظ حاصل ٿي سگهي.

٤. ملڪي ۽ غيرملڪي اديبن جي تحريرن کي بنا اجازت شايع ڪرڻ وارن ناشرن کي عدالت ۾ سڏيو وڃي.

٥. صحافين وانگر اديبن کي ڀڻ ريل ۽ هوائي ڀاڙن ۾ رعايت ڏني وڃي ۽ ٻاهرين ملڪن ڏانهن ويندڙ وفدن ۾ کين نمائندگي ڏني وڃي.

٦. اديبن کي صدرمملڪت سان ملاقات جي سهوليت، آساليءَ سان ملڻ گهرجي.

٧. ملڪ کان ٻاهر وڃڻ جي خواهشمند اديبن لاءِ اين. او. سي. جي اجراءَ جو طريقو آسان بڻايو وڃي.

٨. ادبي رسالن جي ڊڪلريشن جي حاصلات کي سولو ڪيو وڃي.

٩. آزاد ڪشمير ۽ قبائلي علائقن جي اديبن کي ڀڻ ٻين اديبن وانگر انعامات ڏنا وڃن.

۱۰. ادبي، علمي ۽ ثقافتي پرچن لاءِ درآمدي ڪاغذ تان پنجاهه فيصد ڪسٽم ڊيوٽي معاف ڪئي وڃي.

۱۱. ادبي رسالن کي مناسب نرخ تي سرڪاري اشتهار ڏنا وڃن.

۱۲. اسڪولن ۽ ڪاليجن جي لئبررين لاءِ ادبي رسالن جي خريداري لازمي قرار ڏني وڃي.

۱۳. اسلام آباد ۾ اديبن کي رهائش جي سهوليت فراهم ڪرڻ لاءِ پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس جي سهاري هيٺ اديبن جي هاسٽل قائم ڪئي وڃي.

۱۴. اڪيڊمي آف ليٽرس، تخليقي ۽ تحقيقي ادب لاءِ جيڪي انعامات ڏئي ٿي، اهي پاڪستاني ٻولين جي مقتدر هستين سان منسوب ڪيا وڃن، جيئن ته:

(۱) اردوءَ لاءِ علامه اقبال ايوارڊ.

(۲) سنڌيءَ لاءِ شاهه عبداللطيف ايوارڊ.

(۳) پشتو لاءِ خوشحال خان خٽڪ ايوارڊ.

(۴) بلوچيءَ لاءِ چاڪر درڪ ايوارڊ.

(۵) پنجابيءَ لاءِ وارث شاهه ايوارڊ.

(۶) ملتانيءَ لاءِ غلام فريد ايوارڊ.

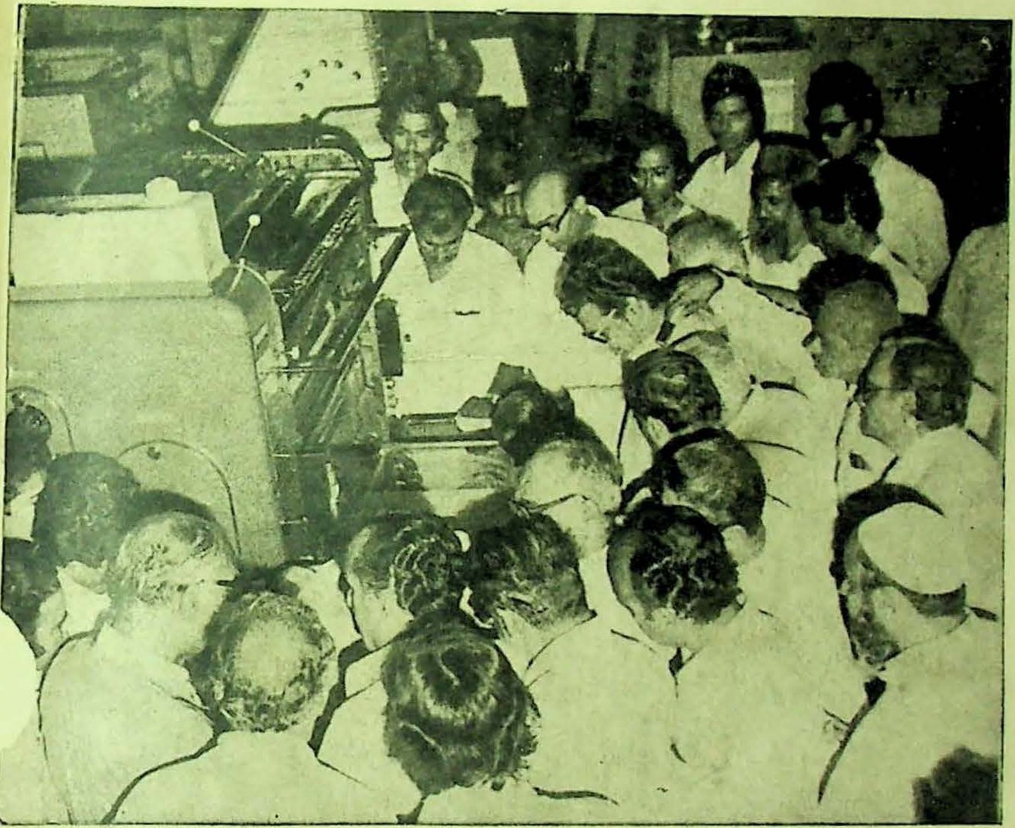

جناب عبدالله ميمڻ ڪمشنر حيدرآباد، قرآن پاڪ جي حضرت مخدوم نوح رح واري فارسي ترجمي جي ڇپائيءَ جو افتتاح ڪري رهيو آهي. قرآن پاڪ جو هي تاريخي نسخو سنڌي ادبي بورڊ هجري صدي تقريبات جي سلسلي ۾ شايع ڪري رهيو آهي.

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.